V. KLJUČEVSKIJ

RUSKÉ DĚJINY

IV

1929

STANISLAV MINAŘÍK V PRAZE

RUSKÉ DĚJINY

IV.

1 19679

a 3 F 3782.

V. KLJUČEVSKIJ

RUSKÉ DĚJINY

—

DÍL IV

—

Přeložil

Stanislav Minařík

1929

Stanislav Minařík v Praze

HLAVA PADESÁTÁ DEVÁTÁ.

Život Petra Velikého do počátku severní války. — Dětství. — Dvorní učitel. — Učení. — Události r. 1682. — Petr v Preobraženském. — Potěšní. — Druhá škola. — Mravní růst Petrův. — Vláda carevny Natalie. — Petrova společnost. — Význam zábav. — Cesta za hranice. — Návrat.

Petr se narodil v Moskvě, v Kremlu, 30. května 1672. Byl čtrnáctým dítětem četné rodiny cara Alekséje a prvním dítětem z jeho druhého manželství — s Natalií Kirillovnou Naryškinovou. Carevna Natalie pocházela z rodiny ctitele západoevropské vzdělanosti A. S. Matvějeva, jehož dům byl zařízen po evropsku, a mohla do paláce přinésti vkusy, osvojené v domě vychovatelově; při tom i přední zámořské novoty pronikaly už do carevniny poloviny, do dětských pokojů paláce Kremlu. Jakmile Petr si byl vědom sebe, byl obklopen v svém dětském pokoji cizozemskými věcmi; všechno, nač si hrál, připomínalo mu Němce. Některé z těchto zámořských hraček obzvláště obracejí k sobě naši pozornost: dvouletého Petra zabavovali hudebními skřínkami, ‚cimbalci' a ‚velikými cimbály', německými to výrobky; v jeho pokoji stál dokonce jakýsi ‚klevikord' s měděnými zelenými strunami. Všechno to nám živě připomíná dvorní společnost cara Alekséje, která tak dychtila po cizozemských uměleckých věcech. S léty se dětský pokoj Petrův naplňuje předměty vojenskými. Objevuje se v něm celý arsenál drobounkých zbraní, a v některých drobnostech tohoto dětského arsenálu se projevily nepokojné starosti dospělých lidí oné doby. Tak v dětském pokoji Petrově bylo dost úplně zastoupeno moskevské

dělostřelectvo, setkáváme se s mnohými dřevěnými houfnicemi a děly s koníčky.

Když šlo Petrovi na čtvrtý rok, ztratil otce. Za cara Fedora, syna Miloslavské, bylo položení Petrovy matky s jejími příbuznými a přáteli velmi obtížné. Jiní lidé vypluli nahoru, zmocnili se věcí. Car Alekšej byl ženat dvakrát, zanechal tedy po sobě dvě cliquy příbuzných i spřízněných, které na smrt sočily jedna proti druhé, ničeho se neštítíce v roztrpčeném nepřátelství. Miloslavští zdolali Naryškiny a nejsilnějšího člověka jejich strany Matvějeva nemeškali odkliditi hodně daleko na sever, do Pustozerska. Mladá carevna-vdova ustoupila do pozadí, byla v stínu.

Ne jednou možno slyšeti mínění, jako by Petr byl vychován ne podle starého způsobu, jinak a pečlivěji, než byl vychováván jeho otec a starší bratří. Na toto mínění lidé první polovice XVIII. st., ještě podle svěžího podání vyprávějíce o tom, jak Petra učili číst a psát, vysvětlují, že aspoň do deseti let Petr rostl a byl vychováván možná dokonce více než podle starého způsobu než jeho starší bratří, ba než jeho otec. Vypravování je napsáno jakýmsi Krekšinem, mladším vrstevníkem Petrovým, který 30 let pracovitě, ale dosti nevybíravě shromažďoval všeliké zprávy, listiny, pověsti a podání o reformátorovi, kterého zbožně uctíval. Krekšinovo vypravování je zajímavé, ne-li jako dokumentárně hodnověrný fakt, tu jako mravoličný obrázek. Podle staroruského obyčeje začali Petra učit od pěti let. Starší bratr a kmotr Petrův, car Fedor, ne jednou říkával kmotře-maceše, carevně Natalii: »je čas, veličenstvo, učit kmotřence«. Carevna prosila kmotra, aby našel mírného, pokorného učitele, který

zná božské písmo. Jako úmyslně byla volba učitele rozhodnuta člověkem, od něhož příliš páchlo zbožnou starou dobou, bojarem Fed. Prokof. Sokovninem. Dům Sokovninů byl útočištěm starověrectví: přidržovali se rozkolu. Dvě rodné sestry Sokovninovy, Feodosja Morozova a kněžna Avdoťja Urusova ještě za cara Alekséje zpečetily mučednictvím svou dřevní zbožnost: car je podrobil drsnému uvěznění v zemním žaláři v Borovsku za umíněnou příchylnost k staré víře a k protopopu Avvakumovi. Druhý bratr těchto bojarek Alekšej složil později hlavu na popravišti za účast v spiknutí proti Petrovi ve jménu zbožných starých dob. Fedor Sokovnin také ukázal caru na muže mírného a pokorného, naplněného všemi ctnostmi, v čtení a psaní zběhlého: byl to Nikita Moisejev syn Zotov, písař z prikazu Bolšého Prichodu (úřadu mimořádných daní). Vypravování o tom, jak Zotov byl uveden v hodnost dvorního učitele, dýše takovou staroruskou prostotou, že nezanechává pochybnosti o charakteru Zotovovy pedagogiky. Sokovnin přivezl Zotova k caru a ponechav ho v předsíni, odešel se zprávou. Zanedlouho vyšel z carova pokoje šlechtic a otázal se: »Kdo je tu Nikita Zotov?« Budoucí dvorní učitel dostal takový strach, že v mdlobách se nemohl hnouti s místa, a šlechtic ho musil vzíti za ruku. Zotov prosil, aby chvíli posečkal, aby se vzpamatoval. Odpočinuv si pokřižoval se a šel k carovi, který ho ráčil pozvati blíže a vyzkoušel ho v přítomnosti Simeona Polockého. Učený vychovatel carův schválil čtení a psaní Zotovovo; tehdy Sokovnin odvezl osvědčeného učitele k carevněvdově. Ta ho přijala, držíc Petra za ruku, a pravila: »vím, že jsi dobrého života a v božském

písmě zběhlý; svěřuji ti svého jediného syna«. Zotov se rozplakal a chvěje se strachem, klesl k nohám carevniným se slovy: »nejsem hoden, mátuško vladařko, přijmouti takový poklad.« Carevna mu ráčila podat ruku a nařídila začíti učení nazítří ráno. Na zahájení vyučování přišli car a patriarcha, odsloužili mši se svěcením vody, pokropili svěcenou vodou nového učitele a požehnavše mu, posadili ho k azbuce. Zotov se poklonil svému žákovi k zemi a zahájil své vyučování, při čemž ihned dostal také honorář: patriarcha mu dal sto rublů (více než 1000 rublů na našich penězích), panovník mu daroval *dvůr*, povýšil ho na šlechtice, a carevna-matka mu poslala dvoje bohaté vrchní i spodní šaty a ‚celý úbor', do něhož se také Zotov po odchodu panovníkově a patriarchově ihned převlékl. Krekšin zaznamenal i den, kdy se počalo vyučování Petrovo — 12. března 1677, kdy tedy Petrovi nebylo ještě ani pět let. Vyslechnuvše toto vypravování, ani neříkejte, že Zotov mohl zasvětit svého žáka do nové vědy, naučiti ho nějakým ‚hellénským a latinským horlivostem'.

Podle slov Kotošichinových, byli pro vyučování carevičů vybíráni z prikazných písařů ‚učitelští lidé tiší a nehýřící'. Že Zotov byl učitelský člověk tichý, to dosvědčuje právě uvedené vyprávění; ale prý ne plně uspokojoval druhý požadavek, rád se napil. Později ho Petr jmenoval knížetem-papežem, presidentem šaškovského kollegia pití. Petrovi historici obviňují někdy Zotova z toho, že neměl výchovného, rozvíjejícího vlivu na svého žáka. Ale vždyť Zotova pozvali do paláce ne vychovávat, ale prostě učit číst a psát, a možná, že poskytl svému žáku výcvik staroruského čtení a psaní ne-li lépe, tak ne hůře

než předcházející ho dvorní učitelé, znalí čtení a psaní. Začal ovšem ‚slovesným učením', t. j. prošel s Petrem azbuku, modlitby, žaltář, dokonce evangelium a skutky sv. apoštolů; všechno, co prošli podle staroruského pedagogického pravidla, bylo naučeno dokonale. Později se Petr volně choval na kůru, četl a zpíval svým nehlubokým barytonem ne hůře než kterýkoliv chrámový zpěvák; říkali dokonce, že mohl nazpaměť odříkati evangelium a skutky sv. apoštolů. Tak se učil car Alekšej; tak začínali učení také jeho starší synové. Ale výklady Zotovovy se nespokojily pouhým naučením čtení a psaní. Nové proudy se zřejmě dotkly i tohoto improvisovaného pedagoga z příkazu Bolšého prichoda. Jako vychovatel cara Alekšeje Morozov, užíval Zotov způsobu názorného vyučování. Carevič se učil ochotně a bystře. Ve volných chvílích rád poslouchával různá vyprávění a prohlížel knihy s ‚kunšty', s obrázky. Zotov řekl o tom carevně, a ta nařídila vydati mu ‚historické knihy', rukopisy z palácové knihovny a objednala od malířských mistrů v museu starých zbrojí několik nových ilustrací. Tak si Petr sestavil sbírku ‚zábavních sešitů', z nichž zlatem a barvami byla zobrazena města, budovy, lodi, vojáci, děla, bitvy a ‚istorii licevyja s propisjmi' ilustrované povídky a pohádky s teksty. Všechny tyto sešity, malované nejlepšími mistry, rozložil Zotov v carevičových pokojích. Když Zotov zpozoroval, že Petra začíná unavovat čtení knih, bral mu knihu z ruky a ukazoval mu tyto obrázky, doprovázeje jejich prohlížení vysvětlivkami. Při tom se, jak píše Krekšin, dotýkal i ruských starých dob, vyprávěje carevičovi o věcech jeho otce, o caru Ivanu Hrozném, docházel i k vzdálenějším do-

bám Dimitrije Donského, Aleksandra Něvského a dokonce k samému Vladimirovi. Později měl Petr velmi málo volných chvil, aby se zabýval ruskými dějinami, ale nepozbýval zájmu k nim, dodával jim důležitý význam pro národní vzdělání a mnoho se staral o sestavení populární učebnice o tomto předmětu. Kdo ví? možná, že ve všem tom se projevovala památka na Zotovovy hodiny. A za to písaři dík!

Sotva minulo Petrovi deset let, jeho počáteční učení přestalo, lépe řečeno, bylo přerušeno. Car Fedor zemřel 27. dubna 1682. Po jeho smrti následovaly známé bouřlivé události: prohlášení Petra za cara přes staršího bratra Ivana, intriky carevny Sofie a Miloslavských, které podnítily strašnou střeleckou vzpouru v květnu onoho roku, pobíjení bojarů, potom ustanovení dvojité svrchované moci a prohlášení Sofie za vladařku státu, konečně hlučné rozkolnické hnutí s bujnými kousky starověrců 5. července v Granovité palatě. Petr, který byl očitým svědkem krvavých scén střelecké vzpoury, vzbudil podiv pevností, kterou při tom zachoval: stoje na Krasném zápraží vedle matky, nezměnil se prý v tváři, když střelci chytali na kopí Matvějeva a jiné jeho stoupence.

Ale májové hrůzy r. 1682 nevyhladitelně se vštípily v jeho paměť. Porozuměl z nich více, než bylo možno předpokládati v jeho věku: za rok se zdál býti jedenáctiletý Petr vyvinutostí zahraničnímu vyslanci šestnáctiletým jinochem. Stará Rus tu vstala a odhalila se před Petrem se vší svou prací mnoha staletí a jejím ovocem. Když se Kreml, obklopen postrachem kata a mučírny, proměnil ve velikou kůlnu a běhali po něm a šťárali ztřeštění střelci, hledajíce Naryškiny, a

potom tropili výtržnosti po celé Moskvě, propíjejíce kořist, uloupenou z bohatých bojarských a kupeckých domů, tu duchovenstvo mlčelo, vykonávajíc vůli buřičů, žehnajíc dvojité svrchované moci, a jen bojarští cholopi se zastávali deptaného pořádku. Marně je střelci vábili slibováním svobody, vydrancovali cholopský prikaz, trhali a po náměstí rozhazovali dlužní a jiné nevolnické smlouvy. Cholopi krotili buřiče, vyhrožujíce jim: »budou vaše hlavy ležeti na náměstí; čeho jste se dobouřili? Ruská země je veliká, nezvládnete jí.« Cholopi, jichž v bojarském sídelním městě bylo dvakrát tolik co střelců, čekali jen na znamení svých pánů, aby pokořili buřiče, a nedočkali se. Od společenských sil, které byly pokládány za oporu státního pořádku, odvrátil se Petr dříve, než mohl uvážiti, jak se obejíti bez nich a čím je nahradit. Od těch dob se mu moskevský Kreml zprotivil a byl odsouzen k osudu opuštěného panského statku se svými starožitnostmi, spletitými palácovými budovami a dožívajícími v nich svůj věk carevnami, tetami a sestrami, dvěma Michajlovnami a sedmi Aleksějevnami, a se sty jejich zpěváků, křížových písařů a ‚všelikých nejvyšších hodností'.

Události r. 1682 úplně vypudily carevnu-vdovu z moskevského Kremlu a donutily ji uzavříti se v Preobraženském, oblíbené vsi cara Alekšeje u Moskvy. Této vsi bylo souzeno státi se dočasnou carskou residencí, staničním dvorem na cestě k Petrohradu. Tu carevna se synem, vzdálena všeliké účasti ve vládě, podle vyjádření vrstevníka knížete B. I. Kurakina, ‚žila tím, co jí bylo dáváno z rukou carevny Sofie', měla nouzi a byla nucena potají přijímati peněžní pomoc od patriarchy Trojického kláštera a rostovského

UNIVERZITNÍ KNIHOVNA V PRAZE

mitropolity. Petr, v nemilosti se nacházející car, vyhnaný sestřiným spiknutím z rodného paláce, rostl v Preobraženském v prostoru. Silou okolností byl příliš záhy ponechán sobě samému, od deseti let přešel z učebné moci přímo na zádvoří. Snadno je možno představiti si, jak málo zajímavého bylo pro chlapce v matčiných pokojích: viděl kolem sebe smutné tváře propuštěných dvořanů, slyšel jedny a tytéž trpké nebo roztrpčené řeči o nepravdě a zlobě lidské, o nevlastní dceři a jejích zlých rádcích. Nuda, kterou zde musil zakoušeti chlapec živé povahy, třeba mysliti, vypudila ho také z matčiných komnat do dvorů a hájů Preobraženského. Od r. 1683, nikým neveden, zahájil tu dlouho trvající hru, kterou sám sobě pořídil a která se mu stala školou sebevzdělání, a hrál v to, več hrají všechny všímavé děti na světě, v to, o čem myslí a mluví dospělí. Vrstevníci připisovali vrozené náklonnosti Petrovo nadšení pro válečnictví, které se probudilo už v dětství. Temperament podněcoval tuto zálibu a změnil ji ve vášeň, řeči obklopujících ho o armádách cizího zřízení, možná, že i vyprávění Zotovova o otcových válkách daly lety jinošskému sportu určitý cíl, a ostré dojmy bouřlivého roku 1682 vmísily ve věc cit osobní sebezáchrany a msty za urážky. Střelci dali nezákonnou moc carevně Sofii; je třeba pořídíti si vlastního vojáka, aby se ubránil svévolné sestře. Podle zachovaných palácových zápisů je možno pozorovati Petrova zaměstnání, ne-li každý krok jeho v těchto letech. Tu vidíme, jak hra s lety se rozrůstá a komplikuje, nabývajíc nových a nových forem a přibírajíc do sebe rozmanitá odvětví válečnictví. Z musea zbraní v Kremlu odnášejí Petrovi do Preobraženského různé věci,

hlavně zbraně, z jeho pokojů vynášejí do správy tu polámanou houfnici, tu protržený buben... Zároveň s obrazem Spasitelovým bere Petr z Kremlu i stolní hodiny s Arabem, i německou ručnici, co chvíle žádají olovo, prach, plukovní prapory, halapartny, pistole; palácový arsenál Kremlu stále je přenášel do pokojů preobraženského paláce. Při tom Petr neobyčejně neposedně žije, věčně je na cestách; tu je ve vsi Vorobjevě, tu v Kolomenském, tu u Trojice, tu u Savvy Storoževského, toulá se po klášterech a palácových moskevských vsích a na těchto cestách všude za ním vozí někdy na několika fůrách jeho zbrojnici. Pozorujeme-li Petra v těchto letech, vidíme, s kým se stýká, kým je obklopen, na co si hraje; nevidíme jen, sedával-li ke knize, pokračovalo-li jeho učení. R. 1688 bere si Petr z musea zbraní zároveň s kalmyckým sedlem veliký globus. K čemu potřeboval tohoto globu — není známo; jen asi byl předmětem dosti horlivého zaměstnání povahy ne docela vědecké, protože jej brzy dali do správy hodináři. Potom zároveň se zábavnou opicí mu posílají jakousi ‚knihu střelnou'.

Petr, odnášeje z komor Kremlu věci nutné pro zábavu, shromažďoval kolem sebe zástup druhů svých zábav. Měl po ruce hojný materiál pro tento výběr. Podle zavedeného obyčeje, když bylo moskevskému carevičovi pět let, byli mu z dvorní šlechty ustanovováni za služebníky, stolníky a spalníky urození vrstevníci, kteří se stávali jeho ‚pokojskými lidmi'. Dřívější carové mívali bohaté a lidnaté hospodářství. Pro oblíbenou sokolí zábavu cara Alekšeje bylo na carských dvorech chováno přes 3000 sokolů obyčejných i bílých a jiných loveckých ptáků, a pro je-

jich lov a výživu přes 100.000 holubích hnízd; pro lov, výcvik a udržování oněch ptáků sloužilo v sokolnickém úřadě přes 200 sokolníků. V stájném úřadě bylo víc než 40.000 koní, k nimž bylo přiděleno hodnostných lidí, urozených správců, štolbů, stremjanných, zádvorních, pacholků, hlídačů a různých řemeslníků více než 600 lidí. Byli to ponejvíce vesměs lidé původem ‚čestní', ne prostí, dostávali peněžní plat a každého roku šaty i statky a votčiny, ‚pili a jedli carské'. Po smrti cara Alekséje zbylo v těchto úřadech málo práce, nebo nebyla žádná: caru Fedorovi a careviči Ivanovi, kteří byli nemocní, bylo těžko často vyjížděti z paláce, a carevičové neměli kam a také to bylo neslušné; Petr nemohl snésti sokolího lovu a rád běhal pěšky nebo jezdil prostě, na čem se naskytlo. Těmto nečinným dvořanům i čeledi uložil Petr vážnější práci. Začal řaditi do svých služeb mládež ze svých postelníků a pacholků, a později sokolníků, utvořiv z nich dvě roty, které přibráním ochotníků ze šlechticů a jiných hodností, dokonce z bojarských cholopů, rozvily se v dva prapory, v nichž každém bylo po 300 mužích. Těm se také dostalo názvu *potěšných*. Nemyslete si, že to byli nicotní, šaškovští vojáci. Na vojáky si hrál car, ale druhové jeho her *sloužili* a za svou potěšnou službu dostávali plat jako skutečně sloužící lidé. Povolání potěšného se stalo zvláštní hodností: ‚byla mi udělena vaše velikých panovníků hodnost, potěšného pacholka', čteme v jedné prosbě. Odvádění potěšných bylo konáno oficielním, kancelářským pořádkem: tak r. 1686 bylo stájnému prikazu předepsáno poslati Petrovi do Preobraženského 7 dvorních pacholků, aby byli zapsáni mezi potěšné dělostřelce. Mezi těmito potěšnými

záhy se objevuje také Aleksandr Danilovič Menšikov, syn dvorního pacholka, ‚původu docela nízkého, nižšího než drobná šlechta', podle poznámky knížete B. Kurakina. Ostatně, později začala mezi potěšné vstupovati i urozená mládež: tak r. 1687 se zástupem pacholků vstoupili I. I. Butyrlin a kníže M. M. Golicyn, budoucí polní maršálek, který pro své mládí byl zapsán v ‚bubenní vědu', jak říká palácový zápis. S těmito potěšnými tropil také Petr v Preobraženském neúnavný povyk, vystavěl potěšný dvůr, potěšnou strážnici pro správu mužstva, potěšnou stáj, zabral ze státního prikazu koňské postroje pro své dělostřelectvo. Slovem, hra se proměnila v celou instituci se zvláštním statutem, rozpočtem, s ‚potěšnou pokladnou'. Petr, hraje si na vojáky, sám chtěl býti skutečným vojákem a právě takovými učiniti účastníky svých her, oblékl je do tmavězelených uniforem, dal jim plnou vojenskou výzbroj, jmenoval štábní důstojníky, naddůstojníky a poddůstojníky ze svých pokojských lidí, vesměs ‚vznešených rodů', a v hájích Preobraženského div ne denně podroboval mužstvo přísnému vojenskému výcviku, při čemž sám prošel všemi vojenskými hodnostmi, počínaje bubeníkem. Aby naučil vojáky obléhati a dobývati pevnosti, byla na řece Jauze ‚regulérním pořádkem zbudována potěšná pevnost', městečko Plesburch, které obléhali s hmoždíři a všemi způsoby obléhacího umění. Při všech těchto vojenských výpravách, které vyžadovaly technických znalostí, sotva se Petr mohl spokojiti pouhými domácími vědomostmi. V sousedství Preobraženského dávno už vznikl svůdný a svérázný malý svět, na který úkosem se dívali z Kremlu vůdci moskevské říše: byla to Německá

osada. Za cara Alekséje obzvláště byla obývána vojáky: tehdy povoláno bylo z ciziny pro velení ruským plukům cizí organisace několik generálů, na sto plukovníků a nesčetné množství důstojníků. Sem se také obrátil Petr pro nové zábavy a válečné chytrosti, jakých nedovedl vymysliti se svými potěšnými. Roku 1684 cizozemský mistr Sommer mu ukazoval střelbu granáty, později jeho oblíbenou zábavu. Cizozemští důstojníci byli povoláni i do Preobraženského, aby organisovali potěšné mužstvo; aspoň na počátku devadesátých let XVII. st., kdy potěšné prapory se rozvinuly už v dva pravidelné pluky, usazené ve vsích Preobraženském a Semjonovském a od nich dostavši své názvy, plukovníci, majoři, kapitáni byli téměř všichni cizinci a jen seržanti byli Rusové. Ale hlavním velitelem obou pluků byl jmenován Rus, Avtamon Golovin, ‚člověk náramně hloupý, ale znající vojenský výcvik', jak se o něm vyjadřuje tehdejší Semjonovec a Petrův švakr, zmíněný kníže Kurakin.

Vášeň k zahraničním zvláštnostem přivedla Petra k druhé škole, neznámé dřívějším carevičům. Podle vypravování samého Petra, r. 1687 kníže J. F. Dolgorukij, odjížděje jako vyslanec do Francie, v rozhovoru s carevičem pravil, že měl nástroj, kterým ‚možno bráti distance nebo vzdálenosti a nedojíti k onomu místu', ale škoda, ukradli mu jej. Petr prosil knížete, aby mu koupil tento nástroj ve Francii, a příštího roku mu Dolgorukij přivezl astrolabium. Petr nevěda, co s ním dělat, především se ovšem obrátil k vševědoucímu Němci ‚dochturovi'. Ten řekl, že ani sám neví, ale najde člověka toho znalého. Petr s ‚velikou ochotou' nařídil najíti takového člověka, a doktor brzo přivezl Holanďana Timmer-

manna. Pod jeho vedením Petr ‚náramně s chutí' se začal učit aritmetice, geometrii, dělostřelectví a fortifikaci. Zachovaly se nám učebné sešity Petrovy s úlohami, jím řešenými, a vysvětlivkami, napsanými také jeho rukou. Z těchto sešitů především vidíme, jak špatně byl Petr vyučen psaní: píše nemožně, nešetří pravidel tehdejšího pravopisu, s námahou maluje písmena, nedovede rozdělovat slov, píše slova podle výslovnosti, mezi dvěma souhláskami co chvíle podezírá tvrdý znak: всегъда, сътърелять, възяфъ. Špatně poslouchá nesrozumitelné mu matematické názvy: additio píše tu *adicoe*, tu *vodicyja*. Ani sám učitel nebyl v matematice silný; v sešitech nacházíme úlohy, jím samým řešené, ale v úkolech při násobení ne jednou dělá chyby. Ale tytéž sešity dávají najevo stupeň ochoty s jakou se Petr pustil do matematiky a vojenských věd. Rychle prošel aritmetiku, geometrii, dělostřelectví i fortifikaci, dovedl zacházet s astrolabiem, důkladně prostudoval stavbu pevností, dovedl vypočítat let dělové koule. S tímto Timmermannem, prohlížeje ve vsi Izmajlově sýpky děda Nikity Ivanoviče Romanova, našel Petr pohozený anglický člun, který podle vyprávění samého Petra byl předkem ruského loďstva, probudil v něm vášeň k námořní plavbě, vedl k stavbě loďstva na Perejaslavském jezeře, a později u Archangelska. Ale proslavený ‚dědeček ruského loďstva' měl neznámé vedlejší příbuzné, o nichž Petr nepokládal za nutné se zmínit. Už r. 1687, rok nebo více před nalezením člunu, odvlékal Petr z musea zbraní ‚malé lodi', pravděpodobně staré otcovy modely lodí, zbylé po stavbě ‚Orla' na Oce; dokonce už dříve, r. 1686 byly podle palácových zápisů budovány ve vsi Pre-

obraženském potěšné lodi. Vzpomeňme, že vláda cara Alekšeje mnoho usilovala o pořízení loďstva; pro Petra byla tato věc zděděnou tradicí.

Uvedené rysy z dětství a mládí Petrova skýtají možnost obnoviti časné chvíle jeho duchovního růstu. Do deseti let prochází docela staroruskou školou mistrovství církevního vzdělání. Ale tato škola konána byla za nárazů a zjevů naprosto nestaroruského charakteru. Od deseti let krvavé události, dráždící dojmy, vypudily Petra z Kremlu, vytlačily ho z obvyklé koleje staroruského života, spojily mu starý životní pořádek s nejtrpčími vzpomínkami a nejhoršími pocity, záhy ho ponechaly samotného s vojenskými hračkami a Zotovovými ‚kumšty'. Na cokoliv si hrál v svém dětském pokoji v Kremlu, to nyní rozehrával na dvorech a v hájích vsi Preobraženského ne už se zámořskými loutkami, ale s živými lidmi a se skutečnými děly, bez plánu a vedení, obklopen svými postelníky a štolby. A tak to pokračovalo do 17 let. Odtrhl se od pojmů, od zvyků a podání paláce v Kremlu, které tvořily politický světový názor staroruského cara, jeho státnickou vědu, ale nové se místo nich neobjevovaly, nebylo je kde vzít a vypracovati nebylo z čeho. Vyučování, zahájené za Zotovova vedení a záhy přerušené pro okolnosti, bylo později obnoveno, ale už za jiného vedení a v jiném směru. Starší bratří Petrovi přecházeli od podpísařů, kteří je učili církevnímu vzdělání, k vychovateli, který jakž takž přece obeznámil chovance s politickými a mravními pojmy, přesahujícími obvyklý moskevský obzor, mluvil o občanství, o vládě, o panovníkovi a jeho povinnostech k poddaným. Petrovi se nedostalo takového učitele: místo Simeona Polockého nebo

Rtiščeva nahradil mu holandský mistr se svými matematickými a vojenskými vědami, s učením právě tak řemeslným, technickým, jako Zotovovo, jenže jiného obsahu. Dříve, za Zotova, byla hlavně zaměstnána paměť; nyní vtaženy byly ještě do zaměstnání oči, hbitost, důvtip; rozum, srdce zůstávaly nečinnými jako dříve. Pojmy a náklonnosti Petrovy nabyly velmi jednostranného směru. Celá jeho politická myšlenka byla pohlcena zápasem se sestrou a Miloslavskými; celá jeho občanská nálada byla složena z nenávistí a antipatií k duchovenstvu, bojarstvu, střelcům, rozkolníkům; vojáci, děla, opevnění, lodi zaujali v jeho mysli místo lidí, politických institucí, národních potřeb, občanských vztahů. Pro každého myslícího člověka nevyhnutelná oblast pojmů o společnosti a společenských povinnostech, občanská etika, dlouho, velmi dlouho byly opuštěným koutem v duchovním hospodářství Petrově. Přestal mysliti na společnost dříve, než uvážil, čím by mohl pro ni býti.

Zatím carevna Sofie se svým novým ‚golantem' Šaklovitým nastrojila nový střelecký útok proti bratrovi a maceše. V srpnu 1689 Petr po půlnoci, náhle probuzen, odcválal do lesa a odtud k Trojici, opustiv matku i těhotnou ženu. To byl u něho snad jediný případ krajního úleku, který ukázal, jaké hrůzy uvykl očekávati se sestřiny strany. Útok se nepodařil. Vláda tří, jíž se za hranicemi posměšně divili, kterou však byli všichni doma spokojeni, kromě vsi Preobraženského, se skončila: ‚třetí ničemnou osobu', jak nazýval Petr Sofii v psaní bratru Ivanovi, zavřeli do kláštera. Car Ivan zůstal titulním, obřadným carem; Petr pokračoval v svých zába-

vách. Moc přešla od nevlastní dcery na macechu. Ale carevna Natalie, podle posudku knížete Kurakina, ‚byla necapabl vládnouti, byla malého rozumu'. Vládní věci byly rozdělovány mezi její blízké. Nejlepší z nich, kníže B. A. Golicyn, který obratně provedl poslední tažení proti carevičovi, byl člověk rozumný a vzdělaný, mluvil latinsky, ale ‚pil neustále' a vládna Kazanskému dvoru téměř neobmezeně, zpustošil Povolží. O dvou druhých milcích, bratru carevny Lvu Naryškinovi a příbuzném obou carů po babičce Tichonu Strešněvovi, týž vrstevník praví, že první byl člověk velmi obmezený a opilý, pomatený, konající dobro ‚bez smyslu, podle bizarnosti svého humoru', a druhý byl také člověk obmezený, ale potměšilý a zlý, ‚dvorní intrikán'. Tito lidé vedli také ‚vládu docela nepořádně', s útlaky a soudními nespravedlnostmi; počalo se ‚úplatkářství veliké a okrádání státu'. Ovládali Bojarskou dumu; bojarové prvních rodů zůstali ‚bez jakéhokoli pouvoir a v konsiliu nebo na sněmu byli jen spectatuly'. Urozený kníže Kurakin byl pobouřen tímto pádem prvních rodů, obzvláště knížecích, jejich ponížením před nějakými Naryškinovými, Strešněvovými, ‚pány velmi nízkého a ubohého šlechtictví', a sňatek Petrův přivedl ke dvoru více než třicet Lopuchinů obou pohlaví, uvítaných tu družnou nenávistí, jejichž hlavy, prikazní mistři své věci, byli ‚lidé zlí, skoupí donašeči, rozumů velmi nízkých'. K vládnoucímu prostředí se docela hodila moskevská společnost, sloužící i prikazná, projevující se řadou skandálů. V pamětech okolničího Željabužského, blízkého pozorovatele a účastníka moskevských věcí v oněch letech, dlouhou řadou procházejí bojarové, šlechtici, písaři dumští

i prostí, soudící se, mučení a rozmanitě trestaní sesazením, knutem, holemi, vyhnanstvím, konfiskací, popravou za různé zločiny a přestupky, za spílání na dvoře, za ‚zuřivá slova' o panovníkovi, za vraždu žen, za zneuctění dívčí cti, za padělání dokumentů, za krádež státních zlatých za účasti ženy ministra T. Strešněva; a kníže Lobanov-Rostovskij, který měl několik set selských dvorů, oloupil na trojické cestě carskou pokladnu, za to byl bit knutem a přece po 6 letech táhl jako kapitán preobraženského pluku při kožuchovském tažení. V této dvorní společnosti je zbytečno hledati dělení na starou a novou stranu, konservativní a pokrokovou: potýkaly se divoké instinkty a mravy, a ne ideje a směry.

V takovém ovzduší se octl Petr po svržení Sofie. Dojmy, z toho vyplývající, nepoutaly jeho pozornost k vládním a společenským věcem, a naprosto se oddal svým obvyklým zaměstnáním, všecek se ponořil v ‚Marsovy zábavy'. To ho těsněji sblížilo s Německou osadou: odtud povolal generály a důstojníky pro šikový a dělostřelecký výcvik svých potěšných, pro vedení manevrů, často tam sám bez okolků jezdil, obědval a večeřel u starého služebníka generála Gordona a jiných cizinců. Osadní známosti rozšířily původní společnost Petrovu. K pokojským stolníkům a postelníkům, k potěšným štolbům a dělostřelcům se připojili tuláci z Kokuje. Vedle dělostřeleckého poddůstojníka ‚Aleksašky' Menšikova, člověka temného původu, nevědomého, který se stěží dovedl podepsat, ale hbitého a bystrého, a potom všemocného ‚favorita', byl Franc Jakovlevič Lefort, dobrodruh z Ženevy, který se pustil za devatery hory hledat štěstí a který se dostal do Moskvy, nevědomý trochu

méně než Menšikov, ale člověk zkušený, veselý mluvka, věčně bujarý, oddaný druh, neúnavný rytíř v tanečním sále, vytrvalý přítel při sklence, mistrovsky dovedl bavit i sám se veselit, uspořádat nádhernou hostinu s hudbou, s dámami a tanci, — slovem, milý člověk nebo ‚francouzský debošan', jak úhrnně ho charakterisuje kníže Kurakin, jeden z carských postelníků v této společnosti. Někdy se tu objevoval i vážný Skot, starší, opatrný a přesný generál Patrik Gordon, žoldnéř, který sloužil v sedmi hordách sedmi carům, jak říká naše bylina. Jestliže cizince přijímali do společnosti jako své, Rusy, tu dva Rusové v ní hráli úlohu cizinců. Byli to potěšní generalissimové kníže F. J. Romodanovskij, který nosil jméno Friedricha, hlavní velitel nové armády, král Presburský, který měl rozsáhlé policejní plné moci, náčelník preobraženského vyšetřujícího prikazu, ministr knuta a mučírny, ‚svým zevnějškem jako monstrum, mravem zlý tyran, náramně nikomu nepřál dobra, opilý byl den ze dne,' ale jako pes oddaný Petrovi, a I. I. Buturlin, král polský nebo podle svého sídelního města car semjonovský, velitel staré, hlavně střelecké armády, ‚člověk škodolibý a opilý a úplatkářský'. Obě armády se navzájem nenáviděly opravdovou, ne potěšnou nenávistí, která propukávala v skutečné, ne symbolické rvačky. Tato společnost byla směsí plemen, nářečí, stavů. Abychom viděli, jak se v ní navzájem dorozumívali, stačí uvésti dvě řádky z ruského psaní, které Lefort napsal Petrovi francouzskými písmeny r. 1696, dvacet let po svém příchodu do Ruska: Slavou Bogh sto ti prechol sdorova ou gorrod voronets. Daj boc ifso dobro sauersit i che Moscva sdorovou buit. Ale

vždyť i sám Petr v psaních Menšikovovi takto ruskými písmeny nadepsal německy: *mein libste kamarat, main best frint,* a archangelského vévodu F. M. Apraksina nazýval v psaních prostě cizí abecedou *Min Mer Guverneur Archangel.* Ve společnosti se obcházeli bez hodností: jednou Petr velmi vyčinil tomuto Apraksinovi za to, že psal ‚s náramnými hodnostmi, čehož nemám rád, a ty to můžeš vědět proto, že jsi z naší společnosti, jak psát'. Tato společnost ponenáhlu také nahradila Petrovi domácí krb. Sňatek Petrův s Jevdokií Lopuchinovou byl dílem intriky Naryškinových a Tichona Strešněva: Jevdokija, nerozumná, pověrčivá a hloupá, naprosto se nehodila k svému manželovi. Shoda trvala jen potud, pokud si navzájem neporozuměli, a tchýně, která si snachy neoblíbila, uspíšila nevyhnutelnou roztržku. Při svém způsobu života Petr často a na dlouhou dobu odcházel z domova; to ochlazovalo, a ochlazení bylo příčinou častějších odchodů. Za takových okolností se Petrův život utvářil jako život nějakého potulného studenta bez domova. Vede zesílená vojenská cvičení, sám připravuje a vypouští důmyslné a nebezpečné ohňostroje, provádí přehlídky a šikové výcviky, podniká tažení, veliké manevry s názornými bitvami, které po sobě zanechávají ne málo raněných, dokonce zabitých, zkouší nová děla, sám bez mistrů a tesařů staví na Jauze říční jachtu se vším příslušenstvím, vypůjčuje si od Gordona nebo skrze něho si objednává z ciziny knihy o dělostřelectvu, učí se, pozoruje, všechno zkouší, vyptává se cizinců na vojenství a na evropské věci a při tom obědvá a přespává, kde se naskytne, tu u někoho v Německé osadě, nejčastěji na plukovním dvoře

v Preobraženském u seržanta Buženinova, nejméně doma, jen občas přijíždí poobědvat k matce. Jednou r. 1691 pozval se Petr ke Gordonovi na oběd, na večeři a dokonce na nocleh. Hostí se sešlo 85. Po večeři všichni hosté se rozložili na noc jako pod širým nebem, jak si kdo lehl, a nazítří se všichni odebrali na oběd k Lefortovi. Tento, maje hodnost generála a admirála, byl vlastně ministrem hostin a radovánek, a v paláci vystaveném pro něho na Jauze společnost občas na tři dni se rozhýřila, podle slov knížete Kurakina, ‚pro opilost tak velikou, že to není možno vylíčit, a mnohým se naskytlo od toho umírat.' Ti, kdo se zachovali po takových bojích s Bakchem, několik dnů stonali; jen Petr se ráno probudil a utíkal do práce, jako by se nic nebylo stalo.'

Vojenské zábavy zajímaly Petra do 24. roku jeho života prostřed častých pitek se společností a jízd do Aleksandrovské osady, do Perejaslavli a Archangelska. S lety hra nepozorovaně pozbývala povahy dětské zábavy a stávala se vážnou věcí: to proto, že i v dětství se velmi podobala vážné věci, o níž uvažovali starší vrstevníci Petrovi. Zároveň s carem rostlo i všechno nezralé, co ho obklopovalo, i děla, i lidé. Zástupy potěšných se proměnily v skutečné pravidelné pluky s cizími důstojníky; z děl a dělostřelců, s nimiž si hrál, vznikla skutečná děla a opravdoví dělostřelci. Marně Gordon, který byl zkušeným vůdcem potěšných pochodů, v svém deníku je nazývá vojenským baletem: v těchto pochodech, právě jako v loďstvu na Perejaslavském jezeře, zdánlivě směšném a cíle nemajícím vypracovaly se kádry tvořící se armády a budoucího loďstva. Zábavy měly hodně důležitý

učební význam. Třínedělní manevry u Kožuchova na břehu řeky Moskvy r. 1694, jichž podle svědectví účastníka knížete Kurakina, ostatně stěží ne zveličeného, účastnilo se na 30 tisíc lidí, vedeny byly podle plánu, vážně vypracovaného za účasti téhož Gordona, a byla o nich sepsána celá kniha s náčrtky táborů, obozů a bojů. Kníže Kurakin říká o těchto cvičeních, že velmi napomáhaly výcviku vojáků, a o kožuchovském tažení poznamenává, že sotva který monarcha v Evropě může učiniti něco lepšího než toto, připojuje však, že tehdy ‚bylo zabito 24 lidí zátkami z děl a jiným způsobem a raněno asi 50'. Ovšem, sám Petr o této své poslední zábavě psal, že u Kožuchova kromě hry nic jiného neměl na mysli, ale že se tato hra stala zvěstovatelkou skutečné věci, jakou byla azovská tažení v letech 1695 a 1696. Ospravedlňovala tuto hru, ukázavše její praktický prospěch: Azova bylo dobyto s pomocí dělostřelectva, připraveného potěšnými cvičeními, a loďstva, za jednu zimu postaveného na řece Voroněži za bezprostředního vedení Petra, který si opatřil vědomosti k tomu nutné v perejaslavské loděnici, a s pomocí mistrů, které také tam vyučil.

R. 1697 spatřil konečně pětadvacetiletý Petr západní Evropu, o níž mu tak mnoho vykládali jeho druzi a známí z Německé osady, kam zajeti ho přemlouval Lefort. Ostatně myšlenka na jízdu na západ se rodila sama sebou z celého ovzduší a směru Petrovy činnosti. Byl obklopen přistěhovalci ze západu, učil se jejich mistrovstvím, mluvil jejich jazykem, ve svých psaních dokonce matce už r. 1689 se podpisoval Petrus, nejlepší galeru voroněžského loďstva, jím samým postavenou, nazval ‚Principium'. Prošed

pěší i námořní službou, přijal za pravidlo, že sám první se naučí každé nové věci, aby dával příklad a učil druhé. Posílaje desítky mládeže do zahraničního učení, musil ovšem i sebe samého tam poslati. Jel za hranice ne jako zvídavý a volný cestovatel, aby se pokochal zvláštnostmi cizí kultury, ale jako dělník, který chce spěšně se obeznámiti s potřebným řemeslem, které mu chybí: hledal na západě techniku, a ne civilisaci. Na jeho zahraničních psaních se objevila pečeť s nápisem: ‚Jsem v stavu učících se a učící mě hledám.' Pro tento cíl bylo také vypočítáno ovzduší cesty. Zapsal se pod jménem Petra Michajloviče do družiny slavnostního poselstva, které odjíždělo k západním dvorům strany tehdejšího kaličního zápasu s Tureckem, aby upevnilo dřívější nebo navázalo nové styky se západoevropskými státy. Ale to byl zjevný cíl poselstva. Velicí poslové: Lefort, Golovin a dumský písař Voznicyn dostali ještě tajnou instrukci vyhledati za hranicemi pro námořní službu dobré kapitány, ‚kteří by sami bývali námořníky, a službou dosáhlí hodnosti, a ne z jiných příčin', právě takové poručíky a hromadu všemožných mistrů, kteří konají na lodích všeliké dílo'. Volontérům, poslaným do cizích krajů, bývalo předpisováno ‚poznati náčrtky nebo mapy mořské, kompas a ostatní znamení mořská'. ovládati loď jak v bitvě, tak i na prosté plavbě, znáti všechno lanoví a nástroje k tomu náležející, vyhledávati všemožnou příležitost býti na moři v době bitvy, stůj co stůj si opatřiti od námořních náčelníků vysvědčení o dostatečné přípravě k věci, a při návratu do Moskvy přivésti s sebou po dvou dovedných mistrech námořnictví; po vykonání rozkazu jim státní po-

kladna vyplatí výdaje; který šlechtic vyučí námořnictví za hranicemi svého dvorského člověka, — dostane za něho ze státní pokladny 100 rublů (asi 1000 rublů na našich penězích). Když bylo do Benátek vypraveno 19 šlechticů, moskevské psaní oznamovalo r. 1697 dožeti, že jejich carským úmyslem je ‚přihlédnouti v Evropě k novým vojenským uměním a velením'; ale z deníku knížete B. I. Kurakina, který byl mezi těmito šlechtici, vidíme, že se tam učili matematice, části astronomie, nautice, mechanice, opevňování obrannému i útočnému, a mnohých plaveb se účastnili. Veliké poselstvo se svou četnou družinou pod záminkou diplomatického poručení bylo jednou z vyprav na západ vysílaných z Moskvy, aby tam všechno nutné shlédly, vyzvěděly, pochytily evropské řemeslo, aby přivábily evropské řemeslníky. Volontér poselstva, Petr Michajlovič, jakmile se dostal za hranice, začal se doučovat dělostřelectví. V Königsbergu jeho učitel, pruský plukovník, dal mu vysvědčení, v němž, vyjadřuje údiv nad rychlým úspěchem žákovým v dělostřelectví, dosvědčoval, že jmenovaný Petr Michajlovič všude za opatrného , velmi dovedného, statečného a neohroženého mistra a umělce palných zbraní pokládán a uznáván býti může. Na cestě do Holandska v městečku Kloppenburgu večeře, kterou pohostily vznešeného cestovatele kurfiřtky hannoverská a braniborská, byla, abych tak řekl, první Petrovou cestou do veliké evropské společnosti. S počátku byl Petr zmaten, brzo se však vzpamatoval, rozhovořil se, okouzlil hostitelky, napojil je s družinou po moskevsku, přiznal se, že nemá rád ani hudby, ani lovu, ale rád pluje po mořích, staví lodi, pořádá ohňostroje, ukázal

jím své mozolnaté ruce, účastnil se tanců, při čemž moskevští tanečníci pokládali šněrovačky svých německých dám a jejich žebra, a pozdvihl za uši a políbil desetiletou princeznu, budoucí matku Bedřicha Velikého, pocuchav jí celý účes. Zkušební podívaná, uspořádaná moskevské zvláštnosti dvěma hvězdami německého dámského světa, dopadla dosti šťastně, a princezny později ovšem neskrblily povídáním o dojmu, který si odnesly. Shledaly v Petrovi mnoho krásy, hojnost rozumu, nadbytek hrubosti, nedovednost čistě jíst a úhrnné ocenění bylo dvojsmyslné: je to prý panovník velmi dobrý a zároveň velmi špatný, dokonalý zástupce své země. Všechno to bylo možno napsat, aniž bylo třeba jet z Hannoveru do Kloppenburgu, nebo dvě neděle před kloppenburskou večeří.

Podle svých náklonností spěchal Petr blíže se seznámiti s Holandskem a Anglií, s oněmi zeměmi západní Evropy, v nichž obzvláště byla vyvinuta vojenská námořní a průmyslová technika. Petr, předhoniv poselstvo s nemnohými průvodci, asi týden pracoval jako prostý tesař v soukromé loděnici v městečku Saardamu prostřed kypícího holandského lodního stavitelství, najímaje komůrku u kováře, kterého náhodou potkal a kterého znal z Moskvy, mezi prací prohlížel továrny, dílny, pily, valchárny, navštěvuje rodiny holandských tesařů, kteří odjeli do Moskvy. Avšak červená vlněná halena a bílé plátěnky holandského dělníka neskryly Petra před mrzutými odhalováními, a brzo neměl v Saardamu pokoje od zvědavých zevlounů, kteří se shromažďovali, aby se podívali na cara-tesaře. Lefort s druhy přijel do Amsterodamu 16. srpna 1697; 17. srpna byli v divadle, 19. byli na slav-

nostním obědě s ohňostrojem, které pořádalo město, a 20. srpna Petr, zajev v noci do Saardamu pro své nástroje, odjel se společníky přímo do loděnice Východoindické společnosti, kde amsterodamský starosta Vitsen nebo ‚Vizyn', člověk, který býval v Moskvě, obstaral Petrovi dovolení popracovat. Všichni volontéři poselstva, poslaní učiti se, ‚byli rozděleni po místech', jak psal Petr do Moskvy, rozstrkáni byli na různé práce ‚z ochoty': 11 lidí se samým carem a A. Menšikovem šlo do Východoindické loděnice tesařit, z ostatních 18 — ten k výrobě plachet, onen za námořníka, jiný stožáry dělat. Pro Petra začali v loděnici dělati fregatu, o níž pracovali ‚naši lidé', a po 9 nedělích ji spustili na vodu. Petr celý den pracoval, ale i ve volných chvílích zřídka seděl doma, všechno prohlížel, všude běhal. V Utrechtu, kam jel na schůzku s anglickým králem a holandským místodržitelem Vilémem Oránským, musil ho Vitzen všude doprovázet. Petr poslouchal přednášky profesora anatomie Ruysche, byl přítomen operacím a spatřiv v jeho anatomickém kabinetě nádherně preparovanou mrtvolu dítěte, které se usmívalo jako živé, nesnesl a políbil ji. V Lejdenu se podíval do pitevny doktora Boerhaava, lékařského majáku oné doby, a zpozorovav, že někteří z ruské družiny projevují odpor k mrtvému tělu, donutil je zuby roztrhávati svaly mrtvoly. Petr je neustále v pohybu, prohlíží všemožné vzácnosti a památnosti, továrny, dílny, umělecké síně, nemocnice, vychovatelny, válečné i obchodní lodi, vystupuje na observatoř, přijímá u sebe nebo navštěvuje cizince, jezdí k lodním mistrům. Když Petr popracoval čtyři měsíce v Holandsku, poznal, ‚co se slušelo dobré-

mu tesaři znáti', ale nespokojen slabostí holandských mistrů v teorii stavby lodí, vypravil se na počátku r. 1698 do Anglie, aby prostudoval vzkvétající tam lodní stavitelství, byl dobromyslně uvítán králem, který mu daroval svou nejlepší novou jachtu, v Londýně pobýval v Královské společnosti věd, kde viděl ‚všeliké divné věci', a odebral se nedaleko do královské loděnice v městečku Deptfordu, aby dovršil své znalosti v stavbě lodí a z prostého tesaře se stal učeným mistrem. Odtud jezdil do Londýna, do Oxfordu, obzvláště často do Wooliche, kde v laboratoři pozoroval přípravu dělostřeleckých nábojů, a ‚zkoušel metání pum'. V Portsmouthu prohlížel válečné lodi, pečlivě si všímal počtu děl a jejich kalibru, váhu nábojů. U ostrova Wightu uspořádána byla pro něho názorná námořní bitva. *Jurnal* zahraniční cesty den ode dne zaznamenává zaměstnání, pozorování a návštěvy Petrovy s druhy. Bývali v divadle, zacházeli do kostelů, jednou přijali návštěvu anglických biskupů, kteří poseděli asi půl hodiny a odjeli, pozvali k sobě ženu-obra, čtyři lokte vysokou, a pod její vodorovně nataženou rukou Petr prošel neshýbaje se, jezdili do observatoře, obědvali u různých osob a přijížděli domů ‚veselí', ne jednou bývali v Toweru, vábícím svou mincovnou a politickým vězením, ‚kde vězní anglické čestné lidi', a jednou se podíval i do parlamentu. Zachovala se zvláštní pověst o této ‚tajné' návštěvě, patrně Horní sněmovny, kde Petr viděl krále na trůně a všechny velmože království na lavicích. Petr, vyslechnuv debaty s pomocí tlumočníka, pravil svým ruským průvodcům: ‚je veselo poslouchat, když poddaní otevřeně říkají svému panovníkovi pravdu; tomuhle je třeba se

od Angličanů učit,' Zřídka Jurnal zaznamenává: ‚byli jsme doma a veselili jsme dosti', t. j. pili celý den přes půlnoc. Je dokument, osvětlující toto domácí trávení času. V Deptfordu byl Petrovi s družinou určen byt v soukromém domě nedaleko loděnice, zařízený z rozkazu králova, jak se slušelo pro takového hosta. Když po tříměsíčním pobytu car a jeho družina odjeli, majetník podal na patřičné místo účet škod, způsobených odjevšími hosty. Hrůza jímá, když čteme tento seznam, stěží zveličený. Podlahy a stěny byly zaplivány, pomazány stopy veselí, nábytek polámán, záclony strženy, obrazy na stěnách protrženy, protože byly terčem pro střelbu, trávníky v sadu tak udupány, jako by tam pochodoval celý pluk v železných botách. Všech škod bylo napočítáno na 350 liber šterlingů, asi 5 tisíc na našich penězích podle tehdejšího poměru moskevského ruble k libře šterlingů. Je viděti, že moskevští žáci, vydavše se na západ za jeho vědou, neuvažovali, jak se chovat v tamním ovzduší. Bystře tam pozorujíce řemesla, nepokládali za nutné zadívati se do tamních mravů a pořádků, nezpozorovali, že doma v Německé osadě se znali s odpadky onoho světa, s nímž se nyní tváří v tvář setkali v Amsterodamě a Londýně, a vtrhnuvše do nezvyklé jim slušné společnosti, všude tu zanechávali stopy svých moskevských obyčejů, nutících myslící lidi potřásati hlavou, jsou-li to mocní šiřitelé osvěty ve své zemi. Právě takový dojem odnesl z rozhovoru s Petrem anglický biskup Burnet. Petr stejně ho překvapil svými schopnostmi i nedostatky, dokonce neřestmi, obzvláště hrubostí, a učený anglický hierarch ne docela zbožně odmítá po-

chopiti nevyzpytatelné cesty Prozřetelnosti, která svěřila takovému bezuzdnému člověku neobmezenou moc nad tak značnou částí světa.

Ale Petr se nestaral o dojmy, které zanechá v západní Evropě, když, najav v Holandsku asi 900 všemožných mistrů, od viceadmirála po lodního kuchaře, a vydav na zahraniční cestu ne méně než 2½ milionu rublů na našich penězích, spěchal v květnu 1698 do Vídně, a odtud v červenci, neočekávaně se zřeknuv cesty do Italie, tryskem jel do Moskvy na zprávy o novém sestřině spiknutí a o střelecké vzpouře. Je možno představiti si, s jakou zásobou dojmů, shromážděných za 15 měsíců zahraničního pobytu, vracel se Petr domů. Dostav se do západní Evropy, spěchal především zaběhnouti do dílny její kultury a nechtěl zřejmě jíti nikam jinam, zůstával aspoň roztržitým, lhostejným divákem, když mu ukazovali jiné stránky evropského života. Petr, vraceje se do Ruska, musil si představovati Evropu v podobě hlučné a kouřící dílny se stroji, koráby, loděnicemi, továrnami, podniky. Ihned po příjezdu do Moskvy počal krutě vyšetřovat novou střeleckou vzpouru, na mnoho dní se pohrouzil do rozčilujících zaměstnání se svými starými nepřáteli, kteří byli znovu pozdviženi buřičskou sestrou. To v něm vzkřísilo dětské dojmy z r. 1682. Nenáviděný obraz sestry s jejími příbuznými a přáteli, Miloslavskými a Šaklovitými, znovu povstal v jeho vzrušené představě se všemi hrůzami, které uvykl očekávati s této strany. Nadarmo nebyl Petr docela bez sebe po dobu tohoto vyšetřování a v mučírně, jak tehdy vyprávěli, nesnesl a sám utínal hlavy střelcům. A potom se Petr téměř bez oddechu musil chopiti jiné, ještě těžší věci: za dvě

léta po návratu z ciziny počala se severní válka. Spěšná a pohyblivá, horečná činnost, která sama sebou se počala v časném mládí, pokračovala nyní z nutnosti a neustávala téměř do konce života, do jeho 50 let. Severní válka se svým znepokojováním, s porážkami v prvních dobách a potom s vítězstvími, definitivně určila způsob Petrova života a dala směr, určila tempo jeho reformní činnosti. Musil žíti den ode dne, stačiti událostem, které se rychle mimo něho řítily, spěchati vstříc denně vznikajícím novým státním potřebám a nebezpečím, nemaje volné chvíle popadnouti dech, rozmysliti se, uvážiti napřed plán konání. A v severní válce si Petr zvolil úlohu, odpovídající obvyklým zaměstnáním a vkusům, osvojeným od dětství, dojmům a znalostem, které si odnesl z ciziny. To nebyla úloha ani panovníka vládce, ani bitevního generála-hlavního velitele. Petr neseděl v paláci jako dřívější carové, rozesílaje všude ukazy, řídě činnost podřízených; ale zřídka se také stavěl v čelo svých pluků, aby je vedl do ohně jako jeho odpůrce Karel XII. Ostatně Poltava a Gangud navždy zůstanou ve vojenských dějinách Ruska světlými památkami osobní účasti Petrovy v bitvách na souši i na moři. Petr, přenechávaje svým generálům a admirálům, aby působili na frontě, chopil se méně viditelné technické části války: zůstával obyčejně za svou armádou, pořádal její zázemí, odváděl nováčky, sestavoval plány válečných pohybů, budoval lodi a vojenské dílny, připravoval střelivo, zásoby a válečnou výzbroj, všechno shromažďoval, všechny pobízel, podněcoval, huboval, rval se, věšel, cválal s jednoho konce říše na druhý, byl něčím na způsob generálního zbrojmistra, generála zásobovatele

a lodního hlavního mistra. Taková nepřetržitá činnost, trvající téměř tři desetiletí, zformovala a upevnila pojmy, city, vkusy a zvyky Petrovy. Petr se odlil jednostranně, ale reliefně, byl z něho člověk těžký a zároveň věčně pohyblivý, chladný, ale co chvíle připravený k hlučným výbuchům — právě jako litinové dělo jeho petrozavodské dílny.

HLAVA ŠEDESÁTÁ.

Petr Veliký, jeho zevnějšek, zvyky, způsob života a myšlenek, charakter.

Petr Veliký byl svým duchovním složením jeden z oněch prostých lidí, na něž stačí pohlédnouti, abychom je pochopili.

Petr byl obr, byl bezmála tři lokte vysoký, o celou hlavu vyšší než kterýkoli zástup, prostřed kterého se mu někdy naskytlo státi. Když o velkonocích podle ruského zvyku líbal lidi, musil se neustále shýbat, až ho v zádech bolelo. Byl rozený silák; neustálé zacházení se sekerou a kladivem ještě více rozvilo jeho svalovou sílu a hbitost. Mohl nejen v trubku zkroutit stříbrný talíř, ale i v letu prořízknouti nožem kousek sukna. Svého času jsem už mluvil o dynastické chabosti mužského potomstva patriarchy Filareta. První žena cara Alekséje nezdolala tohoto nedostatku rodu. Zato Natalja Kirillovna mu projevila energický odpor. Petr se zrodil po matce a obzvláště se podobal jednomu z jejích bratří Fedorovi. U Naryškinů živost nervů a smělost ducha byly rodinnými rysy. Později z jejich středu vyšla řada šprýmařů, a jeden úspěšně hrál úlohu šaška-obveselovatele v saloně Kateřiny II. Jedenáctiletý Petr byl živý hezký hoch, jak ho líčí cizí vyslanec, který se r. 1683 představil jemu a jeho bratru Ivanovi. Zatím co car Ivan v Monomachově čepici, naražené až na oči, skloněné dolů a na nikoho se nedívající, seděl jako neživotná socha na svém stříbrném křesle pod obrazy svatých, vedle něho na křesle právě takovém v druhé Monomachově čepici, pořízené při vládě dvou carů, díval se Petr na všechny živě a sebevědomě, a nemohl posedět

na místě. Později byl tento dojem kažen stopami silného nervového rozrušení, který způsobil buď dětský úlek za krvavých scén v Kremlu roku 1682, nebo příliš často se opakující hýření, které nalomilo zdraví nezesíleného ještě organismu, a pravděpodobně to i ono společně. Velmi záhy, už na dvanáctém roce, počala se mu třásti hlava a na hezké kulaté tváři ve chvílích zamyšlení nebo vnitřního vzrušení se objevily křeče, které ji znetvořovaly. Všechno to zároveň s mateřským znaménkem na pravé tváři a zvykem v chůzi široko klátit rukama činilo ho postavou všude nápadnou. R. 1697 v saardamské holírně po těchto znameních, které úslužně oznámili krajané z Moskvy, ihned poznali ruského cara v tesaři z moskevské říše, který přišel, aby se dal oholit. Nezvyk pozorovati sebe a zdržovati se dodával jeho velikým těkavým očím ostrého, ba někdy divokého výrazu, vzbuzujícího v člověku slabých nervů chvění. Nejčastěji se setkáváme s dvěma podobiznami Petrovými. Jedna byla namalována r. 1698 v Anglii na přání krále Viléma III. Knellerem. Tu Petr s dlouhými kadeřícími se vlasy vesele se dívá svýma velikýma kulatýma očima. Přes jakousi nasládlost štětce se zdá, že se malíři podařilo zachytit nepostižný veselý, dokonce téměř posměšný výraz tváře, připomínající zachovanou podobiznu babičky Strešněvové. Druhá podobizna je namalována Holanďanem Karlem Moorem r. 1717, když Petr jel do Paříže, aby uspíšil konec severní války a připravil sňatek své osmileté dcery Alžběty se sedmiletým francouzským králem Ludvíkem XV. Pařížští pozorovatelé onoho roku líčí Petra jako velitele, který se dobře naučil své velitelské úloze, s týmž pronikavým, někdy divokým pohle-

dem, a zároveň jako politika, který se dovedl příjemně chovat při setkání s člověkem, kterého potřeboval. Petr tehdy už na tolik si uvědomoval svůj význam, že opovrhoval slušnostmi, při odchodu z pařížského bytu klidně si sedal do cizího kočáru, cítil se pánem všude, na Seině jako na Něvě. Takový není u K. Moora. Kníry, jako přilepené, jsou tu znatelnější než u Knellera. V složení rtů a obzvláště ve výrazu očí, jakoby chorobném, téměř smutném, je cítiti únavu: přichází na mysl, už-už poprosí člověk o dovolení, aby si mohl trochu odpočinout. Vlastní vznešenost ho přitiskla; ani stopy není po jinošském sebevědomí, ani zralé spokojenosti svou věcí. Při tom je třeba míti na paměti, že tato podobizna představuje Petra, jak přijel z Paříže do Holandska, do Spaa, léčiti nemoc, která ho po 8 letech zklátila do hrobu.

Petr byl doma hostem. Vyrostl a zmužněl na cestách a v práci pod širým nebem. Kdyby se ve volné chvíli, když mu bylo bezmála padesát let, ohlédl na svůj minulý život, spatřil by, že věčně kamsi jezdil. Po dobu své vlády projel širou Rus z jednoho konce na druhý, od Archangelska a Něvy k Prutu, Azovu, Astrachani a Děrbentu. Mnohaletý neustálý pohyb vyvinul v něm pohyblivost, potřebu neustálé změny míst, rychlého střídání dojmů. Spěch se mu stal zvykem. Věčně a ve všem spěchal. Jeho obvyklá chůze, obzvláště při pochopitelném rozsahu jeho kroku, byla taková, že průvodce mu stěží stačil poskokem. Bylo mu těžko poseděti na místě; o hostinách dlouho trvajících často vyskakoval se židle a odbíhal do druhého pokoje, aby se prošel. Tato pohyblivost činila ho v mladých letech velikým milovníkem tanců. Byl obvyklým a vese-

lým hostem na domácích slavnostech velmožů, kupců, mistrů, mnoho a ne špatně tančil, třebaže se metodicky neučil tanečnímu umění, ale pochytil je ‚pouhou praksí' na večerech u Leforta. Když Petr nespal, nejel, nehýřil nebo neprohlížel něco, jistě něco stavěl. Jeho ruce byly věčně v práci a mozoly s nich nescházely. Ruční práce se chápal při každé příležitosti, která se mu naskytla. V mládí, když ještě mnoho neznal, prohlížeje továrnu nebo dílnu, neustále se chápal pozorovaného díla. Bylo mu těžko zůstati prostým divákem cizí práce, obzvláště té, která byla pro něho nová: ruka instinktivně sahala po nástroji; všechno by byl rád sám udělal. Ochota k řemeslu vyvinula v něm bystrý postřeh a hbitost: bystře se zadívav na neznámou práci, okamžitě si ji osvojil. Časná náklonnost k řemeslnému zaměstnání v technické práci proměnila se u něho v prostý zvyk, v bezděčné hnutí: chtěl poznati a osvojiti si všeliké nové dílo, dříve než si představil, k čemu ho bude potřebovat. S lety nabyl nesmírné spousty technických znalostí. Už při první jeho zahraniční cestě dospěly z rozhovorů německé princezny k závěru, že znal dokonale 17 řemesel. Později byl jako doma v kterékoli dílně, v kterékoli továrně. Po jeho smrti div ne všude, kde býval, rozptýleny byly věci jeho vlastní výroby, šalupky, židle, tabatěrky a pod. Je možno diviti se, kde jen bral tolik volného času na všechny tyto nespočetné drobnosti. Úspěchy v řemesle způsobily, že byl velmi přesvědčen o obratnosti své ruky: pokládal se i za zkušeného chirurga i za dobrého zubního lékaře. Stávalo se, že blízkých lidí, kteří onemocněli nějakou nemocí, vyžadující chirurgické pomoci, hrůza se zmocňovala při pomyšlení, že se

car doví o jejích nemoci a přijde s nástroji, nabídne své služby. Prý po něm zůstal celý pytlík se zuby jím vytrhanými — památka na jeho praksi zubního lékaře. Nejvýše však kladl umění stavěti lodi. Žádná státní věc ho nemohla zdržeti, když se naskýtala příležitost popracovati sekerou v loděnici. Do pozdních let, bývaje v Petrohradě, nevynechal dne, aby nezašel na dvě hodiny do admirálství. A dosáhl velikého umění v této věci; vrstevníci ho pokládali za nejlepšího lodního mistra v Rusku. Byl nejen bystrým pozorovatelem a zkušeným vůdcem při stavbě lodí: sám mohl zhotoviti loď od základu do všech technických podrobností její výstavby. Byl pyšný na své umění v tomto mistrovství a nelitoval ani peněz, ani námahy, aby rozšířil a upevnil je v Rusku. Z něho, rodáka kontinentální Moskvy, stal se skutečný námořník, který mořského vzduchu potřeboval jako ryba vody. Tomuto vzduchu zároveň se stálou fysickou činností sám přikládal léčebné působení na své zdraví, neustále podrývané různými nemírnostmi. Z toho také pravděpodobně vyplývala jeho nezničitelná, opravdu námořnická chuť k jídlu. Vrstevníci říkají, že mohl jísti vždy a všude; kdykoliv přijel na návštěvu, před obědem nebo po něm, byl ihned hotov sednouti k stolu. Vstávaje ráno, v pět hodin, obědval v 11—12 hodin a po posledním jídle si šel zdřímnout. Dokonce, když byl hostem na hostině, nezříkal se tohoto spánku a osvěžen jím vracel se k společníkům, znovu připraven jíst a pít.

Smutné okolnosti dětství a mládí, které vytrhly Petra ze starých zkostnatělých pořádků paláce v Kremlu, pestrá a nenáročná společnost, kterou se později obklopil, sama vlastnost obli-

benych zaměstnání, která ho nutila po řadě se chápati tu sekery, tu pily nebo soustruhu, tu hole mravy polepšující, za pohyblivého, neposedného způsobu života ho učinily zapřisáhlým nepřítelem veškeré obřadnosti. Petr v ničem nesnášel obmezování a formálností. Tento mocný člověk, uvyklý cítiti se pánem vždy a všude, býval zmaten a na rozpacích prostřed slavnostního ovzduší, těžce dýchal, červenal se a potil se, když musil o audienci, stoje u trůnu v parádním carském rouchu, v přítomnosti dvora poslouchati nabubřelou hloupost od představujícího se vyslance. — Svůj všední život se snažil uspořádati pokud možno nejprostěji a nejlaciněji. Mocnáře, kterého v Evropě pokládali za jednoho z nejmohutnějších a nejbohatších na světě, často vídali v sešlapaných střevících a v punčochách, které mu vlastní žena nebo dcery spravily. Doma, vstav z postele, přijímal návštěvy v prostém starém županu z čínského nankinu, vyjížděl nebo vycházel v prostém kabátu z tlustého sukna, který nerad často měníval; v létě, odcházeje nedaleko, téměř nenosíval klobouku; jezdíval obyčejně na dvoukolovém vozíku nebo se špatným párem koní a v takovém kabrioletu, v jakém, podle poznámky cizince očitého svědka, nebyl by se odvážil vyjeti každý moskevský kupec. Za slavnostních příležitostí, když byl na příklad pozván na svatbu, vypůjčoval si kočár od senátského šviháka generála návladního Jagužinského. V domácím způsobu života Petr do konce života zůstával věren zvykům staroruských lidí, neměl rád prostorných a vysokých sálů a za hranicemi se vyhýbal nádherným královským palácům. Jemu, zrozenci nesmírné ruské roviny, bylo dusno prostřed hor v úzké ně-

mecké dolině. Podivno je jedno: ačkoliv vyrostl ve volném vzduchu, uvykl prostoru ve všem, nemohl bydliti v pokoji s vysokým stropem, a když se do takového dostal, nařídil udělati umělý nízký strop z plátna. Těsné ovzduší dětství pravděpodobně způsobilo tento rys jeho povahy. Ve vsi Preobraženském, kde vyrostl, žil v malém a starém dřevěném domečku, který podle poznámky téhož cizince nestál ani sto tolarů. V Petrohradě si Petr vystavěl také neveliké paláce zimní a letní s těsnými pokoji: car nemůže žíti ve velikém domě, poznamenává tento cizinec. Petr, opustiv paláce v Kremlu, zavrhl nádheru dřívějšího dvorního života moskevských carů. Za něho v celé Evropě snad jen dvůr pruského krále skrblíka Bedřicha Viléma I. mohl s petrohradským soupeřit prostotou; nadarmo se Petr nepřirovnával k tomuto králi a říkával, že oni oba nemají rádi rozhazování a přepychu. Za Petra nebylo v paláci viděti ani komoří, ani kamerjunkerů, ani drahého nádobí. Obvyklé výdaje dvora, které dříve pohlcovaly statisíce rublů, nepřevyšovaly za Petra 60 tisíc ročně. Obvyklé služebnictvo carovo se skládalo z 10 až 12 mladých šlechticů, ponejvíce nevysokého původu, jimž se říkalo ‚děnščiki'. Petr neměl rád ani livrejí, ani drahého vyšívání na šatech. Ostatně v posledních letech carových měla jeho druhá carevna četný a skvělý dvůr, uspořádaný podle německého způsobu a neustupující v nádheře kterémukoli dvoru tehdejšího Německa. Petr, sám obtěžován carským leskem, chtěl jím obklopit svou druhou ženu, proto možná, aby donutil okolní zapomenouti na její příliš prostičký původ.

Tutéž prostotu a nenucenost vnášel Petr i do

svých vztahů k lidem; ve styku s jinými mu překážely zvyky staroruského mocného pána se způsoby bezobřadného řemeslníka. Když přišel na návštěvu, sedával si kde se dalo, na první volné místo; když mu bylo horko, bez ostychu, přede všemi svlékl kaftan. Když ho pozvali na svatbu jako maršála, t. j. jako pořadače hostiny, přesně a vážně vykonával své povinnosti, uspořádav pohoštění, stavěl do kouta své maršálské žezlo a obrátiv se k bufetu, přede všemi bral s mísy pečeni přímo rukama. Zvyk obcházeti se u stolu bez nože a vidličky překvapil i německé princezny při večeři v Kloppenburgu. Petr se vůbec nevyznamenával jemností v chování, neměl delikátních způsobů. Na zimních shromážděních, která zavedl v Petrohradě, prostřed smetánky sídelního města, která se po řadě sjížděla u toho neb onoho hodnostáře, sedával si car přímo zahrát si v šachy s prostými námořníky, společně s nimi píval pivo a v dlouhé holandské dýmce kouřil jejich obyčejný tabák, nevšímaje si dám, tančících v tomto nebo sousedním sále. Po denních pracích, ve volných večerních hodinách, když Petr ze zvyku buď odjel na návštěvu, nebo sám přijímal hosty, býval veselý, družný, hovorný, rád kolem sebe vídal veselé společníky, poslouchal nenucený rozhovor při sklence uherského, jehož se také sám účastnil, chodě sem a tam po pokoji, a snésti nemohl nic, co rozlaďovalo takový rozhovor, žádné potutelnosti, výstřednosti, pichlavosti, a tím spíše ne hádek a spílání, vinníka ihned trestali, nutíce ho ‚píti pokutu', vyprázdniti tři poháry vína nebo jednoho ‚orla' (veliký džbán), aby ‚zbytečně nežvanil a nepopichoval'. Na těchto volných přátelských besedách se ovšem choulostivým před-

mětům vyhýbali, ačkoli nenucenost, vládnoucí v Petrově společnosti, nakláněla neopatrné nebo příliš přímé lidi vysloviti vše, co přicházelo na mysl. Lodního důstojníka Mišukova Petr měl velmi rád a vážil si ho pro znalost námořnictví a jemu prvnímu z Rusů svěřil celou fregatu. Jednou, — bylo to ještě před případem careviče Alekseje, — na hostině v Kronštadtu, sedě u stolu vedle panovníka, Mišukov, už hodně napilý, zamyslil se a pojednou zaplakal. Překvapený panovník s účastí se ho otázal, co mu je. Mišukov upřímně a tak, aby všichni slyšeli, vysvětlil příčinu svých slz: místo, kde sedí, nové sídelní město, kolem něho postavené, baltické loďstvo, množství ruských námořníků, konečně on sám, poručík Mišukov, velitel fregaty, cítící, hluboce cítící na sobě milost panovníkovu, — všechno to je výtvor jeho, panovníkových rukou; když si na všechno to vzpomněl a pomyslil si, že jeho, panovníkovo zdraví, stále slábne, tak se nemohl zdržeti slz. ‚Komu nás zanecháš?' — dodal. — ‚Jak komu?' namítl Petr, ‚mám následníka-careviče'. — ‚Och, ale vždyť je hloupý, všechno zkazí.' Petrovi se zalíbila námořníkova odpověď, v níž byla trpká pravda; ale obhroublost výrazu a nemístnost neopatrného přiznání bylo třeba potrestat. ‚Hlupáku!' pravil mu Petr s úsměškem, plesknuv ho po hlavě, ‚to se před všemi neříká.' Uvyknuv ve všem postupovati přímo a prostě, požadoval i od jiných především dílo, přímost a upřímnost a snésti nemohl vytáček. Nělpljujev vypravuje v svých pamětech, že navrátiv se po vyučení z Benátek, byl vyzkoušen samým carem a byl určen za dozorce nad lodmi, které byly stavěny v Petrohradě, proto se vídal s Petrem téměř denně. Nělpljujevovi ra-

díli, aby byl hbitý a obzvláště vždy říkal carovi pravdu. Jednou Nělpljujev, zahýřiv si o jmeninách, zaspal a přišel do práce, když car už byl tam. V úleku chtěl Nělpljujev běžet domů a vzkázat, že je nemocen, ale rozmyslil se a rozhodl se upřímně se kát ze svého hříchu. — ‚A já už jsem, příteli můj, tady,' pravil Petr. ‚Promiňte, panovníku,' odpověděl Nělpljujev, ‚včera jsem se na návštěvě zdržel.' Petr ho laskavě vzal za ramena, takže Nělpljujev se zachvěl a stěží se udržel na nohou, a pravil: ‚Děkuji, hochu, že mluvíš pravdu; Bůh ti odpustí; kdo Bohu nehřeší, kdo není babiččin vnuk, a teď pojeďme k porodu.' Přijeli k tesaři, kterému rodila žena. Car dal rodičce 5 hřiven a políbil se s ní, poručiv totéž učinit i Nepljujevovi, který jí dal hřivnu. ‚Hej, brachu, vidím, že dáváš ne po zámořsku,' pravil Petr zasmáv se. — ‚Nemám z čeho mnoho dávat, panovníku: jsem chudý šlechtic, mám ženu a děti a kdyby nebylo vaší carské milosti, tu žije zde ani jíst bych neměl co.' Petr se vyptal, kolik má selských duší a kde má statek. Tesař přinesl hostům po číšce vodky na dřevěném talíři. Car vypil a zajedl pirohem s mrkví. Nělpljujev nepil a odmítl pohoštění, ale Petr pravil: ‚vypij, kolik můžeš, neurážej hostitele,' a ulomiv mu kousek pirohu, dodal: ‚na, zajez, to je domácí, ne italská strava.' — Ale Petr, dobrý povahou jako člověk, byl hrubý jako car, který neuvykl vážiti si člověka ani v sobě, ani v druhých; prostředí, známé nám už, v němž vyrostl, ani v něm nemohlo vychovati této úcty. Vrozený rozum, léta, získané položení zastíraly později tento nedostatek mládí; ale občas procítal i v pozdních letech. Miláček Aleksaška Menšikov v mládí ne jednou zakusil na své po-

dlouhlé tváři sílu Petrových pěstí. Na veliké slavnosti jeden cizí dělostřelec, dotěrný žvanil, v rozhovoru s Petrem se vychloubal svými znalostmi, nepouštěje cara ke slovu. Petr poslouchal, poslouchal chvástala, konečně nesnesl a plivnuv mu přímo do tváře, mlčky odešel stranou. Prostota chování a obvyklá veselost činily někdy styk s ním právě tak těžkým, jako jeho vznětlivost nebo občas se ho zmocňující špatná nálada, projevující se v jeho známých křečích. Blízcí, tuše bouři při spatření těchto příznaků, neprodleně zavolali Kateřinu, která Petra posazovala a uchopila ho za hlavu, lehce mu čechrajíc vlasy. Car rychle usínal a všechno vůkol ustrnulo, zatím co Kateřina nehybně držela hlavu ve svých rukou. Po dvou hodinách se probouzel bodrý, jako by se nic nebylo stalo. Ale i nezávisle na těchto chorobných záchvatech přímý a otevřený Petr nebýval vždy delikátní a pozorný k stavu jiných, a to kazilo nenucenost, kterou vnášel do své společnosti. V dobrých chvílích rád se veselil a žertoval; ale často jeho žerty překročovaly míru, stávaly se neslušnými nebo krutými.

Za slavnostních dnů v létě v svém Letním sadu před palácem, v dubovém háji, který sám vypěstoval, rád vídával kolem sebe celou vyšší společnost sídelního města, ochotně rozmlouval se světskými hodnostáři o politice, s duchovními o církevních věcech, sedě u prostých stolků na dřevěných sadových lavicích a horlivě poctívaje hosty jako dobromyslný hostitel. Ale jeho pohostinnost bývala někdy horší než Děmjanovova rybí polévka.*) Uvyknuv prosté vodce,

*) Přílišná pohostinost, známá z Krylovovy bajky.

žádal, aby ji pili i hosté, nevyjímaje dám. Hrůza někdy jímala účastníky a účastnice slavnosti, když se v sadě objevili gardisté s kbelíky obyčejné kořalky, jejíž zápach se široko rozléval po alejích, při čemž strážím bylo nařízeno nikoho nepouštět ze sadu. Zvlášť k tomu určení majoři gardy musili píti se všemi na zdraví carovo, a za šťastného se pokládal ten, komu se podařilo nějakými cestami uklouznouti ze sadu. Jen duchovní hodnostáři neodvraceli svých tváří od hořkých číší a vesele seděli u svých stolků; od mnohých daleko široko páchla ředkev a cibule. O jedné ze slavností mimojdoucí cizinci zpozorovali, že nejopilejšími hosty byli duchovní, k velikému údivu protestantského kazatele, který si nikterak nepředstavoval, že se to děje tak hrubě a zjevně. R. 1721 o svatbě starého vdovce knížete J. J. Trubeckého, který se ženil s dvacetiletou Golovinovou, když přinesli velikou mísu se sklenicemi želé, Petr poručil nevěstinu otci, velikému milovníkovi tohoto mlsku, pokud možno nejvíce otevříti ústa a začal mu strkati do hrdla kousek po kousku, dokonce sám mu otvíral ústa, když je onen otvíral ne dosti široko. V téže době u druhého stolu dcera hostitelova, bujná bohačka a parádnice kněžna Čerkasská, stojíc za židlí svého bratra, dobře vzdělaného mladého muže, který byl družbou na otcově svatbě, na znamení sedící tu císařovny počala ho lechtat, a mladý muž řval jako telátko, které zabíjejí, za nuceného smíchu celé společnosti, nejskvělejší v tehdejším Petrohradě.

Takový carův humor dodával tíživé povahy radovánkám, které zavedl na svém dvoře. Ke konci severní války utvořil se značný kalendář každoročních slavností, mezi něž byly zařaděny

vítězné slavnosti, a od r. 1721 se k nim připojilo každoroční slavení nystadského míru. Ale obzvláště rád se Petr veselíval, když byla spouštěna nová loď: z nové lodi měl radost jako z novorozeného dítěte. V onom století pili mnoho všude v Evropě, ne méně než nyní, a ve vyšších kruzích, obzvláště dvorních snad dokonce více. Petrohradský dvůr nezůstával za svými zahraničními vzory. Petr, šetrný ve všem, nelitoval výdajů na pitky, kterými křtili nově vyzbrojené plavidlo. Na loď bývala zvána celá vyšší společnost sídelního města obého pohlaví. Byly to skutečně námořnické pitky, ty, na něž se vztahuje nebo od nichž pochází pořekadlo, že opilým je moře po kolena. Pívali obyčejně do té doby, dokud generál admirál stařec Apraksin se nerozpláče, neprolévá hořké slzy, že tuhle v stáří zůstal učiněným sirotkem, bez otce, bez matky, a dokud se ministr války, nejjasnější kníže Meňšikov nesvalí pod stůl a nepřiběhne z dámské poloviny jeho polekaná kněžna Daša polévati a třiti bezduchého manžela. Ale hostina se vždy tak prostě nekončívala: Petr se u stolu na někoho dopálí a podrážděn uteče do dámské poloviny, nakázav spoluhodovníkům, aby se nerozcházeli do jeho návratu, a k východu postaví vojáka; dokud Kateřina neupokojila rozzuřeného cara, neuložila ho a nedala mu vyspat se, všichni seděli na svých místech, pili a nudili se. Uzavření nystadského míru bylo oslavováno sedmidenním maškarním plesem. Petr byl bez sebe radostí, že ukončil nekonečnou válku a zapomínaje na svá léta a neduhy, zpíval písně, tančil po stolech. Slavnost byla konána v budově Senátu. Prostřed hostiny vstal Petr od stolu a odešel na jachtu, stojící na břehu Něvy, aby se

vyspal, poručiv hostům, aby počkali, až se vrátí. Hojnost vína a hluku na této dlouho trvající slavnosti nepřekážela hostům pociťovati nudu a tíži povinného veselí podle nařízení, dokonce pod pokutou za vyhnutí (50 rublů, asi 400 na našich penězích). Tisíc masek chodilo, strkalo se, pilo, tančilo celý týden, a všichni byli strašně rádi, když dotáhli služebné veselí do ustanovené lhůty.

Tyto oficielní slavnosti byly tíživé, únavné. Ale ještě horší byly zábavy, také povinné a až cynicky neslušné. Těžko říci, co toho bylo příčinou, zda potřeba špinavého rozptylování po černé práci, nebo nezvyk uvažovati o svých skutcích. Petr se snažil zahaliti své hýření se spolupracovníky do kancelářských forem, učiniti z něho trvalou instituci. Tak vzniklo kolegium pití nebo ‚nejzbrklejší, nejšaškovitější a nejopilejší sněm'. Byl pod předsednictvím největšího šaška, který měl název knížete papeže nebo nejhlučnějšího a nejšaškovitějšího patriarchy moskevského, kokujského a celé Jauzy. Měl přiděleno konklave 12 kardinálů, zjevných opilců a žroutů, s ohromným počtem právě takových biskupů, archimandritů a jiných duchovních hodnostářů, kteří měli přezdívky, které nikdy, za žádného censurního zřízení se neobjeví v tisku. Petr měl v tomto sněmu hodnost protojáhna a sám mu sepsal řád, v němž projevil ne méně zákonodárného přemítání, než v kterémkoli svém statutu. V tomto řádu byly do nejmenších podrobností ustanoveny způsoby volby a nastolení papeže a vysvěcení na různé stupně opilé hierarchie. Hlavní přikázání řádu bylo denně se opíjet a nejíť spat střízlivý. Sněm, jehož cílem bylo oslavovati Bakcha nemírným pitím, měl svůj po-

řádek pití, ‚sloužení Bakchu a čestného zacházení se silnými nápoji', svá roucha, modlitby a písně, byly dokonce nejšaškovitější matky-arcibiskupky a opatky. Jako v staré církvi se tázali křtěného ‚věříš-li?', tak v tomto sněmu dávali nově přijímanému členu otázku ‚piješ-li?' Střízlivé hříšníky vylučovali ze všech krčem v říši, jinak mudrující kacíře, odpůrce pití proklínali. Zkrátka, byla to nejneslušnější parodie církevní hierarchie a církevních bohoslužeb, která se zbožným lidem zdála býti záhubou duše, jakoby odpadlictvím od víry, a protivení tomu znamenalo cestu k mučednické koruně. O vánocích vydávala se společnost asi 200 lidí v Moskvě nebo v Petrohradě na několika desítkách saní na celou noc do jitra do města ‚slavit'; v čele procesí byl šaškovský patriarcha ve svém rouchu, s žezlem a s plechovou mitrou; za ním střemhlav uhánějí saně, přeplněné jeho spolusloužícími, s písněmi a hvizdotem. Majetníci domů, poctěných návštěvou těchto slavících, byli povinni hostiti je a platiti jim za toto slavení; pili při tom strašně, poznamenává současný pozorovatel. Nebo v prvním týdnu velikého postu pořádalo jeho všešaškovstvo s celým sněmem kajícné procesí: pro poučení věřících vyjedou na oslech a volech nebo saních, tažených svinětmi, medvědy a kozly, v krátkých kožišinách na ruby obrácených. Jednou v masopustě r. 1699 po jednom nádherném obědě u dvora uspořádal car slavnost Bakchovi; patriarcha, kníže-papež Nikita Zotov, známý nám už bývalý carův učitel, pil a žehnal hostem před ním klečícím, vznášeje nad nimi dvě dýmky křížem položené, jako činí archijerejové dikeriem a trikeriem; potom s berlou v ruce pustil se ‚biskup' do tance. Jen jedi-

ný z přítomných na obědě, a to cizí vyslanec, nesnesl podívané na tuto potrhlost a odešel od pravoslavných šašků. Cizí pozorovatelé hotovi byli viděti v těchto hnusnostech politickou a dokonce lidovýchovnou tendenci, jakoby namířenou proti ruské církevní hierarchii a dokonce proti církvi samé, a také proti neřesti pití: car prý se snažil zesměšňovati to, k čemu chtěl zeslabiti příchylnost a úctu; opilá společnost, skýtajíc národu příležitost pobaviti se, učila ho spojovati s odporem k špinavému hýření opovrhování předsudky. Je obtížno zvážiti díl pravdy v tomto názoru; ale všechno to je spíše ospravedlnění než vysvětlení. Petr si hrál nejen s církevní hierarchií nebo s církevním obřadem. Předmětem žertu učinil i svou moc, nazývaje knížete F. J. Romodanovského králem, panovníkem, ‚Vaším přejasným carským veličenstvem,' a sebe ‚věčným otrokem a cholopem Piterem', nebo prostě po rusku Petruškou Aleksějevem. Je zřejmo, tu je více nálady než tendence. Hravost zdědil Petr po otci, který také si rád zažertoval, třebaže se vystříhal býti šaškem. Petr a jeho společnost měli více chuti k bláznovství než bláznovského tvoření. Chápali se forem šaškovství, odkud se dalo, nešetříce ani podání starých dob ani národního citu, ani vlastní důstojnosti, jako děti v hrách parodují slova, vztahy, ba i úšklebky dospělých, naprosto nezamýšlejíce odsuzovati je nebo zlobiti se na ně. V parodii církevních obřadů neposmívali se církvi, ani církevní hierarchii jako instituci: prostě si vylévali zlost na třídě, v níž viděli mnoho trapných lidí. Je možno nedivit se krajní bezstarostnosti, jaké následky, jaké dojmy vzbudí orgie. Třebaže si Petr stěžoval, že má co činiti ne s jedním bra-

dáčem, jako jeho otec, ale s tisíci, přece s této strany bylo možno očekávati spíše nepříjemnosti než nebezpečí. Na většinu tehdejší hierarchie by se hodila výčitka, obrácená odpůrci novot k poslednímu patriarchu Adrianovi, že žije a tyje, spal by jen a jedl, šetří pláště a klobouku bílého, proto také nekáře. Vážnější byl repot v lidu, mezi nímž už kolovala pověst o caru-antikristu; ale i s této strany se spoléhali na obrannou sílu knutu a mučírny, a o veřejné stydlivosti měli v tehdejších vládních sférách velmi slabé pomyšlení. Však i národní mravy neospravedlňují-li, tak často vysvětlují tyto neslušné zábavy. Kdo nezná ruského zvyku ve veselé chvíli zažertovati nad církevními předměty, ozdobiti prázdnou slovní hříčku posvátným výrokem? Znám je také vztah národní legendy k duchovenstvu a církevnímu obřadu. Tím je vinno samo duchovenstvo: přísně požadujíce zevního konání církevního pořádku, nedovedli pastýři vnuknouti náležitou úctu k němu, protože sami si ho nedostatečně vážili. Ani Petr nebyl prost této církevně národní slabosti: byl to člověk nábožný, byl zarmoucen nad nevědomostí ruského duchovenstva, nad rozkladem církve, ctil a znal církevní obřady, naprosto ne žertem rád o svátcích stával na kůru v řadách svých zpěváků a zpíval svým silným hlasem, — a přece zařadil do programu oslavy nystadského míru r. 1721 neslušnou svatbu knížete papeže, starce Buturlina se stařenou, vdovou po jeho předchůdci Nikitu Zotovovi, poručiv požehnati jim v přítomnosti dvora za slavnostně šaškovských obřadů v Trojickém chrámu. Jaký politický cíl možno najíti v této neslušnosti, stejně jako ve schránce s vodkou, jejíž tvar připomínal opilému kolegiu evangelium. Tu není

jemný nebo potměšilý proticírkevní úmysl politiků, ale prostě hrubý cit mocných hýřilů, odhalující všeobecný fakt, hluboký úpadek církevní autority. Za vlády mnišstva, která ponížila světské duchovenstvo, proměnilo se dílo církevně pastýřské výchovy mravního citu v národě v policii svědomí.

Petr však v podstatě nebyl zbaven prostředků vytvořiti si slušnější zábavy. Byl nepochybně obdařen zdravým citem krásna, utrácel mnoho starostí a peněz, aby získal dobré obrazy a sochy z Německa a Italie: dal základ umělecké sbírce, která je nyní v petrohradském Ermitáži. Měl vkus obzvláště v architektuře; o tom mluví letohrádky, které nastavěl kolem svého sídelního města a pro které objednával ze západu prvotřídní mistry, jako na příklad proslulého svou dobou Leblonda, ‚opravdový div', jak ho nazýval sám Petr, který ho přilákal od francouzského dvora za ohromný plat. Tímto stavitelem zbudovaný petrohradský zámek Monplaisir, se svou pracovnou, ozdobenou nádhernými řezbami, s vyhlídkou na moře a stinnými sady, vzbuzoval zasloužené pochvaly cizinců, kteří jej navštívili. Ovšem, nelze pozorovati, že Petr byl milovníkem klasického slohu: hledal v umění jen prostředky pro udržování lehké, bodré nálady ducha; jeho zmíněný petěrgofský zámek byl ozdoben nádhernými flámskými obrazy, představujícími selské a námořní scény, ponejvíce veselé. Petr, uvyknuv žíti ledajak, v obyčejné práci, přece si zachoval schopnost nebýti lhostejným k nějaké krajině, obzvláště bylo-li na ní moře, a utrácel mnoho peněz na zámek za městem s uměleckými terasami, kaskádami, důmyslnými fontánami, květinovými zahradami a

podobně. Měl silné estetické cítění; jenže se u Petra vyvíjelo poněkud nestranně, podle všeobecného směru jeho povahy a způsobu života. Zvyk vnímati v podrobnosti věci, práce o technických detailech vytvořily v něm geometrickou bystrost pohledu, podivuhodnou míru oka, cit formy a symetrie; lehce chápal plastická umění, líbily se mu složité plány staveb; ale sám se přiznával, že nemá rád hudby, a stěží snášel na plesech hudbu orchestru.

Občas bývalo na hlučných zábavných shromážděních Petrovy společnosti slyšeti i vážné rozhovory. Čím šířeji se vyvíjely věci války a reformy, tím častěji se Petr se svými spolupracovníky zamýšlel nad smyslem svých skutků. Tyto rozhovory jsou zajímavy ne tak názory, které se v nich projevovaly, jako tím, že dovolují blíže se zadívati na samy účastníky rozhovorů, na jejich pohnutky a vztahy, a při tom zmírňují dojmy jejich nestřízlivého a nepořádného ovzduší. Tabákovým kouřem a cinkotem sklenic se probíjí politická myšlenka, osvětlující tyto pracovníky s druhé, poutavější strany. Jednou r. 1722, ve veselé chvíli, vlivem sklenic uherského, rozhovořil se Petr s obklopujícími ho cizinci o těžkých prvních letech své činnosti, kdy musil najednou pořizovat pravidelné vojsko i loďstvo, pěstovati v svém nečinném, hrubém národě vědu, city chrabrosti, věrnosti, cti, že s počátku všechno to ho stálo strašnou námahu, ale že nyní, díky Bohu, to pominulo, a může býti klidnější, že je třeba mnoho se namáhat, aby byl dobře poznán národ, kterému se vládne. Byly to zřejmě dávné, obvyklé myšlenky Petrovy; mnoho nescházelo, aby sám nezačal zpracování legendy o své tvůrčí činnosti, které pokra-

čovalo i po jeho smrti. Máme-li věřiti vrstevníkům, počala u něho dokonce tato legenda nabývati umělecké formy hesla, představujícího sochaře, který tesá z velikého kusu mramoru lidskou postavu a téměř do polovice dokončil svou práci. To znamená, že ke konci švédské války Petr a jeho spolupracovníci si uvědomovali, že dosažené vojenské úspěchy a vykonané reformy nedovršují ještě jejich díla, a zajímala je otázka, co nastává ještě učinit. Tatiščev v svých *Dějinách ruských* podává vypravování o jednom rozhovoru u stolu, který slyšel zřejmě některý stolovník. Bylo to r. 1717, když zasvitla naděje na brzké ukončení těžké války. Petr, sedě u stolu na hostině s mnohými urozenými lidmi, rozhovořil se o svém otci, o jeho věcech v Polsku, obtížích, které mu nadělal patriarcha Nikon. Musin-Puškin začal vychvalovat syna a ponižovat otce pravě, že car Alekšej sám málo co dělal, a více Morozov s ostatními velikými ministry; všechno záleží na ministrech: jací jsou u panovníka ministři, takové jsou také jeho věci. Panovníka rozzlobily tyto řeči; vstal od stolu a pravil Musinu-Puškinovi: »V tvém popírání skutků mého otce a v pochvale mých je více spílání mně, než mohu snésti.« Potom, přistoupiv ke knížeti J. F. Dolgorukému, který se nebál příti s carem v Senátě, a postaviv se za jeho židli, pravil mu: »Ty ze všech nejvíce mi nadáváš a tak bolestně mě zlobíš svými spory, že často div trpělivosti nepozbývám; ale jak uvážím, tu také uvidím, že upřímně mě i říši miluješ a pravdu mluvíš, za to jsem ti v duchu vděčen; a nyní se tě zeptám, jak ty smýšlíš o skutcích otce mého a mých, a jsem přesvědčen, že mi bez přetvářky řekneš pravdu.« Dolgorukij odpověděl: »Račiž,

panovníku, přisednout, a já to rozvážím.« Petr usedl vedle něho, a Dolgorukij podle svého zvyku si začal hladit dlouhé kníry. Všichni se na něho dívali a čekali, co řekne. Kníže, pomlčev chvíli, pravil takto:

»Na tvou otázku nelze odpovědět stručně, protože tvé a otcovy skutky jsou různé: v jednom ty více zasloužíš chvály a vděčnosti, v druhém tvůj otec. U carů jsou tři hlavní věci: první je vnitřní správa a soudnictví; to je vaše hlavní dílo. Na to měl tvůj otec více volného času, kdežto ty jsi ještě neměl ani kdy na to pomyslit, a proto v tom tvůj otec více vykonal než ty. Ale až ty se tím budeš zabývat, možná, že vykonáš více než otec. A také je už čas na to pomýšlet. Druhá věc je vojenská. Tu si tvůj otec mnoho chvály zasloužil a velice říši prospěl, organisací pravidelného vojska ti ukázal cestu; ale po jeho smrti nerozumní lidé všechno jeho počínání zkazili, takže ty jsi všechno znovu začínal a do lepšího stavu přivedl. Avšak, třebaže jsem mnoho o tom přemýšlel, přece ještě nevím, komu z vás dáti v této věci přednost: konec války nám to přímo ukáže. Třetí věc je pořízení lodstva, zahraniční spolky, vztahy k cizím státům. V tom jsi mnohem více státu prospěl a sobě cti zasloužil, než tvůj otec, s čímž, trvám, sám jsi za jedno. A co povídají, jako by jací ministři jsou u panovníků, takové jsou i jejich věci, tak o tom smýšlím docela naopak, že rozumní panovníci dovedou si voliti také rozumné rádce a věrnost jejich zachovávat. Proto moudrý panovník nemůže míti hloupé ministry, neboť může o důstojnosti každého uvážit a správné rysy rozeznat.« Petr všechno trpělivě vyslechl a políbiv Dolgorukého, pravil: *Dobrý sluho věrný!*

v mále jsi mi byl věren, nad mnohé tě postavím. »Menšikova a jiné toto velmi rmoutilo, — tak končí Tatiščev své vyprávění, — i všemi prostředky se snažili, aby Dolgorukij upadl u panovníka v nemilost, ale nic nepořídili.«

Petr prožil svůj věk v stálé a napjaté fysické činnosti, věčně se toče v bystřině vnějších dojmů, a proto rozvil v sobě vnější vnímavost, podivuhodný dar pozorování a praktickou hbitost. Nebyl však milovníkem prázdných všeobecných úvah; v každém díle snáze se mu poddávaly podrobnosti práce než její povšechný plán; lépe si představoval prostředky a cíle než následky; ve všem byl spíše pracovník, mistr než myslitel. Takové složení jeho rozumu se projevilo i na jeho politickém a mravním charakteru. Petr vyrostl v prostředí, naprosto nepříznivém politickému rozvoji. Byly to rodina a dvorní společnost cara Alekséje, plné nepřátelství, drobných zájmů a nicotných lidí. Dvorní intriky a převraty byly původní politickou školou Petrovou. Sestřina zloba ho vypudila z carského okolí a odtrhla od politických pojmů s ním srostlých. Tato roztržka sama sebou nebyla pro Petra velikou ztrátou: politické vědomí kremelských myslí XVII. st. představovalo nepořádné haraburdí, složené dílem z ceremoniálních veteší a votčinných zvyků zděděných po dřívější dynastii, dílem z politických výmyslů a dvojsmyslů, které překážely prvním carům nové dynastie, aby pochopili své položení v státě. Petrovo neštěstí bylo v tom, že zůstal bez jakéhokoli politického vědomí, s pouhým nejasným a bezobsažným pocitem, že jeho moc nemá hranic, a má jen nebezpečí. Tato bezmezná prázdnota vědomí dlouho se ničím nenaplňovala. Řemeslná povaha za-

městnání od dětství osvojených, ruční prostá práce bránila uvažování, odpoutávala mysl od předmětů, které tvořily nevyhnutelný materiál politické výchovy, a v Petru vyrůstal vládce bez pravidel, oduševňujících a ospravedlňujících moc, bez základních politických pojmů a společenského brzdění. Nedostatek soudů a mravní nestálost při geniálních schopnostech a rozsáhlých technických vědomostech ostře bily do očí i zahraničním pozorovatelům pětadvacetiletého Petra, a zdálo se jim, že příroda v něm připravovala spíše dobrého tesaře než velikého panovníka. Od dětství špatně veden mravně a záhy zkažen fysicky, pravdě nepodobně hrubý výchovou i způsobem života a nelidský pro úžasné okolnosti mládí, byl při tom pln energie, byl v podstatě bystrý a vnímavý. Těmito vrozenými vlastnostmi byly poněkud zdržovány nedostatky a neřesti, vnucené mu prostředím a životem. Už r. 1698 anglický biskup Burnet zpozoroval, že Petr s velkou námahou se pokouší přemoci v sobě vášeň k vínu. Jakkoli málo si Petr všímal politických pořádků a společenských mravů západu, nemohl při své bystrosti nezpozorovat, že tamní národové jsou vychováváni a sílí ne knutem a mučírnou, a kruté lekce, dané mu u prvního Azova, u Narvy a na Prutu, postupně mu ukazovaly jeho politickou nepřipravenost, a podle toho se začínalo a zesilovalo jeho politické sebevzdělání: začal chápati veliké mezery své výchovy a vmýšleti se v pojmy, včas jím nepromyšlené, o státu, národu, o právu a povinnosti, o panovníku a o jeho povinnostech. Dovedl svůj cit carské povinnosti rozvinouti do sebeobětavé služby, ale nemohl se už zříci svých zvyků, a jestliže neštěstí mládí mu pomohly odtrhnouti

se od kremelské politické strojenosti, tu nedovedl očistiti svou krev od jediného silného vůdce moskevské politiky, od instinktu libovůle. Do konce života nemohl pochopiti ani historickou logiku, ani fysiologii národního života. Ostatně nelze ho příliš obviňovati z toho: stěží to chápal i moudrý politik a rádce Petrův Leibniz, který myslil a zdá se i ujišťoval Petra, že v Rusku tím lépe je možno pěstovat vědy, čím méně je na to připraveno. Celá jeho reformní činnost byla vedena myšlenkou o nevyhnutelnosti a všemohoucnosti mocného přinucení: spoléhal se, že jen násilím vnutí národu chybějící mu blaho a věřil tedy v možnost odvésti národní život z jeho historického řečiště a vehnati do nových břehů. Proto, staraje se o národ, do krajnosti napínal jeho práci, utrácel lidské prostředky a životy nepočítaje, bez jakékoliv spořivosti. Petr byl čestný a upřímný člověk, přísný a náročný k sobě, spravedlivý a dobro přející druhým; ale podle směru své činnosti spíše uvykl zacházeti s věcmi, s pracovními nástroji než s lidmi, a proto i s lidmi zacházel jako s pracovními nástroji, dovedl jich využívati, rychle uhadoval, kdo se k čemu hodí, ale nedovedl a nerad se vžíval v jejich položení, nerad šetřil jejich sil, nevyznamenával se mravní vnímavostí svého otce. Petr znal lidi, ale nedovedl nebo nechtěl jim vždy rozumět. Tyto zvláštnosti jeho povahy smutně se projevily na jeho rodinných vztazích. Petr, veliký znalec a budovatel své říše, špatně znal jeden její koutek, svůj vlastní dům, svou rodinu, kde býval hostem. Neshodl se s první ženou, měl příčiny stěžovati si na druhou a docela se neshodl se synem, neuchránil ho od ne-

přátelských vlivů, což přivedlo k záhubě careviče a vydalo nebezpečí samo bytí dynastie.

Tak se Petr nepodobal svým předchůdcům, ačkoliv je i možno zpozorovati mezi nimi jakousi genetickou spojitost, historickou dědičnost úloh a typů. Petr byl veliký hospodář, který ze všeho nejlépe rozuměl hospodářským zájmům, ze všeho nejbystřejší k pramenům státního bohatství. Podobnými hospodáři byli i jeho předchůdci, carové staré i nové dynastie; ale to byli hospodářipeciválové, bílých rukou, uvyklí hospodařiti cizíma rukama, kdežto z Petra se stal pohyblivý hospodář — prostý pracovník, samouk, carřemeslník.

HLAVA ŠEDESÁTÁ PRVNÍ.

Zahraniční politika a reforma Petra Velikého. — Úkoly zahraniční politiky. — Mezinárodní vztahy v Evropě. — Počátek severní války. — Průběh války. — Její vliv na reformy. — Průběh a spojitost reforem. — Pořádek studia. — Vojenská reforma. — Tvoření pravidelné armády. — Baltické loďstvo. — Vojenský rozpočet.

Pokud byla Petrova reforma napřed promyšlená, plánovitá a pokud byla vykonána podle promyšleného plánu — to jsou otázky, s nimiž se setkáváme na prahu dějin Petra Velikého. Jeví se náklonnost nebo zvyk mysliti, že se Petr narodil a vyrostl s hotovým reformním programem, který celý je jeho dílem, výtvorem jeho tvůrčího genia, že činnost nejbližších předchůdců Petrových byla jen přípravou k reformě, dala mu reformní pohnutky, ale ne reformní ideje a prostředky. Naopak, dokončuje přehled činnosti těchto předchůdců, poznamenal jsem, že sám program Petrův byl celý načrtnut lidmi XVII. st. Ale je třeba rozlišovati úkoly, jichž se dostalo Petrovi, od osvojení a vykonání jich reformátorem. Tyto úkoly byly potřebami říše i národa, které si uvědomili lidé XVII. st., kdežto Petrovy reformy byly řízeny podmínkami jeho doby, kterých před ním nebylo, podmínkami utvořenými dílem jím samým, dílem vtrhnuvšími do jeho díla se strany. Program spočíval ne v odkazech, ne v podáních, ale v státních potřebách, neodkladných a všem zřejmých.

Válka byla nejdůležitější z těchto podmínek. Petr téměř neznal míru: po celý svůj život bojoval s někým, tu se sestrou, tu s Tureckem, Švédskem, dokonce s Persií. Od podzimu 1689, kdy se skončila vláda carevny Sofie, z 35 let jeho vlády jen jeden rok 1724 uplynul úplně

klidně, kdežto z ostatních let možno vybrat nejvýše 13 klidných měsíců. Při tom se svými hlavními nepřáteli, s Tureckem a Švédskem, bojoval Petr ne jako jeho předchůdci: to byly války koaliční, spojenecké. Abychom pochopili jejich význam, ohlédneme se na zahraniční politiku moskevské říše v XVII. st. Petrovi zanechali předchůdci dva úkoly, jejichž rozřešení bylo nevyhnutelné proto, aby byla upevněna zahraniční bezpečnost státu: především, bylo třeba dovršiti politické sjednocení ruského národa, jehož téměř polovice byla ještě za hranicemi ruského státu; za druhé, nastávalo opraviti hranice státního území, které s některých stran, zejména s jižní a západní, byly příliš otevřeny útoku. Řešení těchto úkolů bylo před Petrem teprve začato. Druhý úkol, územní, ještě před ním přivodil moskevské říši srážku se dvěma vnějšími nepřáteli, se Švédskem, které potřebovalo znovu dobýti východního břehu Baltického moře, a s krymskými Tatary, t. j. s Tureckem. Právě tak i první úkol, národně politický, záležející v nutnosti státního sjednocení ruského národa, už dlouho před Petrem podnítil řadu úporných válek s třetím nepřítelem a nejbližším sousedem, s Rzeczí Pospolitou. Ale už před Petrem byla moskevskou vládou uznána nemožnost současného řešení obou úkolů. Vláda cara Aleksěje už vyzkoušela nemožnost současného zápasu na tři fronty, s Polskem, Švédskem a Tureckem. Proto moskevští státníci XVII. st. začali vybírati mezi svými nepřáteli, sbližovati se nebo jen smiřovati se s tím neb oním z nich, aby tím jistěji se vypořádali s třetím. Nevyhnutelnost takové volby způsobila za vlády Aleksějovy příkrý přelom v zahraniční politice moskevské říše. Hlavním

cílem této politiky byl západní soused Polsko: na boj s ním byly po staletí soustředěny národní síly. Andrusovské příměří r. 1667 na dlouho zastavilo tento zápas. Polsko tímto zápasem vysílené přestalo se zdáti nebezpečným a bylo možno na nějaký čas je nechati na pokoji, dokonce sblížiti se s ním. Vytrvalým hlasatelem tohoto obratu, jak jsme viděli, byl Ordin-Naščokin. V moskevské smlouvě r. 1686 proměnilo se příměří ve věčný mír a dokonce v útočný svaz. Rusko ruka v ruce s Polskem vstoupilo do svaté ligy Polska, Rakouska a Benátek pro boj s Tureckem. Tak ještě před Petrem byla na neurčitou dobu opuštěna myšlenka národně politického sjednocení ruského národa: aby byly udrženy dobré styky se spojencem a sousedem, nebylo ovšem možno dotýkati se otázky nového sjednocení jihozápadní Rusi s Velkoruskem. Petr, začínaje svou činnost, přímo vstoupil v tuto spojitost mezinárodních vztahů, která byla utvořena před ním. Právě tak na počátku vlády obrátil všechno své úsilí a národní síly na jih, určil tedy za svůj nejbližší úkol opraviti a ohraditi jižní hranice státního území. Proto bylo třeba upevniti si a bezpečnými učiniti břehy Černého a Azovského moře. Na Azovském moři se objevilo první ruské loďstvo; tam vznikly loděnice a přístavy.

Ale později se mezinárodní vztahy západní Evropy přetvořily. V severní a střední Evropě od třicetileté války ovládalo mezinárodní vztahy malé Švédsko. Jeho převaha těžkým hnětem ulehala obzvláště na státy, blízké Baltickému moři, na Dánsko, Polsko a moskevskou říši. Dánsku utvořilo Švédsko v sousedství nesmiřitelného nepřítele, vévodu šlesvig-holštýnského, jemuž

skýtalo ochranu. Švédsku se v XVII. st. podařilo značně oklestiti Polsku území, když obsadilo Livonsko, a ještě dříve Estonsko. Obě země se cítily krutě obranými a uraženými se strany švédské a hledali třetího spojence v moskevské říši, která se pokládala také za obranou a uraženou po kardisském míru r. 1661, který jí nevrátil ani Ingrie, ani Karelie. To donutilo Petra obrátiti svá úsilí od břehů Černého a Azovského moře k moři Baltickému, přemístiti tam národní síly, určené pro vnější zápas. Novým sídelním městem státu bylo souzeno státi se ne Azovu nebo Taganrogu, ale Petrohradu. Takovým způsobem úkol opravy jižních hranic byl opuštěn pro zabezpečení severozápadních krajů. A tak Petr následoval pokyny svých předchůdců, avšak nejen že nerozšířil, ale ještě zúžil jejich program zahraniční politiky, obmezil své úkoly.

Koaličními válkami s Tureckem a Švédskem po prvé moskevská říše činně vstoupila jako organický člen do rodiny evropských států, vmísila se v mezinárodní vztahy západní Evropy. Tehdy byly v Evropě tři bojovné státy, proti nimž se ostatní státy sdružovaly pro zápas v koalici: byla to Francie na západě, Švédsko na severu a Turecko na jihu. Francie spojovala proti sobě Anglii, Holandsko, Španělsko, Rakousko a německou říši, Turecko totéž Rakousko, Benátsko a Polsko, Švédsko totéž Polsko, Dánsko a Prusko, tehdejší kurfiřtství braniborské. Státy, které se účastnily různých koalic, nespojovaly, ale jen komplikovaly mezinárodní vztahy. Moskva smlouvou r. 1686 vstoupila s Polskem v jihovýchodní protitureckýspolek. Ale zájmy spojenců se dvojily. Rakousko v očekávání ve-

liké války o španělské dědictví spěchalo výhodným mírem v Karlovcích uvolniti si ruce na jihovýchodě, ale velmi se snažilo, aby Petr sám pokračoval v koaliční válce a chránil tak rakouský týl se strany turecko-tatarské. Petrův druh, nový král Rzeczi Pospolité, August II. cítil se na polském trůnu jako na řeřavém uhlí, a r. 1700 za mírového vyjednávání moskevského vyslance Ukrajinceva v Cařihradě polský poslanec velmi prosil Turky, aby se nesmiřovali s ruským carem, slibuje, že svrhne jeho přítele krále s trůnu. Spolek se dovršil tím, že podle karlovické smlouvy r. 1699 Benátčané a Rakušané byli dobře uspokojeni, Benátčané vzali Turecku Moreu, Rakušané Transilvanii, turecké Uhersko a Slavonii a zacpali Turkům hrdlo, jak se vyjádřil moskevský vyslanec Voznicyn, svými spojenci, ponechavše Polákům zpustošené Podolí, a Moskvanům Azov s nově postavenými pobřežními městečky. Petr se octl v nepříjemném položení. Jeho voroněžské dílo bylo zničeno; loďstvo, které stálo tolik námahy a výdajů a určené pro Černé moře, hnilo v azovských přístavech; nepodařilo se vysvobodit Kerč, pevně se postaviti na Krymu; průplav mezi Volhou a Donem, začatý už tisíci sehnaných dělníků, byl opuštěn. Východní otázka se vzrušeným očekáváním balkánských křesťanů, zabezpečení jižní Rusi proti Tatarům — všechno to bylo odsunuto stranou. Petr musil příkře obrátiti frontu od jihu na sever, kde se utvořila baltická koalice proti Švédsku; nová evropská konjunktura přehodila ho jako dětský míč od ústí Donu na Narovu a Něvu, kde neměl nic připraveno; sám Petr, který se tak chystal na ovládnutí Černého moře, se všemi svými perejaslavskými, bělomořskými, holandskými a an-

glickými navigačními vědomostmi musil mnoho let vésti válku na pevnině, aby se probil k novému cizímu moři.

Málokterá válka dokonce Rusko překvapila tak náhle, tak špatně byla promyšlena a připravena, jako *severní*. Jaké měl Petr spojence na počátku této války? Polský král August II., ne samo Polsko, ale kurfiřt německé říše, docela nesvědomitý saský dobrodruh, který jakž takž se dostal na polský trůn a kterého div ne polovice Polska byla hotova svrhnouti s trůnu, potom nepatrné Dánsko, které nedovedlo shromážditi vojáky pro obranu svého sídelního města proti 15 tisícům Švédů, kteří neočekávaně k němu připluli, a které po několika dnech hanebně uteklo z koalice po míru v Travendalu, a duší spolku byl livonský světoběžník Patkul, který určil Petrovi, jedinému vážnému účastníku této operetní koalice, úlohu učiněného hloupého šaška, který za své budoucí vítězství se měl spokojiti močály Ingrie a Karelie. Válku začali ledabyle. Určeny byly nejbližší cíle, ale není pozorovati vypracovaného plánu. 5 měsíců před roztržkou vyjednával Petr o prodejná děla se Švédy, s nimiž chtěl válčit. K Narvě posunutá armáda, čítající asi 35 tisíc, skládala se ponejvíce z nováčků pod velením špatných důstojníků a cizích generálů, kterým nebylo důvěřováno. Strategických cest nebylo; po rozblácených podzimních cestách nemohli přivézti dosti ani střeliva, ani potravy. Začali střílet na pevnost; ale děla byla nezpůsobilá, a i ta brzo přestala střílet pro nedostatek prachu. Obléhající, podle slov očitého svědka, chodili kolem pevnosti jako kočky kolem horké kaše; opatření proti útoku Karla XII. neučinili. Za zlé listopadové vánice připlí-

žil se král k ruskému táboru a švédská osmitisícová brigáda roznesla ruský sbor. Avšak vítězství co chvíle bylo na vlas od neštěstí. Král se ze všeho nejvíce bál toho, aby šlechtická a kozácká jízda Šeremetěvova mu neudeřila v týl; ale byla, podle slov Karlových, tak laskava, že se na útěku vrhla do řeky Narvy, utopivši tisíc koní. Vítěz se tak bál svých přemožených, že za noc spěchal zbudovati nový most místo zříceného pod nátlakem uprchlíků, aby jim co nejdříve pomohl dostati se na jejich stranu řeky. Petr odjel z tábora před bojem, aby neobmezoval hlavního velitele, cizince, a ten opravdu se neomezoval, první se dal zajmouti a strhl za sebou ostatní cizí velitele, polekané roztrpčením svého ruského mužstva. V Evropě kolovala medaile s vyobrazením, jak Petr prchá od Narvy, odhodiv kord, s čapkou padající mu s hlavy, utíraje si šátkem slzy a s nápisem z evangelia: *i odešel a plakal hořce.* Ruští válečníci, kteří přežili boj, hlad a zimu za útěku, přiloudali se, jak praví vrstevník, do Novgorodu, ‚oloupení Švédy nadobro', bez děl, stanů a všeho svého majetku. Později po 24 letech, Petr, proslavený už císař, chystaje se oslaviti třetí výročí nystadského míru, měl mužnost přiznati se v programu oslavy, který sám napsal, že začal švédskou válku jako slepý, neznaje ani svého stavu, ani sil protivníkových.

Asi třetina obléhajícího sboru, celé dělostřelectvo a asi osmdesát náčelníků, mezi nimi deset generálů, bylo ztraceno. Osmnáctiletý švédský hoch vyjadřoval naprosté uspokojení, že tak snadno vysvobodil Narvu, nepřátelskou armádu na hlavu porazil a všechnu generalitu zajal. Po 8 měsících právě takovým neočekávaným útokem

vysvobodil i Rigu, na hlavu poraziv (na západní Dvině) saská a ruská vojska, která se chystala obléhati ji. Ale ani Petr neochaboval pro nezdary, zda z vytrvalosti ducha nebo proto, že jeho pocit odpovědnosti byl slabý, ihned se začal opevňovat, doplňovati armádu zesíleným verbováním, konfiskoval čtvrtinu všech kostelních i klášterních zvonů, aby ulil nová děla. Ovšem, Karel XII. mu pomáhal, jak uměl, honě se za Augustem II. po polských městech a lesích a ponechav na ruských hranicích slabé oddíly. Počalo se přerušované vzájemné vyssávání krve, které trvalo sedm let. Petr, využívaje takové volné chvíle, zformoval rozrušenou armádu a drobnými potyčkami, útoky, obléháním, ztékáním slabých pohraničních pevností ji připravoval k velikým věcem. Obětí nelitovali, položení národa si nevšímali, hráli nazdařbůh a sázeli na kartu poslední prostředky, slibovali spojenci podporu nevědouce, čím ji zaplatit. Průběh vnějšího zápasu byl stěžován ještě zápasem vnitřním, který vznikl ve spojitosti s ním. V létě r. 1705 propukla astrachanská vzpoura, vzdálená ozvěna střeleckých nepokojů, která odpoutala s bojiště celou divisi. Ještě ji neutlumili, když Karel XII., osvěživ se u Varšavy, v lednu 1706 pojednou se objevil u Grodna, pozbyv na rychlém pochodu zmrznutím asi tří tisíc mužů ze svého čtyřiadvacetitisícového sboru, a přeřízl spojení soustředěných tu hlavních sil Petrových počtem převyšujících 35 tisíc. To byl ještě rvavější kousek Karlův, než u Narvy roku 1700. Na jihovýchod od Grodna, v Slonimě, Miru, Nesviži přezimovalo mnoho kozáků a Petr mohl spěšně přivésti do Minska 12 tisíc pravidelného vojska. Ale ani na ruské straně se je-

ště nezahojilo omrznutí u Narvy r. 1700. Petr byl strašně rozpačit, ‚v strašné trpkosti' byl, dal narychlo opevnit hranice dlouhými záseky od Smolenska do Pskova. Povolav z Volyně samého hetmana Mazepu s kozáky, maje síly třikrát větší než Karel, pomýšlel Petr jen na spásu své grodenské armády a sám sestavil znamenitě ve všech podrobnostech promyšlený plán ústupu, poručiv vzíti s sebou ‚docela málo, a v případě potřeby třebas všechno zahodit'. V březnu, právě když pluly ledy, kdy Švédové nemohli překročiti Němen, aby pronásledovali ustupující, ruské vojsko, vhodivši do řeky asi sto děl s náboji, mimo Brest přes Volyň ‚s velikou nouzí a námahou', ale šťastně ustoupilo ke Kijevu, když obešlo jihozápadní okraj neprostupného Polesí. R. 1708, když Karel, vypořádav se s Augustem, stál samojediný proti Petrovi, vedl z Grodna svou znamenitě uspořádanou 44-tisícovou armádu přímo na Moskvu, a 30 tisíc bylo připraveno táhnouti mu na pomoc z Livonska a Finska, Petrovi v zádech vzplála vzpoura baškirská, která zachvátila kazanské a ufimské Závolží, a hned po ní na Donu vzpoura bulavinská, podnícená pronásledováním uprchlíků a rozšířivší se do Tambova a Azova. Tyto vzpoury velmi Petra znepokojovaly, přinutily ho, že musil rozděliti své síly, donutily ho, že pozoruje nepřítele na západě, musil se ohlížeti dozadu, daly mu pocítiti, kolik národní zloby si nakupil za zády. Petr, k tomu všemu nemocný, zmalátnělý ‚po léku jako kojenec', podle svého vlastního přiznání, činil proti těmto národním výbuchům všeliká opatření, chtěl opustit svou západní armádu a jeti na Don, slíbil odpuštění buřičům a zároveň předpisoval kola a kůly, aby ‚se od takové-

ho ohlížení volným v této válce učinil.' Ale i Karel zůstal věren svému pravidlu — vysvobozovat Petra v těžkých chvílích: byli to dva nepřátelé, navzájem zamilovaní. Když král, prošed litevské močály, obsadil v červenci 1708 Mogilev, Petrovi nastávalo nedopustit, aby Karel, který nesmyslně ztratil celý rok 1707, spojil se se svým generálem Lewenhauptem, vezším z Livonska vojenské zásoby a potraviny Karlovi, který neměl co jíst a čím střílet. Kdyby se Karel spojil s Lewenhauptem, byl by nepřemožitelný. Ale k Smolensku mířící král příkře zahnul na jih do Maloruska obilím bohatého, kde ho očekával neužitečný Petrův zrádce hetman Mazepa, a šmahem vydal Petrovi Lewenhaupta, který byl 28. září poražen u vsi Lěsné na Soži 14 tisíci Rusů a ztratil dvě třetiny své šestnáctitisícové divise, se vším, co vezl králi, švédské nepřemožitelné sebevědomí v to počítaje. Poltavského vítězství na Vorskle bylo dobyto u Lěsné na Soži: později sám Petr uznával Lěsnou za matku poltavské bitvy, k níž došlo právě za devět měsíců poté. Stydno by bylo prohráti Poltavu po Lěsné. Nemíním posuzovati strategickou přednost onoho ostrého obratu, jakým byl pochod Karlův od Mogileva na jihovýchod k Poltavě. Tehdy vykládali, že Ukrajina vábila k sobě Karla hojností potravin, nedostatkem pevností, blízkostí Krymu a Polska, nadějí najíti v kozácích silnou podporu a s jejich pomocí bezpečně se dostati k Moskvě, kam se neodvažoval probíti skrze carská vojska Smolenskem. Těžko říci, tušil-li o celé století dříve osudnou cestu Napoleonovu. Za každých okolností u Poltavy spadl Petrovi se srdce devítiletý kámen: ruské vojsko, jím vytvořené, zničilo švédskou armá-

du, t. j. 30 tisíc vyčerpaných, odraných, demoralisovaných Švédů, které sem zatáhl sedmadvacetiletý skandinávský tulák. Petr oslavoval Poltavu jako velikomyslný vítěz, posadil k svému vítěznému stolu zajaté švédské generály, pil na jejich zdraví, v radosti pozapomněl pronásledovati zbytky poražené armády, byl nadšen panegyrikem znějícím ohnivým zvukem, jaký mu v podobě kázání proslovil prefekt duchovní akademie Feofan Prokopovič v kijevském Sofijském chrámu. Ale vítězství z 27. června nedosáhlo svého cíle, neuspíšilo míru, naopak, učinilo Petrovo položení složitým a nepřímo podnítilo válku. Lěsnaja a Poltava ukázaly, že Petr osamělý je silnější než se spojenci, a nejbližším následkem Poltavy bylo obnovení dřívější koalice, rozbité Karlem. A Petrovy vyhlídky se rozšířily. R. 1701 po Narvě podle nové smlouvy s Augustem, děle se o kůži medvěda ještě nezabitého, spokojil se Ingrií a Karelií, zřeknuv se ve prospěch Augusta a Polska všelikého nároku na Livonsko a Estonsko; r. 1707, když Karel, ukončiv věc s Augustem, chystal se táhnouti na Moskvu, Petr byl ochoten spokojiti se jedním přístavem na Baltickém moři. Nyní přímo po Poltavě poslal Menšikova do Polska upevniti svého drahého spojence na ztraceném jím trůně, a Šeremetěva poslal obléhati Rigu a r. 1710 dobyl celého baltického břehu od ústí západní Dviny po Vyborg. Avšak ještě před smlouvou v Tornu v říjnu 1709 postoupil Petr Livonsko v dědičné vlastnictví Augusta jako kurfiřta saského. Petrovy síly se začaly znovu drobiti. Jeho pozornost přeletovala se strany na stranu. Válečné úspěchy Rusů pomohly na nohy francouzské diplomacii, která zároveň s Karlem vtáhla Petra do nové

války s Tureckem. S přílišnými nadějemi v turecké křesťany, v prázdné sliby se strany panovníků moldavského a valašského a se značným množstvím vlastního poltavského sebevědomí, ale bez dostatečného obozu a zkoumání okolností, pustil se Petr v létě r. 1711 do znojné stepi, ne aby chránil Maloruska od tureckého útoku, ale aby zničil tureckou říši, a na řece Prutu se mu dostalo nové lekce: byl obklíčen paterónásob silnější tureckou armádou, div nebyl zajat a podle dohody s vezirem odevzdal Turkům všechny své azovské pevnosti, pozbyv všeho ovoce svých šestnáctiletých voroněžských, donských a azovských úsilí a obětí. Petr i tentokráte utěšoval sebe i vládu nadějí, že nezdar na jihu upevní druhou stranu, severní frontu, která byla nepoměrně důležitější. Uvyknuv nikoho a ničeho nešetřit, také nikoho a ničeho nelitoval. Ale Prut odsunul černomořskou otázku více než o půl století, protože vítězná, ale nesmyslná a neužitečná válka s Tureckem za císařovny Anny neposunula jí ani o krok kupředu. Všechna úsilí se nyní obrátila k moři Baltickému. Petr horlivě pomáhal spojencům vytlačiti Švédy z Německa, r. 1714 se svým vzrůstajícím baltickým loďstvem porazil u Gangudu švédské loďstvo, starého pána Baltického moře, a za dvě léta dobyl sám celého Finska. Na jeho neštěstí přistoupili k němu tehdy za spojence ještě Brandenburg a Hannover, jehož kurfiřt se právě stal anglickým králem, a v Petrovi se zrodil nový sport, ochota mísiti se do německých věcí. Rozptyluje své neteře po různých koutech německého světa, provdav jednu za vévodu kuronského, druhou za vévodu meklenburského, mísil se do dvorních pletek a drobných dynastických zájmů ohromné

feudální pavučiny, která opřádala veliký kulturní národ. Na druhé straně toto moskevské vmísení lekalo i dráždilo. Z ničeho nic se Petr zapletl do rozporu svého meklenburského synovce s jeho šlechtou, a tato skrze své kolegy, sloužící i u hannoverského, i u dánského dvora, znesvářila Petra s jeho spojenci, kteří ho začali přímo urážet. Německé vztahy převrátily celou zahraniční politiku Petrovu, učinily z jeho přátel nepřátele, neučinivše z nepřátel přátele, a Petr znovu se začal vrhati se strany na stranu, div nebyl zapleten do plánu švédskému králi sloužícího Holštýňana Herze, tohoto Patkula na ruby obráceného, který chtěl smířiti Rusko se Švédskem, aby svrhly hannoverského kurfiřta s anglického trůnu a obnovili Stuarty. Když byl tento fantastický plán odhalen, Petr jel do Francie, aby vnutil svou dceru Alžbětu za nevěstu nezletilému králi Ludvíku XV. a tímto matrimoniálním prostředkem diplomacie našel spojenkyni v stálé své sokyni. Tak hlavní úkol, nastávající Petrovi po Poltavě, rozhodným úderem na Baltickém moři vynutiti mír na Švédsku, byl rozmělněn na saské, meklenburské a dánské hlouposti, které prodloužily únavnou devítiletou válku ještě na 12 let. Skončilo se všechno tím, že Petr musil rozmotávati vlastní dílo, svoliti k míru s Karlem XII., zavázav se, že mu bude pomáhat k navrácení švédských držav v Německu, jejichž odnětí sám více než jiní napomáhal, a zapudit s polského trůnu svého přítele Augusta, kterého tak dlouho a platonicky podporoval. Ale osud ještě jednou se Petrovi vysmál. Po smrti Karla, zastřeleného r. 1718 u norské pevnosti Friedrichshallu, smířili se Švédové s Petrovými spojenci, který znovu zůstal tváří v tvář se svým

nepřítelem a znovu, jako u Poltavy, sám mu zasadil rozhodnou ránu dvojím pustošícím přistáním ve Švédsku (v letech 1719 a 1720). Nystadský mír r. 1721 opožděně ukončil jedenadvacetiletou válku, kterou sám Petr nazýval svou ‚třídobou školou', kde žáci obyčejně sedí po sedmi letech, a on, jako špatně chápající žák, zůstal sedět po tři kursy, po celou dobu se chytaje spojenců, děse se osamělosti, a teprve nepřátelé Švédové mu odhalili, že celá severní válka byla vedena výhradně ruskou silou, a ne silou spojenců.

Nejhlubší působení poltavského vítězství se projevilo ne v zahraniční politice, vedené tak špatně, ale v průběhu vnitřních věcí. Kurbatov, hlavní inspektor radniční správy, abych tak řekl, ministr měst a financí, blahopřál Petrovi k vítězství psaním, sestaveným ve formě církevního ikosu s přípěvem *raduj se*, připomínal carovi, že nyní, kdy jeho vojsko ‚se přetavilo jako zlato ve výhni', je řada na ‚občanské správě', že vítězná válka přiblížila národ naprostému zničení a je nevyhnutelno oslabiti vymáhání nakupivších se nedoplatků, pro něž je převeliký všenárodní nářek'. Poltava způsobila naprostý převrat ve vnitřní činnosti Petrově. Do této doby byly vedeny věci den ode dne. Hlavní a hroznou pákou správy bylo Petrovo pero. Jeho obsáhlá korespondence s osobami, jimž udělovány byly rozkazy v běžných potřebách, zabírala celý vládní mechanismus. Tato psaní nahrazovala zákony; osoby, jimž byla posílána, měnily se v státní instituce. A také celá správa byla přizpůsobena válečným cílům, proměnila se v generální štáb a vojenskou třídu. Celá reformní činnost se uzavírala v kruhu předmětů, o nichž Petr psal 22.

ledna 1702 generálmajoru dělostřelectva Bruceovi, nařizuje mu poslati dobrého člověka, který by dělal dubové lafety k dělům, ale při tom by šetřil dubů, nekácel by největších, ale ty menší a rozřezával je podél, a ne napříč, ‚aby lesa nebylo hubeno', a Bruce odpovídal, že to přece nejsou pochodová děla, na stojany pro ně je zbytečno duby mařit, i borové se hodí, jen kdyby byly pěkně obarveny. Před Poltavou možno zaznamenati jen dva zákonodárné akty budujícího charakteru: jsou to ukazy z 30. ledna 1699 o obnovení zemských institucí, a z 18. prosince 1708 o rozdělení říše na gubernie. Petrovi se nedostalo takové politické výchovy, aby ‚převeliký všenárodní nářek' pro vymáhání nedoplatků sám sebou se ho mohl dotknout. Ale jiné méně citlivé úvahy podněcovaly obrátiti k nim pozornost. Zůstával jako dříve tuhý k chápání potřeb národa, ale byl citlivější k podmínkám svého mezinárodního položení. Vítězství u Lěsné a u Poltavy ukázala, že hlavní věc byla udělána, pravidelná armáda byla vytvořena; bylo vytvořeno i baltické loďstvo. Tuto i onu sílu nastávalo udržovati na dosažené úrovni, dokonce ji pokud možno zvyšovati. Poltava vyvedla Petra na velikou evropskou cestu, která hrozila novými rozchody. Na západě se ho počali báti. Moskevská říše vystupovala jako nová mezinárodní moc, získávala tedy nepřátele ve všech starých přátelích. Vojenský a diplomatický prestiž bylo třeba draze platit. Zatím prameny státních důchodů vysychaly, nahromadily se mnohaleté nedoplatky; Kurbatov hrozil, že za přísného jejich vymáhání mnozí poplatníci brzo docela klesnou. Za pět měsíců po Poltavě Petr nařídil vymáhati nedoplatky jen za dvě uplynulá léta (1707,

1708). R. 1710 spočítali příjmy a vydání za léta 1705—1707 a objevili, že každoročními důchody kryla státní pokladna jen $^4/_5$ svých výdajů, z nichž $^2/_3$ šly na armádu a loďstvo. Protože tehdejší finančníci nedovedli vyhledávati nedostávající se peníze ‚opatřeními cestou úvěrních operací', jak se vyjadřují nyní, deficit byl prostě rozvrhován na poplatníky v podobě doplňující daně. Na každém kroku bylo jasnější, že hráli ne podle své kapsy. To obracelo mysl od válečných hranic do nitra, od vojenských operací k hledání nových pramenů státního důchodu. Bylo je možno najíti jen lepším zřízením národní práce a státního hospodářství, což dosud bylo zanedbáváno, protože čas byl zabírán vojenskými a diplomatickými věcmi. Tento obrat je také zaznamenán v sborníku materiálů k dějinám severní války, který byl redigován samým Petrem a je znám pod názvem *Dějin severní války*. Tu stojí, že po poltavských vítězstvích počal Petr pracovati ‚ve správě občanských věcí'. Dokonce v takové neúplné sbírce památek ruského zákonodárství, jako je *Úplná sbírka zákonů Ruské říše* z r. 1830 projevilo se toto zvýšení zákonodárné činnosti. Od r. 1700, který se jaksi zdál Petrovi býti počátkem nového století, do r. 1709 včetně je ve sbírce umístěno 500 aktů, a v následujícím desetiletí do konce r. 1719 dostoupil jejich počet 1238 a téměř právě tolik jich bylo vytištěno za jedno desetiletí 1720—1725 (do Petrovy smrti 28. ledna 1725); mezi nimi nacházíme už dlouhou řadu obšírných uzákonění, reglementů, statutů, instrukcí, mezinárodních smluv. Tak zákonodárství pokračovalo stále horlivějším krokem ve spojitosti s průběhem války. Před Poltavou na novou potřebu, vyvolanou válkou,

na nedostatky nebo zneužívání jí odhalené, odpovídal Petr spěšným psaním nebo ukazem, naznačujícím předběžná opatření správy, a tak se dálo zároveň v různých odvětvích vládní činnosti. Později, když bylo více času a zkušenosti k státní činnosti, dočasná opatření s opravami bývala vypracována v zákony, v reglementy, v celé nové instituce a právě tak zároveň v různých oborech bez zřejmého pořádku. Všechna nejdůkladnější uzákonění Petrova se vztahují k druhé polovině jeho vlády po Poltavě. Dispositční zákonodárství postupně se stávalo ustavujícím, díky válce, která právě tak proměnila Petra z lodního mistra a vojenského organisátora ve všestranného reformátora.

Nyní si můžeme ujasniti spojitost války a reformy. Při prvém pohledu na reformní činnost Petrovu jeví se nám zbavenou jakéhokoli plánu a důslednosti. Postupně se rozšiřujíc, zachvacovala všechny části státního zřízení, dotkla se nejrozmanitějších stránek národního života. Ale ani jedna část nebyla přebudována najednou, v jedné době, a v celém svém složení; ke každé reformě přistupovali několikrát, v různých dobách se jí dotýkajíce po částech, podle potřeby, podle požadavku běžné chvíle. Zkoumáme-li tu neb onu řadu reformních opatření, snadno vidíme, k čemu se klonily, ale těžko uhodneme, proč následovaly právě v takovém pořádku. Vidíme cíle reformy, ale ne vždy zachycujeme její plán; abychom jej zachytili, musíme zkoumati reformu ve spojitosti s jejím ovzduším, t. j. s válkou a s jejími rozmanitými následky. Válka ukázala pořádek reformy, dodala jí téma i samy způsoby. Reformní opatření následovala jedna po druhých v onom pořádku, v jakém je podněco-

valy potřeby, vnucené válkou. Do první řady postavila přetvoření vojenských sil země. Vojenská reforma měla v zápětí dvě řady opatření, z nichž jedna usilovala o podporu pravidelné organisace přetvořené admády a nově zbudovaného loďstva, druhá o zabezpečení jejich vydržování. Opatření toho i onoho pořádku buď měnila položení a vzájemný vztah stavů, nebo zesilovala napětí a produktivnost národní práce jako pramene státního důchodu. Novoty vojenské, sociální i hospodářské vyžadovaly od správy takové horlivé a zrychlené práce, dávaly jí takové složité a nezvyklé úkoly, jaké nebyly s její síly při jejím dřívějším zřízení a složení. Proto společně s těmito novotami a dílem dokonce před nimi šlo ponenáhlu přebudování správy, celého státního stroje, jako nevyhnutelná všeobecná podmínka úspěšného provedení ostatních reforem. Drobnou takovou všeobecnou podmínkou byla příprava pracovníků a myslí k reformě. Pro úspěšné působení nové správy, stejně i ostatních novot, nevyhnutelni byli vykonavatelé, dostatečně na věc připravení, mající potřebné k tomu znalosti, nevyhnutelná byla i společnost, ochotná podporovati věc reformování, chápající jeho podstatu a cíle. Odtud horlivé Petrovy starosti o rozšíření vědeckých znalostí, o zavedení všeobecně vzdělávacích i odborných škol.

Takový je všeobecný plán reformy, přesněji, její pořádek, ustanovený ne napřed promyšlenými Petrovými plány, ale samým průběhem věci, tlakem okolností. Válka byla hlavní hybnou pákou reformní činnosti Petrovy, vojenská reforma jejím počátečním momentem, organisace financí jejím konečným cílem, přetvořením státní obrany se počalo dílo Petrovo, k přetvoření státního

hospodářství mířilo; všechna ostatní opatření byla buď nevyhnutelnými následky původního díla, nebo přípravnými prostředky k dosažení konečného cíle. Sám Petr stavěl svou reformní činnost v takovou spojitost s válkou, kterou vedl. V posledních letech života, shromažďuje materiál o švédské válce, promýšlel plán jejích dějin. Zachovaly se po něm poznámky o této věci. R. 1722 zaznamenal: ‚zapsati do dějin, co v této válce bylo uděláno, jaká kdy zařízení zemská i vojenská, obou cest reglementů i duchovních, rovněž budování pevností, přístavů, loďstev obyčejných i generálních a všelikých továren a stavby v Petrohradě a na Kotlině i jinde'. Půldruhého měsíce před smrtí poznamenal Petr: ‚zapsati do historie, v které době jaké věci pro válku a ostatní umění a z jaké příčiny nebo přinucení byly začaty, na příklad ručnice, protože je nepropouštěli, rovněž o jiném.' To znamená, že v historii války měly býti zaznamenány jak věci, těsně s ní spojené, opatření pro organisaci nejen vojenských sil, ale i pořádku zemského a církevního, pro rozvoj průmyslu a obchodu. Tohoto plánu se budeme i my přidržovati při svém zkoumání; obsahovati bude: 1. vojenská reforma; 2. opatření pro udržování pravidelné organisace pěší armády i loďstva, zejména změny v položení šlechty, směřující k udržování její služební hodnosti; 3. přípravná opatření k zvětšení státních důchodů, mající za účel zvětšiti množství a zvýšiti jakost zdaněné práce; 4. finanční novoty; konečně 5. všeobecné prostředky pro zabezpečení úspěšného výkonu vojenských a národohospodářských reforem, hlavně přetvoření správy a založení škol. Opakuji: tento plán neznamená, že reforma se přidržovala právě ta-

kového pořádku, že, ukončivši jednu přetvořenou oblast, obracela se k druhé. Přebudování se dálo v různých oblastech zároveň, úryvkovitě i střídavě, a teprve na konci vlády se počala utvářeti v něco uceleného, co je možno vřaditi do vyloženého plánu.

Vojenská reforma byla prvořadým reformním dílem Petrovým, nejdéle trvajícím a nejtěžším jak pro něho samého, tak i pro národ. Má velmi důležitý význam v našich dějinách; to není prostě otázka státní obrany: reforma měla hluboký vliv i na složení společnosti a na další průběh událostí.

Podle seznamu z r. 1681 (hlava LI) značně veliká část moskevského vojska byla už vycvičena podle cizozemského vzoru (89 tisíc ze 164 tisíc bez maloruských kozáků). Přetvořování sotva pokračovalo. V stodvanáctitisícové armádě, kterou kníže V. V. Golicyn vedl r. 1689 na krymské tažení, bylo týchž 63 pluků cizího výcviku, jako podle seznamu z r. 1681, jenže jich bylo asi 80 tisíc, se zmenšeným stavem pluků, třebaže i šlechtické jízdní milice nebylo více než osm tisíc, desetkrát méně než cizího výcviku, kdežto podle seznamu z roku 1681 jí bylo všeho všudy pětkrát nebo šestkrát méně. Proto docela neočekávaným se jeví složení sil, poslaných roku 1695 na první azovské tažení. V třicetitisícovém sboru, který táhl se samým Petrem, tehdy rotným poddůstojníkem Preobraženského pluku, možno napočítati ne více než 14 tisíc vojáků cizozemského výcviku, zatím co ohromná stodvacetitisícová domobrana, poslaná jako diverse na Krym, celá se skládala z bojovníků ruského výcviku, t. j. v podstatě nevycvičených, žádného výcviku neznajících, po-

dle výrazu Kotošichinova, hlavně z jízdní šlechtické milice. Kde se vzala taková nevycvičená massa a kam se podělo 66 tisíc vojáků cizozemského výcviku, kteří po odpočtení 15 tisíc, táhnoucích s Petrem k Azovu, účastnili se krymského tažení r. 1689? Odpověděl na to na známé nám hostině r. 1717 kníže J. F. Dolgorukij, který znal stav moskevského vojska za cara Fedora i carevny Sofie, který býval prvním druhem knížete V. V. Golicyna na druhém krymském tažení. Pravil tehdy Petrovi, že jeho, carův, otec uspořádáním pravidelných vojsk mu cestu ukázal, ale po něm nerozumní celou jeho instituci zničili', takže Petr musil téměř všechno znovu dělat a v lepší stav uvádět. Posudek knížete Dolgorukého se nemohl vztahovati ani na cara Fedora, ani na carevnu Sofii: před pádem carevny, na druhém krymském tažení, byly pluky cizího výcviku bezvadné. Ale šlechta činně podporovala Petrovu matku v zápase s carevnou Sofií a jejími střelci a po pádu carevny vypluli na povrch všichni ti Naryškinové, Strešněvové, Lopuchinové, kteří se drželi nechytré carevny, kteří se nestarali o dobrou organisaci státní obrany. Ti také zřejmě povolili lehčí ruský výcvik šlechtě, kterou cizí výcvik obtěžoval. I doplňování vojska zastihl Petr v naprostém rozkladu. Dříve pěší i jízdní pluky, rozpuštěné domů na klidnou dobu, povolávány byly do služeb v případě potřeby. Bylo to povolávání na dovolenou propuštěných nebo záložníků, zkušených lidí, kteří už znali výcvik. Když Petr formoval armádu pro boj se Švédskem, takové zálohy už není pozorovati. Pluky cizího výcviku byly doplňovány dvěma způsoby: buď ‚povolávali dobrovolníky za vojáky', nebo vybírali od statká-

řů brance, rekruty, podle počtu selských dvorů. Petr nařídil zapisovati za vojáky na svobodu propuštěné cholopy a sedláky, hodící se k službě, ba dal cholopům svobodu vstupovat do pěších pluků bez propuštění od pánů. Za takového verbování narychlo sestavené pluky nováčků, narychlo vycvičené Němci, podle líčení tajemníka rakouského vyslanectví Korba, který byl v letech 1689—1699 v Moskvě, byly sebrankou nejmizernějších vojáků, sebraných z nejchudší lúzy, ‚nejžalostnější lid', podle výrazu druhého cizince, který žil v Rusku v letech 1714—1719, brunšvického residenta Webera. Podobným způsobem pak byla sestavena i první armáda Petrova v severní válce: 29 nově vybraných pluků z dobrovolníků a nováčků po 1000 lidech v každém připojeno bylo k 4 starým plukům, dvěma gardovým a dvěma kádrovým. Narva odhalila jejich válečnou schopnost.

Ale sama válka předělávala sehnanou domobranu dobrovolníků a nováčků ve skutečnou pravidelnou armádu. Za nepřetržitého boje nově vybrané pluky, zůstávajíce mnoho let ve válečné službě, samy se proměnily v stálé. Po Narvě nastala neuvěřitelná ztráta lidí. Narychlo sbírané pluky tály v bojích, hladem, nemocmi, hromadnými útěky, zrychlenými pohyby na ohromných vzdálenostech od Něvy do Poltavy, od Azova a Astrachani do Rigy, Kališi a Vismaru, a zatím rozšířené bojiště vyžadovalo zesílení početného stavu armády. Pro doplnění úbytku a zesílení armádního celku jeden po druhém následovaly částečné odvody dobrovolníků i nováčků ze všech tříd společnosti, z bojarských dětí, z posadských i dvorských, ze střeleckých dětí a dokonce z dětí duchovenstva, které byly

bez místa; za jeden rok 1703 bylo odvedeno téměř 30 tisíc lidí. Armáda se ponenáhlu stávala všestavovskou; ale do armády byla přiváděna jakž takž zběžně vycvičená nebo docela boje neschopná surovina. Z toho vznikla potřeba jiného pořádku doplňování, který by skýtal napřed a pravidelně připravenou zálohu. Náhodné a nepořádné vybírání dobrovolníků a nováčků bylo nahrazeno periodickými všeobecnými odvody nováčků, třebaže i při nich se někdy opakovaly staré způsoby verbování. Nováčky svobodné ve věku od 15 do 20 let, a později i ženaté od 20 do 30 let rozdělovali po ‚stanicích', shromažďištích, v nejbližších městech ve skupinách 500 až 1000 lidí, ubytovali je po zájezdních hostincích, jmenovali hned z nich desátníky a svobodníky pro každodenní přehlídku a dozor a odevzdávali je důstojníkům a vojákům, kteří pro rány a nemoci byli propuštěni, aby je podle článků neustále učili vojenskému výcviku'. Z těchto učebných shromaždišť rozesílali nováčky, kam bylo třeba, ‚na neobsazená místa', pro doplnění starých pluků a pro utvoření nových. Podle výkladu samého Petra bylo cílem takových armádních chovanců — ‚když požadováno bude doplnění armády, aby vždy na uprázdněná místa byli připravení'. To byli také ‚nesmrtelní' nováčkové a vojáci, jak jim tehdy říkali: ukaz hlásil, že kdo z nich na učebné stanici zemře, bude zabit nebo uprchne, místo něho vzíti nového rekruta z týchž lidí, z nichž byl vzat vybylý, ‚aby vždy byli vojáci úplní a k jakékoli panovníkově službě připravení'. První takový všeobecný odvod byl proveden r. 1705; byl opakován každoročně do konce r. 1709 a všechny podle jedné normy, po jednom nováčku z 20 poplatných dvo-

rů, což musilo vydati o každém odvodu po 30 tisících nováčků, ba i více. Úhrnem bylo nařízeno odvésti v těchto prvních letech odvodů 168 tisíc nováčků; ale není známý skutečný počet svolaných, neboť do počtu odvedených mnoho chybělo. Od počátku švédské války do prvního všeobecného odvodu počítali všech nováčků s dobrovolníky a branci na 150 tisíc. To znamená, že prvních deset let války stálo čtrnáctimilionové obyvatelstvo více než 300 tisíc lidí. Tak byla utvořena druhá, *poltavská* pravidelná armáda, jejíž stav ke konci r. 1708 teprve po třech prvních odvodech byl zvýšen s 40 tisíc r. 1701 na 113 tisíc. Právě takovým pořádkem byla armáda doplňována, zesilována i v dalších letech. Zmíněný Weber, který bedlivě pozoroval ruskou vojenskou organisaci, píše ve svých zajímavých pamětech o přetvořeném Rusku (Das veränderte Russland), že je obyčejně nařizováno odvésti 20 tisíc nováčků ročně. Ve skutečnosti bývalo i více, i méně: odváděli po nováčku z 50, 75 a 89 dvorů, asi po 10, 14, po 23 tisících, bez námořníků, a r. 1724, už po ukončení všech válek, bylo potřebí pro doplnění armádních a posádkových pluků, dělostřelectva i loďstva 35 tisíc. Zesílených odvodů bylo třeba nejen pro zvětšení stavu, ale pro doplnění úbytku, vzniklého uprchnutím, nemocmi a strašnou úmrtností v plucích, z nichž reforma učinila vojenské mučírny, a také pro veliké nedoběrky. R. 1718 počítalo se z dřívějších odvodů nedobraných nováčků 45 tisíc, a uprchlých 20 tisíc. Týž Weber poznamenává, že při špatné organisaci výživy mnohem více nováčků hyne už v učebných letech hladem a zimou než v bojích s nepřítelem. Ke konci Petrovy vlády počítalo se už všeho pravidelného voj-

ska, pěchoty a jízdy od 196 do 212 tisíc, a 110 tisíc kozáků a jiného nepravidelného vojska, když se nepočítali cizinci. Při tom byla vybudována nová ozbrojená síla, neznámá staré Rusi, loďstvo. Počátkem severní války byla azovská eskádra opuštěna, a po Prutu bylo ztraceno i Azovské moře. Všechno Petrovo úsilí se obrátilo k vybudování baltického loďstva. Už roku 1701 blouznil, že tu bude míti asi 80 velikých lodí. Spěšně verbovali mužstvo; r. 1702, podle svědectví knížete Kurakina, ‚povolávali za námořníky mladé hochy a bylo odvedeno asi 3000 lidí'. R. 1703 spustila lodějnopolská loděnice 6 fregat: to byla první ruská eskádra, která se objevila na Baltickém moři. Na konci vlády mělo baltické loďstvo 48 řadových lodí a asi 800 galer a jiných malých lodí s 28 tisíci posádky. Pro správu, doplňování, výcvik, výživu a ošacení celé této pravidelné armády byl vytvořen složitý vojensko-správní mechanismus s kolegiem Vojenským a Admirálským, s Dělostřeleckou kanceláří s generálem zbrojmistrem v čele, se Zásobovací kanceláří pod velením generála zásobovatele, s hlavním komisariátem pod správou generála válečného komisaře pro přijímání nováčků a jejich rozmístění po plucích, pro rozdávání žoldu vojsku a opatřování ho zbraněmi, uniformami a koni; sem třeba připojit ještě generální štáb s generalitou v čele, který podle tabely r. 1712 se skládal ze dvou generálů polních maršálků, knížete Menšikova a hraběte Šeremetěva, a z 31 generálů, mezi nimiž bylo 14 cizinců. Vojsko dostalo uniformu podle ukazu. Naskytne-li se vám prohlížeti ilustrované edice o vojenských dějinách Ruska, utkví vaše pozornost na petrovském gardistovi v temnězeleném kabát-

ci německého střihu, v nízké připlácnuté třícípé čapce, ozbrojeném ručnicí s přidělaným k ní ‚baginetem', bodákem.

Do základu pravidelné reorganisace vojenských sil položeny byly také technické změny: v pořádku doplňování bylo vybírání dobrovolníků nahrazeno odvodem nováčků; mírové kádrové pluky, ‚vybrané', jak jim tehdy říkali, proměnily se v stálý plukovní stav; pokud se týče druhu zbraní byla dána naprostá číselná převaha pěchotě nad jízdou; byl vykonán úplně přechod k státnímu vydržování ozbrojených sil. Tyto změny a obzvláště poslední způsobily veliké zvýšení nákladů na udržování armády a loďstva. Jen rozpočet na generální štáb, kterého před Petrem nebylo, byl už r. 1712 uveden částkou 111 tisíc rublů (asi 900 tisíc na našich penězích). Podle rozpočtu z r. 1680 náklad na vojsko dosahoval téměř 10 milionů rublů na našich penězích. Po celou dobu Petrovy vlády pěší armáda rostla a byla dražší a dražší, a k roku 1725 vydání na ni se více než zpateronásobilo, převyšovalo 5 milionů tehdejších rublů, a na loďstvo bylo vydáno 1½ milionu rublů; dohromady to bylo 52—58 milionů rublů na našich penězích, nejméně $^2/_3$ všech tehdejších příjmů.

HLAVA ŠEDESÁTÁ DRUHÁ

Význam vojenské reformy. — Položení šlechty. — Šlechta sídelního města. — Trojí význam šlechty před reformou — Šlechtické přehlídky a prohlídky. — Malý úspěch těchto opatření. — Závazný výcvik šlechty. — Pořádek konání služby. — Rozdělení služby. — Změna v genealogickém složení šlechty. — Význam uvedených změn. — Sblížení poměstí a votčin. — Ukaz o dědictví jednoho. — Působení ukazu.

Přecházíme k přehledu opatření, směřujících k udržování pravidelné organisace armády a loďstva. Viděli jsme už způsoby doplňování ozbrojených sil, rozšiřující vojenskou povinnost na nesloužící třídy, na cholopy, na poplatné lidi, městské i venkovské, na lidi volně se potulující i církevní, což dodávalo nové armádě všestavovského složení. Nyní se zastavme u opatření pro organisaci velení; ta se ze všeho nejblíže dotýkala šlechty jako velicí třídy, a směřovala k udržení její služební způsobilosti.

Vojenská reforma Petrova by zůstala speciálním faktem vojenských dějin Ruska, kdyby příliš jasně a hluboko se neprojevila na sociálním a mravním stavu celá ruské společnosti, ba na průběhu politických událostí. Vyzdvihovala do popředí dvojí věc, vyžadovala najíti prostředky pro udržení přetvořených a drahých ozbrojených sil i zvláštních opatření pro udržování jejich pravidelné organisace. Odvody nováčků, rozšiřujíce vojenskou povinnost na nesloužící třídy, dodávajíce nové armádě všestavovského složení, měnily ustálené společenské vztahy. Šlechta, která tvořila hlavní massu dřívějšího vojska, musila zaujmouti nové služební položení, když do řad přetvořené armády vcházeli její cholopi i nevolničtí sedláci a to ne jako prů-

vodci a sluhové svých pánů, ale jako právě takoví řadoví, jak začínali službu sami šlechtici.

Toto položení naprosto nebylo novotou reformy: bylo připravováno dávno průběhem věcí od XVI. st. Opričina byla prvním otevřeným vystoupením šlechty v politické úloze; vystoupila jako politická instituce, namířená proti zemščině, především proti bojarstvu. V nepokojné době podporovala svého cara Borise Godunova, svrhla bojarského cara Vasilije Šujského, v zemském usnesení 30. června 1611 v táboře u Moskvy se prohlásila ne za zástupce celé země, ale za skutečnou ‚celou zemi', ignorujíc ostatní třídy společnosti, ale pečlivě ochraňujíc svých zájmů, a pod záminkou, že se zastává domu Přesvaté Bohorodičky a pravoslavné křesťanské víry, prohlásila se za vladyku rodné země. Nevolnické právo, které uskutečnilo tento táborový podnik, odcizujíc šlechtu ostatní společnosti a snižujíc úroveň jejího zemského citu, přece vneslo v ni sjednocující zájem a pomohlo jejím různorodým vrstvám semknouti se v jednu stavovskou massu. Po zrušení práva na místo zbytky bojarstva utonuly v této masse, a hrubé pošklebky Petra a jeho spolupracovníků nízkého rodu nad vysokou šlechtou ponižovaly ji mravně v očích národa. Vrstevníci bystře postřehli chvíli historické smrti bojarstva jako vládnoucí třídy: r. 1687 oblíbenec carevny Sofie v záloze, z mužické rodiny pocházející dumský písař Šaklovityj, prohlásil střelcům, že bojarové jsou zpráchnivělý, padlý strom, a kníže B. Kurakin označil vládu carevny Natalie (1689—1694) jako dobu ‚největšího počátku úpadku prvních rodů, a obzvláště proti jménu knížat byla pojata strašná nenávist a bylo zničeno', kdy všechno řídili

páni ‚z nejnižší a nejubožejší šlechty' na způsob Naryškinových, Strešněvových a pod. Aristokratický pokus členů Nejvyšší tajné rady r. 1730 byl už hluchým křikem ze záhrobí. Sloužící lid ‚podle otčiny', pohlcuje v sebe bojarstvo a sjednocuje se, dostal v Petrově zákonodárství jeden povšechný název, při tom dvojí, polský a ruský: počali ho zváti *szlachectwem* nebo *šlechtou*. Tento stav byl velmi málo připraven vykonávati nějaký kulturní vliv. Byl to vlastně vojenský stav, který pokládal za svou povinnost hájiti vlasti proti vnějším nepřátelům, ale neuvyklý vychovávati národ, prakticky zpracovávati a v společnost uváděti nějakou ideu a zájmy vyššího pořádku. Ale průběhem dějin bylo mu souzeno státi se vykonavatelem reformy, ačkoliv Petr vybíral vhodné pracovníky i z jiných tříd bez výběru, dokonce z cholopů. V rozumovém a mravním rozvoji nestála šlechta výše než ostatní národní massa a ve většině se za ní neopozdovala v nesympatii ke kacířskému západu. Vojenské řemeslo nerozvilo v šlechtě ani vojenského ducha, ani válečnického umění. Domácí i cizí pozorovatelé líčí stav jako bojovou sílu nejubožšími rysy. Sedlák Posoškov ve zprávě bojaru Golovinovi r. 1701 *O válečném chování*, připomínaje nedávné doby, trpce si stěžuje na zbabělost, malomyslnost, neumělost, na naprostou neschopnost tohoto stavovského vojska. ‚Lidí vhánějí do služby množství, ale když se na ně podíváme pozorným zrakem, tu kromě ostudy nic neuzříme. Pěchota měla ručnice špatné a vládnout jimi neuměla, bránili se jen v blízkém boji, kopími a halapartnami a to tupými a za nepřátelskou hlavu dávali po třech, čtyřech i mnohem více svých. A podíváme-li se na jízdu, tu nejen

cizincům, ale i nám samým na ni hledět je hanba: herky hubené, šavle tupé, sami jsou vyzáblí a bez šatů, žádnou ručnicí nedovedou vládnout; některý šlechtic ani houfnici nabít nedovede, natož aby dovedl pěkně do cíle střílet. Nepečují o to, aby nepřítele pobili; pečují jen o to, jak by se dostali domů, a o to ještě se k Bohu modlí, aby i ránu odnesli lehkou, aby tuze nebolela, a aby za ni byl od panovníka plat, a v službě si jen toho hledí, aby někde za boje za keřem se schoulili, a někteří jsou takoví taškáři, že s celými rotami se v lese schovávají nebo v dolíku. A to jsem od mnohých šlechticů slýchal: ‚dej Bůh panovníkovi sloužit, ale šavle z pochvy nevytahovat'.

Ostatně vrchní vrstva šlechty svým položením v státě a společnosti si osvojila zvyky a pojmy, kterých se mohlo užíti pro nové dílo. Tato třída se utvořila ze sloužících rodů, které se ponenáhlu usadily u moskevského dvora, jakmile vznikl v Moskvě knížecí dvůr, už od údělných dob, kdy s různých stran sem počali plynouti sloužící lidé z jiných ruských knížetství i z ciziny, z tatarských hord, z Němec a obzvláště z Litvy. Po sjednocení moskevské Rusi byly tyto první řady postupně doplňovány nováčky z venkovské šlechty, kteří vynikali nad prostředí svých lidí zásluhami, služební svědomitostí, hospodářskou samostatností. Časem se podle způsobu dvorských povinností utvořil v této třídě dosti složitý a spletitý hodnostní řád: byli to *stolnici* — podávající o parádních carských obědech pokrmy a nápoje, *strjapčí*, kteří při vyjížďkách carových nosili a v kostele drželi jeho *strjapnu*, žezlo, čapku a šátek, na pochodech vozili jeho brnění a šavli, *žilci*, kteří ‚spali' na

carském dvoře v střídajících se skupinách. Na této hodnostní stupnici níže než stolnici a strjapčí a výše než žilci umístěni byli *šlechtici moskevští*; pro žilce to byla vyšší hodnost, jíž bylo třeba se dosloužiti, pro stolniky a strjapčí stavovský titul, kterého bylo nabýváno stolnictvím a strjapčovstvím: stolník nebo strjapčij ne z bojarské vysoké šlechty, proslouživ 20—30 let v své hodnosti a stav se nevhodným pro vykonávání spojené s ním dvorské povinnosti, dožíval svůj věk jako moskevský šlechtic. Tento titul nebýval spojován s žádnou speciální dvorskou hodností: moskevský šlechtic, to byl úředník pro zvláštní rozkazy, kterého posílali, — podle slov Kotošichinových, ‚vykonávati všeliké věci': ve vévodství, v poselstvu, býti náčelníkem venkovské šlechtické setniny, roty. Války cara Alekseje obzvláště zesílily přítok venkovské šlechty mezi šlechtice sídelního města. Na moskevské hodnosti byli povyšováni za rány a krev, za utrpení v zajetí, za smrt otce nebo příbuzných v poli nebo v bitvě, a tyto prameny šlechty sídelního města nikdy netryskaly s takovou krvavou silou, jak za tohoto cara: stačila porážka r. 1659 u Konotopa, kde zahynula nejlepší carova jízda, a kapitulace u Čudnova r. 1660, aby moskevský seznam byl doplněn sty nových stolníků, strjapčích a šlechticů. Tímto přítokem šlechty sídelního města šlechta všech hodností se rozrostla v četný sbor: podle seznamu z r. 1681 bylo v ní 6385 lidí, kdežto r. 1700 bylo určeno na tažení k Narvě 11.533 lidí sídelních hodností. Při tom sídelní hodnosti, majíce značná poměstí a votčiny, přiváděli s sebou před zavedením všeobecných odvodů nováčků na tažení své ozbrojené cholopy nebo dodávali místo sebe také

z nich poplatných lidí, nováčků, desetitisíce. Moskevské hodnosti, připoutány službou ke dvoru, bydlily v Moskvě a v svých sídlech u Moskvy; v letech 1679—1701 v Moskvě z 16 tisíc dvorů náleželo těmto hodnostem zároveň s dumskými více než 3000. Tyto sídelní hodnosti měly velmi různé služební povinnosti. Byl to vlastně carův *dvůr*. Za Petra v oficiálních aktech jsou tak i nazýváni *carští dvořané* na rozdíl od ‚szlachectwa všech hodností', t. j. od městských šlechticů a dětí bojarských. V době míru šlechta sídelního města tvořila carovu družinu, vykonávala různé dvorní služby, dodávala ze svého středu úřednictvo ústřední i oblastní správy. V době války byl ze šlechty sídelního města sestavován osobní pluk carův, první armádní sbor; tito šlechtici také tvořili štáby ostatních armádních sborů a byli veliteli venkovských šlechtických praporů. Zkrátka byla to i administrativní třída, i generální štáb, i gardový sbor. Za svou těžkou a drahou službu užívala šlechta sídelního města proti venkovské také vyššího služebního platu, i větších poměstných darů. Vedoucí úloha ve správě zároveň se zabezpečenějším materiálním položením rozvila v šlechtě sídelního města zvyk moci, znalost veřejných věcí, hbitost v zacházení s lidmi. Státní službu pokládala za své stavovské povolání, za své jediné společenské určení. Žijíc neustále v sídelním městě, zřídka o krátkých dovolených navštěvujíc zapadlá místa svých poměstí a votčin rozptýlených po Rusi, uvykla se cítiti v čele společností, v bystřině nejvážnějších věcí, viděla blízko cizozemské vztahy vlády a lépe než jiné třídy znala cizí svět, s nímž se říše stýkala. Tyto vlastnosti ji také více než jiné třídy

činily příhodným prostředníkem západního vlivu. Tento vliv měl sloužiti potřebám státu a bylo nutno uváděti je do společnosti, která s ním nesympatisovala, rukama uvyklýma dělati pořádek. Když se v XVII. st. u nás počaly novoty podle západních vzorů a bylo pro ně třeba vhodných lidí, vláda se přidržela šlechty sídelního města jako svého nejbližšího nástroje, z jejího středu vybírala důstojníky, které stavěla vedle cizinců v čelo pluků cizího výcviku, z ní také vybrala žáky do nových škol. Poměrně mnohem pružnější a poslušnější šlechta sídelního města už v onom věku dodala také první borce západního vlivu, jako byli kníže Chvorostinin, Ordin-Naščokin, Rtiščev a j. Je pochopitelno, že za Petra tato třída se musila stát hlavním domácím nástrojem reforem. Petr, začav organisovati pravidelnou armádu, postupně přetvořoval šlechtu sídelního města v gardové pluky, a důstojník gardy, příslušník preobraženského nebo semjonovského pluku, stal se u něho vykonavatelem nejrozmanitějších reformních poručení: stolníka, později gardového důstojníka poslali i za moře do Holandska, aby studoval námořnictví, i do Astrachaně, aby dohlížel na solivarny, i do Sv. Synodu jako ‚ober-prokurora'.

Sloužící lidé venkovských měst podle otčiny nebo, jak jim říká Uloženie, ‚odedávna rozené děti bojarské' spolu se šlechtou sídelního města měli v moskevské říši trojí význam: vojenský, administrační a hospodářský. Tvořili hlavní ozbrojenou sílu země; byli pak hlavním nástrojem vlády, která z nich vybírala soudní a správní úřednictvo; konečně v jejich rukou se soustřeďovala ohromná massa základního kapitálu země, půda, v XVII. st. dokonce s rolemi nevol-

níků. Tento trojí význam dodával šlechtické službě neuspořádaného proudu: každý význam byl oslabován a kažen dvěma druhými. V mezidobí mezi ‚službami', taženími městští sloužící lidé byli rozpouštěni po statcích, a sloužící lidé sídelního města — buď také odjížděli na krátkou dovolenou do svých vsí nebo, jako někteří městští, zaujímali hodnosti v občanské správě, dostávalo se jim administrativních a diplomatických poručení, bývali ‚u věcí' a ‚v posilkách', jak tehdy říkali. Takovým způsobem byla občanská služba spojena s vojenskou, byla vykonávána rovněž vojáky. Některé věci a poslání osvobozovaly od služby i v době války s povinností poslati ze sebe na tažení nováčky podle počtu selských dvorů; písaři a podpísaři, neustále zaměstnaní v prikazech, pokládáni byli jako by měli stálou služební dovolenou nebo jako by byli na neurčitou dobu určeni k jisté službě a jako vdovy nebo nedospělí dodávali za sebe nováčky, měli-li obydlená panství. Takový pořádek býval důvodem mnoha zneužívání, usnadňoval vyhýbati se vojenské službě. Obtíže a nebezpečí válečného života, stejně jako hospodářské škody, stále nebo časté nepřítomnosti ve vsích, podněcovaly lidi se styky usilovati o zaměstnání, které by osvobozovalo od vojenské služby, nebo prostě ‚poležeti si', ukrývati se před povoláním do služby, a vzdálené statky v zapadlých koutech tuto možnost skýtaly. Střelec nebo podpísař jede po statcích se zprávou o mobilisaci, ale statky jsou prázdné, nikdo neví, kam se poděli majetníci, a nebylo nikoho, kdo by je hledal a také nebylo kde.

Petr neosvobodil stav od závazné služby, všeobecné a na neurčitou dobu, dokonce jí neuleh-

čil, naopak, obtížil ji novými povinnostmi a určil přísnější pořádek jejího konání proto, aby vytáhl ze statků všechnu pohotovou šlechtu a zamezil ukrývání. Chtěl pořídit přesnou statistiku šlechtické zálohy a přísně nařizoval šlechticům dodati do Razrjadu, a později do Senátu seznamy nedospělých, svých dětí a žijících u nich příbuzných ne mladších 10 let, a výrostkům-sirotkům samým dostaviti se do Moskvy k zápisu. Podle těchto seznamů častěji byly prováděny přehlídky a prohlídky. Tak r. 1704 sám Petr přehlédl v Moskvě více než 8 tisíc nedospělých, povolaných z celého venkova. Tyto přehlídky bývaly provázeny rozdělením výrostků po plucích a školách. R. 1712 bylo nařízeno nedospělým, žijícím po domech nebo učícím se v školách, aby se dostavili do kanceláře Senátu v Moskvě, odkud je hromadně poslali do Petrohradu k přehlídce a tam byli rozděleni na tři věky: nejmladší byli určeni do Revelu učiti se mořeplavbě, prostřední do Holandska pro týž účel, kdežto nejstarší byli zařaděni mezi vojáky, ‚mezi nimiž za moře i já, hříšník, k svém uvelikému neštěstí jsem byl určen,' žalostně poznamenává ve svých pamětech V. Golovin, jedna z obětí prostředního věku na této přehlídce. Urozenost nezachraňovala od přehlídky: r. 1704 sám car přehlížel nedospělé ‚nejurozenějších osob', a 500—600 mladých knížat Golicynů, Čerkasských, Chovanských, Lobanovů-Rostovských a j. zapsáno bylo za vojáky do gardových pluků — ‚a slouží', dodává kníže B. Kurakin. Dostali se i k lidem prikazným, kteří se nadmíru rozmnožili pro výnosnost zaměstnání: r. 1712 bylo nařízeno nejen po venkovských kancelářích, ale i u samého Senátu přehlédnouti podpisaře a

z nich přebytečné mladé a k službě se hodící zařadíti mezi vojáky. Zároveň s nedospělými nebo zvlášť povoláváni byli k přehlídkám i dospělí šlechtici, aby se neukrývali po domech a vždy byli pohotovi k vojenské službě. Petr krutě pronásledoval ‚nětstvo', nedostavení k přehlídce nebo k zápisu. Na podzim r. 1714 bylo nařízeno všem šlechticům ve věku od 10 do 30 let dostaviti se v nastávající zimě k zápisu při Senátu, s pohrůžkou, že ten, kdo udá nedostavivšího se, nechť by to byl kdokoli, třebas vlastní sluha neposlušného, dostane všechno jeho movité jmění i vesnice. Ještě nemilosrdnější byl ukaz z 11. ledna 1722; nedostavivší se k přehlídce byl podroben ‚zneuctění' nebo ‚politické smrti', byl vyloučen ze společnosti dobrých lidí a byl prohlášen za člověka stojícího mimo zákon; každý ho mohl beztrestně oloupit, poranit, ba i zabít; jeho jméno, vytištěné, kat za víření bubnů přibíjel na šibenici na náměstí ‚pro obecenstvo', aby o něm každý věděl jako o člověku, který neposlouchá ukazů a rovná se zrádcům; kdo takového ‚nětčika' chytí a přivede, tomu byla slíbena polovice jeho movitého i nemovitého jmění, i kdyby to byl jeho nevolník.

Tato krutá opatření byla málo úspěšná. Posoškov ve spise *O chudobě a bohatstvi*, psaném v posledních letech vlády Petrovy, jasnými rysy líčí lsti a úskoky, jichž se dopouštěli šlechtici, aby se vyhnuli službě. Nejen šlechtici venkovských měst, ale i carští dvořané při rozkazu vydati se na pochod přitočili se k nějakému ‚nicotnému dílu', prázdnému policejnímu poručení a pod jeho rouškou prožívali na svých statcích válečnou dobu; nesmírné rozmnožení všelikých komisarů, velitelů ulehčovalo úskok. Veliké množ-

ství, podle slov Posoškovových, je u díla takových zahalečů chlapíků, že jeden by mohl patero nepřátel zahnat, ale on, dosáhnuv výnosného díla, žije si a bohatne. Jiný se vyhnul povolání dary, domnělou nemocí nebo ze sebe dělá pomateného, zaleze po bradu do jezera — vezměte ho do služby. ‚Někteří šlechtici už zestárli, na vsech žijíce, ale o vojenskou službu ani nezavadili'. Bohatí se služby zbavují, kdežto chudí a staří slouží. Někteří peciválové se prostě pošklebovali krutým ukazům carovým o službě. Šlechtic Zolotarev ‚doma pro sousedy je strašný jako lev, ale ve službě je horší než koza'. Když se mu nepodařilo vyhnouti jednomu tažení, poslal za sebe ubohého šlechtice, dal mu svého sluhu a koně, ale sám po vsích šesterospřežím jezdil a sousedy ničil. Vším byli vinni důvěrní vládcové: nesprávnými zprávami vynutí na carovi výrok a potom dělají, co chtějí, nadržujíce svým. Kamkoliv se člověk podívá, unyle poznamenává Posoškov, nemá panovník přímých rádců; všichni soudcové křivě jedou; kdo má sloužit, ty nechávají, a kdo nemůže sloužit, ty nutí. Namáhá se veliký vládce, ale nikam to nevede; má málo pomocníků; za deset do kopce táhne, ale s kopce miliony táhnou; jakpak by jeho díla přibývalo? Beze změny starých pořádků, zmítej se jak zmítej, bude nutno dílo opustit. Publicista-samouk při vší své zbožné úctě k reformátorovi, aniž toho sám pozoruje, kresli podle něho samého až směšně ubohý obraz.

Takový pozorovatel jako Posoškov má cenu ukazatele, pokud se sluší uctívati skutečný význam ideální organisace, která byla budována zákonodárstvím reformátorovým. Takového odpočtu můžeme užíti i u takové podrobnosti, jako

je Petrem ustanovený pořádek konání šlechtické služby. Petr podržel dřívější služební věk šlechticův— od 15 let; ale nyní povinná služba byla komplikována novým přípravným závazkem — *učebným*, záležejícím v povinném počátečném vyučení. Podle ukazů z 20. ledna a 28. února 1714 děti šlechticů a prikazných hodností, písařů a podpísařů, musily se naučiti cyfiri, t. j. aritmetice a jakési části geometrie, a ustanoven byl ‚trest takový, že se nebude smět oženit, dokud se tomu nenaučí'; svatebních smluv nevydávali tomu, kdo se nevykázal písemným vysvědčením o vyučení od učitele. Proto bylo předepsáno ve všech guberniích při archijerejských domech a ve význačných klášterech založiti školy, a jako učitele tam posílat žáky matematických škol, tehdejších reálních gymnasií, která byla založena v Moskvě kolem r. 1703; učiteli byl ustanoven plat 300 rublů ročně na našich penězích. Ukazy z r. 1714 zavedly docela nový fakt do dějin ruské osvěty, povinné vyučování laiků. Věc byla zamýšlena v rozměrech velmi skromných. Pro každou gubernii bylo určeno všeho všudy po dvou učitelích z žáků matematických škol, kteří se naučili zeměpisu a geometrii. Cyfirj, počáteční geometrie a jakési poznatky z náboženství, otištěné v tehdejších slabikářích — to bylo celé počátečné učení, uznané za dostatečné pro službu; jeho rozšíření by službě uškodilo. Předepsaný program musily děti projíti ve věku od 10 do 15 let, kdy se učení závazně končilo, protože se začínala služba. Podle ukazu ze 17. října 1723 nebylo dovoleno držeti lidi světských hodností v školách déle než do 15 let, ‚i když by sami chtěli, aby pod jménem oné vědy před přehlídkami a zařaděním

do služby se neukrývali.' Ale nebezpečí naprosto nehrozilo s této strany, a znovu se tu připomíná Posoškov: týž ukaz praví, že archijerejské školy v ostatních diecesích kromě jediné novgorodské do r. 1723 ‚nebyly ještě ustanoveny', a cyfirné školy, které vznikaly nezávisle na archijerejských a byly zřejmě předurčeny, aby se staly všestavovskými, stěží tu a tam živořily: inspektor takových škol v Pskově, Novgorodě, Jaroslavli, Moskvě a Vologdě oznamoval r. 1719, že jen do jaroslavské školy bylo posláno 26 žáků z duchovního stavu, ‚kdežto do ostatních škol vůbec žáci nebyli posláni', takže učitelé nečinně seděli a zadarmo plat dostávali. Šlechtici byli velmi obtěžováni cyfirnou povinností jako neužitečným břemenem, a všemožně se snažili skrýti se před ní. Jednou zástup šlechticů, kteří nechtěli vstoupiti do matematické školy, dal se zapsat do duchovního Zaikonospasského učiliště v Moskvě. Petr nařídil vzíti přátele bohosloví do Petrohradu do námořní školy a za trest je donutil zatloukati na Mojce kůly. Generál-admirál Apraksin, věrný staroruským pojmům o rodové cti, urazil se za mladší bratry a v prostomyslné formě vyjádřil svůj protest. Dostaviv se na Mojku a spatřiv přicházejícího cara, svlékl admirálskou uniformu s andrejevskou stuhou, pověsil ji na tyč a počal horlivě zatloukati kůly zároveň s šlechtici. Petr přistoupiv udiveně se otázal: »Jak, Fedore Matvějeviči, jsa generálem-admirálem a rytířem, a sám zatloukáš kůly?« Apraksin žertem odpověděl: »Tady, panovníče, zatloukají kůly všichni mí synovci a vnuci (mladší příbuzenstvo podle terminologie práva na místo), a jaký já jsem člověk, jakou mám v rodě přednost?«

Od 15 let musil šlechtic sloužit jako řadový voják v pluku. Mládež urozených a bohatých rodů zapisovala se obyčejně do gardových pluků, chudší majetkem i rodem dokonce do pěších. Podle Petrovy myšlenky byl šlechtic důstojníkem pravidelného pluku; ale aby toho dosáhl, musil stůj co stůj prosloužit několik let jako voják řadový. Zákon z 26. února 1714 rozhodně zakazuje povyšovati na důstojníky lidi ‚ze šlechtických rodů', kteří nesloužili jako vojáci v gardě a ‚od základů vojenského díla neznají'. A *Vojinskij Ustav* z r. 1716 praví: ‚ruské šlechtě jiného způsobu nezbývá než státi se důstojníkem, kromě toho, sloužit v gardě.' Tím je vysvětlováno šlechtické složení gardových pluků za Petra; na konci jeho vlády byly tři: k dvěma starým pěším připojen byl r. 1719 dragounský ‚lejb-regiment', který byl později přetvořen v jízdní gardový pluk. Tyto pluky byly vojenskou praktickou školou pro vyšší a střední šlechtu a kolébkou důstojnictva: když šlechtic vysloužil jako řadový v gardě, přecházel jako důstojník do armádního pěšího nebo jízdního pluku. V osobním pluku, skládajícím se výhradně z ‚šlechtických dětí', bylo asi 300 řadových z knížecího stavu; v Petrohradě zhusta bylo možno viděti na stráži s ručnicí na rameni nějakého knížete Golicyna nebo Gagarina. Šlechtic gardista žil jako voják, v plukovních kasárnách, dostával žold a vykonával všechny práce řadového. Děržavin v svých pamětech vypravuje, jak on, syn šlechticův a plukovníkův, vstoupil jako řadový voják do Preobraženského pluku už za Petra III., bydlil v kasárnách s řadovými z prostého lidu a společně s nimi chodíval na práce, čistil příkopy, stával stráž, vozil zásoby

a běhal jako posel důstojníkům. Tak šlechta ve vojenské organisaci Petrově měla tvořiti přípravné kádry nebo důstojnickou, velitelskou zálohu skrze gardu pro všestavovské armádní pluky, a skrze Námořní akademii pro lodní posádky. Vojenská služba po dobu nekonečné severní války sama sebou byla stálou v přesném slova smyslu, nepřetržitou. Když nastal mír, počali šlechtice pouštět na pobyt do vsi po řadě, obyčejně jednou za dvě léta asi na šest měsíců; do výslužby dávali jen pro stáří nebo pro zmrzačení. Ale ani vysloužilí nebyli docela ztraceni pro službu: jmenovali je do posádek nebo k občanským věcem v místní správě; jen nikam se nehodící a nezpůsobilé propouštěli s jakousi pensí z ‚hospitálních peněz', zvláštní to daně na vydržování vojenských nemocnic, nebo je posílali do klášterů, aby byli živeni z klášterních důchodů.

Taková byla normální vojenská služební kariéra šlechticova, jak ji naznačil Petr. Ale šlechtice bylo třeba všude, i ve vojenské, i v občanské službě; zatím za přísnějších podmínek první i druhá v nových soudních a správních institucích byla obtížnější, právě tak vyžadovala přípravy, speciálních znalostí. Spojovati tuto i onu službu bylo nemožno; spojitost zůstala privilegiem gardových důstojníků a vyšších generálů, kteří dlouho i po Petrově smrti se pokládali za vhodné ke všemu. Služba ‚občanská' nebo ‚státní' osobním stavem postupně se oddělovala od vojenské. Ale volba toho neb onoho kolbiště nebyla ponechána stavu samému: šlechta by se ovšem vrhla na občanskou službu jako na lehčí a výnosnější. Ustanoven byl závazný poměr osobního stavu z šlechty v té i oné službě; instrukce z r. 1722 heroldmistrovi, který spravoval

šlechtu, předpisovala dohlížet, ‚aby v občanské službě nebyla více než třetina z každého rodu, aby sloužící na zemi a moři nebyli ošizeni', aby nebylo poškozeno doplňování armády a loďstva. V instrukci byla vyslovena i hlavní pohnutka k rozdělení šlechtické služby: byla to myšlenka, že kromě nevědomosti a libovůle, dříve dostatečných podmínek pro dokonalé vykonávání občanské hodnosti, jsou nyní požadovány ještě některé speciální znalosti. Vzhledem k chudosti nebo téměř nedostatku vědeckého vzdělání týkajícího se předmětů občanských, a obzvláště hospodářských, předpisuje instrukce heroldmistrovi ‚uspořádati krátkou školu' a v ní vyučovati ‚občanským věcem a ekonomii' zákonnou třetinu do služby zařaděného přítomného stavu urozených i prostředních šlechtických rodů.

Rozdělení oborů bylo technickým zdokonalením služby. Petr změnil i samy podmínky služebního postupu, čímž vnesl nový prvek do genealogického složení šlechty. V moskevské říši zaujímali sloužící lidé položení v službě především ‚podle otčiny', podle stupně urozenosti. Každému rodu byla otevřena určitá řada služebních stupňů nebo hodností, a sloužící člověk, vystupuje po těchto stupních, dosahoval dostupné mu podle jeho urozenosti výše s větší nebo menší rychlostí, podle osobní služební zdatnosti nebo obratnosti. Služební postup sloužícího člověka byl tedy určován otčinou a služební zásluhou, a otčinou mnohem více než zásluhou, která jen podporovala otčinu: zásluha sama sebou zřídka pozdvihovala člověka výše, než mohl pozdvihnout rod. Zrušení práva na místo zviklalo starý obyčej, na němž spočívala tato genealogická organisace sloužící třídy; ale zůstala v mra-

vech. Petr ji chtěl vytlačiti i odtud a poskytl naprostou převahu službě nad rodem. Ujišťoval šlechtu, že služba je její hlavní povinnost, pro niž „je ušlechtilá a od podlosti (prostého lidu) se liší"; nařídil oznámiti vší šlechtě, aby každý šlechtic ve všech případech, nechť by byl rodu jakéhokoli, poctu a první místo dával každému naddůstojníkovi. Tím byly široko otvírány dveře mezi šlechtu lidem nešlechtického původu. Šlechtic, začínaje službu jako řadový, byl jmenován důstojníkem; ale podle ukazu z 16. ledna 1721 i řadovému z nešlechticů, který se dosloužil naddůstojnické hodnosti, dostávalo se dědičného šlechtictví. Jestliže šlechtic podle stavovského povolání byl důstojníkem, tu i důstojník „podle přímé služby" byl šlechticem: takové bylo pravidlo, které Petr položil do základů služebního pořádku. Stará úřednická hierarchie bojarů, okolničích, stolníků, strjapčích, založená na rodu, na položení u dvora a v Bojarské dumě, pozbyla významu zároveň se samým rodem, a také už nebylo ani starého dvoru v Kremlu po přenesení sídla na břehy Něvy, ani dumy po založení Senátu. Seznam hodností z 24. ledna 1722, *Tabelj o rangach* zaváděl novou klasifikaci sloužících lidí. Všechny nově zřízené hodnosti vesměs s cizími názvy, latinskými a německými, kromě velmi nemnohých, srovnány podle tabulky v tři souběžné řady, vojenskou, občanskou a dvorní, při čemž každá byla rozdělena na 14 hodností nebo tříd. Tento ustavující akt reformovaného ruského úřednictva stavěl byrokratickou hierarchii zásluhy a výsluhy na místo aristokratické hierarchie rodu, rodoslovné knihy. V jednom článku, připojených k tabulce, je s důrazem vysvětleno, že urozenost rodu sama sebou

bez služby nic neznamená, nevytvoří člověku žádného položení: lidem urozeného rodu se žádné hodnosti nedává, dokud panovníkovi a vlasti zásluh neprokáží ‚a za tyto charaktery cti a hodnosti' podle tehdejšího výkladu slova nedostanou.' Potomci Rusů a cizinců, zařadění podle této tabulky do prvních 8 hodností (včetně po majora a kolležského assesora), počítáni byli k ‚nejlepší starší šlechtě ve všech hodnostech a výhodách, třebas i byli nízkého rodu'. Tím, že služba všem otevřela přístup k šlechtictví, změnilo se i genealogické složení stavu. Žel, nelze přesně vypočítat, jak veliký byl nešlechtický živel, který vnikl do složení stavu od dob Petrových. Na konci XVII. st. bylo u nás asi 2.985 šlechtických rodů, k nimž náleželo asi 15.000 statkářů, dětí nepočítajíc. Tajemník pruského vyslanectví při ruském dvoře na konci Petrovy vlády Vockerod, který shromáždil důkladné zprávy o Rusku, psal r. 1737, že za první revise bylo šlechticů s rodinami asi 500 tisíc lidí; je tedy možno předpokládati asi 100 tisíc šlechtických rodin. Podle těchto dat je těžko odpověděti na otázku o množství nešlechtické příměsi, která za Petra hodnostní cestou vnikla v složení šlechty.

Přetvoření šlechtické poměstné domobrany v pravidelnou všestavovskou armádu způsobilo trojí změnu v šlechtické službě. Především se rozdělily dvě její podoby, služba vojenská a občanská, které dříve splývaly. Za druhé, ta i ona byly komplikovány novou povinností, závaznou učební přípravou. Třetí změna byla možná nejdůležitější pro osud Ruska jako státu. Pravidelná armáda Petrova pozbyla územního složení svých částí. Dříve nejen posádky, ale i části da-

lekých tažení, konající ‚plukovní službu', skládaly se z krajanů, z šlechticů jednoho újezdu. Pluky podle cizozemského výcviku, shromažďované ze sloužících lidí různých újezdů, zahájily zkázu tohoto územního složení. Verbování dobrovolníků a později odvody nováčků dovršily tuto zkázu, daly plukům složení z různých stavů, odejmuvše jim složení místní. Rjazanský nováček, na dlouho, obyčejně navždy odtržený od svého pechleckého nebo zimarovského rodiště, zapomínal v sobě Rjazance a věděl jen, že je dragounem pěšího pluku plukovníka Famendina; kasárna tlumila cit krajanství. Totéž se stalo i s gardou. Dřívější šlechta sídelního města, odtržená od venkovských šlechtických obcí, sama se semkla v místní moskevskou šlechtickou obec sídelního města. Stálý život v Moskvě, každodenní styky v Kremlu, sousedství votčinami a poměstími u Moskvy učinily Moskvu pro tyto ‚carské dvořany' právě takovým újezdním hnízdem, jakým bylo město Kozelsk pro šlechtice a děti bojarské kozelské. Přetvořeni v pluky Preobraženský a Semjonovský a přeneseni na něvské finské močály, zapomínali v sobě na Moskvany a cítili se jen gardisty. Po nahrazení místních styků plukovními, kasárenskými, mohla se garda státi pod silnou rukou jen slepým nástrojem moci, pod slabou — pretoriány nebo janičáry. R. 1611, za nepokojné doby, v šlechtické domobraně, shromážděné u Moskvy pod vedením knížete Trubeckého, Zaruckého a Ljapunova, aby vysvobodila sídelní město od Poláků, kteří se tam usadili, jako jakási instinktivní vášeň se projevila myšlenka dobýti Ruska pod záminkou jeho obrany proti vnějším nepřátelům. Nová dynastie počala toto dílo ustanovením ne-

volnictví; Petr utvořením pravidelné armády a obzvláště gardy mu poskytl ozbrojené opory netuše, jak jí užijí jeho nástupci a nástupkyně a jak tato opora užije jeho nástupců a nástupkyň.

Složité služební povinnosti šlechty vyžadovaly nejlepšího materiálního zabezpečení, její služební hodnosti. Tato potřeba vnesla vážnou změnu v hospodářské položení šlechty jako statkářské třídy. Znáte právní rozdíl mezi základními způsoby staroruského sloužícího statkářstva, mezi votčinou, dědičným majetkem, a poměstím, državou podmíněnou, dočasnou, obyčejně doživotní. Ale dlouho před Petrem se oba tyto způsoby statkářství počaly navzájem sbližovat: v držení votčinné pronikaly rysy poměstného, a poměstné si osvojilo právní zvláštnosti votčinného. V samé povaze poměstí, jako pozemkového držení, obsažena byla podmínka jeho sblížení s votčinou. Původně, za svobodného selství, předmětem poměstného držení podle jeho ideje byl vlastně pozemkový důchod z poměstí, obrok nebo práce jeho poplatných obyvatelů, jako plat za službu, podobající se kormlení. V takové podobě přechod poměstí z ruky do ruky netvořil zvláštních obtíží. Ale statkář si ovšem pořídil hospodářství, vystavěl si statek s inventářem a pracovními cholopy, vzdělával panská dvorská role, upravoval nové úhory, usazoval sedláky s půjčkou. Tak na půdě, dané sloužícímu člověku v dočasné držení, vznikaly hospodářské články, které usilovaly o to, státi se úplným dědičným majetkem svého pána. To znamená, že právo a prakse táhly poměstí na opačné strany. Selské nevolnictví dalo praksi převahu nad právem: jak mohlo poměstí zůstati dočasnou državou, když sedlák byl připoutáván k statkáři na-

vždy půjčkou a výpomocí? Obtíž byla oslabována tím, že zákon, nedotýkaje se práva državy, ustupuje praksi, rozšiřoval práva nakládati poměstím, připouštěl koupi poměstí za votčinu, učiniti je předmětem žaloby, směny a odevzdání synovi, příbuznému, ženichu dceřině nebo neteřině v podobě věna, dokonce člověku cizího rodu se závazkem živiti odevzdavatele nebo odevzdavatelku, a někdy i přímo za peníze, ačkoliv právo prodeje naprosto bylo odpíráno. Rovnáním *v otvod* a *v pripusk* (konec hlavy XXXII.) vypracovalo se pravidlo, které ustanovilo fakticky nejen dědičnost, ale i dědění jednoho, nedělitelnost poměstí. V knihách rovnání bylo toto pravidlo vyjadřováno takto: ‚a když synové k službě uzrají, staršího rovnají v otvod, kdežto mladší slouží s otcem podle jednoho poměstí', které po smrti úplně přešlo na syna, který s otcem sloužil. V ukazech už za cara Michajila se objevuje název s podivnou spojitostí nesmiřitelných pojmů: *rodová poměstí*. Tento termín se utvořil z nařízení tehdejší vlády ‚mimo příbuzenstvo poměstí neodevzdávat'. Ale z faktické dědičnosti poměstí vyplývala nová obtíž. Poměstné platy se zvyšovaly podle stupně hodností a zásluh statkářových. Z toho vznikala otázka: jak odevzdávati otcovo poměstí, obzvláště veliké, synovi, který si ještě nevysloužil otcova platu? Moskevská prikazná mysl rozřešila tento zálud ukazem z 20. března 1684, který nařizoval veliká poměstí po zemřelých odevzdávati v sestupné přímé linii jejich synům a vnukům, rovnáním a přerovnáváním v službu, *mimo* jejich platy, t. j. nezávisle na těchto platech, úplně bez oddělení, a příbuzným a cizího rodu lidem části nedávat, nejsou-li přímí dědici, ode-

vzdávati pobočným za určitých podmínek. Tento ukaz obrátil pořádek poměstného držení. Neustanovoval dědičnosti poměstí ani podle zákona, ani podle odkazu, ale jen je upevňoval pro rodiny: to je možno nazvati *familiarisaci* poměstí. Poměstné rovnání se proměňovalo v rozdělování uprázdněného poměstí mezi hojné přítomné dědice, sestupné nebo pobočné, bylo tedy zrušeno dědění jednoho, což vedlo k tříštění poměstí. Utvoření pravidelné armády dovršeno rozrušením základů poměstného držení: když šlechtická služba se stala nejen dědičnou, ale i stálou, i poměstí se musilo státi nejen stálým, ale i dědičným držením, splynouti s votčinou. Všechno to vedlo k tomu, že poměstné dary postupně byly nahrazovány propůjčováním osídlené půdy jako votčiny. V zachovaném seznamu korunních vsí a dědin, rozdaných klášterům a různým osobám v letech 1682—1710, zřídka, a i to jen do r. 1697, zaznamenány jsou země ‚v poměstí'; obyčejně se panství rozdávala ‚ve votčinu'. Úhrnem rozdáno za těchto 28 let asi 44 tisíc selských dvorů s půlmilionem děsjatin orné půdy, nepočítají-li se luka a lesy. Tak na počátku XVIII. st. přiblížilo se poměstí votčině na vzdálenost pro nás nepozorovatelnou a hotovo bylo zmizeti jako zvláštní podoba sloužícího statkářství. Třemi příznaky se projevovalo toto sblížení: poměstí se stávala rodovými jako votčiny; drobily se v pořádku rozdělení mezi sestupnými nebo pobočními, jako se drobily votčiny v pořádku dědění; poměstné rovnání bylo vytlačováno votčinným darováním.

Takovým položením věci byl podnícen ukaz Petrův, vyhlášený 23. března 1714. Základní rysy tohoto ukazu nebo ‚bodů', jak mu říkali,

jsou tyto: 1. ‚Nemovité věci', votčiny, poměstí, dvory, krámy se neodcizují, ale ‚proměňují se v rod.' 2. Nemovitý majetek podle závěti přechází na jednoho ze synů odkazatelových podle jeho volby, kdežto ostatní děti se podělují movitým majetkem podle vůle otců; není-li synů, právě tak si počínají i s dcerami; není-li závěti, nemovitý majetek přechází na nejstaršího syna, kdežto movitý se dělí mezi ostatní děti *rovným dílem*. 3. Bezdětný odkazuje nemovitý majetek jednomu ze své rodiny, ‚komu chce', kdežto movitý majetek odevzdává svým příbuzným nebo cizím podle své libovůle; bez odkazu přechází nemovitý majetek na jednoho z nejbližšího podle linie, kdežto ostatní druhým, komu náleží, ‚stejným způsobem'. 4. Poslední v rodu odkazuje nemovitý majetek jedné z ženských osob své rodiny s podmínkou písemného závazku se strany manžela nebo ženicha, že přijme on i jeho dědici jméno vymřelého rodu, připojiv je k svému. 5. Vstup při dělení zkráceného šlechtice, ‚kadeta', v stav kupecký nebo oddání nějakému urozenému umění, a po dosažení 40 let i vstup mezi bílé duchovenstvo není nečestný ani pro něho, ani pro jeho rodinu. Zákon je důkladně motivován: jediný dědic nedělitelného panství nebude ničiti ‚ubohých poddaných', svých sedláků, novými břemeny, jako to činí rozdělivší se bratří, aby žili jako otec, ale budou činiti sedlákům výsady, ulehčujíce jim správné placení daní; šlechtické rodiny nebudou upadat, ‚ale v své jasnosti budou nezvratné skrze slavné a veliké rody', kdežto drobením panství mezi dědice urozené rodiny budou chudnout a proměňovati se v prosté osadníky, jak už mnoho těch exemplů jest v ruském národě'; šlechtic, maje

zadarmo chléb, třebas i malý, bez přinucení nebude s prospěchem sloužit státu, bude se vyhýbat a žíti v nečinnosti, kdežto nový zákon donutí kadety ‚svůj chléb hledat' službou, učením, obchodem a j. Ukaz je velmi upřímný; všemohoucí zákonodárce se přiznává k své bezmoci ochrániti poddaných od loupežení chudnoucích statkářů, a na šlechtu se dívá jako na stav darmožroutů, kteří nejsou nakloněni žádné užitečné činnosti. Ukaz vnášel vážné proměny v sloužící statkářstvo. To není zákon o majorátu nebo ‚o prvenství', podnícený jakoby pořádky západoevropského feudálního dědění, jak jej někdy charakterisují, ačkoliv Petr se poptával po pravidlech dědění v Anglii, Francii, Benátkách, dokonce v Moskvě cizinců. Březnový ukaz neustanovoval výhradního práva nejstaršího syna; majorát byl náhodností, která nastávala jen, nebylo-li závěti: otec mohl odkázat nemovitý majetek i nejmladšímu synovi přes staršího. Ukaz ustanovoval ne majorát, ale *dědění jednoho*, nedělitelnost nemovitých majetků, a byl namířen proti obtíži čistě tuzemského původu, odstraňoval drobení poměstí, které se zesílilo po ukaze z r. 1684 a oslabovalo služební způsobilost statkářů. Právní stavba zákona z 23. března byla dosti svérázná. Dovršuje sblížení votčin a poměstí, ustanovoval pro tyto i ony stejný pořádek dědění; ale proměňoval-li při tom votčiny v poměstí nebo naopak, jak myslili v XVIII. st., nazývajíce březnové body nejkrásnějším dobrodiním, jímž Petr Veliký poměstná propůjčení v majetek daroval? Ani to, ani ono, ale spojením právních zvláštností poměstí a votčiny vytvářen byl nový, nebývalý způsob statkářství, který možno charakterisovat názvem *dědičného*,

nedělitelného a věčně-závazného, s nímž je spojena věčná dědičná služba majetníkova. Všechny tyto rysy byly i v staroruském statkářství; jen dva z nich se neshodovaly: dědičnost byla právem votčinného statkářství, nedělitelnost obvyklým faktem statkářství poměstného. Votčina nebyla nedělitelná, poměstí nebylo dědičné; povinná služba byla stejně údělem tohoto i onoho držení. Petr spojil tyto rysy a rozšířil je na všechna šlechtická panství, a ještě na ně vložil zákaz zcizení. Sloužící statkářstvo bylo nyní jednotvárnější, ale méně svobodné. Takové jsou změny, které do něho byly vneseny ukazem z 23. března. V tomto ukaze obzvláště zřejmě se odhalil obvyklý reformní způsob, který si Petr osvojil v přebudování společnosti a správy. Přijímaje vztahy a pořádky před ním se utvořivší, jak je sám zastihl, nevnášel do nich nových základů, ale jen je uváděl v novou spojitost, přizpůsobuje je k změněným podmínkám, nerušil, ale pozměňoval působící právo podle nových státních potřeb. Nová spojitost dodávala přetvořenému pořádku jakoby nového, nebývalého vzezření. Ve skutečnosti byl nový pořádek budován ze starých vztahů.

Zákon z 23. března, určuje jediného dědice, osvobozoval kadety, jeho bratry a často synovce bez pozemků, od povinné služby, ponechávaje jim, aby si volili způsob života a zaměstnání. Pro vojenskou službu nepotřeboval Petr celého sloužícího počtu šlechtických rodin, který tvořil dříve massu šlechtické milice. V jediném dědici hledal důstojníka, který má prostředky dokonale sloužit a připravit se na službu, nezatěžuje svých sedláků dávkami. To se shodovalo s úlohou, kterou určil Petr šlechtě ve své všestavov-

ské pravidelné armádě — sloužit v důstojnickém sboru. Ale i v tomto zákoně, jako v jiných svých sociálních reformách, reformátor málo se přizpůsoboval mravům, vžitým pojmům a zvykům. Za přísného provádění rozštěpoval zákon šlechtu na dvě vrstvy, na šťastné držitele otcovských hnízd a na vyděděné proletáře bez půdy a bez přístřeší, bratry a sestry, kteří žili jako příživníci a příživnice v domě jediného dědice nebo ‚se potloukali mezi dvory . .' Pochopitelny jsou rodinné žaloby a rozepře, jež musil podnítiti zákon, který mimo to i sám málo usnadňoval své užití. Byl špatně zpracován, nepředvídal mnohých případů, poskytoval nejasné definice, připouštějící různé výklady; v prvním bodě naprosto zakazuje zcizení nemovitostí, ale v dvanáctém předvídá a normuje jejich prodej z nouze; ustanovuje ostrý rozdíl v pořádku dědění movitého i nemovitého majetku, neukazuje, co míniti tím i oním, a z toho vznikala nedorozumění a zneužívání. Tyto nedostatky podnítily ne jedny výklady v následujících ukazech Petrových, a po jeho smrti ukaz z r. 1714 v nových bodech z 28. května 1725 byl podroben podrobnému kasuistickému přepracování, které připouštělo značné odchylky od něho, což ještě více ztížilo jeho vykonávání. Zdá se, že i sám Petr viděl v svém ukaze ne konečné ustanovení, ale spíše dočasné opatření: car, dopustiv vážné úchylky od něho, předepsav v doplňujícím ukaze z 15. dubna 1716 podíl z nedílné nemovitosti zemřelého manžela čtvrtiny tomu, který zůstane živ, ve věčné držení, poznamenal na ukaze: ‚to budiž dočasně'. Závazná služba pro kadety nebyla zrušena: nedospělé jako dříve brali do vojenské služby a na přehlídky povolávali stejně

přísně i prvorozené i kadety. Při tom do konce Petrovy vlády trvaly mezi příbuznými svárlivá dělení panství, jichž se jim dostalo ještě před ‚body' podle zákona z r. 1684, a zřejmě o těchto děleních mluví Posošok ve spise *O chudobě a bohatství*, jasnými rysy líče, jak šlechtici po svých zemřelých příbuzných půdu obydlenou i pustou dělí na drobné části, s hádkami, dokonce s ‚trestními činy' a s velikou škodou pro státní pokladnu, jednu nějakou samotu nebo vesnici drobíce na nicotné části, jako by zákona o dědění jednoho ani nebylo. Toto dělení bylo uznáno i body z r. 1725. Slovem, zákon z roku 1714, nedosáhnuv ustanovených cílů, vnesl jen do statkářského prostředí motanici vztahů a hospodářskou zkázu.

A tak nedělitelnou nemovitostí připravený a zabezpečený důstojník armádního pluku nebo sekretář kollegiálné instituce — takový byl služební význam řadové šlechty podle myšlenky Petrovy.

HLAVA ŠEDESÁTÁ TŘETÍ.

Sedláci a první revise. — Složení společnosti podle Uložení. — Verbování a odvody. — Soupis duší. — Ubytování pluků. — Zjednodušení společenského složení. — Soupis duší a nevolnické právo. — Národohospodářský význam soupisu duší.

Šlechta právně i hospodářsky nejtěsněji se stýkala se stavem selským; ale Petrova opatření, dotknuvše se selského obyvatelstva, mířila k oběma základním cílům reformátorovým, nejen k upevnění vojenské reformy, ale snad ještě více k řešení úkolu, který byl po přetvoření armády jeho nejvážnější starostí, k zesílení prostředků státní pokladny.

Uložení určilo práva a povinnosti tří základních tříd občanské společnosti: byli to lidé sloužící, lidé posadští, obchodní a průmysloví a lidé újezdní, t. j. selský stav, který se znovu dělil na sedláky nevolné a černosošné, státní, s nimiž splynuli i korunní. Ale mezi těmito třemi, a s duchovenstvem i čtyřmi stavy zůstávaly prostřední vrstvy, které, dotýkajíce se se základními třídami, nevcházely těsně v jejich složení a samy neměly stavovské ucelenosti a stály mimo přímé státní povinnosti, sloužíce soukromému zájmu. Byli to: 1. cholopi *úplní*, věční, *kabalní*, dočasní a *žilí*, s lhůtou; 2. volně se potulující lidé, *voljnica*, jak jim ještě říkali, skládající se z propuštěných cholopů, z posadských a ze sedláků, kteří opustili robotu i své zaměstnání, dokonce ze sloužících lidí, sešlých lidí bez poměstí nebo opustivších svá poměstí, vůbec z lidí bez přístřeší a bez pánů — přechodná třída mezi nevolnými a svobodnými robotnými lidmi; k nim pak možno připočísti i řemeslné žebráky, četnou povalečnou třídu, neopatrně vychovanou

duchovenstvem i laiky dobročinností falešně užívanou; nepočítám ovšem k této třídě skutečné chorobné lidi, ubohé starce, stařeny, kteří nacházeli útulek u kostelů i v soukromých domech; 3. archijerejští a klášterní sluhové a kostelníci, z nichž první, sloužíce ve správě církevní půdy, velmi se podobali panovníkovým lidem, dostávali od kathedry a klášterů díly pozemků podle poměstného práva a někdy přímo přecházeli mezi panovníkovy sloužící lidi, a druzí byli jakoby církevními cholopy, třebaže sloužili bez smluv; 4. četné děti duchovenstva, *cerkovniki*, jak jim říkali, kteří očekávali nebo nenacházeli místo u církve, jakž takž se protloukající u kostelů kolem svých rodičů, zabývající se někdy městským obchodem a živnostmi, vstupující někdy do soukromých služeb. Tyto vrstvy podle jejich položení v státě možno takto rozlišiti: cholopi a církevní služebníci byli osobně lidé nevolní, kteří neplatili státních daní; potulující se a církevníci byli svobodné osoby, ale neplatili státních daní; černosošní sedláci také byli svobodné osoby, ale platili státní daň; nevolničtí sedláci, a z cholopů zadvorští byli lidé nesvobodní, ale platili státní daň. Lidnatost všech těchto přechodních vrstev, které dodávaly takové pestroty společenskému složení, působila dojmem na nezvyklé oči: cizí pozorovatelé v XVII. st. se divili, jak mnoho nečinného lidu je v moskevské říši. Tato nečinně nebo neplodně zaměstnaná massa téměř celou tíží svého obsahu dopadala na tyto pracující poplatné třídy, z nichž i státní pokladna potahovala své důchody, a v tomto vztahu se jevila sokyní státu, berouc mu prostředky, které by mohly plynouti na doplnění státní pokladny. Petr se svou přiroze-

nou hospodářskou citlivostí chtěl přiřaditi tento lid ke skutečné práci, využíti ho v zájmu státu, pro daně i službu. Vojenským verbováním a později soupisem duší způsobil generální čištění společnosti, zjednodušuje její složení.

Voljnica a stav cholopský byly nejhorlivějšími dodavateli nováčků, když se počala formovati pravidelná armáda. Z těchto tříd hlavně bylo odváděno původní řadové mužstvo gardových pluků, které později už nabylo šlechtického složení. Pro jejich doplňování porušil dokonce Petr nevolnické právo: bojarským cholopům bylo dovoleno vstupovati do nich bez dohody s pány. Z týchž tříd hlavně byly sestavovány také nové pluky, poslané k Narvě r. 1700. Před tím bylo nařízeno brátí na vojnu na svobodu propuštěné cholopy a nevolnické sedláky, kteří se při prohlídce ukázali schopnými vojenské služby. Kníže B. Kurakin v své letopisné autobiografii zapsal, že tehdy ‚každé hodnosti bylo dáno na vůli, kdo chce jít na vojnu, když chce, tak ať jde, a mnozí z domů šli,' tehdy také bylo pořizováno baltické loďstvo; proto ‚povolávali mladé hochy za námořníky a odvedli asi 3000 lidí.' Tak zřídla hustá massa zbytečných lidí ve společnosti, která strnula nedostatkem práce. Čištění bylo důkladné: z desetitisíců těchto válečných dobrovolníků sotva se kdo vrátil domů, lépe řečeno, do dřívějšího stavu bez domova; všichni, jimž se nepodařilo uprchnouti, padli u dvou Narev, u Rigy, Erestferu, Šljusselburgu, a ze všech nejvíce hladem, zimou a nakažlivými nemocmi. Když byly ustanoveny periodické odvody nováčků, zasáhly nejen poplatné lidi, městské i selské, ale i dvorské, potulující se, církevníky, klášterní kostelníky, dokonce podpí-

saře. Tak byl do státní organisace uváděn dosud cizí jí prvek, všestavovská povinnost.

Soupis duší byl druhý a ještě mocnější prostředek zjednodušení společenského složení. Sám původ jeho je dosti příznačný, jasně osvětluje způsoby a prostředky reformátorovy. Když po dobytí Livonska, Estonska a Finska počalo slábnout napětí severní války, musil Petr pomýšleti i na to jak převésti utvořenou jím pravidelnou armádu do mírové doby. Tuto armádu i po ukončení války bylo třeba držeti ve zbrani v stálých sídlech a na státní útraty, aniž byla rozpouštěna po domech, a nebylo snadno vymyslit, kam s ní. Petr sestavil obratný plán rozsídlení a vydržování svých pluků. R. 1718, když na alandském kongresu bylo vyjednáváno se Švédskem o mír, vydal 26. listopadu ukaz, vyložený podle jeho zvyku prvními slovy, která mu přišla na mysl. První dva body ukazu s obvyklým spěšným a nedbalým lakonismem zákonodárného jazyka Petrova hlásaly: ‚Vzíti od všech archy, dáti na rok lhůtu, aby pravdivě přinesli, kolik kdo má v které vsi duší mužského pohlaví, oznámit jim při tom to, že co kdo utají, bude dáno tomu, kdo to oznámí; rozvrhnout, na kolik duší připadá řadový voják s podílem roty a plukovního štábu, při základu středního okladu.' Dále ukaz právě tak nejasně předpisoval pořádek svého provedení, vyhrožuje vykonavatelům konfiskacemi, krutým panovníkovým hněvem a zničením, dokonce trestem smrti, obvyklými ozdobami zákonodárství Petrova. Tento ukaz uložil gubernským i venkovským správám, stejně jako statkářům neklidnou práci. Pro podání archů o duších byla určena roční lhůta; ale do konce r. 1719 došly archy jen z nemnohých míst

a to ponejvíce nesprávné. Tehdy Senát poslal do gubernií gardové vojáky s předpisem spoutati do želez úředníky sbírající archy i samy gubernátory a držeti je spoutány, pokud nepošlou do petrohradské kanceláře pro soupis zřízené všechny archy a sestavené podle nich zprávy. Přísnost věci málo pomohla: podávání archů pokračovalo ještě r. 1721. Průtah měl původ především v obtíži pochopiti zmatený ukaz, který vyžadoval řady vysvětlení a doplňků. Zprvu mu rozuměli tak, že se týká jen statkářských sedláků; ale později bylo nařízeno zapisovati do archů i dvorské, kteří žili na vsech, a požadovali doplňujících archů. Objevila se druhá překážka: majetníci nebo jejich správci, tušíce, že věc spěje k nové těžké dani, zapisovali duše ne úplně. ‚velice zatajujíce'. K počátku r. 1721 objeveno 20 tisíc zatajených duší. Vévodům a gubernátorům bylo nařízeno osobní objížďkou na místě se přesvědčiti o správnosti podaných archů. Sv. Synod vyzval farní duchovenstvo, aby pomáhalo při tomto přezkoumání, *revisi*, slibuje mu za to, kdyby krylo zatajení, zbavení místa, hodnosti, jmění 'a po nemilosrdném na těle ztrestání nucenou práci, třebas by kdo nemalého stáří byl'. Konečně s pomocí nejpřísnějších ukazů, mučení, konfiskací, jimiž mazali rezavá kola vládního stroje, k počátku r. 1722 napočítali podle archů 5 milionů duší. Tehdy přistoupili k provedení druhého bodu ukazu z 26. listopadu, ‚k rozdělení vojska po zemi', k přikázání pluků dušim, které je měly vydržovat. Do 10 sepsaných gubernií bylo posláno 10 generálů a plukovníků s brigádníkem, aby provedli ubytování vojska. Zamýšleli umístiti pluky do ‚věčných bytů' po rotách, ve zvláštních osadách, neusazovati je po

selských dvorech, aby zabráněno bylo hádkám hospodářů s podnájemníky. Ubytovatel měl svolati šlechtice svého okruhu a přemluviti je, aby zbudovali tyto osady s rotnými dvory pro důstojníky a s plukovními pro štáb. Nová běda: ubytovatelům bylo nařízeno napřed prozkoumati seznam duší. Byla to druhá revise archů, a odhalila ohromné zatajení duší, které na některých místech dosahovalo poloviny přítomných duší. Původně napočítanou číslicí 5 milionů duší nebylo lze se říditi pro rozdělování pluků podle duší. Petr a Senát se obraceli k statkářům, správcům a starostům s hrozbami i dobrotou, určovali lhůty pro opravení archů, a všechny tyto lhůty byly zmeškány. Při tom sami revisoři pro nejasnost instrukcí nebo pro nedovednost chápati je pletli se v třídění duší. Nevěděli si rady, koho zapsati v oklad podle duší a koho nezapsat, a zasypávali vládu dotazy, a také neměli v rukou přesných zpráv o přítomném stavu armády, a teprve r. 1723 je napadlo shromážditi zprávy o tom. Revisorům však bylo nařízeno stůj co stůj ukončiti svou práci a vrátiti se do sídelního města k počátku r. 1724, kdy Petr nařídil, aby se začalo s vybíráním daně za duše. Nikdo z nich se včas nevrátil a všichni napřed oznámili Senátu, že věc k lednu 1724 neukončí; dali jim novou lhůtu do března, a pravidelnou daň z duší odložili na rok 1725. A tak se reformátor za šest let nedočkal konce podniknutého díla: revisoři se nevrátili ani k 28. lednu 1725, kdy zavřel oči.

Plukům bylo určeno svérázné položení na místech jejich ubytování. Většina statkářů odmítla stavěti plukovní osady, pokládajíc za lepší umístiti vojáky po selských dvorech. Tehdy je za-

vázali k stavbě, to ulehlo novým ‚velikým břemenem' na jejich sedláky. Začali stavbu spěšně, najednou na všech místech, odtrhujíce sedláky od domácích prací. Na nákup půdy pro osady uložili duším okamžitou daň, to ztížilo zavedení daně z duší. Zanedlouho po smrti Petrově osady, které nařídil zbudovati stůj co stůj k roku 1726, byly rozpočteny na 4 léta, tu a tam začali se stavbou, ale nikde neukončili a ohromný materiál svezený sedláky byl zničen; vystavěli jen štábní dvory. Celá věc byla vedena ledabyle, bez uvažování o prostředcích a následcích. Vojáci i důstojníci se ubytovali po občanských domech v městech i vsech. Ale pluky byly ne prostě podnájemníky a strávníky revizních duší, jimž připadli. Z podivné choutky unavené představy Petr v nich viděl vhodný nástroj správy a mimo jejich vojenské zaměstnání jim uložil složité policejní a dohlížecí povinnosti. Pro udržování ubytovaných pluků musila šlechta utvořiti ze sebe újezdní stavovské spolky a pro vybírání daně z duší každoročně voliti ze svého středu zvláštní komisary, vyšetřujíc je na každoročních sjezdech s právem soudit a pokutovat je za nezákonnou činnost. Komisař byl povinen stříci pořádek a klid v svém újezdě společně a dokonce podle pokynů velitelství pluku v něm ubytovaného. Plukovník s důstojníky musil pronásledovat zloděje a lupiče v svém okruhu, zdržovati sedláky od útěků a chytati uprchlíky, hubiti tajné výčepy a podloudnictví, nedovolovati úředníkům gubernských správců ničiti újezdní obyvatelstvo, ochraňovati ho od všelikých útisků a dávek. Jejich plné moci byly tak široké, že po dohodě s gubernátory a vévody mohli odevzdávati soudu volené komisaře, dokonce pozorovati

činnost samých vévodů a gubernátorů týkající se vykonávání ukazů a oznamovati nesprávnosti do sídelního města. Kdyby tyto pluky zachovaly územní složení a byly ubytovány ve svých rodištích, možná, že by se krajanům v něčem hodily. Ale zůstávajíce cizími přistěhovalci, vraženy jako jakési klíny do místní společnosti a správy, nemohly se klidně shodnouti s místním obyvatelstvem a ulehly jako těžké a urážlivé břímě nejen na sedláky, ale i na samy statkáře. Sedlák nemohl odejíti na práci do druhého újezda ani s propouštěcím listem svého statkáře nebo farního duchovního, aniž šel na plukovní dvůr, kde se propouštěcí psaní potvrzovalo a zapisovalo do knihy komisarem, který po zaplacení poplatku vydával sedlákovi propouštěcí lístek s podpisem a pečetí plukovníkovou. Vláda Kateřiny I. si musila přiznat, že chudí sedláci prchají nejen pro špatnou úrodu a daň z duše, ale i pro ‚rozpor důstojníků se zemskými správci a vojáků s mužíky'. Ale ze všeho nejtěžší byla pro obyvatelstvo daň z duše za součinnosti pluků. Už první ukaz o soupisu r. 1718 uložil tuto věc jen voleným komisarům bez účasti pluků. Ale šlechtici si usmyslili zvoliti je teprve k r. 1724 Při své nezdolné víře v důstojníka načrtl Petr r. 1723 krátký ukaz, nařizuje z obavy, aby komisaři pro novost věci ‚něco nepopletli', v prvním roce vybírati daň za účasti štábních a vyšších důstojníků, ‚aby vnesli dobrý anštalt'. Ale tato účast byla prodloužena na několik let. Dlouho poté pamatovali poplatníci na tuto dobrou přípravu. Plukovní oddíly, které řídily vybírání daně, byly ničivější než sama daň. Vybírána byla po třetinách roku a každá výprava trvala dva měsíce: šest měsíců v roce žily dědiny a

vsi v panické hrůze před ozbrojenými výběrčími, kteří se při tom živili na účet obyvatel, za vymáhání a exekucí. Neručím za to, vedli-li si hůře v obsazeném Rusku tatarští baskakové z dob Batyových. I Senát, i jednotliví hodnostáři po smrti Petrově hlasitě prohlašovali, že chudým mužíkům je strašný pouhý vjezd a průjezd důstojníků, vojáků, komisarů a ostatních velitelů, z nichž nikdo na nic jiného nemyslí, než na to, aby vzal sedlákovi poslední na daň a tím si získal zásluhu ve službě; sedláci pro tato vymáhání nejen svršky a dobytek, ale i obilí v zemi za pakatel dávají a prchají ‚za cizí hranice'. Tyto protesty hodnostářů byly stydlivým umýváním Pilátových rukou: pročpak to neřekli za života Petrova a jemu do tváře? Sotva se pluky počaly usidlovati ve věčných bytech, počal se jeviti ohromný úbytek revisních duší zesílením úmrtnosti a útěky: v kazanské gubernii jeden pěší pluk hned po smrti Petrově se nedopočítal více než poloviny revisních poplatníků, určených na jeho vydržování, přes 13 tisíc duší. Vytvořiti vítěznou poltavskou armádu a na konec ji proměniti v 126 bezuzdných policejních posádek, rozptýlených po 10 guberniích prostřed vyděšeného obyvatelstva — ve všem tom nepoznáváme reformátora.

Odkládaje otázku finančního významu daně z duše do výkladu o finanční reformě Petrově, povím nyní o jejím sociálním a národohospodářském působení. Petr, načrtávaje svůj první ukaz o soupisu duší, sotva si jasně představoval rozměry podnikané věci, a rozšířila se v průběhu svou vnitřní logikou. Petr měl zprvu zřejmě na mysli jen statkářské nevolníky, sedláky a vesnické dvorské lidi. Ale zaváděje novou daňovou

jednotku, revisní duši, pro tyto třídy, nemohl ponechati ostatní při starém podvorném zdanění. Proto byl soupis duší postupně rozšířen na sedláky korunní a státní, na jednodvorce, na poplatné posadské lidi. Obzvláště důležité bylo rozšíření soupisu na třídy přechodné. Tu v libovolném nakládání lidskou osobností zákonodárství Petrovo daleko předčilo jeho předchůdce. Roku 1722 bylo nařízeno zapsati do seznamu daně za duši žijící při kostele syny, vnuky, synovce a ostatní příbuzné ‚dříve bývších i nyní při kostelech nesloužících popů, jáhnů, zpěváků a kostelníků', připoutávajíce je z ničeho nic k statkářům, na jejichž pozemcích ony kostely stály, a kde kostely ‚odděleně stojí', ne na panské půdě, takové cirkevníky připsati k farníkům, ke komu chtějí, — za jakých podmínek, ukaz nevysvětluje. Ne lépe založil zákon s volnicí. Podle ukazu z 31. března 1700 přijímali za vojáky cholopy, kteří uprchli od svých pánů a přáli si vstoupiti do vojenské služby, podle ukazu z 1. února téhož roku na svobodu propuštěné a kabalné, kteří podle zákona se dostali na svobodu smrtí pánů, po prohlídce, když byli uznáni za způsobilé, nařízeno bylo zapsati mezi vojáky. Podle ukazu ze 7. března 1721 bylo revisorům nařízeno ty z nich, kteří ještě od r. 1700 nebyli podrobeni prohlídce, prohlédnout a způsobilé zařadit mezi vojáky, kdežto nezpůsobilí pod pohrůžkou galer se musí dáti ‚do jiných služeb nebo k někomu v dvorské sloužení', aby nikdo z nich mezi potulujícími se nebyl a bez služby se nepotloukal, a kdo ze způsobilých nepůjde na vojnu a bude si přáti zase vstoupiti k němu jako cholop, příjemce pak bude prosit, aby za něho mu byl vzat na vojnu sluha způsobilý k službě, takého

zástupce vzíti na vojnu. Kabalný člověk sladce blouznil už o tom, že se brzo dostane na svobodu po pánově smrti, když překročil věk nováčka; ale pán přijal druhého kabalného, schopného vojenské služby, a blouznivec proti své vůli a proti kabalnému právu upadl v doživotní vojenskou službu, která nebyla o nic lepší než cholopství. Buď voják nebo cholop nebo trestanec na galerách — taková byla volba kariér, ponechaná celé třídě volných lidí. Rozhodně bylo naloženo i s cholopstvím. Dva způsoby jeho, zadvorští a pracující lidé, usazení na roli, s pozemkovými úděly, ještě dlouho před soupisem duší byli rovnáni v robotě zároveň se sedláky. Nyní i ostatní způsoby cholopství, právní i hospodářské, sluhové světských pánů i duchovních úřadů, dvorští s rolí i bez ní, městští i venkovští, ztmeleny byly v jednu právně nerozeznatelnou massu a resolucí z 19. ledna 1723 byly podrobeny dani z duše zároveň se sedláky jako doživotní nevolníci svých pánů. Cholopství jako zvláštní právní stav, osvobozený od státních povinností, zmizelo, splynuvši s nevolnými sedláky v jednu třídu *nevolníků*, která byla pánům ponechána, aby ji uspořádali a hospodářsky vykořisťovali podle svého náhledu.

Soupis duší dovršil kruté zjednodušení společenského složení, provedené nařízením Petrovým: všechny mezivrstvy byly bez ohledu na platné právo vtisknuty do dvou základních venkovských stavů — *státních sedláků* a *nevolníků*, při čemž do prvního z těchto stavů vešli jednodvorci, černosošní sedláci, Tataři, daň v kožišinách odvádějící a sibiřští zemědělství provozující sloužící lidé, kopinníci, rejtaři, dragouni a pod. Oblasť nevolnického práva se značně roz-

šířila; změnilo-li se však nevolnické právo nějak v svém právním složení? Tu nastal celý převrat, jenže záporné vlastnosti: zrušení cholopství jako nepoplatného stavu neznamenalo zrušení nevolnictví cholopů, ale jen jejich převod v státní daň, při čemž zmizela obmezení nevolnictví, spočívající v podmínkách cholopství kabalného i obyčejného; zápis do statkářova archu soupisu duší stal se smlouvou, která nahradila služebnou kabalu i obvyklý zápis. Tento převrat se ostatně chystal po dobu 70 let do první revise. Víme už, jak špatně byla vyjádřena podstata nevolnictví sedláků v Uložení a jakými rysy se přece lišilo v této době od nevolnictví cholopského (hlava XLIX). Další osud nevolnického práva do Uložení byl také určen špatnou formulací tohoto institutu v kodexu z roku 1649. Podle Uložení nevolnický sedlák byl připoután k *osobě* statkářově s podmínkou pozemkového údělu, a ne k *zemi* s podmínkou závislosti na statkáři v mezích pozemkových vztahů a jen pozemkových. Proto další zákonodárství zpracovávalo ne hranice a podmínky nevolnického práva jako práva, ale jen způsoby vykořisťování nevolnické práce a vykořisťování dvoustranného, fiskálního se strany státní pokladny a hospodářského se strany statkářovy. V nevolnickém držení od dob Uložení jeví se ne hospodáři a venkovští dělníci jako právní strany, ale podmanitelé a podmanění, povinní platit libovolně ukládanou kontribuci pánům i jejich vůdcům, tvořícím vládu. Proto vláda rozšiřuje nebo připouští rozšíření policejní moci statkářovy nad nevolníkem, aby ho učinila svým finančním agentem, daňovým inspektorem nevolnické práce a strážcem klidu a pořádku ve vsi, která se

chystala rozběhnout, a statkář zasypává svou šlechtickou vládu prosbami, aby byla učiněna přísnější opatření pro návrat jeho uprchlých nevolníků. Nedostatek zákona otvíral široký prostor praksi, t. j. libovůli silnější strany, statkářů. Od Uložení pozorujeme dvojí proces v nevolnickém stavu za působení prakse: dříve vypracované způsoby cholopství se mísí v hospodářských stavech, do jakých upadají cholopi, a zároveň se zahlazují rysy, které odlišují nevolnické sedláky od cholopů. Proti ustanovením Uložení převádějí sedláky do dvora, kdežto selské děti, vzaté do dvora, nařizuje ukaz po smrti pánů propustit na svobodu jako děti kabalné; zadvorští lidé z úplných a kabalných cholopů přepoutáváni jsou také k svým pánům za podmínek selského dlužního úpisu a zároveň s dvorskými lidmi, usazovanými na rolích, jsou zařaďováni do státní daně; objevují se pracující i zadvorští cholopi ze stavu selského, kdežto kabalné a usedlé lidi usazují páni jako sedláky s půjčkou a s právem, přejde-li panství do jiných rukou, převézti tyto sedláky s jejich majetkem, kam se jim zachce. Už ke konci XVII. st. v kruhu pozemkových vztahů všechny způsoby cholopství počaly splývat v jeden všeobecný pojem nevolníka; soupis duší jen upevnil faktické položení, utvořené praksí, kterou nikdo nekontroloval. Na druhé straně, také proti Uložení přisvojují si statkáři trestní soudnictví nad svými nevolníky s právem trestati podle náhledu. Ze soukromých aktů konce XVII. st. se dovídáme, že za krádež dvou věder kořalky správci, za sestavení žádosti pánovi jménem všech sedláků dědiny podrobiti je pro chudobu a nedostatek půdy obroku ‚proti jejich moci' a změniti

správce, za nevolníkovo vyjádření, že není pánovým nevolníkem, býval vyslovován rozsudek: ‚bít knutem nemilosrdně, aby v něm bylo jen trochu duše ponecháno'. Selská nevolnická společnost se ještě držela, ale už bez skutečné síly, jen jako pomocný vyšetřovací prostředek statkářské moci: pán nařizoval ‚vyšetřiti všemi sedláky' a na základě tohoto vyšetřování vyřkl svůj rozsudek. Růst statkářské moci bez dozoru probouzel myšlenku o nevyhnutelnosti jejího zákonodárného obmezení. Ke konci Petrovy vlády tato myšlenka pravděpodobně nejen u Posoškova uzrála v jasné a pevné přesvědčení. Sedlák původem, díval se na nevolnictví sedláků jako na dočasné zlo: ‚sedlákům nejsou statkáři věční páni; proto jich také ne docela šetří, a přímým jejich pánem je všeruský samovládce, kdežto oni vládnou dočasně'. To znamená, že prostřed poněkud myslících sedláků, jejichž literárním zástupcem vystoupil Posoškov, ještě tlela nebo se už rozhořívala myšlenka, že statkářská moc nad sedláky není hmotné právo jako na tažný dobytek, ale státní poručení, kterého svého času statkáře zbaví, jako zbavují úředníka hodnosti, protože vysloužil léta nebo protože ho už nepotřebují. Posoškov se bouří nad libovůlí pánů, jak nakládají se selskou prací a majetkem. Naléhá na nutnost ustanoviti zákonem, ‚vydati statkářům ukazné nařízení, kolik obroku a čeho jiného mají od sedláků požadovat a po kolika dnech v týdnu mají na svého statkáře pracovat.' Projektuje dokonce jakýsi všeruský sjezd ‚vysokých pánů a drobných šlechticů', aby se poradil o všech selských dávkách statkářům a o robotě, jak zatížiti sedláky ‚po všeobecné poradě a po zprávě Jeho Veličenstva'. To byl nejčas-

nější sen, v němž se ruskému sedláku snilo o šlechtických gubernských komitétech strany toho, aby zlepšeno bylo položení sedláků, svolaných až 130 let poté, kdy byl ukončen spis Posoškovův. Rozpřádá svůj plán ještě dále, navrhuje úplně oddělit selskou údělnou půdu od statkářské a už ji nepokládati za statkářskou: za ‚ukazného nařízení' utvářely se pozemkové vztahy, připomínající články Nařízení z 19. února 1861 o sedlácích dočasně zavázaných. Je zřejmo, že počínali uvažovati o rozvázání nevolnického uzlu. Z posledních let vlády Petrovy se zachovala cizí zpráva, že carovi ne jednou radili zrušiti otroctví, probuditi a povzbuditi většinu svých poddaných tím, že by jim daroval umírněnou svobodu, ale car vzhledem k divoké povaze Rusů a tomu, že bez přinucení se k ničemu nepřivedou, dosud zamítal tyto rady. To mu nepřekáželo pozorovati nechutnosti utvořivšího se pořádku a zároveň nepřímo je podporovat. Uložení z r. 1649 dopustilo případy zcizení nevolných sedláků jako cholopů bez půdy a dokonce jednotlivě, s tříštěním rodin. Výjimečné případy se vyvinuly v obyčej, v normu. Petra pobuřoval obchod jednotlivými nevolníky jako dobytkem, ‚čehož na celém světě nebývá a od čehož nemalý nářek bývá'. R. 1721 odevzdal Senátu ukaz ‚onen prodej lidem překazit, a nebude-li to možno vůbec zamezit, tu aby aspoň v nouzi prodávali celé rody nebo rodiny, ale ne jednotlivě'. Ale to nebyl zákon, který by musil být stůj co stůj vykonán, ale jen dobromyslná rada, aby se jí Senát řídil při sestavování nového nařízení, jak páni senátoři ‚za dobré uznají'. Samovládce, který neznal hranic své moci, cítí se bezmocným před rodnou šlechtou, prostřed níž byl obvyklý

obchod jednotlivými nevolníky. Avšak ne dlouho před tím Petr potvrdil svůj ukaz, dovolující cholopům ze své vůle se dávati na vojnu a nařizující vydávati jim ženy s dětmi do 12 let, ale s ponecháním starších v dřívějším nevolnictví. Nevolnický stav byl k Petrovi obrácen ne právní, ale jen svou fiskální stranou, a tu dobře chápal svůj státní zájem. Do této doby vláda a statkář vládli nevolnickou vsí jakoby *pásmovitě*: první spravovala nevolnické sedláky a zemědělství provozující cholopy jako poplatníky, — skrze statkáře jako svého policejního agenta, ponechávajíc nepoplatné dvorské v úplné jeho užívání se zachováváním obmezujících podmínek nevolnictví toho neb onoho způsobu. Nyní tato pásmovitá vláda byla nahrazena *společnou*. Dřívější způsoby nevolnictví mizely zároveň s obmezujícími podmínkami, které je rozlišovaly: zbyly jen hospodářské oddíly, tříděné podle vůle majetníkovy. Ale vláda, rozšiřujíc moc statkářovu, položila za tento ústupek ruku na část práce nepoplatných nevolníků. Copak se stalo? Proměnili se snad cholopi v nevolnické sedláky, nebo naopak? Ani to, ani ono; stalo se totéž, co bylo v osudu poměstí a votčin: z nové spojitosti starých nevolnických vztahů, ze splynutí statkářských sedláků s cholopy a volnicí se utvořil nový stav, pro něž se časem ustálil název *nevolných lidí*, dědičně i potomstvem připoutaných k pánům, jako dřívější úplní cholopi, a podléhajících státní dani jako dřívější nevolní sedláci.

Z reformy Petrovy Rusko nevycházelo více, ale také ne méně nevolnické, než bylo před ní. Staroruské právo, začavši úplným, *oděljným* cholopstvím Ruské pravdy, podobajícím se řecko-

římskému otroctví, vypracovalo později několik zmírněných podmíněných způsobů nevolnictví. V XVII. st. prostor, daný statkářům slabými nebo stavovsky ziskuchtivými vládami nové dynastie, pomáhal vládnoucím třídám, využívaje národního ochuzení, skrze hospodářská ujednání urovnávati tísnivé pro ně podmínky těchto způsobů cholopství a dokonce nevolnou učiniti většinu volných sedláků. Petrovo zákonodárství nešlo přímo proti snahám majetníků cholopů, které škodily státu, dokonce zahnalo do nevolnictví celé oddíly svobodných osob a zarovnávalo všechny působy nevolnictví blízko typu úplného cholopství. Tak vrhalo společnost daleko zpět k řecko-římské normě od pradávna na Rusi známé: ‚Otroctví je nedělitelné; stav otroků nedopouští žádného rozlišení; o otrokovi nelze říci, je-li více nebo méně otrok.' Zato však Petr zdanil právo držeti otroky, uloživ daň každé mužské cholopské duši za odpovědnosti majetníkovy. Petr myslil na svou pokladnu, a ne na národní svobodu, hledal ne občany, ale poplatníky, a soupis duší poskytl mu ne jeden stotísic nových poplatníků, třebaže k veliké škodě práva a spravedlnosti. Přes všecku svou viditelnou finanční neracionálnost zdanění duší přece mělo v XVIII. st. příznivý vliv na selské hospodářství. Staré přímé daně, pozemková posošná a zaměnivší ji podvorní, ve své podstatě také pozemková, svou tíží nutily sedláky i statkáře zmenšovati zdaněné role, nahrazujíce úbytek pozemkového důchodu různými lstmi na úkor zájmu státní pokladny. Tu má původ zmenšení selských dílů, pozorované v XVI. a v XVII. st. Když vláda nové dynastie, aby zastavila toto

zkracování rolí, přešla od posošného zdanění k podvornému, statkáři i sedláci, nerozšiřujíce rolí, začali zhušťovati dvory, hromadíce v nich pokud možno nejvíce lidí, nebo hromadili po třech, po pěti, dokonce po deseti selských dvorech v jeden, ponechávajíce pro vchod jedna vrata, kdežto ostatní zatloukali ploty. Selské hospodářství se nelepšilo, a státní důchody se zmenšovaly. Po přenesení daně na duše, t. j. přímo na práci, na pracovní síly, musila zmizeti pohnutka zkracovati zdaněnou rolí: sedlák platil stále týchž 70 kopejek za duši, oral-li dvě nebo 4 děsjatiny. V dějinách ruského selského hospodářství XVIII. st. nacházíme údaje o tomto úspěchu, dosaženém ne-li výhradně daní za duše, tu ne bez její účasti. Právě ve chvíli zavedení daně za duše Posoškov blouznil jako o ideálu, aby úplný selský dvůr oral aspoň 6 děsjatin ve všech třech polích: takový úděl skýtal všeho všudy po 1½děsj. na duši za obvyklého tehdy složení dvora ze čtyř duší. Na konci XVIII. st. jeví se už takové díly poměrně drobnými: obyčejně orali tehdy sedláci mnohem více, po 10 děsj. na dvůr i více. Tak v staré Rusi přímá daň, spojená s půdou, odtrhávala selskou práci od půdy, od dob Petrových daň z duše, odtrhnuvši se od půdy, pevněji a pevněji poutala selskou práci k půdě. Daň z duše, nejen sama, ale za každých okolností i ona, způsobila, že ruská země byla v XVIII. st. orána, jak nebyla orána nikdy dříve. Takový je význam daně z duše: ačkoliv nebyla převratem v právu, byla důležitým obratem v národním hospodářství. Ukazy o dani z duše netuší takového jejího působení, ale možná, že při vší tuhosti právního chápání

Petra ani tentokráte nezradilo hospodářské cítění; za každých okolností ho vysvobodil život, který dovede účelně předělávat nejnebezpečnější opatření zákonodárců.

HLAVA ŠEDESÁTÁ ČTVRTÁ.

Průmysl a obchod. — Plán a způsoby činnosti Petrovy v této oblasti. I. Povolávání cizích mistrů a továrníků. — II. Posílání Rusů za hranice. — III. Zákonodárná propaganda. — IV. Průmyslové společnosti, výsady, půjčky a podpory. — Nadšení, nezdary a úspěchy. — Obchod a dopravní cesty.

Soupis duší našel pro státní pokladnu mnoho nových poplatníků, zvětšil množství zdaněné práce. Cílem opatření, obrácených k průmyslu a obchodu, bylo zvýšiti jakost této práce, zesílení produktivní práce národa. Byla to oblast reformní činnosti, která po armádě nejvíce starostí působila reformátorovi, byla nejpříbuznější jeho mysli a charakteru a ne méně než vojenská byla bohatá výsledky. Tu projevil i podivuhodnou jasnost a šíři názoru, i vynalézavého pořadatelského ducha, i neúnavnou energii a jevil se nejen pravým nástupcem moskevských carů, hospodářů-dědičných držitelů, kteří dovedou získávati a šetřiti, ale i státníkem, mistrem-hospodářem, který je s to, aby budoval nové prostředky a dával je do oběhu v národě. Petrovi předchůdci zanechali mu v této oblasti jen plány a nesmělé počátky; Petr našel plán i prostředky pro široké rozvinutí věci.

Jednou z nejplodnějších ideí, které se počínají hýbati v moskevských myslích XVII. st., bylo uvědomění základního nedostatku, jímž trpěl finanční systém moskevské říše. Tento systém, zvyšuje daně podle toho, jak se zvětšovaly potřeby státní pokladny, zatěžoval národní práci, nepomáhaje jí, aby se stala produktivnější. Myšlenka předběžného zvýšení produktivních sil země jako nevyhnutelné podmínky obohacení dolů, stala se základem hospodářské politiky

Petrovy. Dal si za úkol ozbrojiti národní práci nejlepšími technickými metodami a nástroji výroby a zavésti do národohospodářského obratu nové živnosti, obrátiv národní práci k zpracování nedotčených ještě bohatství země. Uloživ si toto dílo, dotkl se všech odvětví národního hospodářství; zdá se, že nezůstala ani jedna výroba, dokonce nejdrobnější, k níž by Petr neobrátil bdělé pozornosti: zemědělství ve všech jeho odvětvích, chov dobytka, chov koní, chov ovcí, hedvábnictví, sadařství, pěstování chmele, vinařství, rybářství atd. — všeho se dotkla jeho ruka. Ale nejvíce úsilí vynaložil na rozvoj obráběcího průmyslu, továren, obzvláště hornictví jako nejpotřebnějšího pro armádu. Nemohl přejíti mimo užitečnou práci, nechť by jakkoli byla skromná, aby se nezastavil, aby nevnikal do podrobností. Ve francouzské vesničce spatřil duchovního, pracujícího ve své zahrádce; ihned se ho vyptával a učinil si pro sebe praktický závěr: budu pobízeti své lenivé vesnické popy, aby vzdělávali sady a pole, aby nabývali spolehlivějšího chleba a lepšího života. Petr, seznámiv se se západní Evropou, navždy zůstal okouzlen jejími průmyslovými úspěchy. Tato strana západoevropské kultury, zdá se, nejvíce poutala k sobě jeho pozornost: továrny a dílny hlavních průmyslových středisek západní Evropy, Amsterodamu, Londýna, Paříže, studoval obzvláště pečlivě, zapisuje svá pozorování. Seznámil se se západní Evropou, když tam v státním a národním hospodářství vládl merkantilní systém, jehož základní myšlenka, jak známo, záležela v tom, že každý národ proto, aby nechudl, musí sám produkovati všechno, čeho potřebuje, neužívaje pomoci cizozemské práce, a aby bohatl, musí vy-

vážeti pokud možno nejvíce a dovážet pokud možno nejméně. Osvojiv si právě takový názor z pozorování nebo svérázně, snažil se Petr zavésti doma všemožné výroby, nevšímaje si toho, k čemu se bude hodit jejich zavedení. Jeho ctitel Posoškov, zdá se, správně vyložil jeho myšlenku pravě, že třebas v prvních letech domácí výroba bude i dražší než zámořská, zato později, upevnivši se, vyplatí se. Tu se Petr řídil dvěma úvahami: 1. Rusko není pozadu za jinými zeměmi, ale vyniká nad ně hojností různých přírodních bohatství, ještě nedotčených a dokonce neuvedených ve známost; 2. zpracování těchto bohatství musí říditi sám stát donucovacími opatřeními. Obě tyto úvahy ne jednou vyslovil Petr ve svých ukazech. Tak psal: ‚naše ruská říše nad mnohé jiné země oplývá a potřebnými kovy i nerosty požehnána jest, které dosud bez jakékoliv horlivosti byly hledány.' Zavésti novou užitečnou výrobu, hedvábnictví, pěstování révy, najíti důchodný obor a zpracovati jej, aby ‚Boží požehnání pod zemí nadarmo nezůstávalo,' — to se stalo hlavním předmětem národohospodářských starostí Petrových. Ale zároveň to byl velmi spořivý hospodář, bdělým zrakem vnikající v každou hospodářskou podrobnost: podněcuje zpracování přírodních bohatství země, vážil si jich, hájil jich od loupeživých rukou, od bezúčelného hubení, obzvláště chránil stavební dříví, znaje nesmyslný vztah ruského národa k němu, staral se o vykopávané topivo, rašelinu a kamenné uhlí, přemýšlel o prospěšném užívání věcí, které zahazovali pro nevhodnost, ze štěpin a větví lodního dříví nařizoval dělati osy a páliti potaš. Jak tato do podrobností zabíhající šetrnost připomíná veli-

kého knížete moskevského Ivana III., který, posílaje berany na zásobování cizích vyslanců v Moskvě, nařizoval kůže poslati zpět! Pro lodní dříví obmezil Petr dokonce zákonu a náboženskému citu neodporující vůli ruských nebožtíků, kteří rádi ulehali k věčnému odpočinku do rakví dubových nebo borových, vydlabaných z jednoho kusu. V instrukci r. 1723 hlavnímu lesmistru, lesnímu ministrovi při admirálském kollegiu, dovoloval dělati celé rakve jen jedlové, březové a olšové, kdežto borové dovoloval jen sbité z prken a to podle udané míry; dubové zakazoval bezpodmínečně. Petr pozoroval všechno, budil dřímající síly a velmi málo se spoléhal na dobrovolnou soukromou iniciativu. Při ruské plachosti před novou věcí bez vládního přinucení nedoufal Petr dosáhnouti úspěchu v průmyslu: ‚třebas je něco dobré a potřebné, ale je to nová věc, tu naši lidé bez přinucení toho neučiní'. Továrnímu kollegiu nařizoval vésti věci s továrníky ‚ne pouhým návrhem, ale i přinucením, a pomáhat poučením, stroji a všemi způsoby', podporovati při tom průmyslníky-podnikatele, aby ‚vidouce onu panovníkovu milost, všelikých hodností a národů lidé s větší ochotou a bezpečně do společností vstupovali'. Přirovnával svůj národ k dětem: bez učitelovy pobídky samy si k azbuce nesednou a zprvu se zlobí, ale když se naučí, děkují; ‚nebylo-li všechno s přinucením učiněno, zamyšleně volá roku 1723, ohlížeje se na svou více než třicetiletou činnost, a už za mnohé se poděkování slyší, z čehož už ovoce vzešlo'. Z pozorování pořádků západoevropského průmyslu a z vlastních úvah a zkušeností Petrových vznikla řada opatření,

jichž užíval k rozvoji ruského průmyslu. Tu je jejich krátký výčet.

I. *Povolávání cizozemských mistrů a továrníků.* Hned za Petrem přijel do Ruska r. 1698 pestrý zástup umělců, mistrů a řemeslníků, které Petr za hranicemi pozval do svých služeb; jen v Amsterodamě najal téměř tisíc různých mistrů a řemeslníků. Jednou z hlavních povinností ruských residentů při cizích dvorech bylo také vybírání cizozemských mistrů do ruských služeb. R. 1702 byl po Německu vyhlášen manifest Petrův, který zval do Ruska cizí kapitalisty, továrníky a řemeslníky za výhodných podmínek. Od těch dob se počal zesílený příliv zahraničního továrního a řemeslného lidu do Ruska; cizinci byli svedeni výhodnými podmínkami, které jim byly nabízeny, a přesným plněním daných slibů se strany ruské vlády. Petr obzvláště si vážil francouzských mistrů a řemeslníků, kteří byli za dob Colbertových v Evropě velmi proslulí. Petr, prohlížeje továrny v Paříži, obzvláště byl okouzlen továrnou na čalouny a gobeliny a zachtělo se mu právě takovou založiti v Petrohradě, r. 1716 objednal čtyři mistry a v čele jejich proslulého své doby francouzského architekta Leblonda, ‚učiněnou zvláštnost,' — jak ho nazýval sám Petr, — dal mu v Petrohradě erární byt na tři léta a platu 5 tisíc rublů (asi 40 tisíc rublů na našich penězích) s právem odjeti po pěti letech z Ruska se vším majetkem bez poplatků. Továrnu na čalouny založili, ale mistři musili, protože neměli vhodné vlny pro zpracování vlněných čalounů, seděti nečinně. O nikoho ze svých Petr nepečoval tak jako o zahraniční mistry: podle instrukce továrnímu kollegiu, v případě, když cizozemský mistr zachce odjeti

za hranice před smluvenou dobou, — zaváděno bylo přísné vyšetřování, nebyl-li nějak obmezován, neurazil-li ho někdo, a třebas by mistr přímo nevyslovil nespokojenosti, ale jen se nespokojeně tvářil, bylo nařízeno krutě potrestati vinníky. Takové výhody byly cizím mistrům a továrníkům poskytovány za jedné nevyhnutelné podmínky: ‚učiti ruské lidi bez jakékoli tajnosti a horlivě.'

II. *Posíláni ruských lidí za hranice, aby se naučili mistrovstvím.* Za Petrovy vlády po všech hlavních průmyslových městech evropských rozsety byly desítky ruských učedníků, za jejichž vyučení Petr draho platil cizím mistrům. Jako válečným věcem se ruští námořníci jezdili učit do Holandska, a odtud se plavili do Turecka, do obou Indií a do jiných států, — jak se vyjádřil kníže Kurakin, ‚po celém světě byli rozptýleni', tak i v průmyslové oblasti ruští lidé z nařízení vlády se učili všude za hranicemi všemožným uměním a mistrovstvím, počínajíc ‚filosofickými a dochtorskými vědami' po kamnářství a po umění potahovati pokoje čalouny a stláti postele. Obzvláště působilo Petrovi starosti vyučení továrním výrobám. Cizozemští mistři na určitou dobu najímaní, zavazující se vyučiti Rusy, činili to neochotně a nedbale, a po odbyté lhůtě odjížděli, ponechávajíce ‚žáky bez zdokonalení ve vědě', vzbuzujíce podezření, neodpřisahají-li tento závazek svým cechům ve vlasti. Petr nařizoval továrnímu kollegiu, aby posílalo do cizích zemí mladé lidi nakloněné továrnímu učení, slibuje jim erární výživu za hranicemi a privilegia jejich rodinám podle jejich úspěchů.

III. *Zákonodárná propaganda.* Státní vedení a církevní pastýřství vychovaly v staroruském

člověku dvě svědomí: veřejné na odiv spoluobčanům a soukromé pro sebe, pro domácí použití. První vyžadovalo zachovávati čest a důstojnost povolání, v jakém se komu naskytlo být; druhé všechno dovolovalo a jen vyžadovalo periodického kajícného očištění duchovním třebas jednou za rok. Tato dvojitost svědomí mnoho ztěžovala úspěchy průmyslu v Rusku. Na posadských obchodně průmyslových lidech ležela těžká daň ‚z obchodu a průmyslu'; platili přímou daň ze svých městských dvorů a průmyslových závodů, platili 5% z obchodního obratu a konali podle nařízení fisku odpovědné služby bez odměny. Podle Uložení každý, provozující v městě průmysl, musil se zapsati do městské poplatné společnosti nebo se účastniti městské daně. Ale privilegované třídy, sloužící lidé a duchovenstvo, obzvláště bohaté kláštery, obchodovali bez dávek, obmezujíce obchodní trh, i tak obmezený za vlády přirozeného hospodářství a chudosti venkovského obyvatelstva. Při své občanské nesvědomitosti tyto třídy, nehanbíce se za průmysl, ale štítíce se povolání, zvysoka, s opovržením se dívaly na obchodníky jako na ‚podlou všeobecnost', náchylnou ke klamu, k šizení na mírách a váze, k neřestem, jimiž se v svém těžkém položení probíjeli mnozí z obchodních lidí. V pamětech cizích pozorovatelů taškářství moskevského obchodnictva stalo se rčením na téma: ‚neoklameš — neprodáš'. Zatím na zemských sněmech XVII. st., na př. r. 1642, jakož i na stavovských poradách s vládou, jsme viděli, jak obchodně průmysloví lidé, v osobě svých volených zástupců, jsou jedinou třídou ruské společnosti, v níž prosvítal ještě politický smysl, prodíral se občanský cit, chápání vše-

obecného blaha. U Posoškova, sedláka-živnostníka, který úspěšně o mnohém uvažoval, o čem nedovedly uvažovati vyšší třídy, zní oprávněný cit profesionální zloby, když píše, že obchodují šlechtici, bojarové i jejich dvorští lidé, důstojníci, církevní služebníci, vojáci i sedláci, a obchodují bez poplatků, berouce chléb poplatnému obchodníkovi. Ruští obchodníci musili těžce konkurovati se zkušeným a ztmeleným cizím obchodnictvem, jemuž skýtaly ochranu úplatné moskevské úřady. Je čas, — hořce poznamenává Posoškov o těchto cizích kupcích v Moskvě, — je čas, aby odložili svou dřívější hrdost; dobře jim bylo posmívati se nám, když naši panovníci sami se do obchodních věcí nemísili, ale spravovali je bojarové. Cizinci přijevše ‚podstrčí mocným osobám dárek sto-dvě stě rublů, tu za sto rublů vydělají oni, cizinci, půl milionu, protože bojarové nepokládali obchodnictvo za nic; za groš někdy všecko obchodnictvo vyměňují'. Petr byl pravděpodobně velmi spokojen těmito řádky, četl-li Posoškovův spis, pro něho také napsaný.

Po celou dobu své vlády kázal v Rusku o důstojnosti, ‚čestnosti' a státním prospěchu řemeslných a průmyslových zaměstnání, vytrvale hlásal v svých ukazech, že taková zaměstnání nikoho nezneucťují, že obchod a řemeslo jsou právě tak užitečny pro stát a úctyhodny jako státní služba a učení. Pravděpodobně ne jeden šlechtic se zamračil, když četl v ukaze o dědění jednoho, že otcovským nemovitým majetkem nepodělení kadeti nebudou nečinni, ale přinuceni budou ‚chléb svůj vyhledávati službou, *učením, obchodem a ostatním*', a nemůže to být ani ústně ani písemně vytýkáno jim ani jejich rodinám jako

něco nečestného. Do svého kabinetního deníku zákonodárných plánů vedle důkladných reformních úmyslů zapsal Petr i poznámku o poslání do Anglie na učení dělati boty, zámečnické práce a pod. R. 1703, když byl zakládán Petrohrad, nařídil postaviti v Moskvě pracovní dům pro nečinně se potulující a při něm zavésti různá řemesla, a r. 1724, když už byl proslaven jako jeden z největších státníků v Evropě, nařídil učiti nemanželské děti všelikým uměním ve zvlášť k tomu zařízených domech v Moskvě a jiných městech. Myšlenka učiniti ničím nevinné plody hříchu jedním ze základů ruské buržoasie, zřejmě po prvé přišla na mysl ne kateřinskému pracovníku I. I. Běckému, autoru projektu vytvořiti v Rusku lidi středních hodností z chovanců a chovankyň nalezince. Za tehdejšího stavu pojmů a vkusů bylo třeba míti určitou sílu mysli a občanskou smělost, aby samovládný voják a řemeslník v zákonodárných aktech propagoval buržoasní ideje, které se tehdy zdály býti tak málo důstojnými pozornosti vážného zákonodárce. Průmyslový podnik, promyšleně začatý a dovedně vedený, uznával Petr za státní zásluhu, protože zvětšoval množství užitečné národní práce a skýtal chléb hladovým lidem. Tu se fiskální instinkt Petrův zahloubal do chápání prazákladů občanského žití. Později, za filosofické vlády Kateřiny II., dostal Petr mnoho od čistotných a uhlazených lidí, jako byla kněžna Daškovová, za to, že utrácel své volné vladařské chvíle na řemeslné a obchodně průmyslové hlouposti. Byli by shovívavější, kdyby byli pamětlivi toho, že Petr musil objednávati z ciziny mistry, kteří by naučili jeho poddané, obyvatele lesů, dělat oprašovátka a krabičky, a že ruské

duchovenstvo při svých sedmistyletých starostech o spásu ruských duší nezaložilo laciných škol, přístupných vesnickému lidu, ani slušné malby ikon: ‚kde se slušelo hlavu, oči a ústa namalovat, tam jen tečky jsou učiněny — a obraz je hotový', — píše Posoškov o vesnických malířích ikon své doby.

IV. *Průmyslové společnosti, výsady, půjčky a podpory.* Obchodně-průmyslové starosti Petrovy, jejichž cílem mezi jiným bylo odnaučiti vyšší třídy štítiti se průmyslových lidí a práce, nebyly neplodny. Za něho lidé urození a s hodnostmi, koryfejové byrokracie, jsou průmyslovými podnikateli, továrníky a majetníky podniků zároveň s prostými obchodníky. Prostředek, který nejvíce podněcoval průmyslovou podnikavost, byly výsady, státní podpory a půjčky; ale při tom chtěl Petr poskytnouti průmyslu organisaci, která by ospravedlňovala tyto vládní starosti. Petr, nahlédnuv do způsobů a zvyků západoevropského průmyslu, snažil se i své kapitalisty naučit, aby působili jako v Evropě, aby spojovali kapitály, scházeli se ve společnosti. Před Petrem vypracovala Rus několik způsobů nebo forem spojení průmyslových sil. Tak mezi velkoobchodníky obvyklou formou takového spojení byl *obchodní dům.* Byl to svazek nerozdělených příbuzných, otce nebo nejstaršího bratra se syny, mladšími bratry, synovci. Tu nebylo ani skládání kapitálů, ani společného poradního vedení obchodů: celý podnik zařizoval pomocí nerozděleného kapitálu domu hlava rodiny, který také odpovídal vládě za své pomocníky, doma odrostlé podílníky, za tyto *kupecké syny, bratry, synovce,* jak jim začali říkati později, stejně jako za prosté příručí. Na sklonku XVI.

st. byl proslaven obchodní dům solivaren bratří Stroganovů, jež odhadovali na 300 tisíc rublů hotového kapitálu (nejméně 15 milionů rublů na našich penězích). Na sklonku XVII. st. znám byl dům archangelských loďařů Baženinů, kteří měli svou loděnici na Severní Dvině. Kromě toho se v XVII. století setkáváme s různými způsoby *skladstva*. To byly vlastně svazy pro odbyt, a ne pro výrobu; obchodník, který jezdíval po výročních trzích, bral do komise zboží od jeho výrobců a prodával zároveň se svým, děle se o zisk se svěřovateli podle dohody. Jednu z forem takového skladstva pokoušel se zavésti, jak jsme viděli (hlava LVII), Ordin-Naščokin, podle jehož plánu kapitálově slabí obchodníci se skládali s velkoobchodníky, aby udrželi vysoké ceny ruského vývozního zboží. Jako v obchodním domě základem svazu byla příbuznost, tak v komisním skladstvu — důvěra. Nemluvím o artělech, které představovaly spojení kapitálu a práce. Petr nechal tyto samorostlé svazy působiti, jak dovedou, třebaže si jich všímal. Ale pokládal je za nedostatečné prostředky v mezinárodní obchodně průmyslové konkurenci. Téhož roku (1699), když lidé venkovských měst byli vyňati ze správy vévodů a dostali samosprávu, ukaz z 27. října předpisoval obchodním lidem obchodovat, jako obchodují v jiných státech, ve společnostech, a ‚aby o tom všichni obchodní lidé měli mezi sebou podle společné úrady ustanovení, jak by bylo vhodné rozšířiti obchody'. Holanďané se polekali, vycítivše v ukazu nebezpečí pro své panství na moskevském trhu; ale moskevský vyslanec je upokojil oznámiv, že Rusové vůbec se nedovedou chopiti nového díla a to padlo samo sebou. Ale Petr měl prostředky

udržeti je na nohou: byly to výsady a přinucení. Výsady, jimiž Petr podněcoval vůbec tovární podnikavost, obzvláště štědře byly udělovány společnostem. Zakladatelé továrny nebo závodu osvobozeni byli od státních i městských služeb a jiných povinností, někdy s neoddělenými syny a bratry, správci, mistry a jejich učedníky, mohli určitou řadu let bez poplatků prodávati své zboží a kupovat materiál, dostávali podpory, kterých nemusili vracet a bezúročné půjčky. Tovární kollegia byla povinna obzvláště bedlivě dohlížet na továrny společností, kdyby upadly ‚pokud možno nejdříve' vyšetřiti příčinu a projevila-li se v nedostatku obratového kapitálu, ihned ‚učinit kapitálem výpomoc'. Průmyslové podniky chránily se proti cizí konkurenci obrannými cly, která byla zvyšována podle vzrůstu domácí výroby, takže dosáhla hodnoty dováženého zboží, jestliže výroba tohoto zboží v ruských továrnách se rovnala zahraničnímu dovozu. Před zřízením továrního kollegia r. 1719 ponecháno bylo společnostem právo soudu nad továrními zaměstnanci a dělníky v občanských i továrních věcech, které později přešlo na uvedené kollegium, jež soudilo zároveň s dělníky i samy továrníky. V zájmu průmyslu porušoval Petr dokonce vlastní ukazy: po celou dobu své vlády zuřil proti uprchlým sedlákům, nejpřísněji nařizuje vraceti je pánům a pokutuje příjemce; ale ukazem z 18. července 1722 bylo přímo zakázáno vydávati z továren dělníky, i kdyby to byli uprchlí nevolníci. Konečně ukazem z 18. ledna 1721 bylo továrníkům a podnikatelům dáno šlechtické právo, že mohli k svým továrnám a podnikům získávati ‚vesnice', t. j. půdu, osídlenou nevolnými sedláky, jen s výhra-

dou, ‚jen pod takovou kondicí, aby ony vesnice vždy byly při těchto závodech neodlučně'. Tak továrník-obchodník nabyl možnosti míti povinné pracovní ruce. Všechno to dává pochopiti ono neobyčejně privilegované položení, v jaké postavil Petr třídu továrních a podnikatelských průmyslníků. Jejich zaměstnání pokládal Petr za stejné se státní službou, v některých vztazích je pokládal dokonce za vyšší, ponechal továrnám a podnikům právo ukrývati uprchlíky, jehož neměli sloužící statkáři, poskytl mužíku-kapitalistovi šlechtickou výsadu, právo držeti půdu s nevolným obyvatelstvem. Továrna a podnik jsou za Petra nástupci staroruského kláštera: jako tomuto se jim dostává významu mravně polepšujících institucí. Řadou ukazů nařizoval Petr ‚provinilé ženy a dívky' posílati do továren a podniků, aby se polepšily. Takovým způsobem vystřídala staré bojarstvo vedle velmožů tabulky o hodnostech šlechta tkalcovského stavu a železárenské peci.

Jakou měrou dosáhl Petr cílů své národohospodářské politiky — probudit ruskou průmyslovou podnikavost, dáti jí směr k zpracování nedotčených bohatství země a osvoboditi domácí trh od hnětu zahraničního dovozu? Věřil v možnost všeho toho a patrioticky naladění vrstevníci se sdíleli o jeho víru. Posoškov na příklad je odvážně přesvědčen, že se můžeme obejíti bez cizího zboží, kdežto cizinci bez našeho zboží ani 10 let nebudou živi, a proto ‚se nám sluší nad nimi vládnout, kdežto jim, aby byli našimi otroky'. Zřejmě s týmž cílem, aby povznesl podnikatelskou energii, přitahoval Petr do průmyslových společností nejen obchodníky, ale i šlechtice a hodnostáře. Nejjasnější kníže

Menšikov, který mohl beztrestně tahat za vousy kteréhokoli váženého obchodníka, zároveň s několika obchodníky utvořil společnost pro lov tresek, mrožů a jiných zvířat v Bílém moři. Lidé kteří se daleko rozešli podle svého společenského stavu, nyní se setkávali a šli ruka v ruce na průmyslovém kolbišti. Ostatně jeden vynikající případ nedovoluje zveličovati průmyslovou dovednost hodnostářů ‚interesentů', jak tehdy říkávali společníkům. R. 1717 nadchl se Petr ve Francii tamními hedvábnými výrobky. Důvtipní dvořané místokancléř baron Šafirov a tajný rada hrabě Tolstoj se nabídli zříditi společnost a založiti továrnu na hedvábí. Do společnosti byl přijat sám kníže Menšikov. Petr jí poskytl široké výsady a štědré prostředky, a zakladatelé široce podnik založili, ale brzo se pohádali: Menšikov byl ze společnosti odstraněn a nahrazen generálem admirálem hrabětem Apraksinem, při čemž byly společnosti poskytnuty nové výsady, mezi jiným právo bezcelného dovozu hedvábného zboží, které zakladatelé nemeškali prodati soukromým kupcům za 20 tisíc rublů, a potom, poškodivše státní pokladnu a pozbyvše sami, díla docela zanechali. Takový osud postihl nejen tuto ochotnickou továrnu. Však i sám Petr, hýčkaje výsadami milované společnosti, postupně je oddaloval od západoevropských vzorů a ne ve směru svobodné podnikavosti, předělávaje je na moskevský způsob. Ruská podnikavost nesplnila očekávání reformátorových: bylo nutno ukazy nařizovat kapitalistům stavět továrny, tvořiti společnosti, jmenovati společníky a jejich pomocníky. Petr obyčejně na účet státní pokladny stavěl potřebnou novou továrnu nebo podnik a potom za výsadních podmínek je do-

konce vnucoval soukromým podnikatelům. Tak r. 1712 bylo nařízeno, aby stát založil továrny na sukno a odevzdal je obchodníkům, utvořiv společnost, ‚a kdyby po dobrém nechtěli, třebas po zlém, a za podnik peníze bráti každoročně s měrou, aby jim bylo příjemno v tomto díle pracovat'. Tak založené továrny nebo utvořené společnosti se stávaly službou z nařízení, svého druhu povinností, kdežto továrna a společnost nabyly povahy státního podniku. Petr užíval starého pořádku, aby, přeskupiv jeho podmínky, přizpůsobil jej k novým fiskálním potřebám. Dříve fiskus vykořisťoval své prameny příjmu, krčmy, celnice, buď skrze volný *otkup* (dražbu), nebo skrze *věrnou službu* volených agentů. Nyní vznikly nové výroby, nové prameny příjmů, slibující také, podle ukazu o společnostech, ‚v daních doplnění státní pokladny', ale vyžadující změněných způsobů fiskálního využívání. Ve svých továrnách a společnostech spojil Petr nucenost podniku s monopolováním výroby. Taková státně-skleníková výchova průmyslu nevyhnutelně vedla k vládnímu vmísení, a malicherná reglementace a dotěrný dozor při nezvyklosti díla odstrašoval ochotníky. Byla ještě jedna překážka úspěchu průmyslu: byla to zastrašenost kapitálu. Za všeobecného bezpráví dole a libovůle nahoře nesmělí lidé nedávali do oběhu svých úspor: sedláci a obyčejní živnostníci ukrývali je do země před statkáři, před výběrčími daní a cel, a šlechtici podle běžného tehdy mezi nimi pravidla stříhati své sedláky ‚dohola jako ovce, nechtějíce býti nápadnými druhým tak šťastně získanými přebytky, uzavírali své zlato do skříněk, nebo ti rozumnější je posílali do londýnských, benátských a amsterodamských

bank. Tak dosvědčují vrstevníci Petrovi dodávajíce, že sám kníže Menšikov měl v Londýně uložen ne jeden milion. Takovým způsobem národohospodářskému obratu unikala spousta kapitálu. Ale kapitál, zdržující se svého práva růsti obratem, pokládán byl tehdy za darmochleba, připravujícího státní pokladnu o její zákonný zisk, *desátý peniz*, 5% daně z obratu, a byl pronásledován jako podloudnictví, podléhající policejní konfiskaci. V prvních letech severní války byl vydán ukaz: kdo bude peníze do země ukrývat, a kdo to oznámí a peníze vyhrabe, udavači z těchto peněz třetiny se dostane, a ostatní panovníkovi. Na žádost příslušných institucí všichni obchodní a průmyslní obyvatelé byli povinni oznamovati své movité jmění, obratový kapitál, podle něhož byla daň všeobecně rozvrhována. Udání bylo tehdy hlavním agentem státní kontroly a státní pokladna si ho velmi vážila. Ve vsi Dědinově na Oce žili bratří Šustovové, lidé klidní, žádným průmyslem se nezabývající, žijící si pro své potěšení. Oznámili, že mají jmění všeho všudy asi dva nebo tři tisíce. Ale taškář-kupec udal r. 1704, že to jsou boháči, kteří po dědech zdědili ohromné bohatství, které utrácejí pitím, a nerozmnožují. Z Moskvy následovalo zabavení, které objevilo v neobydlených síních domu Šustovovů mezi podlahami a klenbami 4 pudy 13 liber dukátů a čínského zlata a starých moskevských stříbrných peněz 106 pudů. Převedeme-li tuto sumu zlata a stříbra na tehdejší peníze, a tyto na nynější valutu, shledáme, že tento poklad dědů Šustovovů, objevený exekucí, znamenal kapitál více než 700 tisíc na našich penězích, který byl také zkonfiskován proto, že nebyl oznámen. Tu kapitál, boje se za-

hynout prostřed nepořádků, skrýval se před prací, k níž jej zval reformátor; jinde cenný materiál, připravený už k dílu, byl zmařen, protože reformátor neuměl jím naložiti, nebo včas tak neučinil. Bylo nařízeno připraviti k tažení koňské postroje a jiné plukovní zásoby; v Novgorodě jimi zavalili dva paláce; tam také shnily, protože nenásledoval další ukaz a tuto shnilotinu vyhrabávali potom odtamtud lopatami. Bylo nařízeno vézti k Petrohradu vyšněvolockými průplavy dubové dříví pro baltické loďstvo: roku 1717 toto drahocenné dubové dříví, mezi nímž některá kláda měla cenu tehdejších sto rublů, celá léta se válelo po březích a ostrovech Ladožského jezera, polozaneseno pískem, protože ukazy nenařizovaly osvěžiti připomínkami unavenou paměť reformátora, který v té době bloudil po Německu, Dánsku a Francii, pořádaje meklenburské věci. To je rub věci. Po veliké stavbě vždy bývá mnoho smetí a v spěšné práci Petrově bylo zmařeno mnoho dobra. U vnímavých i povrchních pozorovatelů jeho národohospodářské podniky vzbuzovaly silný dojem: Rusko se jim představovalo jako jednou továrnou; všude byly z útrob zemských vyvlékány poklady dosud tam skryté; všude bylo slyšeti bušení kladiv a seker; odevšad se tam sjížděli učenci a všelikých povolání mistři s knihami, nástroji, stroji, a při všech těchto pracích bylo viděti samého panovníka jako mistra a ukazovatele. Dokonce však cizinci, kteří nedůvěřivě se dívali na průmyslová úsilí Petrova, uznávali, že při množství nezdařených podniků některé výroby nejen uspokojovaly domácí poptávku, ale zásobovaly i zahraniční trhy na příklad železem, plachtovinou. Petr zanechal po sobě 233 továren a podniků z nejroz-

manitějších průmyslových odvětví. Nejvíce starostí mu působily výroby, spojené s armádou, výroba plátna, plachet, sukna: od r. 1712 nařídil tak zříditi továrny na sukna, aby za pět let bylo možno ‚nekupovat zámořských uniforem', ale do konce života toho nedosáhl. Nejúspěšněji se za něho vyvinulo hornictví. Doly tvořily za něho čtyři veliké skupiny nebo okruhy: tulský, oloněcký, urálský a petrohradský. V prvních dvou začalo se dolování už za cara Alekséje, ale potom upadlo. Petr je povznesl: zbudovány byly železárny státní a soukromé kováři Batašovem a Nikitou Děmidovem, a později vznikla v Tule státní zbrojovka, která dodávala zbraně celé armádě, s rozsáhlým arsenálem a osadami puškařů a kovářů. V oloněckém kraji na břehu Oněžského jezera zbudována byla r. 1703 slévárna a železárna, která se stala základem města Petrozavodsku. Hned poté vzniklo několik železáren a měďáren, státních i soukromých, v Pověnci a jiných místech kraje. Obzvláště široko se vyvinulo hornictví v nynější permské gubernii; v tomto směru možno nazvati Urál Petrovým objevem. Už před první jízdou za hranice nařídil Petr prozkoumati všeliké rudy na Urále. Vrátiv se se zástupem najatých horních inženýrů a mistrů, povzbuzen příznivým hledáním a pokusy, které ukázaly, že železná ruda skýtala dobrého čistého železa téměř polovici své váhy, zbudoval r. 1699 na řece Něvjě ve verchoturském újezdu železárny, na něž státní pokladna vydala 1.541 rubl, a na nájem dělníků bylo vybráno od sedláků 10.347 rublů. Už r. 1686 pro Petrovy zábavy přiváželi do Preobraženského sta tulských ručnic mistra Děmidova; jemu Petr také r. 1702 odevzdal nëvjanské železárny s povinností do-

dávati dělostřelecké zásoby, kolik bude potřebí. R. 1713 měl Děmidov na skladě v Moskvě ze svých závodů více než půl milionu jen ručních granátů. Při mírných cenách dodávky vedl Děmidov podnik tak, že za císařovny Anny dostával jeho syn z otcových závodů 100 tisíc rublů důchodu (asi 900 tisíc rublů na našich penězích). Hned po něvjanských vzniklo na Urále mnoho jiných státních i soukromých závodů, které tvořily rozsáhlý důlní okruh. Jeho správa byla soustředěna v Jekatěrinburgu, v městě, postaveném na řece Iseti správcem urálských závodů generálem Geningem, znalcem hornictví a dělostřelectví a jedním z nejušlechtilejších spolupracovníků Petrových. Město bylo nazváno na počest císařovny Kateřiny I. K závodům okruhu, na práci i k ochraně proti nepřátelským cizincům, Baškirům a Kirgizům, připsáno bylo asi 25 tisíc selských duší. Na konci Petrovy vlády bylo v jekatěrinburském okruhu 9 státních a 12 soukromých závodů, železáren a měďáren, z nichž pět náleželo Děmidovovi. R. 1718 ve všech ruských závodech, soukromých i státních, bylo ulito více než 6½ mil. pudů železa a asi 200 tisíc pudů mědi. Taková nerostná kořist poskytla Petrovi možnost ozbrojiti i loďstvo i polní armádu střelnými zbraněmi z ruského materiálu a ruské výroby. Po Petrovi zůstalo více než 16 tisíc děl bez lodních.

Petr, zvelebuje silnou rukou obrábějící průmysl, ne méně pomýšlel na odbyt, na obchod vnitřní a obzvláště na zahraniční námořní, v němž Rusko bylo na nízkém stupni proti západním mořeplavcům. Hlavní pohnutkou k válce se Švédskem byla touha získati přístavy, dokonce třebas jen jeden obchodní přístav na Bal-

tickém moři. Ale tu všechny Petrovy plány křížila otázka cest tam vedoucích. Před prutským tažením pro stálé přesuny vojsk a vojenských zásob na nekonečných vzdálenostech proklestil Petr s neuvěřitelnými obětmi pro okolní obyvatelstvo síť základních cest od Azova do Moskvy a jinými směry. Po založení Petrohradu táhla se křivolaká silnice mezi oběma sídelními městy na vzdálenost 750 verst. Po této cestě dokonce cizí vyslanci 5 neděl se ubírali z Moskvy do Petrohradu pro bláto a pobořené mosty, po osmi dnech čekávali na stanicích na koně. Petr chtěl narovnati tuto cestu, zkrátiv ji o více než o sto verst, vystavěl už 120 verst nové cesty od Petrohradu, ale potom ji zanechal, protože nezmohl novgorodské lesy a močály. Obtížnost cest po souši obracela mysl k ruským řekám, a Petr s podivuhodnou silou pozornosti studoval tuto na světě jedinečnou síť věčně se pohybujících a opravy nevyžadujících cest, kterou příroda dala ruskému obchodu v úvodích ruských řek. V Petrově mysli mnoho let se utvářel velkolepý plán kanalisace těchto úvodí, přírodou tak duchaplně rozložených. Ale na vyplnění tohoto plánu těžce se projevila váhání zahraniční politiky Petrovy. Na počátku činnost, po dobytí Azova, když pro upevnění své azovské posice zamýšlel dáti obchodnímu hnutí směr k azovským přístavům a pomýšlel dokonce na černomořské loďstvo, podnikl dvojí spojení ústředních vodních cest s Černým mořem dvěma průplavy, jedním mezi přítoky Volhy a Donu, Kamionkou a Ilovlí, a druhým skrze neveliké Ivanozero (epifanský újezd), z něhož na jedné straně vytéká Don, a na druhé říčka Šať, přítok Uny, vtékající se do Oky; jezero i řeky bylo třeba zplavnit,

očistit a prohloubit. Na obou místech mnoho let byly zaměstnány desítky tisíců dělníků, zmařeno bylo mnoho materiálu; na ivanovském průplavu bylo už vystavěno 12 kamenných stavidel. Ale severní válka odpoutala Petrovu pozornost na druhou stranu, a ztráta Azova r. 1711 donutila opustit všechny strašně drahé azovské a donské stavby. Po založení Petrohradu vznikla ovšem myšlenka spojiti nové sídelní město vodní cestou s vnitřními oblastmi. Usednouti do loďky na řece Moskvě a vysednouti na Něvě bez přesedání stalo se Petrovým snem. Se zkušeným venkovanem Serďukovem prošel zapadlými pohraničními místy novgorodského a tverského kraje, prozkoumal řeku a jezera a přistoupil k budování vyšněvolockého plavidlového systému, prokopav průplav, spojující přítok Volhy Tvercu s řekou Cnou, která, tvořic svým rozšířením jezero Mstino, vytéká z něho pod názvem řeky Msty a vlévá se do Ilmeni. R. 1706 čtyřletá práce, prováděná 20 tisíci dělníků, byla skončena; ale za deset let pro nedbalost dozoru bylo kamenné stavidlo zaneseno pískem a stěží se podařilo cestu očistit. Plavba lodí po této vodní cestě spojující Volhu s Něvou, ztěžována byla bouřlivým Ladožským jezerem, které způsobovalo plavbě veliké ztráty. Lodi s plochými dny, plující po mělkých řekách vyšněvolockého systému, nesnášely bouří na jezeře a v množství hynuly. Petr, aby se vyhnul těmto nepříjemnostem, usmyslil si r. 1718 prokopati ladožský průplav, jímž by lodi pluly přímo z Volchova při jeho ústí u Ladogy do Něvy u Šljusselburgu, míjejíce Ladožské jezero. Petr sám si s inženýry prohlédl krajinu mezi Ladogou a Šljusselburgem a svěřil dílo knížeti Menšikovovi, který ničemu

nerozuměl, který však se do všeho hnal. Menšikov se svým pomocníkem vedl dílo tak, že utratil více než 2 (16) miliony rublů, nesmyslně se hrabaje v zemi, umořil špatnou výživou a nemocemi tisíce dělníků a nic nevykonal. Petr odevzdal práci zkušenému inženýru Minichovi, který tehdy vstoupil do ruských služeb a ten ukončil stoverstovou stavbu až po Petrově smrti. V plánu měl Petr i druhý průplav, který měl spojovati Volhu s Něvou: zamýšleli prokopati vodní předěl mezi řekami Vytěrgou, přítokem Oněžského jezera, a Kovží, vtékající do Bělozera, kde mnohem později, až v XIX. st., byl vybudován marijinský systém. Byla také konána šetření pro spojení Bílého moře s Baltickým. Všechny tyto práce nebyly ani začaty, takže z 6 zamýšlených průplavů za Petra byl ukončen jen jeden — úspěch velmi skromný. Řeky a průplavy sloužily za dopravní cesty, živící dovozem nové sídelní město a baltické přístavy Petrem získané, za shromaždiště ruského zahraničního obchodu. Severní válka dala Petrovi 7 baltických přístavních měst: Rigu, Pernov, Revel, Narvu, Vyborg, Kronštadt a Petrohrad; dvě poslední města jím byla také založena. Tyto zisky už r. 1714, ne-li dříve, podnítily otázku o nutnosti změniti sám směr obchodních styků se západní Evropou, které šly po Bílém moři Archangelskem, jediným mořským přístavem moskevské říše před Petrem. Po založení Petrohradu, tou měrou, jak se Petr upevňoval na baltických březích, chtěl převésti zahraniční obchod s okružní bělomořské cesty na baltickou, dav mu směr k novému sídelnímu městu. Ale tento obchodní převrat se dotýkal množství zájmů a zvyků; byli proti němu i Holanďané, kteří si dávno uvili pev-

né hnízdo v Archangelsku, i ruští obchodníci, kteří uvykli vyšlapané severodvinské cestě. Senátoři podporovali tyto i ony, a generál-admirál Apraksin dokonce pohrozil Petrovi do očí, že svým záměrem zničí obchodnictvo a padnou na něho věčné, nikdy nevysychající slzy. Ale Petr opakoval jedno, že uplatňování zásad je vždy obtížné, ale časem se všechny zájmy smíří, a vytrval v zápase, za osm let převedl spor na svou stranu. Petrohrad zvítězil nad Archangelskem, stal se hlavním přístavem pro zahraniční obchod: r. 1710 připlulo do Archangelska 153 cizích lodí, ale počet cizích lodí, které připluly k Petrohradu, už r. 1722 dostoupil 116, r. 1724 se zvětšil na 240; do všech baltických přístavů kromě Pernova a Kronštadtu připlulo r. 1725 914 obchodních lodí z různých zemí západní Evropy. To znamená, že zájmy se brzo smířily. Ze dvou úkolů, které si Petr uložil v organisaci zahraničního obchodu, úspěšně byl rozřešen jeden: ruský vývoz nabyl značné převahy nad dovozem; za dvě léta po Petrově smrti vyváželo Rusko za 2,400.000 rublů, a dováželo za 1,600.000 rublů. Ale naprosto se nepodařil druhý úkol — vybudovati ruské obchodní loďstvo, aby byl zahraniční obchod vyrván z rukou cizinců, kteří jej uchvátili: nenašlo se na to ruských podnikatelů. Petrova vytrvalost strany převedení obchodu z Archangelska do Petrohradu je pochopitelná. Petrohrad se svou záštitou, Kronštadtem, vznikl jako válečná přední stráž proti Švédsku. Po ukončení války by pozbyl práva na hodnost sídelního města, kdyby si nepodržel význam střediska obchodních a všech jiných styků se západní Evropou, neboť pro upevnění těchto styků byla podniknuta i sama válka; nemohl přece zů-

stat jen městem úředníků, a táborem dvou gardových pluků, usídlených na jeho moskevské straně, a čtyř posádkových, usazených na Petrohradském ostrově. Ale nové sídelní město stálo mnohem více. Bylo budováno za mimořádné daně a lidmi, které podle nařízení rok od roku sem sháněli ze všech oblastí státu, dokonce ze Sibiře, a jakž takž živili. Po devítileté tíživé práci bylo r. 1712 sehnáno do Petrohradu z 8 tehdejších gubernií 5 tisíc nových dělníků. Stěží se najde ve vojenských dějinách krvavá bitva, která by odvedla z šiku více bojovníků, než kolik padlo dělníků v Petrohradě a Kronštadtě. Petr nazýval nové sídelní město svým ‚rájem', ale stalo se pro národ velikým hřbitovem. A jak bylo zastavováno a zásobováno! V něm si musily stavěti domy vyšší hodnostní osoby vládních institucí, tam vznikajících nebo překládaných; tam se stěhovali, lépe řečeno, ukazy byli přehánění šlechtici, obchodníci, řemeslníci s rodinami, jakž takž se zařizovali a usazovali; celá tato osada se podobala cikánskému táboru; sám Petr žil v baráčku s děravou střechou. Pusté okolí Petrohradu nemohlo zásobovati nahromadivší se tam lidi. a po zimních cestách se tam táhly Bůh ví z jaké dálky tisíce vozů z korunních vsí a soukromých statků s obilím a ostatními zásobami pro dvůr a šlechtice, druhé tisíce z vnitřních měst s kupeckým zbožím.

A takové táborové, náhodné bytí trvalo do konce Petrovy vlády, vtisknuvši hlubokou pečeť na složení i dalšího života něvského sídelního města. Petr byl už proslaven jako vladař, který, jak si něco usmyslí, nelituje peněz ani života. Dělníky, kteří zahynuli při stavbě přístavu u Taganrogu, zrušeného později podle smlouvy

s Turky, počítali na statisíce, což bylo pravděpodobně přehnáno. Totéž vyprávěli také o baltických přístavech. Přístavy Kronštadtu a Petrohradu trpěly vážnými nedostatky, dlouho trvajícím zamrzáním, poměrnou sladkostí vody, škodlivou pro tehdejší dřevěné lodi, mělkou vodní cestou mezi oběma městy. Petr, utrativ zbytečně mnoho úsilí a peněz na odstranění nepříjemností ledu a mělčin, hledal pro baltické loďstvo jiný, vhodnější přístav než kronštadtský, a našel v Rogerviku, několik mil od Revelu, dobrou rejdu. Ale bylo třeba ohraditi ji proti západním větrům hrázemi. Navezli neuvěřitelné množství klad, zpustošivše lesy Livonska a Estonska, nadělali ohromných beden a naplnivše je oblázky, spustili je na hluboké dno rejdy; ale bouře rozmetala stavbu. Práci opakovali, ale se stejným nezdarem, takže konečně nesmírně drahá věc byla opuštěna.

HLAVA ŠEDESÁTÁ PÁTÁ.

Finance. — Obtíže. — Kroky pro jejich odstranění. — Nové daně: oznamovatelé a pribyljščici. — Zisky. — Klášterní prikaz. — Monopoly. — Daň z duší. — Její význam. — Rozpočet r. 1724. — Výsledky finanční reformy. — Překážky reformy.

Přehlédnuvše Petrova opatření pro zveličení množství a povznesení jakosti národní práce, t. j. pro rozšíření pramenů státního důchodu, vypočítáme jejich finanční výsledky. Nebylo, zdá se, druhého oboru činnosti, v němž by Petr narazil na více překážek, dílem jím také stvořených nebo podporovaných, a kde by projevil méně vynalézavosti pro jejich odstranění. Sám se přiznával, že ze všech vládních prací není pro něho nic obtížnějšího nad věci obchodní a že nikdy si o nich nemohl utvořiti jasného pojmu. Značnou měrou lze tohoto přiznání užíti i o finanční politice. Dobře chápal prameny národního bohatství, uvědomoval si, že daně musí býti zaváděny bez obtížení národa, ale v praktickém zpracování těchto pojmů nešel dále než k právě tak prosté, jako neudržitelné pravdě, vyjádřené v instrukci nově zřízenému Senátu: ‚peníze pokud možno vybírat, poněvadž peníze jsou tepnou války'.

R. 1710 nařídil Petr spočítat své důchody a vydání. Vyšlo najevo, že za 3 léta 1705—1707 průměrná každoroční částka příjmů se ziskem ze solivaren nepřevyšovala 3,330.000 rublů. Armáda a loďstvo pohlcovaly téměř 3 miliony; na všechny ostatní výdaje zbývalo asi 824.000 rublů. Každoroční deficit dosahoval až 500.000 rublů, tvoře 13% rozpočtených výdajů. Nedostatek důchodu doplňován byl dosud jakž takž zbytky z dřívějších let, které pro všechen případ státní

pokladna schraňovala; ale nyní byly zřejmě vyčerpány. Podle rozpočtu na r. 1710 bylo rozhodnuto předvídaný půlmilionový deficit krýti doplňující daní po půlrubli (4 ruble na našich penězích) z poplatného dvora: to byl za Petra, jako před ním, obvyklý způsob vnitřního úvěru — půjčka bezúročná a nenávratná; jiného způsobu nebylo, protože k státní pokladně nikdo neměl důvěry ani doma, ani za hranicemi. Odvrátiti tuto obtíž pro budoucnost doufal Petr novou přehlídkou poplatných sil. Dosud bylo přímé zdanění založeno na soupisu dvorů z roku 1678. Ale v aktech se nesetkáváme s jeho úplným stejným výsledkem: počet dvorů, uváděných s odvoláním na soupis, kolísá mezi 787 a 833 tisíci dvorů; různé daně byly rozvrhovány podle nestejného množství dvorů. Za každých okolností měl po dobu více než třiceti let starý soupis právo zestárnouti a jen ruská kancelář se mohla kochati myšlenkou, že koná dílo, podle něho rozvrhujíc r. 1710 přímé zdanění. Petr, dospěv k takovému deficitu, nařídil vykonati nový soupis, pevně spoléhaje na třicetiletý přírůstek poplatníků a utrpěl finanční porážku, rovnající se vojenské u Narvy; r. 1714 vypočítal Senát, že soupis z r. 1710 odhalil úbytek poplatného obyvatelstva téměř o čtvrtinu, třebaže pozornější studium faktů v knize Miljukovově o státním hospodářství Ruska za Petra zmírnilo tento polekaně zveličený výpočet tehdejší oficiální statistiky, dospělo k úbytku jedné pětiny. Vinníkem takového zpustnutí země byl sám Petr, který vybral z poplatného obyvatelstva statisíce zdravých lidí odvody nováčků, desítky tisíců dělníků povoláním na stavbu loděnic, průplavů, k stavbě nového sídelního města a také desítky

tisícü kamsi uprchlých před břemenem správy a daní nebo skrytých před soupisem pro nedovednost najíti svědomité vykonavatele. Petr chápal ekonomii národních sil po svém: čím více se ovce bijí, tím více srsti musí dávat ovčí stádo. Nový soupis dvorů v letech 1716 a 1717 ukázal jen další úbytek poplatného obyvatelstva; sám Senát r. 1714 dosvědčil, že jen v kazanské gubernii od r. 1710 ubylo 35 tisíc dvorů, a to tvořilo téměř třetinu poplatného obyvatelstva gubernie podle soupisu z r. 1710.

Finanční obtíže byly obzvláště těžké od počátku severní války. Za staršího bratra Petrova, jak jsme už viděli (hlava LI.), přímé zdanění bylo rozděleno na dvě třídní daně: jedna pod názvem jamských a polonjaničných peněz byla uvalena na nevolníky, druhá, střelecká, mnohem těžší, byla vyměřena všemu ostatnímu poplatnému obyvatelstvu. Obě daně v dřívějším rozvržení byly vybírány i za Petra. Ale pravidelná armáda a loďstvo vyžadovaly nových peněz: zavedeny byly nové vojenské daně, peníze dragounské, rekrutské, lodní, vodní; dragounská daň na koupi dragouských koní, uvalená i na duchovenstvo, dosahovala 2 rublů z venkovského dvora a 9 rublů z dvora ve venkovském městě na našich penězích. Nebylo ovšem opomenuto ani nepřímého zdanění, tak horlivě využívaného už starými moskevskými finančníky. Ale pro zpracování tohoto svůdného pramene užil Petr nebývalého prostředku. Do této doby za pozemskou všemocně tvůrčí sílu státní výstavby byla uznávána shora vnuknutá státní moc. Sám Petr dlouho, ne-li do konce života, shodoval se s tímto názorem, vychovaným kremlovskou kolébkou. Ale nouze ho podnítila povolati na pomoc moci

pomocný prostředek, ruskou mysl. Způsob reformátorovy činnosti probudil ve společnosti politické myšlení a Petrovi se dostalo na jeho volání vděčné ozvěny. Objevila se řada *oznamovatelů*, jak jim tehdy říkali, nebo publicistů, jak bychom je nazvali my, z různých tříd společnosti, od syna velmože Saltykova, od plukovníka Jurlova, od syna Petrova učitele Zotova po občana venkovského města Muromceva a po sedláka Posoškova, provozujícího živnosti. Pojednávali v svých ‚prožektech' o nejrozmanitějších předmětech, počínajíc vyššími otázkami státního pořádku po provaznictví, o čemž podával Petru poznámky mistr Maksim Mikulin, a Posoškov předložil Petrovi celou knihu, smělý a jasný, třebaže uhlem namalovaný obraz současného položení Ruska, s celou spoustou prostředků jeho nápravy. Pracovití lidé, náchylní odpočinouti si po práci, nezapomenou, že tento publicista byl div ne prvním výrobcem hracích karet v Rusku. Ruka v ruce s navrhovateli šli *pribyljščici* nebo *vymyšlennici*, vyměňujíce si někdy úlohy, a někdy spojujíce v sobě obě povolání. V tomto i onom povolání možno napočítat asi 20 jmen kromě těch, které zůstaly neznámé. Petr pozorně prohlížel všechny projekty a odměňoval dokonce nejhloupější pravě: ‚oni se k vůli mně namáhali, dobro pro mne chtěli'. Pribyljščici — to je zvláštní hodnost, instituce, celý finanční obor: povinností pribyljščika podle ukazu bylo ‚seděti a starati se panovníkovi o zisk (pribylj)', t. j. vynalézati nové prameny státního důchodu. Je pozoruhodno, že původem byli ponejvíce cholopy: viděli jsme už, že prostřed četné bojarské čeledi byli lidé vzdělaní a rozumnější než jejich páni. Dvorecký bojara Šereme-

těva Kurbatov, cestuje se svým pánem za hranice, dověděl se o kolkové dani, nedlouho před tím tam vynalezené; když se vrátil domů, v podstrčeném psaní r. 1699 navrhl Petrovi zavésti v Rusku ‚orlí' papír, přinášející státní pokladně v prvních dobách, podle velmi zveličené zprávy knížete Kurakina, asi 300 tisíc rublů ročně; roku 1724 rozpočten byl příjem z kolků všeho všudy na 17 tisíc rublů. Za tento nález byl učiněn něčím na způsob ředitele oddělení obchodu a průmyslu, a potom archangelským místogubernátorem a zemřel obžalován ze zpronevěry státních peněz. Za Kurbatovem, předkem pribyljščiků, následovali, vesměs z bojarských cholopů. Jeršov, který býval moskevským místogubernátorem, Něstěrov, hlavní fiskál, abych tak řekl, generální kontrolor, nejsmělejší odhalovatel velmožných zlodějů a konečně sám usvědčený z úplatků a za to kolem lámaný, dále Varaksin, Jakovlev, Starcov, Akinšin a mnoho, mnoho jiných. Každý z těchto vymyšlenníků vyhledával nové předměty zdanění, zahálející obory, které uklouzly zraku státní pokladny, a vymýšlel nějakou novou daň, přímou nebo nepřímou, pro niž byla ihned zřízena zvláštní kancelář s vynálezcem v čele. Při tom prameny příjmů soukromých majetníků, nepodléhající poplatkům, živnosti a průmyslové podniky, buď byly zabírány ve prospěch panovníkův, proměňovaly se ve vlastnictví státní, na příklad rybolovy, nebo zatěžovány byly obrokem dosahujícím čtvrtiny důchodů, jako bylo se zájezdními hostinci a mlýny, a objekty poplatkům podrobené musily platiti poplatky větší. Pribyljščici dobře posloužili svému panovníkovi: nové daně jako ze špatného řešeta se sypaly na hlavy ruských poplatníků. Počína-

jíc r. 1704 jedny po druhých byly zaváděny daně: pozemková, daň z měr a vah, daň z chomoutů, čepic a bot — za cejchování chomoutů, čepic a bot, daň z duh, od kočích — desetina jízdného, od starosvatů, senosečná, kožní z kůží koní a jalovic, ze včel, z lázní, mlýnů, ze zájezdních hostinců, z nájmu domů, z pronajímaných pokojů, poplatek za praní prádla v děrách v ledu vysekaných, z ledoborců, sklepní, daň z napajedel, z komínů pecí, za příjezd a odjezd od lodí, daň z dříví, z prodeje pokrmů, z melounů, okurek, ořechů a ‚jiné všelijaké drobné daně', praví soupis v závěru. Objevily se daně, těžko přístupné chápání dokonce moskevského poplatníka, dostatečně rozšířenému dřívějšími pořádky zdanění, nebo přímo je pobuřující. Zdanění byly podrobeny nejen živnosti, ale i náboženská vyznání, nejen majetek, ale i svědomí. Rozkol byl trpěn, ale byl dvojnásobně zdaněn jako sotva trpěný přepych; právě tak bylo placeno za vousy a kníry, s nimiž staroruský člověk spojil představu o obrazu a podobenství Božím. Ukazem z r. 1705 byly vousy oceněny podle tříd: šlechtické a prikazné na 60 rublů (asi 480 rublů na našich penězích), prvotřídní obchodní na 100 rublů (asi 800 r.), obyčejné obchodní na 60 rublů, cholopské, církevních služebníků atd. na 30 rublů; sedlák ve své vsi nosil vousy zadarmo, ale při vjezdu do města, stejně jako při odjezdu platil za ně 1 kopejku (asi 8 kopejek). R. 1715 byla ustanovena jednotná daň z vousů pro pravoslavné vousáče a rozkolníky na 50 rublů. K vousu byla předepsána závazná staromódní uniforma. S rozpaky čteme osobně r. 1722 Senátu doručený ukaz cara, který dospěl až k myšlence o svobodě svědomí: jak vážně a horlivě

nařizuje ‚pevně potvrditi starý ukaz o bradáčích, aby platili po 50 rub. ročně a k tomu aby oni bradáči a rozkolníci žádných jiných šatů nenosili jak starých, a to halenu se stojatým tuhým límcem, dlouhý kabát s jednou řadou knoflíků s ležatým límcem! Od bradáče, který přišel do úřadu v šatech ne ukazných, nepřijímali žádné žádosti, a mimo to ihned, ‚nevypouštějíce ho z prikazu' po druhé na něm požadovali týž poplatek 50 rublů, třebaže roční byl už zaplacen; toho, kdo nemohl zaplatit, posílali na nucené práce do přístavu Rogerviku, aby si pokutu odpracoval: každý, kdo uviděl bradáče neoblečeného v ukazných šatech, mohl ho chytit a přivésti k úřadu, za to dostal polovici pokuty a šaty ne podle ukazu nádavkem.

Pribyljščici projevili velikou vynalézavost. Z uvedené řady vymyšlených jimi daní, ‚vyzrazených zisků', jak tehdy říkali, vidíme, že uspořádali generální štvanici na obyvatele, obzvláště na drobné živnostníky, mistry a dělníky. V honění za státním ziskem dospívali k virtuosnosti, k ztrátě zdravého smyslu, navrhovali daně z porodů a sňatků. Daň ze sňatků byla také uvalena na Mordviny, Čeremisy, Tatary a jiné nekřtěné příslušníky cizích plemen; tyto ‚jinověrecké svatby' zdaňovala *medová* kancelář pribyljščika Paramona Starcova, který vymyslil a sbíral poplatky ze všech včelínů. Je třeba se divit, jak mohli navrhovatelé a pribyljščici přehlédnout daň z pohřbů. Svatební poplatek byl už vynalezen staroruskou správou v podobě *svatebního ubrusu* a *platu za provdání dívky* a sám sebou je ještě pochopitelný: svatba je přece malý přepych, ale zdaniti Rusa za odhodlání objeviti se na světě a dovoliti, aby umíral bez poplatku —

to je finanční nedůslednost, napravená ostatně duchovenstvem. Pro vybírání zisků byly zřízeny kanceláře *rybní, lázeňská, medová, zájezdních hostinců* a jiné, podrobené hlavní ižerské kanceláři pod vedením ižerského gubernátora knížete Menšikova. Proto tyto daně byly zvány ‚kancelářskými'. Byly pokládány za drobné; ale některé se jeví velikými drobnostmi: tak rybní kancelář podle slov knížete Kurakina vybírala po 100.000 ročně, medová po 70.000. Ale ke konci vlády v systému pribyljščiků, možno-li tak nazvat jejich daňová chytráctví, objevila se dvojí nevýhoda: jeho finanční nepatrnost a špatné působení na náladu národa. Oba nedostatky byly zaznamenány Posoškovem. Vyjmenovav některé z těchto daní, trpce poznamenává, že těmito nicotnými tržními poplatky se pokladna nenaplní, ‚a jen z toho lidé trubace (turbace, znepokojení) mají veliké: nicotné daně zůstanou nicotnými daněmi.' Tyto poplatky zesílily daňové napětí a podráždění, hnětly nejen tíží některých z nich, ale ještě více svou početností, přesahující 30, jako dotěrný červencový ovád doléhajíce na poplatníka na každém kroku. Postupně tyto poplatky upadaly, hromadíce nedoplatky; podle tabulky za r. 1720 byl jejich rozvrh všeobecně nižší než číslice knížete Kurakina, snad kromě lázeňského, a není ani jednoho, aby byl podle rozpočtu plně vybrán, takže z celého rozpočtu 700 tisíc bylo vybráno jen 410 tisíc. Mezi jiným vyšlo najevo, že zdaněné vousy s šaty ne podle ukazu jsou jedny z nejnedokonalejších poplatníků, z rozvržených na ně 2.148 rublů 87 kopejek, poskytly všeho všudy 297 rublů 20 kopejek. To přinutilo státní pokladnu zmírniti své požadavky. Podle ukazu z r. 1704

dumští lidé a prvořadí kupci měli platit z domácích lázní po 3 (24) rub., prostí šlechtici, kupci a všelikých hodností lidé po 1 rub., sedláci po 15 kopejkách. Ale v středních vrstvách mnoho chudých lidí, vojáků, chrámových zpěváků, pekařů hostií a pod. nemohlo zaplatiti svých lázní ani když na nich byly vymáhány ranami holí a za rok byly jejich lázně převedeny do stupnice selských. Na tabulce z r. 1724 sám Petr udělal křížek nad některými z těchto poplatků. Práce pribyljščiků byla zajímava tím, že odhaluje jedno ze základních pravidel finanční politiky Petrovy: požaduj nemožné, abys dostal nejvíce z možného.

Docela zvláštním pramenem důchodu byla pozemková bohatství církve. Válečná potřeba ukázala na tento pramen dříve, než se rozvila činnost pribyljščiků, třebaže i v jejich kanceláři vznikly některé poplatky, které byly uvaleny na církevní instituce. Po Narvě Petr, uliv z množství církevních zvonů děla, ukazem z 30. prosince 1701 odebral klášterům právo nakládati jejich votčinnými důchody za to nebo pod tou záminkou, že nynější mnichové proti příkladu starých a proti svému slibu neživí žebráků svými pracemi, naopak, sami z cizí práce tyjí. Důchody z klášterních votčin vybíral klášterní prikaz, státní soudně administrativní instituce pro neduchovní věci duchovního oboru, vzniklá už za cara Alekšeje r. 1649, zrušená za cara Fedora, ale r. 1701 obnovená; později jí byly podrobeni lidé i votčiny patriarchů a archijerejů. Prikaz uděloval z klášterních důchodů peněžní a obilní dávky, rovné pro všechny mnichy bez rozdílu hodnosti, po 10 rublech a 10 čtvrtích obilí na bratra (140 rublů na našich penězích).

Zbytky byly ukazem určeny na nemocnice a chudé kláštery bez statků, ale i státní pokladně bývalo přikázáno po 100—200 tisících rublů ročně, máme-li věřiti knížeti Kurakinovi. Teprve v posledním roce švédské války byl klášterní prikaz podřízen nově zřízenému sv. synodu a církevním úřadům bylo vráceno právo nakládati důchody z jejich statků. Petrovo opatření, připravené nucenými výpomocmi klášterů státu v těžkých chvílích, samo připravovalo sekularisaci církevních nemovitostí.

K dřívějším státním monopolům, smůle, potaši, rebarboře, klihu a pod. připojily se nové: sůl, tabák, křída, dehet, rybí tuk a — dubové rakve: r. 1705 byl tento poslední přepych staroruského zámožného člověka odebrán prodavačům ve prospěch státní pokladny, která jej prodávala čtyřikrát dráže, a potom, když odebrané zboží bylo rozprodáno, takové rakve byly vůbec zakázány. Ukaz z r. 1705 nařizoval přijímati sůl do fisku volnou dodávkou a prodávat ji jen v státních prodejnách za dvojnásobnou cenu proti ceně, za kterou byla dodávána. Ale tento monopol, skýtající státní pokladně stoprocentní zisk, byl zařízen tak špatně, že pobuřoval dokonce pravověřícího Posoškova, který žádal volný prodej soli: na vsích podle jeho slov byla sůl tak vzácná a drahá, že někdy platili více než rubl za pud, kdežto byla sůl dodávána ne dráže než za 24 kopejek; mnozí jedli bez soli, dostávali kurděje a umírali. I lidské vášně se staly předmětem důchodu: karty, kostky, šachy a jiné hrací nástroje, stejně jako tabák a vodka, dostaly se mezi monopoly a byly pronajímány; ‚zaplať dávku, můžeš si zahrát', poznamenává vrstevník. První rok nájmu poskytl 10 tisíc rublů. Znač-

ným předmětem důchodu bylo předělávání, přesněji řečeno státní falšování peněz. Před Petrem kolovaly u nás drobné stříbrné mince, kopejky a půlkopejky, jimž se říkalo *děňgi*. Skládaly se v účetní jednotky, altyny (3 kopejky), grivny (10 kopejek), poltinniky (50 kopejek), půlpoltinniky a ruble. Při tom i drobných stříbrných mincí bylo tak málo, že v některých krajích při počítání se platilo místo mincemi kousky kůže. Od r. 1700 začali razit i drobné měděné a veliké stříbrné mince, tyto s pojmenováním dřívějších účetních jednotek, postupně snižujíce jejich váhu i jakost a vnášejíce v peněžní obrat prvek úvěrový. Na státní úvěr dívali se u nás už tehdy vlastenecko-smělým pohledem současných finančníků. Posoškov byl na příklad plně přesvědčen, že v Rusku, ne jako v jiných státech, kurs peněz závisí jedině na vůli panovníka, který jen poručí, aby se kopejka stala grivnou a stane se grivnou. Jeden pribyljščik navrhoval dokonce přímý podvod na zaplacení vojenských vydání, radil znehodnotiti mince o 10%, chovati to v nejhlubším tajemství, čímž, ‚aniž komu bylo ublíženo', možno zabrániti vývozu mincí za hranice. Ale trh nebyl tak věrně poddaný a prostomyslný. Ke konci vlády skýtaly mincovny státní pokladně zisk až 300 tisíc (více než 2 miliony na našich penězích). Ale to byl domnělý zisk, mlácení žita na topůrku: kurs peněz klesal, zboží stoupalo v ceně; podle přirovnání k obilním cenám byla stříbrná kopejka na konci Petrovy vlády téměř dvojnásob levnější než kopejka z let sedmdesátých XVII. st. a rovnala se přibližně 8 kopejkám nynějším, kdežto alekšějevská stála 14—15 našich.

Základním převratem bylo zasaženo za Petra

přímé zdanění. ‚Dvorové číslo' dávno se už stalo k ničemu se nehodícím základem zdanění a nová petrovská kancelář je pokazila ještě více. Rozvrhovati daně podle soupisů z let 1710 a 1717, které ukázaly veliký úbytek dvorů proti soupisu z r. 1678, bylo nevýhodné. Vládní statistika, hájíc státního zájmu, vymyslila vtipnou kombinaci: do základu nového gubernského dělení položila seznam dvorského čísla, sestavený podle soupisů různých let, vybírajíc z dřívějších soupisů vhodné číslice. Dospělo se k skvělému výsledku: počet poplatných dvorů, podle soupisu z r. 1678 nepřevyšující 833 (podle jiných dat 888) tisíc, nyní po dokázaném dvakrát úbytku překročil 900 tisíc dokonce bez posadských dvorů. Toto statistické bláznovství tehdejší kanceláře zbavovalo podvorné zdanění všeho praktického smyslu a donutilo hledati jinou daňovou jednotku, a soupisy z let 1710 a 1717 přímo na ni ukazovaly, objevivše zajímavý zjev, vysvětlený v zmíněné knize Miljukovově: úbytek dvorů pokračoval místy zároveň s přírůstkem obyvatelstva. Průměrné složení poplatného dvora se zhušťovalo a dosahovalo až 5½ mužských duší místo obvyklých tří nebo čtyř. Za podvorného zdanění byl tento přírůstek pro státní pokladnu ztracen: zbývalo přejíti k dani z hlav. Myšlenka daně z hlavy se zrodila v moskevských myslích už v dobách Sofijina knížete Golycina. Petrovi publicisté také nevymyslili nic rozumnějšího nad hlavy mužského pohlaví: touto daňovou jednotkou doufali odstraniti zhoubnou nerovnoměrnost podvorného zdanění. S tohoto hlediska bojoval za daň z hlavy v zájmu rovnoměrného zdanění hlavní fiskál Něstěrov už r. 1714; po něm jiní psali o prospěchu převésti daň ze dvorů ‚na

osoby' nebo na rodiny. Petr byl, zdá se, dosti lhostejný k hospodářskému i právnímu vypracování nového systému zdanění; více ho zajímala intendantská stránka věci, blahobyt armády a loďstva. Nerozuměl otázce o sladění vojenského rozpočtu s platebními silami národa. Na ruského poplatníka se díval nejbujarejším pohledem, předpokládaje v něm nevyčerpatelnou zásobu všelikých daňových platů. Projektoři a pribyljščici mu psali, že jeho ‚nízcí poddaní jsou tuze obtíženi' a když ještě více budou obtíženi, bude země bez lidí, ale roku 1717 píše Senátu z Francie, že ‚i bez velikého zatížení lidem peněz možno vybrat'; bude-li potřebí peněz — zvětšit dočasně dávky na všeliké živnosti, zavésti ‚daň z hlavy po městech a jiné tomu podobné, od čehož říše zpustošena nebude', a kde se objeví zpronevěra, ‚aby neprodleně inkvisice byla a exekuce'. Petr, nezamýšleje se nad poměrnou vhodností nebo nevhodností různých daňových jednotek, dvora, rodiny, dělníka, duše, předkládaje to senátu, viděl v daňové otázce jen dva předměty, vojáka, kterého třeba vydržovat, a sedláka, který musí vydržovat vojáka. V listopadu 1717, byv v Senátu, Petr sám napsal ukaz, vyložený oním letícím stylem, který se poddával jen zkušenému exegetickému instinktu senátorů: ‚Rozdělit pěší vojsko i námořní nováčky, kromě platu a proviantu na sedláky, kolik duší nebo dvorů jeden, co bude vhodnější, vojáků a dragounů i důstojníků podle hodností kromě generality, přiměřeně daním nynějším, neboť jak to se stane, od všech ostatních daní a prací svobodni budou'. A tak všechny přímé daně zamýšleli nahraditi jednou vojenskou podvornou, nebo za duši, to je jedno nebo ještě nebylo roz-

hodnuto; tato daň byla rozvrhována na sedláky podle toho, jakou hodnotu mělo vydržování vojáka, dragouna a důstojníka. Za několik dní byla dána přednost rozvržení podle duší, ‚pracujícím osobám', a Senát, vykládaje ukaz Petrův z 26. listopadu 1718, nařizoval přepočítati všechno zemědělské obyvatelstvo mužského pohlaví všechny, ‚nevyjímajíc od starce po posledního kojence'. Víme už, jak zvolna a s jakými obtížemi byl prováděn soupis s jeho přezkoumáním, revisí. Zachovalo se z něho několik výsledků z různých dob, v nichž je těžko se vyznat: počet duší podle nich kolísá mezi 5 a téměř 6 miliony. Uchoval se senátský rozpočet daně z duše za rok 1724, k němuž r. 1726 komorní kollegium podle ukazu Nejvyšší tajné rady připojilo soupis skutečně zaplacené daně z duše za rozpočtový rok s označením nedoplatků podle gubernií. Senátský rozpočet, přijatý za rukověť pro rozmístění pluků a pro daňové rozvržení r. 1724, s připojeným seznamem je prozkoumaný obraz systému daně za duše za první rok jejího působení a za poslední rok jejího tvůrce, bez změn, kterým byla podrobena brzo po jeho smrti. Podle této zprávy bylo všeho poplatného obyvatelstva 5,570.000 duší, mezi nimi městských 169.000. Zdanění duší bylo určováno ve spojitosti s průběhem soupisu: rozpočteno zprvu v rozměru 95 kopejek, bylo později sníženo na 74 kopejky; aby byly všechny duše stejně obtíženy, byla na státní sedláky místo platů statkářům uvalena doplňující čtyřicetikopejková daň; městští poplatní obyvatelé platili po 1 rubli 20 kop. za duši.

Tato daň, ‚podušina', svou daňovou jednotkou, *revisní duši*, tížila mnohé. Dokonce takový vřelý

obhájce reformátorův jako Posoškov nečeká od ní nic dobrého a odmítá pochopiti ji, ‚poněvadž duše je věc nehmatatelná a rozumem nepostižná a ceny nemající: sluší se oceňovati věci gruntovní', pozemkové držby. Posoškov se na věc díval s hlediska národohospodářského, které bylo Petrovi v této věci docela cizí. V národním hospodářství není duší, ale jsou jen kapitály a pracovní ruce; skutečnými poplatníky mohli být ovšem jen pracovníci, a ne starci a kojenci. Petr měl po ruce hotový obrazec pro zdanění podle pracovních sil: byla to pobaltická selská daň nebo *Hack*, v němž se počítalo 10 pracovníků od 15 do 60 let. Petr pomýšlel ne na racionální zdanění, ale na vybírání bez nedoplatků. S vykonavateli a finančními pojmy, jaké on měl, žádný finanční systém zdanění nemohl býti zdařilý. Protože nebylo možno provésti obtížnou registraci produktivních sil, zbýval prostý aritmetický součet živého souhrnu mužského pohlaví, aniž se vynechali včera narození kojenci. Revisní duše byla také takovou rozpočtovou, rozvrhovou daňovou jednotkou, čistě fiktivní. Šlo ne o národohospodářskou, ani ne o finanční politiku, ale prostě o daňové účetnictví Komorního kollegia v oddělení systemisovaných daní. Vložit životní smysl do této fikce bylo ponecháno samým poplatníkům, a časem jej vložili. Pod revisní duší začali chápat určitou míru pracovních sil a prostředků užívaných poplatníkem na příslušném také poplatném díle půdy nebo živnosti s připadajícím na ně dílem státní daně podle rozvrhu. V tomto smyslu mluví sedlák o polovině, čtvrti, o osmině duše, nezamýšleje hádati se s psychologií. Daň z duše byla nástupkyní daně z dvoru, rozvrhované i za Petra podle zastaralé-

ho soupisu z r. 1678. Daňová fikce, trvající po naše dni, nemohla minouti beze stopy pro národní vědomí. Dva věky poplatník nechápal, zač a proč vlastně platí. Posoškov píše, že dokonce páni šlechtici nechápali, co to je selský dvůr jako platební jednotka: jedni sčítali dvory podle vrat, kdežto druzí podle komínů, nedomýšlejíce se toho, že selský dvůr je ‚pozemková držba', pozemkový díl. Revisní duše byla ještě nesrozumitelnější než poplatný dvůr a nechť by jakékoli důmyslné výklady vkládal národ do takových finančních institucí, zbývala otázka, proč prikazní lidé vymýšlejí takové poplatníky, kteří za sebe platit nemohou. Státní povinnost se proměňovala v svéhlavý požadavek vlády. Stát, zahrazený kanceláří, oddaloval se od národa jako něco zvláštního, jemu cizího: špatná škola pro výchovu citu státní povinnosti v národě, a Čičikovovy mrtvé duše byly zaslouženým epilogem této ‚dušezhoubnosti duševních daní', — jak jízlivě definoval daň z duše stále týž Posoškov. Provedení berní reformy Petrovy zesilovalo tento dojem. Na ospravedlnění daně z duše byl uváděn dvojí cíl: vyrovnání poddaných v státních platech a zvětšení státních důchodů bez obtížení národa. Ale ukazy o dani z duše od sedláků nevysvětlovaly, co to je revisní duše: zda je to jen účetní jednotka nebo i rozkládací; teprve ukaz z r. 1722 o dani z duše od posadských lidí vysvětlil: ‚a jí rovnati po městech mezi sebou podle bohatství'. Od venkovského obyvatelstva byla daň z duše vybírána podle přesného smyslu jejího názvu: nejen byla v rozpočtech vypočítávána podle množství duší, ale i při vybírání byla rozvrhována přímo na duše, a ne podle pracovníků. Docházely stesky na ‚obtížení a nerovnost

v národě', na to, že chudý sedlák s 3 malými syny musí platit dvojnásob než bohatý s jedním synem. Stejná, vyrovnávající daň ve skutečnosti zesilovala nerovnost rodinných složení i majetků. Je těžko určiti břímě daně z duše v poměru s podvornou, pro nesouměřitelnost těchto daňových jednotek a pro nedostatek dat. Je možno mysliti, že Manstein, který mnoho pamatoval a slyšel o posledních letech Petrových, ve svých pamětech podal mínění svých vrstevníků o dani z duše, napsav, že Petr musil vybírati dvojnásobnou daň proti dřívější. To je závěr, vzatý od oka, a ne přesným výpočtem. Podvorná daň byla neobyčejně rozmanitá podle míst a oddělení poplatníků. Dvory venkovských měst i korunní byly zdaněny tíže než černosošné a církevní, a tyto tíže než statkářské. Při tom i stejnorodé dvory v různých oblastech neplatily stejně: v kazanské gubernii na statkářských daních připadalo průměrně rozpočtených daní 49 kopejek, kdežto v kijevské 1 rubl 21 kop. Touto viditelnou cifernou nerovností vyrovnával se z části rozdíl místních hospodářských podmínek. Ohromný úbytek dvorů, objevený soupisem r. 1710 v ústředních a severních guberniích, porušil veškeru srovnalost. Tam při trvajícím podvorném zdanění podle soupisu z r. 1678 zachované dvory musily platit téměř dvojnásobnou daň, platíce také zpustlé dvory, kdežto v guberniích kijevské, kazanské, astrachanské a sibirské, kde byl přírůstek dvorů, podvorné daně se snížily. Za tak složitých a dokonce spletitých podmínek se daň z duše projevovala nestejně na různých poplatnících: zvýšila vůbec přímou daň, ale některým jen o neznatelné procento, kdežto druhým dvojnásob, trojnásob ba i více. Průměrná podvorná daň

na selský dvůr ve třech guberniích archangelské, kazanské a kijevské, kolem r. 1710, značně převyšovala polovici daně z duší z průměrného selského dvora o 4 duších (190 a 74 × 4 = 296 kopejek). Nejbolestněji ze všech utrpěli i tak nejnešťastnější statkářští sedláci. Přímá podvorná daň jich šetřila vzhledem k jejich těžkým panským povinnostem. Daň z duše ulehla na ně v stejném rozměru s lépe zařízenými korunními a církevními sedláky, zvětšivši trojnásob a místy dokonce čtvernásob jejich daňové platy. Spravedlnost žádala, aby statkáři poměrně snížili své daně sedlákům, a to, zdá se, vláda očekávala. V zájmu vyrovnání zamýšleli státní sedláky, svobodné od panských požadavků, zdaniti mimo všeobecnou daň z duše doplňující dávkou, podle toho, ‚jak statkáři *budou dostávat* od svých sedláků, nebo nějakým jiným způsobem, jak by to bylo pohodlnější a bez konfuse lidem'. Tato doplňující daň byla vypočítána na 40 kopejek. Ale statkáře ani nenapadlo spokojiti se nějakými čtyřmi grivnami. Naopak, zvětšené výdaje ve službě i hrazením státních povinností, které dolehly na dvorské lidi bez důchodu, statkáři plně a dokonce i s přebytkem přeložili na své sedláky a zvýšili selský obrok na nepoměrnou výši, využívajíce tohoto, že nebylo pro obrok zákonné normy: v období revise, podle Posoškova, dostával statkář ze selského dvora ‚po 8 rublech nebo o něco méně', ale brunšvický resident Weber, který za dobu svého pobytu v Rusku (v letech 1714—1719) nashromáždil dobré zprávy o jeho položení, ve svých pamětech (Das veränderte Russland) poznamenává, že málokterý sedlák platí statkářovi více než 10—12 rublů obroku, tedy sedlák, který platil asi 10

rublů, nebyl vzácný. Vezmeme-li jen něco více než 7 rublů (asi 60 rublů na našich penězích) na dvůr, shledáme, že skládal-li se dvůr ze 4 duší, statkářský obrok více než dvojnásob převyšoval daň z duše a téměř paterónásob byl vyšší než 40 kopejek, normální částka statkářského obroku podle ukazu. Možno jen nechápati, kde brali sedláci peníze na takové platy za tehdejšího úzkého rozsahu peněžního výdělku sedlákova, třebas i jejich polovice bývala placena obilím nebo prací. To znamená, že daň z duše, zahlazujíc staré daňové nerovnosti, zvětšovala nebo zaváděla nové, přitahovala pod jednu schematickou, kancelářsky sestavenou míru, z života vzniklé místní i třídní úrovně daňové schopnosti, v konečném souhrnu značně zvětšila břímě přímého zdanění a takovým způsobem nedosahovala ani jednoho ze svých cílů: ani vyrovnání státních platů, ani zvětšení důchodů státní pokladny bez obtížení národa. Je i oficiální, při tom velmi jasné svědectví o nezdaru v dosažení tohoto posledního cíle. Ve zmíněné zprávě komorního kolegia r. 1726 čteme, že r. 1724 nebylo dobráno daně z duše 848 tisíc, a to je 18% daně z duše podle rozpočtu onoho roku. K své zprávě připojilo komorní kolegium takovou smutnou poznámku: ‚A o uvedeném nedoplatku v komorním kolegiu gubernátoři i místogubernátoři i vévodové, i dvorní pokladníci i zemští komisaři zprávami a hlášeními oznamují: těch pak peněz za duši úplně vybrat naprosto není možno, a to pro nesmírnou selskou chudobu a pro neúrodu i po vyškrtnutí z daňových knih těch, kteří byli dvakrát i třikrát zapsaní i pro naprostou pustotu i pro zničení požárem i k vůli nebožtíkům a uprchlým neznámo kam i k vůli odvedeným na

vojnu i k vůli přestárlým a zmrzačeným i slepým i k vůli nezletilým sirotkům a bobylům bez dvorů z vojenských dětí bez rolí'. To je jako posmrtné vysvědčení, vydané Petrovi za daň z duše jeho hlavní finanční institucí.

U druhých daní, řádných i mimořádných, opakovaly se tytéž zjevy, zveličené požadavky státní pokladny, podnícené potřebou i předsudkem, jako by bylo možno vždy peníze najíti, a mlčelivá odpověď poplatníkova — ohromný nedoplatek. Přibyljščici se horlivě činili ve vynalézání různých poplatků a dávek od průmyslu i živností a rozvrhy daní této kategorie přibližně od 1½ milionu prvních let století vyhnány byly r. 1720 téměř do výše 2·6 mil., ale příjmy dokonce po odečtení přebraných částek poskytly půl milionu nedoplatků, téměř 20% proti rozpočtu. Finanční úspěchy, dosažené Petrem, se jeví z jeho posledního rozpočtu příjmů za r. 1724, sestaveného z daně z duší, kterou začali vybírati tohoto roku, i z jiných dávek, celních, výčepních, živnostenských a pod. Z rozpočku vydání uvedu jen hlavní obor, vydání vojenská:

Revisní duše:

Nevolníků	4,364.653	— 78%
Státních sedláků	1,036.389	— 19%
Lidí venkovských měst	169.426	— 3%
	5,570.468	
Od nich daně z duše (od 40 kop.)	4,614.637	rublů
Ostatních příjmů	4,040.090	rublů
	8,654.727	rublů

Vojenská vydání:

Na pěší vojsko (z daně z duše)	4,596.493 rublů
Na loďstvo	1,200.000 rublů
	5,796.493 rublů

Tyto neúplné, minimální číslice dokumentů z r. 1724 skýtají však několik výrazných výsledků finanční reformy; ve zprávách z dalších let se množství zvětšují, ale proporce se mění málo. Ostře vystupuje spojitost této reformy s vojenskou jako její hybnou silou; vydání na vojsko a loďstvo dostupuje 67% celého rozpočtového důchodu, a vzhledem k skutečným příjmům onoho roku zvyšuje se na 75·5%. Vojsko začalo zemi státi mnohem více, než stálo před 44 lety, kdy na ně bylo vydáváno méně než polovice tehdejšího důchodu. Dále, rozpočtový důchod r. 1724 téměř trojnásob převýšil důchod r. 1710, kdy byl deficit. Tohoto úspěchu bylo dosaženo daní z duše, která více než o dva miliony zvětšila rozvržený příjem státní pokladny. Ale hned prvního roku daň z duše podle zmíněného mnou soupisu komorního kolegia skončila nedoplatkem 848 tisíc. To znamená, že patnáctiletý zápas s deficitem r. 1710 13% vydání dovršen byl nedoplatkem 18% daně z duše, t. j. značným pokažením samého nástroje zápasu. Za třetí, Petr byl na konci své vlády 3½ bohatší než jeho starší bratr: převedeme-li rozpočty z let 1680 a 1724 na naše peníze, shledáme, že první dosahoval 20 milionů, kdežto druhý 70. Ale Petr zbohatl příkrým přelomem daňového systému: daň z duše, přehnula zdanění na druhou stranu. Před ní přímé daně ustupovaly nepřímým (konec hlavy LI.).

Horlivá péče Petrova o rozvoj obchodu a průmyslu, národohospodářského obratu skýtala naději na další růst nepřímého zdanění. Stalo se něco jiného: daň z duše nabyla rozhodné převahy, dostoupila 53% rozpočtového důchodu. To znamená, že za nedostatku kapitálu a obratu přístupných zdanění bylo nutno zatížit stále tutéž holou prostonárodní práci, tytéž ‚pracující osoby', i tak už dostatečně zatížené, a v tomto směru dospěti k nepřekročitelné mezi. Zatím domácí i cizí pozorovatelé si odnášeli z položení věcí dojem, že při rozsáhlosti říše a při jejích přírodních bohatstvích mohl by car bez zatížení národa dostávati mnohem větší důchod. Sám Petr smýšlel právě tak; aspoň v předpisech komorního kolegia r. 1719 byla vyslovena originální nebo vypůjčená myšlenka, že ‚není na světě žádného státu, který by nemohl snésti uloženého břemene, jestliže ovšem k rovnosti i podle zásluhy v příjmech a vydáních přihlíženo bude'.

Petrovým neštěstím bylo, že naprosto nenašel prostředků utvořiti si ono *jestliže*, nevyhnutelné pro úspěch. Titíž pozorovatelé jednomyslně praví, že Petr měl dva nepřátele státní pokladny a veřejného blaha, kteří se nestarali o žádnou pravdu a rovnost, kteří však byli silnější než carova pádná a nemilosrdná ruka: byli to šlechtic a úředník, a ten i onen byli výtvorem téže moci, které tak špatně sloužili. O šlechticích tito pozorovatelé píší, že nic na světě je nezajímá tolik, jako péče pokud možno osvoboditi vlastní sedláky od státních povinností — ne pro ulehčení sedlákům, ale pro zvětšení vlastních důchodů, a tu se neštítí žádných prostředků. Úředníci jsou líčeni jako skuteční virtuosové svého řemesla. Prostředky pro úplatkářství jsou nesčísl-

né a je právě tak těžko je vyzkoumat, jako vyčerpat moře, jak se vyjádřil resident Weber. Obzvláště ostře bili do očí šlechtou volení zemští radové, přednostové kanceláří i obyčejní kancelářští úředníci, jimž bylo svěřováno vybírání daní; na tyto lidi nelze se jinak dívat, podle slov Weberových, než jako na dravé ptáky, kteří se dívají na své hodnosti jako na právo vyssávati sedláky do kostí a na jejich zničení budovati svůj blahobyt. Písař, který při nastoupení hodnosti sotva měl čím přikrýti své tělo, v 4—5 letech, maje 40—50 rublů ročního platu na našich penězích, rozháněl podřízený mu selský okruh, zato brzoučko si vystavěl kamenný domek. Takové byly posudky štítivých a předpojatých cizinců. Ale i podle názoru *našince*, všechno snášejícího Posoškova současní mu soudcové a podpisaři jsou horší než zloději a lupiči, kterým nadržují. Rusové, kteří se vyznali v úřednických kličkách, vážně nebo žertovně vypočítávali tehdy, že z vybraných 100 rublů daní jen 30 se dostane do carské pokladny, kdežto ostatní si rozdělují úředníci mezi sebou za svou námahu. Naši i cizí pozorovatelé, kteří se divili vznešenosti skutků reformátorových, byli překvapeni ohromnými prostorami nevzdělané úrodné půdy, množstvím lad, vzdělávaných jakž takž, občas, neuvedených v normální národohospodářský obrat. Lidé, kteří se vmyslili do příčin této zpustlosti, vysvětlovali ji především úbytkem lidí po válce dlouho trvající, a potom útiskem úředníků a šlechticů, odnímajících prostému lidu veškeru chuť přiložiti k něčemu ruce: útisk ducha, vyplývající z otroctví, podle slov téhož Webera, do té míry zatemnil veškeren smysl sedláka, že přestal chápati vlastní prospěch a pomýšlí jen

na svou každodenní nuznou výživu. Ve své finanční politice se Petr podobal kočímu, který ze všech sil žene svého vyhublého koně, v téže chvíli pevněji a pevněji natahuje oprati. Ale snad nejtěžší překážku své dani z duše postavil sám Petr. Jakkoliv těžká byla tato daň proti podvorné, nezdála se býti přehnanou. U selského dvora, skládajícího se ze čtyř duší, pokládaného tehdy za průměrný nebo normální, nepřevyšovala daň z duše 3 ruble, jak jsme viděli. Posoškov, který se tak rozčiloval nad daní z duše, naléhaje na podvornou pozemkovou daň, uznává za možné uvaliti na úplný selský dvůr s údělem 6 děsjatin všelikých daní 3—4 ruble. Jsou tu však porovnávány jen peněžní platy, jimiž se za podvorného zdanění naprosto nespokojovalo daňové břímě: ještě těžší byly naturální povinnosti a spojené s nimi mimořádné dávky, které se za války sypaly jako sníh na hlavy. Co stála jen stavba bezedného Petrohradu! Div ne každoročně tisíce dělníků a desetitisíce, dokonce statisíce rublů na jejich udržování rozvrhováno bylo po guberniích, aby na něvských močálech vztyčeny byly egyptské pyramidy. Co chvíle požadovali od sedláků i dvorských, za něž platili titíž sedláci, obilí, koně, kočí, nováčky i peněžní výpomoc na opatření a dostavení požadovaných lidí a koní. Tyto berně mimo rozpočet přiváděly k tomu, že v některých guberniích se objevil nedoplatek dosahující celé třetiny rozpočtu a rozvrhován byl podle počtu dvorů v podobě nové berně mimo rozpočet. Velkostatkář kníže Kurakin ve své autobiografii za r. 1707 vypočítává, že „generálně od každého selského dvora se scházelo více než po 16 rublech za rok". Každoroční mnohaleté daně dosahující 120—130 rublů ze

dvora na našich penězích, zdály by se pravdě nepodobnými, kdyby nebyly dosvědčeny nejodpovědnějším poplatníkem. Daň z duše, zavedená po ukončení švédské války, měla se státi značným ulehčením daňového břemene válečných let, nahradivši všechny dřívější přímé daně. Ohromné nedoplatky, které se objevily hned v prvním roce vybírání této daně, odhalily krajní daňové vyčerpání národní práce. Petr nezanechal po sobě ani kopejky státního dluhu, třebaže jeden továrník, který pobýval za hranicemi, mu navrhoval, aby vydal za 5 milionů rublů úvěrových známek, ne papírových, ale dřevěných pro pevnost. R. 1721 zamýšlel Petr obrátiti se k proslavenému a hlučně tehdy padlému bankovnímu dobrodruhu Johnu Lawovi s návrhem zříditi v Rusku obchodní společnost za svůdných podmínek a jen od něho za to požadoval do své pokladny milion rublů. Věc se neuskutečnila. Úpadek velmi unavených platebních i mravních sil národa stál za velikou půjčku a sotva by se vyplatil, kdyby Petr dobyl nejen Ingrie s Livonskem, ale i celé švédské země, dokonce pěti švédských zemí.

HLAVA ŠEDESÁTÁ ŠESTÁ.

Přetvoření správy. — Pořádek studia. — Bojarská duma a prikazy. — Reforma r. 1699. — Pomocníci vévodů. — Moskevská radnice a Kurbatov. — Příprava gubernské reformy. — Gubernské dělení r. 1708. — Správa gubernií. — Nezdar gubernské reformy. — Zřízení Senátu. — Původ a význam Senátu. — Fiskálové. — Kollegia.

Přetvoření správy je snad nejvzhlednější, fasádní strana reformní činnosti Petrovy; podle ní obzvláště ochotně oceňovali celou tuto činnost. Ale při tom brali v úvahu ne tak zdlouhavý a těžký proces přebudování vládních institucí, jako jejich organisaci v konečném zpracování, danou jim už na konci panování. Administrativní reforma měla přípravný cíl — vytvořiti všeobecné podmínky úspěšného provedení ostatních reforem; ale správě se dostalo příhodného k tomu zřízení, když základní reformy, vojenská, dílem finanční, byly už v plném chodu. Je třeba viděti, jak se tato nesrovnalost prostředků a cílů projevila v průběhu celé reformní činnosti. Obvyklé zvláštnosti celé Petrovy reformy, její částečnost, rozkouskovanost, neviditelnost uceleného plánu, závislost na proměnlivých požadavcích běžné chvíle, ze všeho nejvíce zatěžují studium změn ve správě, provedených za Petra. Přehlížíme-li ji chronologicky, uklouzává nám z rukou nit reformní práce, kdežto obzor systematický vnáší v ni plánovitost, jaké se jí dlouho nedostalo. Ostatně v zájmu přesného studia je bezpečnější sledovati nepořádné přechody Petrovy od jedné sféry správy k druhé, než vlastní myšlenku, náchylnou k systému. Odneseme si nejasný dojem, ale napravíme jej na konci obzoru, až se ohlédneme na zkoumaný předmět, a tehdy zavoláme na pomoc schémata státního práva, které oby-

čejně rozděluje správu na ústřední a místní s rozvětvujícími se novými děleními toho i onoho. Sám průběh věci dovoluje zahájiti obzor, jak se patří, ústřední správou.

Po pádu carevny Sofie div ne celých dvacet let, do gubernské reformy r. 1708, v nejtěžších letech, kdy vznikala nejprudší opatření vojenská, průmyslová, finanční, ani v ústřední, ani v oblastní správě nevidíme zásadních změn: působí staré instituce a působí jakoby po starém způsobu. V centru spravuje věci Bojarská duma v přítomnosti panovníkově, častěji bez něho; jenže nyní bojarové ‚nesedí nahoře u věcí', jak říkali dříve, ale ‚sjíždějí se ke konsiliu'. Staré moskevské prikazy jsou spojovány nebo rozdělovány, obyčejně pod novými názvy, a k nim se řadí pro nové věci nové, tvořené podle vzoru dřívějších. *Preobraženský* pro gardu a věci tajné policie, *admirálský* pro loďstvo, *vojenský námořní* pro nájemné námořníky, přivezené z ciziny. Ale prachnivějícími starými formami správy se prodíraly tendence, ne-li docela nové, tak s obnovenou silou. Trojnásobný zápas dvorních stran, zavedených různými carevnami, vládnoucích tříd, chudnoucího bojarstva se začátečníky nízkého rodu, politických směrů, západníků se starosmýšlejícími, rozšiřoval cestu panství osob na úkor institucí. Za vladařství carevny Natalie bratru jejímu Lvu, náčelníkovi vyslaneckého prikazu, člověku docela prázdnému, byli podrobeni všichni ministři kromě T. Strešněva, ministra války a vnitra, a knížete B. Golicyna, který, sedě v kazanském prikazu, vládl, jak se vyjádřil kníže B. Kurakin, celému Povolží ‚tak absolutně, jako by byl panovníkem', a celý tento kraj přivedl na mizinu. Za vremenščiků byli bojarové v dumě

‚jako spectacula'. Petr, odjížděje r. 1697 za hranice, nařídil všem bojarům a náčelníkům prikazů, aby se sjeli k správci preobraženského prikazu knížeti F. Romodanovskému a ‚radili se, kdy on bude chtít'. Tento ‚zlý tyran, opilý po všechny dny', jak se vyjádřil kníže Kurakin, ‚člověk ve svých úsudcích chudý, ale velmi mocný ve své správě', jak soudil Kurbatov, obdařený mimořádnými plnými mocmi pro politické vyšetřování, stal se hlavou kabinetu, předsedou dumy, třebaže neměl dumské hodnosti, byl jen stolnikem. Stará zákonodárná formule ‚panovník ukázal a bojarové se usnesli' mohla být nahrazena nyní jinou: T. Strešněv nebo kníže F. Romodanovskij ukázal a bojarové pomlčeli. Jiná tendence, lépe řečeno, potřeba se projevila na vládním oboru samé Bojarské dumy. Petr, pronásledován na každém kroku novými vydáními, chtěl co chvíle znáti své pohotové prostředky, rozptýlené po četných prikazech. Proto byl r. 1699 obnoven účetní prikaz nebo *bližnjaja kanceljarija*. Byl to orgán státní kontroly: sem musily všechny prikazy podávati každého týdne a každého roku zprávy o svých příjmech a vydáních, o spravovaných jimi lidech a budovách a pod. Tato kancelář podle hlášení prikazů sestavovala úhrnné zprávy o příjmech a vydáních, jejichž řada za léta 1701—1709, připojená ke knize Miljukovově, skýtá velmi hojný materiál pro studium státního hospodářství za Petra. Ale i sama duma horlivě se soustřeďovala na státním, obzvláště vojenském hospodářství, když se Petr ujal bezprostředního vedení vojenských operací i zahraniční politiky. Pro příbuznost věcí stala se kontrolní komora vlastní kanceláří a obvyklým místem zasedání Bojarské dumy. Tak se

postupně změnilo složení, kruh věcí a povaha činnosti bojarské rady. Tato rada, odedávna se skládající z urozených lidí, nyní s rozkladem bojarstva přestala býti bojarskou, proměnila se v úzký výbor s porušeným genealogickým složením a s jiným významem. Bojarská duma uvykla působiti v přítomnosti panovníkově a společně s ním, za jeho předsednictví, a jako nerozlučná vládní společnice měla zákonodárný význam. Nyní, působíc bez panovníka, který co chvíle se vzdaloval, mohla si zachovat jen výkonný význam, rozhodujíc běžné věci z prikazů, a také prakticky zpracovávajíc a v činnost uvádějíc narychlo dané zvláštní rozkazy panovníkovy, týkající se vnitřní správy. Petr sám naléhal, aby bojarové v jeho nepřítomnosti působili samostatně, netážíce se v dáli na jeho rozhodnutí v každé věci. Ale taková rozdělenost rady a jejího hlavního předsedy podnítila potřebu ustanoviti pořádek odpovědnosti první poslednímu, čehož nebylo zapotřebí při jejich společném působení. R. 1707 bylo bojarskému konsiliu nařízeno vésti protokoly zasedání, které stůj co stůj měly býti podpisovány všemi jeho členy, ‚a bez toho aby žádné věci nerozhodovali, neboť tím každého hloupost najevo vyjde', důrazně potvrzoval rozkaz, který neoplýval nadbytkem úcty k panovníkovým rádcům, povolaným vykonávati takové vážné věci.

Kontrolní komora, která se stala kanceláří Bojarské dumy, a tato duma, která se proměnila v úzké a velmi málo bojarské zařizující a výkonné konsilium a dokonce ‚kancilii' ministrů, ve věcech vojenského hospodářství, byly výraznými ukazateli směru, jakým se bude ubírati administrativní reforma: jejími hybnými silami

se zřejmě stanou pravidelná armáda a loďstvo, a cílem hnutí — vojenská pokladna. Prvním krokem v tomto směru byl pokus využíti místní samosprávy jako fiskálního prostředku. V XVII. st. na prosbu místních společností byly někdy povinnosti příliš utiskujících vévodů přenášeny na gubové starosty volené z místní šlechty. Podle svědectví Titiščevova, protože újezdní vévodové ‚směle loupili', objevila se za cara Fedora myšlenka ponechati jejich volbu šlechtě v dobře míněné domněnce, že důvěra a dohled krajanů-voličů budou krotiti loupežnou smělost místních ochránců pořádku. Ve skutečnosti se spokojili tím, že vybírání střelecké daně a nepřímých berní v zájmu ochrany před vévodským loupežením bylo odevzdáno ‚mimo vévody' voleným starostům a hlavám za odpovědnosti voličů. Ukazy z 30. ledna 1699 postoupily ještě o krok kupředu: obchodním a průmyslovým lidem sídelního města vzhledem k ztrátám, které snášeli od vévodů, bylo ponecháno na vůli voliti ze svého středu každého roku *burmistry*, ‚dobré a pravdivé lidi, kolik jich budou chtíť, kteří by je spravovali nejen v státních berních, ale také v soudních civilních a obchodních věcech; ostatním městům, jakož i obcím černosošných a korunních sedláků ‚vydán byl ukaz, že pro mnohé vévodské útisky a úplatky vévodové je spravovati nebudou, ale ‚budou-li chtíť, nechť se spravují v soudních věcech i státních berních svými volenými obecnými lidmi v zemských jizbách — jenže musí platit dvojnásob proti dřívějšímu rozvrhu. To znamená, že vévoda byl poplatné společnosti hodnocen stejně jako stát. Ukaz nyní navrhoval oblastným poplatným obcím zdvojnásobeným daňovým rozvrhem vykoupiti se od těchto

druhých panovníků, jako se zvláštním státním obrokem vykupovali od kormlenščiků při zavedení zemských institucí za cara Ivana (hlava XXXIX). Za půldruhého století vláda ani o krok neušla kupředu v administrativní vynalézavosti. Ale dar, předložený s takovou podmínkou, zdál se býti poplatníkům příliš drahý a ze 70 měst jen 11 jej přijalo s tou podmínkou; ostatní odpověděla, že platit dvojnásob nejsou s to, a zvoliti za burmistry nemají koho; některá dokonce vyslovila spokojenost svými ‚pravdivými' vévody a prikaznými lidmi. Tehdy učinila vláda reformu závaznou, zřeknuvši se dvojnásobných daní. Městské samosprávy zřejmě potřebovala více sama vláda než města, a vláda přímo vyslovovala tuto potřebu v ukazech; vévodové svými ‚choutkami a zbytečnými daněmi' způsobovali v státních důchodech veliké nedoplatky a mnohý zůstatek zanedbali, kdežto od bezplatných a odpovědných burmistrů mohla státní pokladna očekávati veliké zisky. V reformě r. 1699 vidíme jeden z mnohých symptomů neduhu, kterým strádá ruská správa po celá staletí. Je to zápas vlády, lépe řečeno, státu, pokud byl chápán určitou vládou, s jejími vlastními orgány, nad něž lepší se jí však nedařilo najíti. Tak vévodové, pozbyvše soudní a administrativní moci nad obchodněprůmyslovým městským i svobodným venkovským obyvatelstvem, zůstali jen správci sloužících lidí a jejich sedláků a vůbec vymizeli na pomořském severu, kde těchto tříd nebylo.

Ale i tam, kde se vévodové zachovali, shledala vláda nutným svázati jim chápavé ruce lidmi právě z jejich kruhu. Ukazem z 10. března 1702 zrušeni byli guboví starostové, volení újezdní ochráncové bezpečnosti z místní šlechty. Ale vlá-

da nechtěla ponechati šlechtické společnosti bez účasti v místní správě: týž ukaz nařizoval, ‚aby spravovali všechny věci s vévody šlechtici, oněch měst majetníci poměstí i votčin, dobří a urození lidé, podle voleb týchž měst majetníků poměstí i votčin', od 2 do 4 lidí na újezd. Když byla darována kolegiální správa obchodně-průmyslovému obyvatelstvu venkovských měst, logicky důsledné by bylo rozšířiti tento pořádek také na újezdnou statkářskou třídu, jejímiž stavovskými vládci zůstali vévodové podle ukazů z r. 1699. Ale tu administrativní logika šla ruku v ruce s naprostým nechápáním nebo nepozorností ke stavu věcí. Újezdné šlechtické společnosti staré moskevské formace, založené na územním složení částí šlechtické domobrany, rozpadávaly se po utvoření pravidelné armády. Celá šlechtická pohotovost, hodící se k službě, vytahována byla z újezdních zákoutí do nových stálých pluků, které působily na dalekých pomezích; na místě zůstávali neschopní služby a ti, kteří se před ní ukrývali. Myšlenka vybudovati místní šlechtickou samosprávu na invalidech a ‚peciválech', kteří pro nedostavení do služby byli zbaveni práv majetkových, sama sebou neslibovala zdařilého uskutečnění. Archivní dokumenty o vévodských pomocnících, uvedené ve známost Bogoslovským, líčí praksi této instituce, plně odpovídající stupni její zákonodárné promyšlenosti. Místní šlechtické společnosti, t. j. jejich zbytky uvízlé ve statcích, chovaly se dosti lhostejně k ponechanému jim právu a naprosto ne všude zvolily vévodské pomocníky; musily nahraditi volbu jmenováním z prikazu sídelního města nebo dokonce podle náhledu vévody, jehož moc musily regulovat; vznikly rozpory vévodů s po-

mocníky, a po 8—9 letech tento reformní pokus, spíše podivný než zajímavý, nepozorovaně sám sebe zrušil vlastní neužitečností.

Mnohem vážnější a zdařilejší byla změna ve finanční organisaci městské obchodně-průmyslové třídy. V tomto směru byly městské poplatné společnosti spojovány jen moskevskými prikazy: od chvíle, kdy byla zbavena vévodů, skládala města nepřímé daně do prikazu veliké pokladny, a přímou střeleckou daň do střeleckého prikazu. Vláda však chtěla postaviti vyšší moskevské kupectvo v čelo všech měst, učiniti z něho svůj ústřední finanční štáb, ukládajíc mu vážná poručení týkající se organisace a vybírání městských daní. Tak roku 1681 bylo komisi moskevských hostí svěřeno ustanoviti rozvrhy střelecké daně pro všechna města podle jejich platebních sil. Reforma z r. 1699 učinila z těchto poručení stálou instituci: jedním ukazem z 30. ledna onoho roku byly městské zemské jizby se svými volenými ‚zemskými' burmistry podřízeny pokud se daní týče moskevské burmistrovské komoře nebo radnici, v níž zasedali burmistrové volení z velikého moskevského obchodnictva. Sem se scházely všechny částky vybrané po městech a sem byli posíláni k zúčtování vybírající je městští burmistrové celní a výčepní, podrobení zemským. Moskevská radnice, jako nejvyšší ústřední místo pro správu obchodně-průmyslové třídy, přicházela se zprávami přímo k panovníkovi mimo prikazy a stala se něčím na způsob ministerstva měst a městských berní. V její správu odevzdány byly daně, které dříve docházely do 13 moskevských prikazů, a to daně střelecké, celní, výčepní a jiné v rozpočtové částce více než milion rublů, a s ‚přebytkem' mimo rozpo-

čet důchod radnice už roku 1701 vzrostl na 1,300.000, což tvořilo více než třetinu, bezmála polovici celého rozpočtového důchodu onoho roku. Příjmy radnice byly vydávány na udržování vojska. Činnost radnice obzvláště byla oživena po jmenování pribyljščika Kurbatova inspektorem radniční správy, t. j. presidentem rady burmistrů moskevské radnice. Dvorský služebník, zaujav ministerský úřad, nepřinesl na takovou výši otrockého ducha, naopak, spatřiv se v samé tůni všeobecného úplatkářství a okrádání státní pokladny, které se nesmírně rozmohlo za zády věčně nepřítomného cara, vyhlásil neúnavnou válku za panovníkův zájem, neohlížeje se na osoby. Co psaní carovi, to žaloba na přehmaty nebo udání na zloděje vysokých hodností. Udal, že v Moskvě i v městech je prováděno v daních převeliké zlodějství, že i jeho radniční podpisaři jsou převelicí zloději, a volení městští burmistrové nejsou lepší než oni, v Jaroslavlji ukradli 40 tisíc, a v Pskově 90; bylo nařízeno Naryškinovi, aby to vyšetřil, ale ten vzal od zlodějů mnohé úplatky a kryl je. Kurbatov ve svých žalobách carovi se vrhal i na mocné lidi, dokonce i na samo strašidlo, hlavního popravčího mistra knížete F. J. Romodanovského, pomíjeje jen svého ochránce knížete Meňšikova, největšího okradače státní pokladny, a pro vyhubení zla prosil dokonce cara, aby mu dal trestní diktaturu, svolení odsuzovat k smrti ‚strůjce zlodějství'. Psal o statisících, jež připojil k důchodům radnice, o zvýšení jejího důchodného rozpočtu na 1½ milionu. Přes tyto úspěchy radnice stěží vyplácela vojenská vydání, a gubernská reforma ukončila vedoucí finanční úlohu Kurbatovovu i samé radnice.

Gubernská reforma r. 1708 byla podnícena směrem Petrovy činnosti, která sama byla vynucena zahraničními i domácími událostmi, přímo nebo nepřímo spojenými s válkou. Dřívější carové seděli v sídelním městě, zřídka vycházející na pouti nebo na vojenské tažení, a celá správa měla povahu přísné centralisace. Místní peníze v podobě daní přímých nebo nepřímých plynuly do sídelního města, rozptylujíce se po různých moskevských prikazech, a většina daní tu bývala pohlcována, kdežto menší část se rozplývala po místech v podobě platu venkovským sloužícím lidem i na jiné místní potřeby. Petr zvrátil tuto starou, stálou a dokonce zahnívající centralisaci. Především se sám decentralisoval k obvodu, opustiv staré sídelní město, vydal se do pohraničních krajů, a tyto pohraniční kraje jeden po druhém vzplávaly buď jeho vášnivou činností, nebo vzpourami, podnícenými touž činností. Ukončiv válečné operace na těch neb oněch hranicích, v některém koutě státu, nenechával ho Petr na pokoji, a zdvíhal jej na nohy novým těžkým podnikem. Po prvním azovském tažení začal budovati loďstvo ve Voroněži, a řada měst donského úvodí připsána byla k prikazu admirálských věcí zřízenému ve Voroněži. Tam hnali tisíce dělníků a vozili všechny místní daně na stavbu lodí mimo moskevské prikazy. Totéž bylo po dobytí Azova, kdy druhá řada měst musila odváděti daně i pracovní síly k stavbě přístavu u Taganrogu. Totéž se opakovalo i v druhém pohraničním kraji po dobytí Ingrie, kdy se počala stavba Petrohradu a založena byla oloněcká loděnice pro baltické loďstvo. V Astrachani propukla r. 1705 vzpoura proti Petrovým novotám: pro usmíření a pro uspořádání kraje byly místní

důchody převedeny ze správy ústředních institucí k disposici místních úřadů na místní potřeby. Právě tak r. 1706 po uzavření altranstädtského míru králem Augustem, kdy Petrovi začal hroziti útok Karla XII. z Polska, které se mu pokořilo, byla pro obranu západních hranic na úkor ústřední správě utvořena mocná administrativní centra v Smolensku a Kijevě. Tak průběhem událostí se vypracovala myšlenka, že místní peníze místo okružní cesty skrze moskevské prikazy, kde velmi tály, je výhodnější posílati do oblastních administrativních středisek s příslušným rozšířením kompetence místních správců, kteří se dokonce ozdobují novým titulem *gubernátorů*, třebaže jejich okruhy se ještě nenazývají guberniemi. Praktické zpracování této povšechné myšlenky bylo usnadněno jak učiněnými už pokusy, tak i jinými úvahami. V Moskvě působila řada oblastních prikazů, v nichž se soustřeďovala finanční a dílem vojenská správa rozsáhlých obvodů: takové byly prikazy kazanský, sibirský, smolenský, maloruský. Zbývalo jen přemístiti náčelníka takového prikazu v podřízený obvod, když byl dříve přiblížen k obyvatelstvu, jež měl spravovati a tím mu bylo ulehčeno vedení místní správy. Potřeba takového přemístění podnícena byla položením, které si Petr utvořil svou válkou. Dobře chápal, že by nebyl s to, aby sledoval průběh vnitřních věcí, řídě za přejíždění diplomatické vztahy i válečné operace na místech, stal by se špatným vladařem. Petr, ospravedlňuje zřízení gubernií, psal Kurbatovovi: ‚člověku je těžko za nepřítomnosti všechno chápati a vládnouti'. Zklamav se v schopnosti ústředních prikazů i samé radnice uskopojiti vojenské potřeby, chtěl Petr v čele velikých obvodů posta-

viti zplnomocněné náměstky, kteří přímo na místech by mohli vybírati nevyhnutelné na to peníze. Příliš konkrétní mysl Petrova činila ho náchylným spíše důvěřovati osobám než institucím. Z toho vznikl plán rozvrhnouti vydržování armády po částech na takové obvody a rozděliti podle nich také vojenský rozpočet. Petr těžko vnikal ve výhody ‚na jednom místě shromážděné správy', jednoty státní pokladny, o čem mu vykládal Kurbatov, a shodoval se s vládnoucím názorem, že každý obor vydání má býti přidělen k zvláštnímu prameni důchodu. Později vysvětluje smysl gubernské reformy, psal, že všechna vydání vojenská i jiná rozvrhl po guberniích, aby každý věděl, odkud určité číslo mohl dostati'. Tento plán byl také dán do základu gubernského dělení r. 1708.

Reforma byla zahájena obvyklým krátkým a nejasným ukazem Petrovým z 18. prosince 1707 přiděliti města ke Kijevu, Smolensku a jiným naznačeným gubernským centrům. Příštího roku bojarové v Nejbližší kanceláři po mnohém přemisťování rozdělili 341 měst na 8 nových velikých obvodů: byly to gubernie *moskevská, ingermanlandská* (později nazvaná *petrohradskou), kijevská, smolenská, archangelogorodská, kazanská, azovská* a *sibiřská*. Ale už r. 1711 skupina měst azovské gubernie, přidělená ke stavbě lodí ve Voroněži, objevuje se s pojmenováním gubernie *voroněžské*, takže gubernií bylo 9, právě tolik, kolik bylo naznačeno místních obvodů za cara Fedora. Ale touto číselnou shodou a snad ještě administrativní konstrukcí, lépe řečeno, všeobecnou ideou velikého vojensko-administrativního obvodu byla také omezena spojitost gubernského dělení s dřívějším obvodovým (hlava

XLVIII). Svými územními obrysy se gubernie neshodovaly ani s těmito obvody, ani s okruhy moskevských oblastních prikazů: v některé gubernii bylo umístěno několik takových okruhů, a některý okruh byl rozdroben mezi několik gubernií. Rozdělení se řídilo vzdáleností měst od gubernských center nebo dopravními cestami: tak k Moskvě byla přidělena města, která se paprskovitě rozbíhala od sídelního města po 9 silnicích, novgorodské, kolomenské, kašírské a j. Nebyly v tomto administrativním přemístění také bez účasti úvahy napřed jmenovaných gubernátorů, vesměs lidí vlivných jako kníže Menšikov, T. Strešněv, F. Apraksin. Po rozdělení gubernií nastávalo, když bylo na ně rozvrženo vydržování vojenských sil, vypočítat částku vojenského vydání a rozpočíst, jaký díl jeho může na sebe přijmout každá gubernie: to bylo základním cílem reformy. O této věci pracovali bližnjaja kanceljarija a jmenovaní gubernátoři; bylo o ní jednáno na schůzích dumy a na gubernátorských sjezdech a jednání se protáhlo do r. 1712, kdy shledali možným pustiti do chodu nově zbudovaný administrativní mechanismus. O reformu dávno připravenou se starali celá 4 léta a ne bez omylu: hlavní kontrolní instituce, Bližnjaja kanceljarija, rozdělujíc pluky po guberniích, pro nedostatek zpráv vynechala 19 pluků. Sám Petr po Poltavě nemyslil tak na to, jak rozvrhnouti vydržování vojska na brzký mír a jak rozmístiti pluky po guberniích: blouznil o blízkém ukončení války, která se protáhla ještě na 11 let.

Gubernská reforma kladla na místní správu dosti hustou novou administrativní vrstvu. Podle osobního stavu byl r. 1715 při gubernátorovi vicegubernátor jako jeho pomocník nebo správ-

ce části gubernie, landrichter pro věci soudní, oberproviantmejster a proviantmejstři pro vybírání obilních důchodů a různí komisaři. Ale ani moc gubernátorova nebyla neobmezená: pokus v osobách vévodských pomocníků připoutati šlechtickou společnost k účasti v místní správě, který se nepodařil na venkově, byl nyní opakován na širší základně. Ukaz z 24. dubna 1713 nařizoval, aby při gubernátorech byli ‚landrati', 8 až 12 lidí, podle velikosti gubernie, a aby gubernátor rozhodoval o všech věcech s nimi podle většiny hlasů; v tomto ‚konsiliu' byl gubernátor ‚ne jako vládce, ale jako president', mající jen dva hlasy. Landrati, hodnost, vypůjčená z baltického kraje po jeho dobytí, jmenováni byli Senátem z dvojnásobného počtu ‚kandidatorů', určených gubernátorem. Později však Petr, zpozorovav pravděpodobně nevhodnost jmenování rádců gubernátorových podle jeho návrhu, rozmyslil se a 20. ledna 1714 nařídil: ‚landratory voliti v každém městě nebo na venkově všemi šlechtici s jejich podpisy.' Senát nevykonal tohoto nařízení a jmenoval landraty sám podle seznamů, které poslali gubernátoři, a r. 1716 také sám Petr zrušil své nařízení Senátem už nevykonávané, nařídiv Senátu, aby landraty jmenoval důstojníky, propuštěné pro stáří nebo zranění. Tak se landrat ani nestal voleným zástupcem gubernské šlechtické společnosti při gubernátorovi, ale proměnil se v úředníka pro zvláštní rozkazy Senátu a téhož gubernátora. Opakovala se historie s vévodskými pomocníky. Ale už před ukazem o landratech-invalidech uchýlila se tato hodnost od svého původního určení. Petrovy gubernie byly rozsáhlé okruhy, které obsahovaly několik současných gubernií.

Tak tehdejší moskevskou gubernii tvořily v celku nebo částmi nynější gubernie moskevská a obklopující ji kalužská, tulská, vladimirská, jaroslavská a kostromská. Tyto rozsáhlé oblasti pak se znovu dělily na dřívější újezdy, ponejvíce drobné. Tato nesouměrnost administrativních částí s celkem podněcovala potřebu oblastní jednotky mezi nimi.

Od r. 1711 se počaly újezdy spojovati v *provincie* ne v podobě všeobecného okamžitého opatření, ale postupně, podle místních nebo jiných úvah. Tak většina újezdů moskevské gubernie utvořila 8 provincií. Obě tato nová dělení gubernií, újezdní i provinční, přetal Petr třetím. Gubernie příkře se lišily mezi sebou důchodností pro státní pokladnu, hlavně množstvím poplatných dvorů. V moskevské gubernii na příklad bylo 246 tisíc dvorů, kdežto v azovské jen 42 tisíc. Podrobný soupis podle dvorů byl velmi namáhavý. Petr, maje rád jednodušší matematická schémata, chtěl uvésti tyto rozmanité gubernské veličiny na jednoho finančního jmenovatele a vymyslil velikou početní jednotku, *dolju*, neznámo proč jí určiv 5536 dvorů, a za souhrn všech dvorů v státě přijav docela libovolné číslo 812 tisíc, jako by vypočítané podle soupisných knih z r. 1678. Počtem takových doljí, vypočítaným pro každou gubernii, byla určována její účast v státních povinnostech. Když Petr ustanovil hodnost landratů, proměnil tuto početní jednotku v administrativní okruh, znovu rozděliv na dolji samy gubernie, a ne prostě jejich dvorské číslo ve finančních tabulkách. Po nezdaru vévodské správy s volenými pomocníky z místních šlechticů, od r. 1711 zároveň se zavedením gubernských institucí vévodové tam, kde se zacho-

vali od reformy r. 1699, objevují se pod názvem *komendantů* s obnovenými plnými mocmi, soustřeďujíce ve svých rukou moc finanční i soudní nejen nad venkovským, ale i nad městským obyvatelstvem újezda. Těžko říci, došlo-li k tomuto zrušení městské samosprávy podle nařízení shora, nebo působením zdola, vlivem prakse a zvyku. V téže době, jak jsme viděli, újezdy se místy skládaly v provincie pod správou oberkomendantů, jimž byli podřízeni újezdní komendanti provincie. Ukazem z 28. ledna 1715 zrušeno jak staré újezdní, tak i vytvářející se provinční dělení s komendanty i oberkomendanty a gubernie byly děleny na dolji, jejichž správci se stávali landrati s finanční, policejní a soudní mocí, ale jen nad újezdním, ne nad městským obyvatelstvem, a landratům bylo nařízeno, aby tohoto obyvatelstva v ničem nespravovali a do jeho věcí se nemísili. Tento ukaz způsobil nové přebudování oblastní správy se zrušením odvěkého základu, újezdu. Landratské dolji se někdy shodovaly s újezdy, někdy obsahovaly několik újezdů, často roztrhávaly újezd, neuznávajíce ani dějin, ani zeměpisu ve jménu aritmetiky. Při tom ovšem nebylo lze nalinkovati gubernii na kostky, z nichž každá by měla stejně po 5536 dvorech, a ukaz ponechával gubernátorům, aby ustanovovali na dolju více nebo méně než tato norma, ‚kolik bude vhodnější podle vzdálenosti místa'. Proto bylo v některé dolji 8000 dvorů, v sousední téměř dvakrát méně a počet skutečných doljí mohl se hodně lišiti od počtu normálních, ale počtem doljí byl určován stupeň účasti gubernie v státních povinnostech a určován byl nazdařbůh, ‚podle náhledu gubernátorova', kterým byla porušována všechna zákono-

dárcova matematika doljí. Při tom bylo třeba zvětšiti množství landratův: v moskevské gubernii podle počtu napočítaných v ní doljí bylo třeba 44 landratů místo původně jmenovaných 13. Konečně ukaz roku 1715 zrušil landratskou radu při gubernátorovi, hlavní vládní místo v gubernii. Ukaz, rozeslav landraty po doljích, bál se ponechati gubernátora samotného, bez dozoru: u něho stále po řadě měli zůstávati dva landrati měsíc nebo dva, a na konci roku všichni landrati gubernie se sjížděli do gubernského města, uzavírali výroční účty gubernie a rozhodovali věci, které náležely jejich valnému shromáždění. Takovým pořádkem se utvářel dvousmyslný vztah landrata ke gubernátorovi: jako správce části gubernie byl landrat podroben gubernátorovi, ale jako člen landratské rady byl jeho pomocníkem. Za plnomocného významu gubernátora jako oblastního ministra, převládal ovšem první vztah: gubernátoři zacházeli s landsraty ‚jako mocnářsky, a ne jako presidentsky', smýkali jimi, udělovali jim příkazy ne po řadě, dokonce je vrhali do vězení — je, své pomocníky, proti zákonu. Spěšné přebudování institucí pokazilo služební disciplinu: na překračování moci odpovídali podřízení neposloucháním vládců. Na konci r. 1715, sotva se landrati ujali správy doljí, poručili jim vykonati nový soupis, každému ve své dolji. Spojením běžné správy s takovou těžkopádnou věcí zvolnila se správa i soupis: soupis se protáhl na celý rok 1716 i rok 1717, a senát i car spěchali. Landratům bylo nařízeno, aby se stůj co stůj dostavili do Petrohradu se soupisnými knihami první zimní cestou na konci r. 1717. Po celý rok 1718 se dostavili daleko ne všichni. Jednomu landratovi bylo posla-

no 15 ukazů: nejel. Bylo nařízeno poslati neposluchy v okovech; pro jednoho poslali s rozkazem zatknouti ho, nepojede-li, a zajmouti jeho lidi; ale landrat nejel a prohlásil, kdo bude lidi jímat, toho že bude bít.

V gubernské reformě neprojevilo Petrovo zákonodárství ani zvolna promyšlené myšlenky, ani bystrého budovatelského postřehu. Cíl reformy byl výhradně fiskální. Gubernské instituce nabyly odpuzujícího charakteru lisu na lisování peněz z poplatníků; ze všeho nejméně myslili na blahobyt obyvatelstva. Ale potřeby státní pokladny rostly, a gubernátoři jim nepostačili. Loďstvo požadovalo k roku 1715 téměř dvakrát tolik, co k roku 1711. Řadové baltické lodi pro nedostatek prostředků na vyzbrojení se bály vyplouti na širé moře. Pluky nedostávaly včas platu a proměňovaly se v tlupy marodérů; vyslancům neposílali peněz a ti neměli ani čím vydržovati sebe, ani dělati nevyhnutelné nákupy. Petr pobízel vykonavatele ‚krutými ukazy', hrozil nehybným gubernátorům, kteří ‚tuze raka napodobují', že bude ‚ne slovem, ale rukama s nimi jednat'. Senátu bylo nařízeno gubernátorů, kteří nedovedou ‚bez národa obtížení' vyhledávati nové důchody, ‚nelitovat v trestech'. Od landratů, kteří neposílali do sídelního města peníze podle rozvrhu, požadován byl zpět jejich roční plat 120 rublů. Gubernské komisary, kteří sloužili jen jako prostředníci ve stycích Senátu s gubernátory a vůbec nebyli vinni tím, že z jejich gubernií nebyly posílány peníze, bili na exekuci dvakrát týdně; jiných prostředků kromě pokuty a exekuce nemohli vymyslit, aby povzbudili vykonavatele. Někteří gubernátoři, pečujíce o zisk státní pokladny, pouštěli se do

všeho. Kazanský gubernátor, Apraksin, bratr generála-admirála, podávaje falešné zprávy o nových důchodech jím vymyšlených, věnoval jednou Petrovi z takových důchodů 120 tisíc rublů (asi milion na našich penězích), a aby dokázal svou finanční vynalézavost zasedl si na zatemnělé příslušníky cizích plemen ve své gubernii, přinutiv je mezi jiným kupovati erární tabák po 2 rublech za funt na našich penězích; byl zaveden nucený odbyt asi za sto padesát tisíc rublů na našich penězích. Ale vyšlo najevo, že zisk je drahý: utiskovaní příslušníci cizích plemen mnohatisícovou massou (více než 33 tisíc dvorů) odešli z gubernie, způsobivše státní pokladně úbytek div ne trojnásob větší, než byl Apraksinův zisk, který chtěli urvati od příslušníků cizích plemen. Vykrucovali se všelijak, zmenšovali výdaje, zaváděli mimořádné dočasné daně; ale jedné takové daně se nevybrala ani třetina — znamení to, že nebylo z čeho brát. R. 1708 Petr, tuše chronický deficit a nespoléhaje se na zastaralou prikaznou správu, hledal východisko v decentralisaci a přeložil berní úřady z centra do gubernií. Malý zdar nového pořádku ho přinutil pomýšleti na nový návrat k centru, aby plně ospravedlnil bajku o muzikantech. Zvláštnosti, které si za Petra osvojila Bojarská duma, přešly také na vládní instituce, které ji nahradily. Senát se objevil s charakterem dočasné komise, jaké byly vybírány z dumy na dobu carova odjezdu a v jakou sama duma se začala proměňovat za častých a dlouhých nepřítomností Petrových. Chystaje se na turecké tažení, vydal Petr krátký ukaz 22. února 1711, který hlásil: ‚určili jsme, aby za naší nepřítomnosti byl Vládnoucí Senát pro správu', nebo ‚pro stálou naši v těch-

to vojnách nepřítomnost ustanovili jsme Správní Senát', jak stojí v druhém ukaze. A tak byl Senát zakládán na čas: vždyť Petr nezamýšlel žíti v stálé nepřítomnosti jako Karel XII. Potom byli v ukaze vyjmenováni noví senátoři, v počtu 9 lidí, velmi blízkém obvyklému tehdy složení kdysi četné Bojarské dumy; tři z jejích členů vstoupili také do senátu. Jedním ukazem z 2. března 1711 ukládal Senátu na dobu své nepřítomnosti vyšší dozor nad soudy a výdaji, starost o rozmnožení důchodů a řadu zvláštních poručení o odvádění mladých šlechticů a bojarských lidí jako zálohy důstojníků, o prohlížení erárního zboží, o směnkách a obchodu, a jiným ukazem určil moc a odpovědnost Senátu: všechny osoby a instituce byly povinny podrobovati se mu jako samému panovníkovi pod trestem smrti za neposlechnutí; nikdo nemůže dokonce mluviti o nespravedlivých opatřeních senátu do návratu panovníka, kterému Senát sám složí účty ze svého konání. R. 1711, vyčítaje z ciziny Senátu nepořádky ve správě, ‚na což mně pro takovou dálku a pro tu těžkou válku není možno dohlédnouti', domlouval Petr přísně senátorům, aby na všechno přísně dohlíželi, ‚poněvadž mnoho práce nemáte, kromě pouhé správy, kterou když nedbale vykonávati budete tu před Bohem, a potom ani zdejšímu soudu se nevyhnete.' Petr povolával někdy senátory z Moskvy do místa svého dočasného pobytu, do Revalu, do Petrohradu, se všemi zprávami, aby se odpovídali, co podle daných ukazů bylo uděláno a co nedoděláno a proč'. V původní kompetenci Senátu není viděti žádných zákonodárných funkcí staré Bojarské dumy: právě jako konsilia ministrů, tak i Senát nebyl státní radou při panovníkovi, ale vyšší vý-

konnou a odpovědnou institucí pro běžné věci správy a pro vykonávání zvláštních poručení nepřítomného panovníka, — rada, která se shromažďovala ‚místo přítomnosti Jeho Veličenstva vlastní osoby'. Průběh války a zahraniční politika nepodléhaly jeho vedení. Senát zdědil po konsiliu dvě pomocné instituce: soudní komoru jako zvláštní soudní oddělení, a nejbližší kancelář, která byla při Senátu pro počítání a revisi příjmů a vydání. Ale dočasná komise, jakou se jeví Senát r. 1711, postupně se proměňuje v stálou svrchovanou instituci, jako dočasný hlavní stan na Něvě se proměnil v sídelní město říše, jako poddůstojník Preobraženského pluku ‚Aleksandra' Menšikov se stal vévodou Ižorským, ‚suvrenem ve své državě', — jak se vyjádřil kníže Kurakin.

Původ, přesněji řečeno, takové proměnění Senátu spojeno bylo s gubernskou reformou roku 1708. Tato reforma zničila nebo porušila centrální prikaznou správu: jedny prikazy, jako sibiřský a kazanský, zrušila, přemístivši jejich úřady do příslušných gubernií, druhé změnila z všestátních v instituce moskevské gubernie. K těmto náležela i moskevská radnice, která se nyní stala prostě moskevskou městskou správou. Byl utvářen konstrukcí vzácný stát, skládající se z 8 obsáhlých satrapií, ničím nespojených v sídelním městě, a také samého sídelního města nebylo: Moskva jím přestávala býti, a Petrohrad se jím ještě nestal. Oblasti nespojovalo centrum zeměpisné, ale osobní a pohyblivé, bloudící po radiusech a periferiích, sám panovník. Konsilia ministrů se scházela náhodně a v náhodném složení, přes předpisy, které přesně regulovaly jeho jednací pořad. Podle seznamu

z r. 1705 bylo 38 dumských lidí, bojarů, okolničí a dumských šlechticů, ale na počátku r. 1706, když Karel XII. neočekávaným tažením z Polska odřízl styk ruskému sboru u Grodna, kdy bylo nutno uvažovati a učiniti rozhodná opatření, byli u cara v Moskvě jen dva ministři, dumští lidé: ostatní byli ‚ve službách', na služebních cestách. Z prikazů v Moskvě zůstaly jen požadující a vydávající, jako vojenský, dělostřelecký, admirálský, vyslanecký. V sídelním městě se soustřeďovala finanční potřeba, kdežto gubernská administrace opatřovala peníze; ale v Moskvě nezůstala instituce pro vyšší řízení finančních příjmů a pro vrchní dozor nad finančními spotřebiteli, t. j. nebylo vlády. Prostřed svých vojensko-strategických a diplomatických operací Petr jako by nepozoroval, že, zakládaje 8 gubernií, vytvořil 8 rekrutských a finančních kanceláří pro doplňování a udržování pluků v zápase s nebezpečným nepřítelem, ale ponechával stát bez ústřední vnitřní správy, a sebe bez přímých blízkých vykladačů a prostředkovatelů své panovnické vůle. Takovým prostředníkem nemohl býti ministerský sjezd v Bližní kanceláři bez určitého oboru a stálého složení ze správců, zaujatých jinými věcmi a povinných podpisovati protokoly zasedání, aby tím projevili svou ‚hloupost'. Tehdy Petr nepotřeboval státní dumy, poradné nebo zákonodárné, ale prosté státní správy z nemnohých rozumných pracovníků, kteří by byli schopni uhodnouti vůli, zachytit nejasnou myšlenku carovu, skrytou v lakonické šarádě narychlo načrtnutého osobního ukazu, vypracovati ji v srozumitelné a vykonatelné nařízení a mocně dohlédnouti na jeho uskutečnění, — správa natolik plnomocná, aby

se jí všichni báli, a natolik odpovědná, aby i sama se něčeho bála. Alter ego cara v očích národa, co chvíle cítící nad sebou carské quos ego — taková byla původní idea Senátu, byla-li jen nějaká idea v jeho utvoření. Senát musil rozhodovati věc jednomyslně. Aby jeho jednomyslnost nebyla vynucována osobním nátlakem někoho, nebyl do Senátu uveden nikdo z vynikajících spolupracovníků Petrových, ani Menšikov, ani Apraksin, ani Šeremetěv, ani kancléř Golovkin a j. Tito ‚nejvyšší páni', ‚principálové', jak je nazývá ukaz, nejbližší spolupracovníci carovi ve věcech vojenských a diplomatických, které nebyly v kompetenci Senátu, postaveni byli mimo jeho obor a mohli mu psáti ‚ukazem Carského Veličenstva'. V téže době dával Petr Menšikovovi najevo, že i on, kníže Ižorskij, jako petrohradský gubernátor, je povinen poslouchati Senátu jako jiní gubernátoři. Vidíme dvě vlády, jejichž působení se křižuje, mají vzájemně se protínající kompetence, tu je podřízena jedna druhé, tu je nezávislá: tehdejší politické vědomí dovedlo v sobě slučovati takové spojitosti neslučitelných vztahů prostě proto, že na podobné předměty ještě nepomyslili nebo nedovedli o nich mysliti. Většina Senátu se skládala z pracovníků, kteří naprosto nepřináleželi k vynikající úřednické šlechtě: Samarin byl vojenským důchodním, kníže Gr. Volkonskij správcem tulských státních podniků, Apuchtin generálem-ubytovatelem a pod. Takoví lidé nerozuměli vojenskému hospodářství, nejdůležitějšímu předmětu senátské správy, hůře než kterýkoliv principál, a ukradnouti mohli jistě méně než Menšikov, jestliže senátor kníže M. Dolgorukij nedovedl psát, tu i Menšikov o málo ho předčil

v tomto umění, stěží kresle písmena svého jména. A tak dvěma podmínkami byly vytvořeny potřeby správy, které podnítily zřízení Senátu jako dočasné komise, a později upevnily jeho existenci a určily jeho obor, složení a význam: bylo to rozpadnutí staré Bojarské dumy a trvalá nepřítomnost carova. První podmínka, zmizení ústřední vlády, vytvořila nutnost vyšší vládní instituce se *stálým* složením a určeným oborem, soustředěným výhradně na věci mu určené. Z druhé podmínky vyplývala výkonná a dozorčí povaha instituce bez poradného významu a zákonodárné autority a přísná odpovědnost z užívání mimořádných dočasných plných mocí.

Nejdůležitější úkol Senátu, který si Petr při jeho založení nejvíce ujasňoval, záležel ve výkonné moci a v dozoru nad celou správou. Bližnjaja kanceljarija přimkla k senátské pro rozpočtové účetnictví. Jedním z prvních aktů vládní působnosti Senátu bylo zřízení orgánu aktivní kontroly. Ukazem z 5. března 1711 bylo Senátu nařízeno zvoliti oberfiskála, člověka rozumného a dobrého, nechť by byl jakéhokoliv povolání, který musil na všechny věci *tajně* dohlížet a vyzvídati o nespravedlivém soudě, ‚rovněž při vybírání daní a j.' Oberfiskál poháněl obviněného, ‚nechť je jakkoliv vysoké hodnosti', k odpovědnosti před Senát a tam ho usvědčoval. Když fiskál dokázal své obvinění, dostával polovici pokuty od usvědčeného; avšak i nedokázané obvinění bylo zakázáno klásti fiskálovi za vinu, ba i zlobiti se na něho za to ‚pod krutým trestem a konfiskací celého majetku'. Oberfiskál působil skrze síť podřízených mu fiskálů, rozprostřenou po všech oblastech a úřadech. Protože podle ukazu každé město musilo míti jednoho nebo

dva fiskály, a měst bylo tehdy na 340, tu všech takových špehů sídelního města, venkovských i městských s úředními mohlo být celkem asi 500. Později byla tato síť ještě složitější: v loďstvu se objevil vlastní oberfiskál se zvláštními podřízenými fiskály. Neodpovědnost fiskálů vábila k libovůli a zneužívání, které se také nemeškaly projeviti. Sám oberfiskál Něstěrov, horlivý odhalovatel všelikých nepravd, nešetřící ani svých přímých představených senátorů, nejvyšších ochránců spravedlnosti, nevyjímaje ani knížete J. F. Dolgorukého, jehož služební korektnost se stala příslovečnou, dovedší svými odhaleními na šibenici sibiřského gubernátora knížete Gagarina, — tento bojovník za pravdu byl usvědčen z braní úplatků, byl souzen a odsouzen k trestu smrti a lámán kolem. Staroruské soudnictví připouštělo udání jako soukromý prostředek k podnícení soudní věci, ale prostředek byl dvojsečný: udavač, přiváděje nařčeného do mučírny, sám se tam mohl dostat. Nyní se udání stalo státní institucí, zbavenou všeho nebezpečí. Zřízení hodnosti fiskála vnášelo do správy i do společnosti mravně nepěkný motiv. Velikoruští archijerejové, lhostejní a neschopní mravní výchovy svého stáda, jako obyčejně pomlčeli: ale Malorus mitropolit Štěfan Javorskij, ochránce trůnu patriarchova, nesnesl a r. 1713 v carský den v přítomnosti senátorů přímo nazval v kázání ukaz o fiskálech neřestným zákonem, připojiv k tomu průzračné a vyčítavé narážky na způsob života samého Petra. Senátoři zakázali Štěfanovi kázati; ale Petr se nedotkl svého odhalovatele s vysokou hodností a dokonce si možná vzpomněl na jeho kázání r. 1714, dav fiskálství v novém ukaze opatrnější a odpovědnější

postavení a mezi jiným mu uloživ prokurátorskou povinnost vyšetřovati ‚věci národní, za něž není prosebníka'. Ostatně později druhý Malorus Feofan Prokopovič zastřel liberální hřích krajanův, vloživ do svého *Duchovného Reglamentu* stydlivý předpis, aby církevní nepořádky nebo pověrčivé obyčeje oznamovali biskupovi probošti nebo úmyslně k tomu ustanovení duchovní, ‚jakoby duchovní fiskálové'. Ale brzo nově zřízený Synod, zanechav falešné stydlivosti a odvolávaje se na týž Duchovnyj Reglament, zavedl i do svého oboru ne ‚jakoby', ale skutečné duchovní fiskály podle vzoru světských, jen jim dal jiný, z katolické terminologie vzatý a duchovnímu sluchu srozumitelnější název *inkvisitorů*, a nařídil získávati pro tuto hodnost lidi ‚čistého svědomí', ovšem, z mnišských hodností. Řeholní kněz Pafnutij, budovatel moskevského Danilova kláštera, byl jmenován protoinkvisitorem. Petrovo zákonodárství, neobmezujíc udání na okruh hodnostních vztahů, pokoušelo se uvésti je na širší působiště. Fiskálstvo bylo podle zákona pomocným nástrojem Senátu; ale senátorové zacházeli s fiskály opovržlivě a hrubě, protože udávali carovi i na Senát; kníže J. Dolgorukij je nazýval v Senátě antikristy a taškáři. Petr uznávaje hodnost fiskála za těžkou a nenáviděnou a přijímaje ji pod svou zvláštní ochranu, chtěl mu vytvořiti oporu i v společenských mravech. Řada veřejně ohlášených ukazů, bouříc proti loupení a všeho druhu potměšilému sahání na státní zájem, povolávala lidi všelikých hodností ‚od prvních dokonce po zemědělce', aby bez obavy přijížděli a udávali samému caru lupiče národa a škůdce státních zájmů; doba pro taková udání byla od října do března; pravdivý

udavač ‚za takovou službu' dostane zločincův movitý i nemovitý majetek, ba i jeho hodnost. Podle litery zákona sedlák knížete Dolgorukého, učiniv na něho pravdivé udání, dostal jeho statek a hodnost generála-krigs-plenipotenciara; a kdo, připojoval ukaz, zná porušitele ukazů, neoznámí to, sám ‚bude bez milosti popraven nebo potrestán'. Udání se stávalo nejen pro fiskála, ale i pro prostého obyvatele ‚službou', svého druhu přirozenou povinností; občanská svědomí byla zabavována ve prospěch státní pokladny, jako koně pro armádu. Špehování a udání, podněcovány pokutami, proměňovaly se v řemeslo, ve výdělek a zároveň s pokutami hrozily, že se stanou nejúčinnější ochranou práva a pořádku, dokonce slušnosti. Staroruské duchovenstvo poděsilo představu svého stáda hrůzami záhrobní odplaty, ale neumělo vzbuditi úctu ani k sobě samému, ani k chrámu Božímu. V kostele za bohoslužeb se chovali nedbale, rozmlouvali; r. 1719 nebylo vydáno církevní napomenutí, ale carský ukaz pro vyhlášení v Moskvě — státi v kostelích mlčky a jmenovati z dobrých lidí ty, kdo by dohlíželi na to, a na místě, nepouštějíce je z kostela, pokutovali výtržníky jedním rublem.

Senát jako nejvyšší ochránce soudnictví a stát. hospodářství měl od samého počátku své činnosti neuspokojivé podřízené orgány. Byla to v centru hromada starých i nových, moskevských i petrohradských prikazů, kanceláří, pisáren, komisí s popletenými obory a neurčitými vztahy, někdy náhodného původu, a v oblastech — 8 gubernátorů, neposlouchajících někdy ani samého cara, neřkuli Senátu. Při Senátu byly po ministerském konsiliu zděděné soudní komory jako

jeho soudní oddělení, a účetní Bližnjaja kanceljarija. K nejhlavnějším povinnostem Senátu náleželo ‚pokud možno peníze sbírat' a zkoumati státní výdaje, aby zrušil zbytečné, a zatím odnikud mu neposílali vyúčtování peněz a za řadu let nemohl sestaviti zprávu, kolik bylo v celé říši přijato a vydáno, kolik přebylo a kolik bylo nedoplaceno. Tato nepodrobenost kontrole ve chvíli největšího rozmachu války a finanční krise ze všeho nejsilněji musila přesvědčiti Petra o nevyhnutelnosti naprostého přebudování ústřední správy. Sám byl velmi málo připraven na toto odvětví státního díla, neměl ani dosti ideí, ani pozorování, a jako dříve v hledání nových pramenů důchodů užíval vynalézavosti domácích pribyljščíků, tak i nyní při organisaci správy se obrátil o pomoc k cizím vzorům a znalcům. Informoval se o zařízení ústředních institucí za hranicemi: ve Švédsku, v Německu a v jiných zemích nacházel kollegia; cizinci mu podávali memoranda o zavedení kollegií, a Petr rozhodl dáti ruské správě tuto formu. Už r. 1712 byl učiněn pokus zříditi ‚kollegium' pro obchodní věci s pomocí cizinců, neboť, jak psal Petr, ‚jejich obchod je nepoměrně lepší našeho'. Nařídil svým zahraničním agentům, aby sbírali údaje o cizích kollegiích a knihy z oboru právnického, obzvláště pak zval cizí pracovníky do služeb v ruských kollegiích, neboť bez lidí ‚jen podle knih nebude lze dělat, neboť všech cirkumstancí nikdy nepíší'. Dlouho a s velikou námahou hledali v Německu a v Čechách učené právníky a zkušené úředníky, tajemníky a písaře, obzvláště mezi Slovany, kteří by mohli uspořádati věc v ruských institucích; povolávali do služby dokonce zajaté Švédy, kteří se už naučili

rusky. Poznav švédská kollegia, která byla tehdy v Evropě pokládána za vzorná, rozhodl se Petr r. 1715 vzíti je za vzor při organisaci svých ústředních institucí. V tom rozhodnutí nelze viděti nic neočekávaného nebo něco svévolného. Ani v moskevské státní minulosti, ani v pracovnících Petra obklopujících, ani v svém vlastním politickém myšlení nenacházel žádného materiálu pro zbudování svérázného systému státních institucí. Na tyto instituce se díval pohledem lodního mistra: proč vynalézati nějakou zvláštní ruskou fregatu, když na Bílém i na Baltickém moři nádherně plují holandské a anglické lodi. Lodí v Rusku vyrobených ne málo už shnilo v Perejaslavli. Ale i tentokráte šla věc obvyklým průběhem všech reforem Petrových: rychlé rozhodnutí bylo provázeno zdlouhavým vykonáním. Petr vypravil holštýnského kameralistu Ficka do Švédska, aby blíže prozkoumal tamní kollegia a pozval do svých služeb slezského barona von Lüberas, znalce švédských institucí. Oba mu navezli sta reglementů a zpráv švédských kollegií i vlastních projektů o jejich zavedení v Rusku, a druhý najal v Německu, Čechách a Slezsku půldruhého sta ochotníků pro službu v ruských kollegiích. Oba, obzvláště Fick, činně se účastnil utvoření těchto kollegií. Konečně k r. 1718 sestavili plán kolležské organisace, ustanovili hodnostní složení každého kollegia, jmenovali presidenty a vicepresidenty a všem kollegiím bylo nařízeno, aby si napsala na podkladě švédského řádu reglamenty, a články švédského řádu nevhodné ‚nebo se situací této říše se neshodující nahradili novými podle svého uvážení'. R. 1718 měli presidenti uspořádati svá kollegia, aby od r. 1719 zahájili jejich činnost;

ale následovala oddálení a nová oddálení a kollegia nezahájila činnost od r. 1719 a některá ani od r. 1720. Původně bylo ustanoveno 9 kollegií, které ukaz z 12. prosince 1718 vypočítává v tomto pořádku a s těmito názvy: 1. *Cizozemských věcí*, 2. *Kamor*, obor státních peněžních příjmů, 3. *Justicija*, 4. *Revizion*, ‚počítání všech státních příjmů a vydání', t. j. obor finanční kontroly, 5. *Voinskoj* (kollegium), obor pěších vojenských sil, 6. *Admiraltějskoj*, obor námořních sil, 7. *Kommerc*, obor obchodu, 8. *Berg* a *Manufaktur*, obor horního a továrního průmyslu a 9. *Štatskontor*, obor státních výdajů. Z tohoto výpočtu je především viděti, jaké státní zájmy jako hlavní vyžadovaly podle tehdejších pojmů horlivého provedení ve správě: z devíti kollegií pět spravovalo státní a národní hospodářství, finance a průmysl. Kollegia vnášela ve správu dva prvky, odlišující je od starých prikazů: systematičtější a soustředěnější rozdělení oborů a poradní pořádek vedení věcí. Z 9 kollegií snad jen dvě se shodovala okruhem věcí se starými prikazy: Kollegium zahraničních věcí s vyslaneckým prikazem a Revizion-kollegija s účetním; ostatní kollegia tvořila obory nového složení. V tomto složení zmizel prvek územní, vlastní starým prikazům, jejichž většina spravovala výhradně nebo převážnou měrou určité věci jen v části státu, v jednom nebo v několika újezdech. Gubernská reforma zrušila mnoho takových prikazů; v kolležské reformě zmizely i poslední z nich. Každé kollegium v určeném mu odvětví správy prostíralo svou působnost na celý prostor státu. Vůbec všechny staré prikazy, dožívající ještě svůj věk, byly buď pohlceny od kollegií, nebo jim podřízeny; tak na příklad do složení Justic-kollegia

vešlo 7 prikazů. Tak se zjednodušovalo a zaokrouhlovalo dělení oborů v centru; ale zbývala ještě řada nových kontorů a kanceláří, které tu byly podřízeny kollegiím, tu tvořily zvláštní hlavní správy: tak vedle Vojinského kollegia působily kanceláře *Hlavní proviantská* a *Dělostřelecká a Hlavní komisariát*, spravující doplňování a výzbroj armády. To znamená, že kolležská reforma nevnesla do uspořádání oborů to zjednodušení a zaokrouhlení, jaké slibuje přehled kollegií. A Petr nemohl zdolati zděděný návyk zřizovati administrativní vedlejší jizby, komůrky a přístěnky, které rádi zaváděli do své správy staří moskevští státní budovatelé, napodobujíce soukromou stavbu domů. Ostatně v zájmu systematického rovnoměrného rozdělení věcí byl také původní plán kollegií podroben změnám při uskutečnění. Poměstný prikaz, podrobený Justickollegiu, byl pro rozsáhlou agendu oddělen v samostatné *Votčinné kollegium*, součásti Berg a Manufaktur-kollegia se rozdělily na dvě oddělená kollegia, a revisní kollegium jako kontrolní orgán splynulo se Senátem, nejvyšší kontrolou, a jeho oddělení podle upřímného přiznání ukazu ‚bez rozvážení tehdy učiněno bylo', jako dílo nedomyšlenosti. To znamená, že na konci Petrovy vlády bylo kollegií deset. Druhou odlišností kollegií od prikazů byl poradní pořádek vedení agendy. Takový pořádek nebyl cizí ani staré prikazní administraci: podle Uložení soudcové nebo přednostové prikazů musili rozhodovati věci zároveň s pomocníky a staršími písaři. Prikazní kollegiálnost však nebyla přesně regulována a zapadla pod tlakem silných přednostů. Petr, který zavedl tento pořádek v ministerském konsiliu, v újezdní i gubernské

správě, a později v Senátu, chtěl jej pevně zakotviti ve všech ústředních institucích. Absolutní moc potřebuje rady, která jí nahrazuje zákony; ‚všechno nejlepší uspořádání skrze rady bývá', hlásí *Vojinskij ustav* Petrův; jedna osoba snáze skryje nezákonnost než mnozí pomocníci: někdo přece vyzradí. Shromáždění kollegia se skládalo z 11 členů, presidenta, vicepresidenta, 4 radů a 4 assesorů, k nimž se připojoval ještě jeden rada nebo assesor z cizinců; ze dvou sekretářů kolležské kanceláře byl jeden také jmenován z cizinců. Rozhodováno bylo většinou hlasů shromáždění, a pro referování shromáždění byla akta rozdělována mezi rady a assesory, z nichž každý spravoval také příslušnou část kanceláře, tvoře v jejím čele zvláštní oddělení nebo departement kollegia. Uvedení cizinců v složení kollegií mělo sloužiti tomu, aby vedle ruských nováčků byli postaveni zkušení vůdci. Proto také Petr obyčejně jmenoval vedle ruského presidenta cizince vicepresidentem. Tak ve vojenském kollegiu vedle presidenta knížete Menšikova byl vicepresidentem generál Weide, v Kammer-kollegiu president kníže D. M. Golicyn, vicepresident revelský landrat baron Nierodt; jen v čele horního-manufakturního kollegia nacházíme dva cizince, učeného dělostřelce Bruca a zmíněného Lüberasa. Ukaz z r. 1717 ustanovoval pořádek, jak mají jmenovaní presidenti ‚sestaviti svá kollegia', uspořádati jejich shromáždění; na místa radů a assesorů sami vybírali po dvou nebo po třech kandidátech, jen ne ze svých příbuzných a ‚vlastních kreatur'; podle těchto kandidátních seznamů shromáždění všech kollegií hlasovalo o obsazení hodností. — Tak, opakuji, kolležské

dělení se lišilo od příkazného: 1. rozdělením věcí podle oboru, 2. rozsahem působnosti institucí a 3. pořádkem agendy.

HLAVA ŠEDESÁTÁ SEDMÁ.

Přetvoření Senátu. — Senát a generál-návladní. — Nové změny v místní správě. — Zemští komisaři. — Magistráty. — Základy nových institucí. — Rozdíl základů ústřední a oblastní správy. — Reglementy. — Nová správa ve skutečnosti. — Loupežení.

Kolležská reforma způsobila veliké změny ve správě nahoře i dole, především v položení Senátu. Asi devět let tvořil Senát sám celou vládu a div ne celou ústřední správu: všechny prikazné komory, jak psal senátní hlavní sekretář, závisely na pánech senátorech, tvoříce jakoby ressortní kanceláře Senátu. Dostávaje carovy ukazy, týkající se běžných věcí finančních, vojensko-hospodářských, rekrutských, směnečných, nájemných, vysvětloval je podřízeným ústředním i oblastním institucím, naznačoval opatření pro jejich vykonání a zároveň rozbíral a rozhodoval množství administrativních a soudních věcí, došlých od těchto institucí i od soukromých osob. Z celého složení ponechané mu moci nejvíce napjata byla jeho pořadatelsko-výkonná funkce. ‚Nyní všechno na ně uloženo,' nyní máte všechno v rukou, psal Petr, nařizuje, aby se se vším obraceli k senátorům, a ne k němu. Kollegia zbavila senát této hrubé práce, neboť každému se dostalo určité samostatné moci v mezích jeho oboru. Senát, maje více volných chvil, mohl šíře rozvinouti své vůdčí a kontrolní plné moci. Kollegia byla postavena v přímou závislost na Senátu; tam posílala věci, kterých nemohla sama rozhodnout; tam se také obracely soukromé osoby se stížnostmi na to, že rozhodnutí o jejich věcech se v kollegiích zdržuje. A nařízení samého Petra stran běžných věcí tou měrou, jak se jeho mysl zahloubávala v podstatu a úkoly státního

budování, nabývala víc a více ustavující povahy, podněcujíce potřebu předběžné úvahy, zákonodárného zpracování. Ukazy určené k vykonání proměňovaly se v interpelace nebo návrhy k ‚prohlédnutí', a Senát, zůstávaje nejvyšším ochráncem soudnictví a státního hospodářství, z odpovědného správce se stával kompetentním rádcem. Petr sám vtahoval Senát do úlohy instituce radící se o zákonech a připravující je. Jeho ukazy pozbývají rozhodného tónu, nepožadují vyplnění, ale návrhu zákona. R. 1720 nařizuje nevydávati děti uprchlých sedláků zároveň s otci, ale ‚nechť jsou tam, kde se narodily', připojuje však: ‚o čemž v Senátě nechť písemně se uradí, tak-li nebo jinak má být, aby v tom později konfuse nebyla'. Nebo r. 1722 žádá, aby věci, kterých Senát nemůže rozhodnouti bez referátu, posuzoval předběžně a k referátu určitě připojoval mínění vyslovená při posuzování, ‚poněvadž bez toho Jeho Veličenstvu je těžko rozhodnout'. Někdy Petr jako by se sám stavěl do řad senátorů, předkládaje svou myšlenku jejich posouzení. Potřeboval velmi nutně prokopati průplav mimo Ladožské jezero, ale byl na rozpacích rozhodnouti, jak to učinit, a r. 1718 psal Senátu: ‚své mínění při tomto připojuji a vám k úvaze dávám; ale tak neb onak, přece je to ovšem potřebné'. Otázka byla Senátem rozhodnuta ‚jinak', ne docela shodně s míněním Petrovým, jak je viděti z ukazu, který brzo potom následoval. Zůstávaje nejvyšším místem podřízené správy, jako výkonná a dozírající moc, působící podle daného zákona, stával se účastníkem nejvyšší správy jako poradní instituce při zákonodárství. Zároveň s tím vznikala potřeba ustanoviti formu zákona a jeho rozdíl od prosté-

ho administrativního nařízení. Petr odpíral sobě i Senátu právo vydávati ústní ukazy. Podle Generálního reglementu z 28. února 1720 pro kollegia v zákonodárném pořádku jsou závazny jen písemné ukazy cara a Senátu. Ale ve výkladu je vysvětlen rozdíl mezi ukazy ‚v činnost uvésti', k vyplnění, a ukazy ‚k učinění činnosti', k ustanovení způsobu vyplnění. V tomto případě ‚i ústně nařizovat možno', aby se o tom radili; ale po potvrzení plánu vyplnění na poradě přijatého bez písemného ukazu k vyplnění nepřistupovat. V případě potřeby bylo Senátu zároveň se Synodem ponecháno obejíti se i bez ‚potvrzení': v psaní Synodu r. 1722 z perského tažení jedny věci car odmítá rozhodovat v nepřítomnosti bez porady se Synodem a Senátem; s druhými možno posečkat: ‚Bůh dá, při návratu svém je rozhodneme'; o věcech neodkladných nechť mu píší jen ‚na vědomost, ale rozhodnout můžete společně se Senátem do mého schválení, poněvadž jak je možno s takové dálky, abych ukazy dával'. Je zřejmo, toto psaní je ukaz ‚v činnost uvésti', a ne ‚k učinění činnosti', a car napřed slibuje schváliti nejen rozhodnutí, ale i samo uskutečnění: jinak by buď neodkladné věci pozbývaly neodkladnosti, nebo by docházelo k předběžnému uskutečnění s nebezpečím jeho zrušení. Dvojí význam Senátu, jako účastníka zákonodárství a zároveň jako nejvyššího orgánu zákonu podrobené výkonné moci, odrážel se i na průběhu jeho organisace. Ustanoviti složení Senátu se Petrovi nepodařilo hned a kolísání, jichž se při tom dopouštěl, upřímně uznával za své omyly. Při zřízení kollegií nařídil jejich presidentům, aby seděli v Senátě; Senát nabýval podoby výboru ministrů. Těžko říci, s které strany

byl podnícen tento ukaz. Tak bývalo ve Švédsku; tak navrhoval také jeden cizí navrhovatel. Ale přítomnost přednostů prikazů byla obvyklá i v staré Bojarské dumě, a nahradivši je ministerské konsilium nezřídka se skládalo jen z nich. Znovu se vytvářel vztah vzájemně se křižující, tentokráte zpozorovaný Petrem; presidenti kollegií jako senátoři se stávali představenými svých kolležských pomocníků, a jako hlavy institucí, odpovědných Senátu, byli podřízeni sobě samým jako senátorům. Při tom presidenti-senátoři nebyli s to, aby vyřídili i senátské, i kolležské věci. R. 1722 bylo nařízeno ponechati presidenty v Senátě, a na jejich místa zvoliti jiné; ‚toto s počátku nerozvážně bylo učiněno, což nyní napraviti se sluší', připojil ukaz vysvětluje, že senátoři jsou povinni neustále se starati o pořádek státu a spravedlivý soud a dohlížeti na kollegia, ‚jako svobodní od nich, a nyní sami jsouce v nich, jak mohou sami sebe soudit?' Jen presidenti tří nejdůležitějších kollegií, Cizozemského a obou vojenských povoláni byli do Senátu ve zvláštních případech. Ale i v této změně složení Senátu je znovu váhání; Petr musil zápasiti s nedostatkem ‚neobyčejných' lidí, hodných býti senátory, a po čtyřech měsících bylo kolležským presidentům nařízeno ‚pro nedostatek lidí' seděti v Senátě vedle druhých, jen o dva dni v týdnu méně.

Senát měl velmi obsáhlé plné moci. Ukazem povolán neustále se starati ‚o pořádek státu', o organisaci správy, dosud ‚neuspořádané', jevil se ve všeobecném přebudování správy shora dolů, podniknutém Petrem v posledních letech, vůdcem, měl div ne ustavující význam, pokud to bylo možno za nositele moci, podobného Petrovi,

rozdával práva, vytvářel právní normy, v důsledku rozkazu ‚peníze pokud možno sbírat' zaváděl nové daně, zpracovával zběžné ukazy carovy, musil uhadovati nezformovanou ještě myšlenku zákonodárcovu. Bez souhlasu Senátu nebylo lze nic začínat, tím méně dokončit; byl zástupcem vlastní Jeho Veličenstva osoby za její nepřítomnosti; zákon jej stavěl vedle nejvyšších autorit na zemi, vedle Boha, cara a ‚celého čestného světa'. Ale těžko bylo pozdvihnouti skutečné položení Senátu a jeho osobní složení na úroveň tak vznešených určení, i když s nich bylo sňato retorické zbarvení. Byl průvodcem samovládné vůle, nemaje své vlastní; jeho plné moci měly správcovskou, a ne hospodářskou povahu, ne práva, ale odpovědná poručení; — byl to mechanický nástroj správy, a ne politická síla. Za každý omyl nebo opomenutí mu hrozilo ne ministerské propuštění, ale hospodářská zkáza: ‚to jste pro smích udělali, vzavše úplatky, ze staré hlouposti, a až ke mně přijedete, tu docela jinak na to budete tázáni'. Osobní složení institucí se shodovalo s takovým zacházením s ní: v první době přijal v sebe průměrné úředníky a nezlepšil se po zřízení kollegií, když se jeho členy stali vysoce postavení a urození hodnostáři kníže Menšikov, kníže D. Golicyn a jiní. Na Senát bylo třeba dohlížet. Zřízení dozoru nad vyšší institucí, která sama dozírala na celou správu, byla těžká věc; musilo se to shodovati s formami odpovědnosti. Takovými formami byla carská důtka celému Senátu a peněžní pokuta, ukládaná jednotlivým senátorům zároveň s kancelářskými úředníky. R. 1719 celá pětka senátorů byla pokutována pro nesprávné rozhodnutí věcí. Ale takové formy snižovaly instituci

i hodnost v očích podřízených a spravovaných, a Petr musil nejen napravovati senátory, ale i stříci autority Senátu jako nutné podmínky jeho úspěšné činnosti. V zájmu služební disciplíny užíval Petr otcovského neveřejného způsobu nápravy dopálivších ho hodnostářů: nabiv holí o samotě ve své soustružnické dílně knížeti Menšikovovi nebo jemu podobnému pracovníkovi, zval ho na oběd, jako by se nic nebylo stalo. Aby se vyhnul veřejnému rozhlášení nahradil pro Senát exekuci výstrahou. Přezkoušeny byly různé způsoby takového dozoru. To, že úředníci neposlouchali předpisů vyšších nadřízených a dokonce carských ukazů, stalo se za Petra skutečnou jízvou správy, která předčila dokonce smělost starých moskevských písařů, kteří po patnáctém ukazu, aby určitě poslali podpisaře v jakési věci, tvrdošíjně poznamenali: ‚a podle tohoto velikého panovníka ukazu podpisař nebyl poslán'. Nepomáhaly ani pokuty, ani hrozby, že provinilec bude zbaven hodnosti a ‚docela propuštěn', ba ani že bude vypověděn na nucené práce. R. 1715 byla při Senátu zřízena hodnost *generálního revisora* nebo *dozorce ukazů*, na kterou byl jmenován syn známého nám generála-presidenta Bližní kanceláře a hlavního šaška podle statutu Nikity Zotova, člověk vzdělaný, který studoval za hranicemi. Generální revisor seděl podle ukazu u zvláštního stolku , v téže jizbě, kde sedí Senát', zapisoval senátské ukazy, dohlížel na včasné jejich vykonání a oznamoval nedokonalé úředníky Senátu, který byl povinen neprodleně trestat vinníky, a nevykonané dílo ‚dovršit', jinak udával senátory panovníkovi. Dále neprostíral ukaz revisorského působení na Senát. Hlavní věcí revisorovou bylo, ‚aby bylo

všechno vykonáno'. Ale z udání Zotovových vidíme, že pole jeho dozorčího dohledu se rozšiřovalo bezděčně, samo sebou: sami senátoři, zavázaní trestati nedokonalé úředníky, byli nejnedokonalejšími úředníky, v ustanovených třech dnech v týdnu nejezdili do Senátu, za tři léta rozhodli jen tři věci, pokut nevymáhali, zpráv pribyljščiků a jeho vlastních návrhů si nevšímali. R. 1720 byl učiněn silnější nátlak na Senát, nařízeno bylo pozorovati, aby tu ‚všechno bylo děláno pořádně a aby nebylo zbytečných rozhovorů, křiku a *ostatniho*', a aby si počínali takto: ‚po přečtení věci pohovořiti a rozvážiti půl hodiny, leda že by věc byla těžká a budou žádat lhůtu ‚pro myšlení', tu odložit nazítří, a na neodkladnou věc přidat půl hodiny, hodinu, nejvýše tři hodiny, a když podle pískových hodin uplyne doba, ihned podat papír a inkoust, aby každý senátor zapsal a podepsal své mínění: který senátor tak neučiní, ihned všeho nechat a utíkat k carovi, nechť by byl kdekoli' atd. Co myslíte, kdo asi byl povinen na všechno to dohlížeti, udržovati pořádek v Senátě? Předsedající nejstarší senátor? Nikoliv, hlavní sekretář Senátu Ščukin, správce senátské kanceláře a referent — nikdo větší. Po roce vložili povinnosti generálního revisora i hlavního sekretáře na vojáky: jeden ze štábních důstojníků gardy měl v Senátě vždy měsíc službu, aby dohlížel na pořádek, a který senátor spílal nebo nezdvořile se choval, toho službu konající důstojník zatkl a odvedl na pevnost, podávaje o tom ovšem zprávu panovníkovi. Důstojníkovi, který nedbale vykonával tyto povinnosti, hrozil ukaz zbavením všeho i smrtí nebo zneuctěním, zbavením cti a všech stavovských práv. Konečně ještě po roce

vyhledali skutečného pěstouna pro vládní dítě: byl to generál návladní při Senátě, jehož hodnost naznačil ukaz z 12. ledna 1722. Tato hodnost působila Petrovi veliké starosti. Zpronevěřuje se svému zvyku improvisovati zákon, jehož zpracování bylo ponecháno Senátu, Petr sám mnoho pracoval o této instituci bez součinnosti Senátu, proti kterému byla namířena, četl návrhy, uvažoval o svých dřívějších ukazech o dozoru nad Senátem, — slovem, studoval věc; instrukci generálu-návladnímu předělával několikrát dokonce po jejím potvrzení, a plodem těchto úsilí byl ukaz z 27. dubna 1722 o hodnosti generála-návladního. Tu je mnoho opakováno z dřívějších nařízení; ale jsou i vážné novoty. Především, určována je podstata nové hodnosti: ‚tato hodnost je jako oko naše a právní znalec věcí státních'. To znamená, je to zástupce svrchované moci a státu před Senátem. Potom, generál-návladní se stával přímým přednostou senátské kanceláře a Senát zůstával bez rukou a bez nohou, měl jen pískové hodiny a právo žádati o hodinovou lhůtu ‚pro myšlení'. Všechny věci, o nichž nemohla rozhodovati kollegia buď pro pochybnost nebo nedostatek kompetence, také zprávy gubernátorů a vévodů o věcech, nepodléhajících správě kollegií, docházely do Senátu skrze ruce generála-návladního; jemu byli také podřízeni fiskálové, hlavní nástroj senátského dozoru. Generál-návladní stál mezi Senátem a podřízenými mu institucemi; dozor nad celou správou přešel od Senátu ke generálu-návladnímu, pod jehož dozorem byl i sám Senát. Dále, generál-návladní nejen dohlížel na pořádek a poslušnost v Senátě, ale zabýval se také posuzováním jeho činnosti ve věci samé a dával

mu pokyny o nesprávnosti nebo stranickosti jeho mínění a usnesení, a neshodoval-li se s těmito pokyny, zastavoval věc a oznámil to panovníkovi ihned nebo rozmysliv se, poradiv se, ‚s kým za dobré uznal', ale ne déle než týden. Nebezpečí srážky osobního názoru s kolektivním míněním Senátu bylo pro generála-návladního oslabováno jemným připomenutím ukazu, že neúmyslné porušení povinnosti ‚za vinu se nedává, poněvadž lépe je udáním se zmýliti, než mlčením', třebaže častější omyl ‚ne bez viny bude'. Při tom bylo žádnoucno, aby své senátské oko uznal za šilhavé. Konečně byla generálu-návladnímu ponechána zákonodárná iniciativa. V Bojarské dumě byly zákonodárné otázky podněcovány svérázným pořádkem, buď shora samým carem, nebo zdola, přednosty prikazů, obyčejně také dumskými lidmi. Ale panovník a jeho duma — to nebyly různé moci, ale jedna nerozlučná nejvyšší moc. Tak zákonodárný počin vycházel od organických částí dumy. Za Petra se svrchovaná moc oddělila od zmizevší bojarské rady, a objevil se Senát s velikými, ale jen výkonnými plnými mocmi; podnícení zákonodárných otázek bylo jen věcí carovou, Petr však působil v ovzduší, které překáželo i jemu držeti zákonodárný podnět ve svých rukou. Pohlcen válkou a zahraniční politikou nemohl říditi běh vnitřních věcí, mohl podávati vojenské a finanční požadavky, ale ne dávati zákonodárné otázky. Tu potřeboval právě takových ‚vymyšlenníků', projektantů, kteří mu pomáhali ve vynalézání nových daní. Senát byl bližší věci, a viděli jsme, jak sám Petr ho strkal na tuto cestu, odmítaje vydávati ukazy zdáli ve své nepřítomnosti, obraceje se k němu s dotazy, tak-li třeba si počínati v určitém zá-

konodárném případě, nebo jak jinak. Ale rozpory, nicotné hádky, neumělé a nedbalé vedení věcí, dovednost nakupiti k r. 1722 16.000 nerozhodnutých věcí, — všechno to zabránilo Senátu včas vzíti do svých rukou niti vnitřní správy, a když měl Petr více volného času, odevzdal zákonodárnou iniciativu svému komisaři při Senátě. V zpracování zákonů byla Senátu ponechána dosti trpná úloha. Generál-návladní, prohlédnuv věci, neobjasněné zákonem, navrhoval Senátu, aby o nich usnesl jasné ukazy, a ukaz ze 17. dubna 1722 o ochraně občanských práv, který ve všech úředních místnostech od Senátu ‚po poslední soudní místnost' musil vždy státi na stole, ‚jako zrcadlo před očima soudících', varuje je před hrou v zákon jako v karty, a před podkopáváním podkopů ‚pod opevnění práva', — tento přísný a programový ukaz ustanovoval pořádek doplňování zákonů. Generál-návladní, podnítiv otázku, informoval Senát o věci, a Senát ne sám, ale shromáždiv všechna kollegia, ‚myslil a vykládal pod přísahou' a s připojením svého mínění referoval skrze generála-návladního panovníkovi, jehož resoluce se stávala zákonem. Takovým způsobem generál-návladní, a ne Senát, stával se setrvačníkem celé správy, nevcházeje v její složení, nemaje senátorského hlasu, byl však jeho skutečným presidentem, dohlížel na pořádek jeho zasedání, podněcoval v něm zákonodárné otázky, soudil, když Senát jednal správně nebo nesprávně, s pomocí svých pískových hodin řídil jeho úvahy a proměňoval jej v politickou budovu na písku. Právě tak byly obmezeny i jiné plné moci Senátu. Při něm zároveň s prokuraturou byly zřízeny ještě hodnosti *reketmejstera* a *geroljdmejstera*. První řídil

‚správu věcí žadatelů', přijímal a zkoumal stížnosti na zdlouhavé nebo nespravedlivé rozhodování o jejich věcech v kollegiích, pobízel, aby věci byly rozhodnuty v udaných lhůtách a sám prozkoumával soudní zaujatost, ujímaje se těch, jimž bylo křivděno.

Senát byl nejvyšším strážcem soudnictví; ale apelace na kollegia šla mimo Senát skrze reketmejstera přímo k panovníkovi a teprve po jeho nadpisu na apelační žalobě přecházela do Senátu. Geroljdmejster byl nástupcem Razrjadného prikazu, který se stal součástí senátské kanceláře, jako jeden z jejích oddělení, a spravoval šlechtu a její službu, mezi jiným musil navrhovati šlechtice k věcem, ‚když bude poptávka', pro obsazení hodností a výkonu poručení. Senát obsazoval mnoho hodností, počínaje velmi vysokými, ale vybíraje jen ze dvou nebo tří kandidátů, které navrhoval na každé šlechtické místo geroljdmejster jako vhodné. Tak instituce, přiřaděné k Senátu jakoby s významem jeho pomocných nástrojů, ve skutečnosti jej obmezovaly a zastíraly před společností, byly mu hradbami, chránícími toho ‚opevnění práva', ale zároveň překážely jeho rozšíření.

Obnovení ústředních institucí vedlo k novému přebudování i oblastních. Toho vyžadovala jednota správy. Když přebudovali centrum podle švédských vzorů, musili k nim přizpůsobiti i venkov. Při tom gubernská reforma r. 1708 nezplnila finančních nadějí, na nichž byla zbudována: ani v opožděných peněžních zásilkách a nedoplatcích, ani v zneužívání nezůstávali gubernátoři za dřívějšími prikazy; jednoho z nich, sibiřského gubernátora knížete Gagarina, musili pověsit. R. 1718 nařídil Petr přinésti do Senátu vý-

písky z položení o švédských oblastných institucích, ‚kde dlužno srovnati je s ruskými obyčeji'. Senát rozhodl zavésti švédské instituce. Petr potvrdil toto rozhodnutí 26. listopadu 1718, nařídiv dáti novým institucím ‚instrukce a ostatní pořádky všechny podle švédského, nebo trochu poopraviť, a od r. 1720 začíti novou správu. Senát se zabýval soupisem nového oblastního dělení. Prostředkovatel a vykladač švédského systému Fick měl vedoucí účast v práci a naléhal na nutnost rozměry administrativních okruhů a množství agendy přizpůsobiti síle správců, jak se to zachovávalo v švédské oblastní organisaci. Ale takové hledisko bylo nezvyklé pro ruský prikazný názor, který se bál ne hojnosti, ale nedostatku agendy, jenž zmenšoval kancelářské *akcidencie* ‚za námahu', konati pak dílo jakž takž stejně podle svých sil i ve velikém, i v malém okruhu. Při tom Švédsko a Rusko byly pokud území se týká tak neměřitelné veličiny, že oblastní dělení v jedné nemohlo být přesně provedeno v druhé. Senát, natáhnuv jakž takž švédskou administrativní uniformu na ruská prostranství, dal nové oblastní organisaci takové vzezření. Podržena byla největší oblastní jednotka, gubernie, nemající ve Švédsku nic souhlasného; jen po oddělení nižegorodské a astrachanské gubernie z kazanské, a revelské z petrohradské bylo nyní 11 gubernií. Význam gubernií se změnil: byla jen vojenským a soudním okruhem a jen v těchto vztazích části gubernie byly podřízeny gubernské správě. Tyto části se snažili říditi pokud možno po švédsku. Gubernie se dělila na *provincie*, které se znovu dělily na *distrikty*. Provincie nahrazovaly landratské dolji, byly jen značně větší než ony: provincií bylo

ve všech guberniích na 50, kdežto dolji bylo 146 a tři pětiny. Provincie, jak jsme viděli, začaly se místy utvářet už za dřívějšího gubernského pořádku; nyní se staly všeobecným pododdělením gubernie. Při tom hlavní komendanti, vládci dřívějších provincií, úplně záviseli na gubernátorech. V soupisu gubernií podle provincií (29. května 1719) o těchto s některými výjimkami poznamenáno, že jim ‚náleží býti každé zvlášť'. To znamenalo, že provincie, závisíce na gubernátorovi, jako vojenském správci a předsedovi gubernského soudu, ve všech jiných věcech tvořily samostatný okruh. V čelo provincií byli postaveni *vévodové*, jimž byly uloženy ještě věci finanční, policejní a národohospodářské. Stran těchto věcí se vévodové dohodovali s ústředními institucemi mimo gubernátory, a sám gubernátor byl postaven do řady venkovských vévodů gubernie jako správce provincie gubernského města. Jeden z gubernátorů, vyjadřuje tuto dvojakost svého položení, psal, že on a vévodové, každý ve své provincii, ‚jsou zvlášť, a ne k mé disposici', t. j., že sám jako provinciální vévoda unikl své gubernátorské disposici, přestal spravovati sebe samého. Při vévodovi byla *zemská kancelář*. Pod jeho vedením a dozorem, jako podřízený mu pomocník, *zemský kamerir* nebo *zemský dozorce nad daněmi* speciálně spravoval státní důchody, maje při sobě *zemskou kontoru*, a na něm záviseli *rentmejster* nebo *zemský pokladník*, chovající státní daně v své *rentereji*, provinciální pokladně, a *proviantmejster*, který spravoval státní obilní dávky. Nejnižší jednotkou oblastního dělení byl *distrikt*. Senát se pokoušel dáti mu statistickou jednotvárnost, ve skutečnosti nedodrženou, určiv mu ne více než

2000 poplatných dvorů. Některé distrikty se shodovaly s újezdy, jiné obsahovaly po několika újezdech; řídčeji se újezd drobil na několik distriktů. Správce tohoto okruhu *zemský komisař* podle instrukce měl rozmanité povinnosti, finanční, policejní, národohospodářské, dokonce mravně osvětné; ale nejdůležitější z nich bylo vybírání daní, což ho činilo distriktním agentem provinciálního kameria; proto zároveň s tímto býval jmenován Kamer-kollegiem. Docela na dně oblastní správy byly staré venkovské policejní orgány, volené na selských shromážděních, *sotští, desjatští.* Byli potvrzováni a k přísaze přiváděni vévodou a byli pomocnými nástroji zemského komisaře, ale byli mimo úřednickou hierarchii. Senát se neodvážil přesaditi do ruské administrativní půdy drobnou zemskou jednotku, jako byla švédská farnost se svým vogtem a volenými sedláky pro soud a předběžné soudní vyšetřování, protože ‚v újezdech není mezi sedláky rozumných lidí'. Senátoři nenalézali na vsi toho specifického, jim jen podle statutu přisvojeného rozumu, který tak dobře chápali tehdejší přibyljščici z nevolníků a tak přímo charakterisoval sedlák Posoškov napsav, že ruští vládcové ‚ruského člověka za nic nepokládají a ve všelikých věcech za maličkost umírají', ale ztrátu tisíce rublů za nic nepokládají. Na statkářských půdách skutečnou drobnou zemskou jednotkou byl panský statek, čímž se stal už v XVII. st. a zůstal div ne půldruhého století po Petru.

Oblastní obyvatelstvo sneslo, zdá se, už dosti administrativních přebudování a přemísení při zřizování gubernií, doljí, provincií, distriktů; postihlo je však ještě páté přetvoření. Viděli jsme, jak se dálo umisťování pluků, začaté r. 1724 po

zavedení daně z duše; zaváděla do místní správy řadu nových institucí, neshodujících se s ní, revizní duše, určené na udržování pluku, mezi nimiž se také pluk umístil, tvořily *plukovní distrikt*. Náklady udržování různých pluků, pěších polních a posádkových, byly velmi rozmanité, kolísaly mezi 45 a 16 tisíci rublů, vyžadovaly právě tak nestejného počtu duší v rozvrhu; proto se také plukovní okruhy velmi lišily rozlohou i množstvím poplatného obyvatelstva, neshodujíce se ani s provinciálním, ani se zemským distriktem, ani s újezdným dělením: některý plukovní okruh se skládal z několika zemských distriktů nebo újezdů, nebo z části těch i oněch, náležejících k různým hraničícím provinciím. Do místní správy vnášely pluky ne méně zmatku, než do oblastního dělení. Vybírání daně z duše i odvody nováčků byly vyňaty z oboru gubernských i provinciálních úřadů a uloženy zvláštním komisarům, které na konci r. 1723 volili šlechtici plukovního distriktu, a na pomořském severu, kde nebyla šlechta, zástupci poplatných občanů podle újezdů, které tvořily součást plukovního okruhu. Bogoslovskij v své knize, věnované oblastní reformě Petrově, vysvětlil podle archivních dokumentů, že tohoto voleného *komisaře od země*, jak se nazýval, třeba rozeznávati od zemského, postaveného v čelo distriktu gubernskou reformou r. 1719 a jmenovaného Kamer-kollegiem: ten i onen působili zároveň a jen místy volený nahrazoval ‚kamerkolležského'. V speciální, třebas i vážné věci vydržování pluků byly přizvány k součinnosti místní společnosti, *zemstva*, což vůbec není znatelné v reformě r. 1719, třebaže ráda ozdobovala místní instituce a hodnosti na rozdíl od ústřed-

ních názvem *zemských*, doslova překládajíc pobaltickou administrativní terminologii: Landcommissar, Landrentmeister a pod. Ale tato účast v místní správě neoživila starých újezdních společností šlechtických, které zanikly pod tlakem vojenské reformy Petrovy: nebylo vnitřního korporativního zájmu ani stavovské solidárnosti, ani vzájemné odpovědnosti, ani spřátelení z tažení. Takovým zájmům nemohla postačiti povinnost každoročně se sjížděti, aby pod velením plukovníkovým přijali vyúčtování starého komisara a zvolili nového pro opatřování peněz i zásob ozbrojené masse, která vtrhla do místního života. Plukovní dvůr se stal mocným a náročným střediskem policejně-finančního obvodu, který utiskoval a ve zmatek uváděl místní správu, a pro selské obyvatelstvo, jak jsme už viděli, bylo toto ubytování armády přímým útokem více než sta pluků proti vlastním rodákům.

Mimochodem zaznamenám ještě jednu zvláštnost gubernské reformy z r. 1719, zajímavou spíše jako příznak reformních pojmů, než jako fakt státní organisace: v gubernské správě se objevují zvláštní soudní instituce, dříve nebývalé. Ukazem z 8. I. 1719 bylo nařízeno zříditi 9 hofgerichtů, *nádvorných soudů*, jak byl tento název přeložen v jiných dokumentech; k těmto devíti připojily se ještě nádvorní soudy jenisejský a rižský. Z těchto 11 soudních okruhů jen 5 se shodovalo s guberniemi; v 3 guberniích, petrohradské, rižské a sibiřské, bylo po dvou nádvorních soudech, zato v archangelské a astrachanské nebylo ani jednoho. Nejnižší instancí byly *dolní soudy* dvou soustav: kollegiálné, nazývané *provinciálními*, zřízené v nejdůležitějších městech, s oberlandrichtery v čele a s několika as-

sesory, a *městské* nebo *zemské soudy* po nepatrných městech s jejich újezdy, jež spravoval jeden soudce. Švédské soudnictví bylo přijato za vzor i pro ruské. Tu především je v nás vzbuzována myšlenka o Petrově úmyslu uskutečniti ideu rozdělení úřadů, oddělení soudu od administrace. Ale v myslích minulých dob třeba opatrně hledati vlastní oblíbené myšlenky. Sestavovatelům projektů a instrukcí nebyla pravděpodobně cizí myšlenka rozděliti úřady. Ale Petr sotva měl na mysli soudy ve smyslu zvláštních nezávislých orgánů státní správy, které by byly svobodné od jakéhokoli postranního nátlaku. Spíše se nezbavil staroruského názoru na soud jako na odvětví téže administrace; vždyť i v starém prikazném systému bylo několik speciálně soudních místních prikazů, které za Petra splynuly v jedno všestátní Justic-kollegium. Podobně i v gubernské reformě z r. 1719 měli na mysli ne oddělení soudu od administrace, ale možné rozvětvení administrace podle druhu věcí. Petr v zájmu výkonnosti pomýšlel na to, aby důležitější kollegia, týkající se vnitřní správy, měla zvláštní místní orgány, Kamer-kollegium své, Justic-kollegium své. Odděloval soud od administrace, jako oddělovał obor kamerira, který sbíral peněžní důchody, od oboru proviantmejstera, sběratele obilních zásob. Vypůjčiti si cizí institucí je poněkud lehčí, než osvojiti si ideu, danou v její základ. Tento rozdíl se také projevil v osudu gubernských soudních institucí. Při zavedení nádvorních soudů r. 1719 u sedmi z jedenácti byli předsedy jmenováni přednostové místní administrace, gubernátoři, vicegubernátoři a vévodové; r. 1721 se to stalo všeobecným pravidlem, a r. 1722 nižší soudy byly zrušeny a

soudní moc byla navrácena správcům provincií buď v jedné osobě nebo s assesory. A tu dovážené ideje se srazily s tuzemskými zvyky; oddělená činnost soudu a administrace vedla jen k sváru mezi nimi: gubernátoři a vévodové, mísíce se do věcí Justic-kollegia, ‚způsobovali protivnost a neposlušnost a zapletení věcí', na což si r. 1720 kollegia trpce stěžovala. Tak, vyšedše od starého újezdního vévody, který byl uznán za nevhodného, oklikou pokusů zařídíti se podle cizozemskému vzoru se vrátili k témuž vévodovi, přemístivše ho jen z újezdu do provincie.

Konečně hned po kolležské a provinciální reformě přebudována byla i městská stavovská správa podle téhož cizího vzoru a s právě takovými domácími přizpůsobeními. Gubernská reforma r. 1708, změnivši moskevskou radnici ve správu města Moskvy, zbavila městské obchodně průmyslové společnosti s jejich zemskými jizbami a volenými burmistry vyšší stavovské instituce, která je sjednocovala. Nyní bylo rozhodnuto obnoviti takové sjednocující centrum a tím ‚všeruského kupectva zhroucenou budovu znovu shromážditʻ. Jako vše, tak i tato věc se zprvu zdála Petrovi velice lehká. Na návrh Fickův o nevyhnutelnosti zavésti městské magistráty a opatřiti je dobrými regulemi, s lehkým srdcem vydal r. 1718 resoluci: ‚učiniti toto na základě rižského a revelského reglementu po všech městechʻ. Za půldruhého roku nic nebylo učiněno. Na počátku r. 1720 bylo knížeti Trubeckému nařízeno utvořiti magistrát v Petrohradě, a potom podle jeho vzoru právě takové stavovské kollegiálné instituce i v jiných městech. Ale ani roku 1720 nebylo nic takového učiněno. Na počátku r. 1721 byl dán budoucímu vzornému magistrátu

řád, podle něhož v hodnosti *Hlavního* magistrátu, podřízeného přímo Senátu, zároveň se svým hlavním presidentem knížetem Trubeckým měl zakládati městské magistráty, dát jim konstrukcí a říditi je. Uplynul rok 1721 a zase nebylo nic učiněno. Na počátku r. 1722, povzbudiv nehybného hlavního presidenta perspektivou nucených prací, nařídil Petr ukončiti celou věc za půl roku; ale instrukce magistrátům byla sestavena teprve za 2 a půl roku po této lhůtě. Organisace magistrátní správy byla spojena s novým třídním dělením poplatného obyvatelstva venkovských měst. Vrchní vrstvy tohoto obyvatelstva utvořily dva *řády:* do prvního náleželi bankéři, ‚urození' velkoobchodníci, doktoři, lékárníci, mistři vyšších řemesel, do druhého drobní obchodníci a prostí řemeslníci, které také tehdy bylo nařízeno spojiti v *cechy*. Všichni pracující lidé, kteří se živili nájemnou a hrubou prací, zařaděni byli do třetí třídy *podlých lidí*, kteří třebaže v magistrátní instrukci byli uznáni za občany, přece ‚k urozeným a regulérním občanům' nebyli počítáni. Mimochodem poznamenávám, že podlí lidé znamenali tehdy prostě nižší třídy, ležící *pod* vrchními, nemajíce nepříjemného mravního významu, jehož nabyl tento výraz později. Magistrátní reforma, spojujíc městské společnosti, změnila povahu městské správy. Podle ukazů z r. 1699 byli zemští burmistři voleni na rok, členové magistrátu bez lhůty, byli nesesaditelní: zřejmě byla cítěna potřeba trvalejšího složení městské správy. Burmistři byli voleni celou posadskou společností na posadském shromáždění ze všech oddílů posadského obyvatelstva; členy magistrátu podle reglementu volili jen burmistři a ‚první obecní lidé' a jen z prvního řádu. Úřad

magistrátu se skládal ve význačných městech z presidenta, několika burmistrů a ratmanů. Kruh činnosti magistrátu byl mnohem širší než kruh činnosti dřívější jizby: ve velikých městech mu náležela soudní moc ve vlastní společnosti, rovnající se kompetenci nádvorního soudu, nejen ve věcech civilních, ale i trestních; jen rozsudky smrti předkládány byly ku potvrzení Hlavnímu magistrátu, který byl také vyšší apelační instancí pro městské magistráty. Tyto magistráty spravovaly také městskou policii a městské hospodářství, byly povinny starati se o rozmnožení továren a řemesel, o založení městských elementárních škol, nemocnic a pod. Podle instrukce nepůsobily magistráty uzavřeně, mnoho věcí konaly zároveň s občany nebo s jejich zástupci. Proto řády volily ze svého středu starší, a z nich starosty. Tyto řádové zástupce i samy občany musil magistrát svolávati ve vážných věcech k ‚občanským poradám', přijímati od řádových starostů návrhy o tom, co by městu prospělo, dávati starším a starostům ‚dovolení' k přepracování rozvrhu daní, voliti výběrčí daní ‚za všeobecné shody s občany'. Ale těchto občanských porad magistrátu o věcech, týkajících se ‚všeho občanstva', účastnili se jen řádoví občané se svými staršími a starosty a to jen hlasem poradním, kdežto obyčejní pracovníci, kteří nebyli počítáni k ‚regulérním', plnoprávným občanům, mohli skrze své starosty a desjatské jen ‚hlásiti' magistrátu, starati se o své potřeby. Všechny tyto zvláštnosti magistrátní reformy činily řádové občanstvo panující třídou městské společnosti, městským patriciatem. Ale tím bylo jen uzákoněno položení vyššího obchodnictva, utvořené finančními pořádky už před Petrem. Na toto

obchodnictvo byly podle společenského rozvrstvení uvaleny největší daně a nejtěžší služby podle fiskálních poručení. Osvobozujíc spoluobčany svou kapitalistickou mocí, mělo ovšem také nejsilnější hlas ve věcech městské společnosti. Ale magistrátní reforma zaváděla nebývalý vztah samých magistrátů k městským obcím. Magistrát nenahrazoval volených úřadů městských, starší a starosty, ale byl postaven nad ně s novými plnými mocmi soudními a administrativními. Magistrát, vycházeje podle voleb z téhož řádového občanstva, které volilo tyto starší a starosty, a dokonce zavázaný raditi se s nimi, zároveň nakládal jimi i občany, svými voliči, jako úřad, stával se při své nesesaditelnosti představeným městské společnosti, a ne jeho voleným zastupitelstvem: v reglementu r. 1721 a v instrukci r. 1724 byli členové magistrátu také nazváni ‚skutečnými představenými' občanů. Při takovém postavení magistrátů členové jejich, tito volení presidenti, burmistři a ratmani, stávali se prostými úředníky a sám zákon je uváděl na úřední cestu, slibuje jim za službu hodnosti tabulky, a presidentům za vysloužení dokonce povýšení na šlechtice. Všechno to musilo odcizovati magistráty od občanstva, obzvláště od městské pracující massy. Tak Petr, zahájiv organisaci městské správy stavovskými zemskými jizbami, ukončil reformu stavovsky-byrokratickými prikaznými magistráty. Takový obrat nastal pro změnu Petrova názoru na úkoly městské samosprávy. R. 1699 zamýšlel organisovati nejvýnosnější pořádek vybírání fiskálních důchodů, osvobodiv městské poplatníky od vévodských daní a útlaků. Kolem r. 1720, když byla podniknuta magistrátní reforma, přešel jeho názor s úzkého

fiskálního hlediska k širšímu národohospodářskému: pochopil, že je nevyhnutelno rozšířiti a prohloubiti samy prameny státního důchodu, a ne prostě obratně využívati úsilí k jejich vyčerpání; proto však bylo třeba s pomocí vypůjčených sond dostati se k hlubším a hojnějším žilám, kterými by se tyto prameny mohly živit. Takové sondy pro svá města také našel nebo mu je ukázali v magistrátech, které tak dobře spravovaly města na západě. Petr, proniknut myšlenkou, že jen dobře organisovaný lid může skýtati státní pokladně jistý a dobrý důchod, uložil magistrátům kromě dřívějších povinností, týkajících se státních daní ještě vážnější hospodářské a osvětné starosti o rozmnožení továren, o rozšíření vzdělanosti, o veřejnou péči. Takové úkoly nebyly s městské massy s ročními burmistry jí volenými, a Petr odevzdal vedení městských věcí ‚lidem dobrým a rozumným' ze ‚vznešeného' kupectva s mocnými kollegiy bez lhůty z něho volenými, kteří by mohli donutit, aby byli ctní a aby jich poslouchali. Magistrátská instrukce nařizuje ruským magistrátům ‚čestně a vážně se chovat, aby v takové vznešenosti a úctě byli jako v jiných státech'. Petrovi se zřejmě mihal přízrak bohaté a vlivné západoevropské buržoasie. Výpočty se neuskutečnily, magistrátští burmistři nebyli lepší než zemští burmistři; ale tím už nebyl vinen sám Petr.

Konečně jsem dokončil přehled reforem ve správě. Mohl by býti mnohem kratší, ale nestaral jsem se o jeho zkrácení. V tomto oboru své činnosti měl Petr nejvíce nezdarů, dopustiv se dosti často chyb; ale to nebyly náhodné brzo pomíjející zjevy. Reformní nezdary stanou se po Petrovi chronickou nemocí našeho života, vládní

omyly opakujíce se mění se v technické návyky, v špatné zvyky následujících vládců; tyto i ony budou později uznány za posvátné odkazy velikého reformátora, třebaže si někdy sám uvědomoval své nezdary a nejednou přiznával své chyby. Je třeba pozorně vysvětlit, kde vznikly způsoby a zvyky správy, pronásledující ruský život po Petrovi po dobu div ne dvou století a neospravedlněné podmínkami, jakými byly vynuceny za Petra.

Vzpomeňte si na rozhovor, který měl Petr se svými spolupracovníky u stolu roku 1717, když kníže J. Dolgorukij ukazoval Petrovi, že prostřed svých vojenských a diplomatických úspěchů ještě velmi málo učinil pro zákonodárství, pro vnitřní organisaci své říše. Právě od tohoto roku přistoupil Petr k zesílení zákonodárné práci: za nějakých 5—6 let bylo vykonáno více, než se konalo dříve a potom za 5—6 desetiletí. Organisace kollegií, přebudování, lépe řečeno dobudování Senátu, druhá gubernská reforma, soudní instituce, magistrátní reforma poskytly správě definitivního složení, jakého dosáhl Petr na konci své činnosti. Prostřed váhání a úchylek zpět nebo stranou, prostřed částečných a opětovaných reformních náběhů tu k tomu, tu k onomu odvětví správy začaly vystupovat dílem promyšlené zásady, dílem po hmatu dosažené cíle správní reformy. Byly to: 1. přesnější rozhraničení ústřední a oblastní správy, velmi nejasně provedené v starém moskevském pořádku; 2. pokus systematického určení oborů podle druhu věcí v ústřední i v oblastní správě s rozhodným pokusem oddělit soudní věci v složení správy; 3. sklon ke kollegiální organisaci institucí, která se staré moskevské administraci nepovedla a

provedena byla dosti pevně v centru a nepodařeně na venkově; 4. neúplně uskutečněná myšlenka vytvořiti pro ústřední kollegia místní výkonné orgány, a 5. třístupňové oblastní dělení.

Petr nejen rozhraničil ústřední a oblastní správu, ale pokoušel se také vybudovati to i ono na různých základech. K tomu ho přivádělo dosti svérázné složení vládních institucí v moskevské říši. Pokud se toho týká je třeba rozeznávati dva typy správy — *stavovsko-aristokratický*, kdy správu skrze své zástupce vede jedna panující třída nebo několik takových tříd, a *byrokratický*, kdy je správa nejvyšší mocí svěřována lidem, znajícím věc nebo pokládaným za znalce, bez rozdílu jejich původu. Ve správě prvního typu je ovšem hlavním úkolem prováděti zájmy vládnoucích tříd a hájiti jich; druhý typ byl dlouho pokládán a může se dokonce zdáti teoreticky vhodnější k provedení a zabezpečení společných státních a národních zájmů. Stará moskevská správa byla smíšeného složení a charakteru. Svou organisací a způsoby činnosti, svými vztahy k svrchovanému vládci-panovníkovi i k spravované společnosti podobala se byrokracii: jejími vedoucími orgány byli svrchovanou mocí jmenovaní korunní úředníci, kteří vedli agendu kancelářským pořádkem, bez účasti společnosti nebo za její velmi slabé, passivní účasti. Viděli jsme už, jak v XVII. st. postupně zanikala samočinnost zemských institucí od volostného starosty po zemský sněm. Ale osobním složením byla tato administrace stavovsko-aristokratická; vedoucí prvek v ní záležel z lidí privilegované sloužící třídy, která dědičně využívala svých privilegií. Písaři a podpísaři, odborníci-nešlechtici, prvek prikazný, vlastní byrokratický, měli pod-

řízený význam kancelářských pracovníků, kdežto volení nebo povolávaní zástupci zemstva, poplatného obyvatelstva, jevili se jen pomocným nástrojem správy, odpovědnými vykonavateli finančních poručení vlády. To znamená, že stará moskevská správa se vyznamenávala dvojím charakterem: možno jej nazvati *stavovsko-byrokratickým*. Petr především určil správě dvojí cíl: 1. organisaci vojenských sil a finančních prostředků státu, 2. organisaci národního hospodářství, zvýšení produktivnosti národní práce jako nevyhnutelný prostředek úspěšného dosažení vojensko-finančního cíle. To jsou zřejmě dva podstatně různé úkoly: první je základní věc státu; druhý se blíže dotýká společnosti. Podle vlastnosti obou úkolů přebudovával také Petr starou moskevskou správu, kterou nazýval ‚neuspořádanou'. Petr, neodstraňuje dvojího základu, na němž byla zbudována, chtěl rozloučiti součásti tohoto stavovsko-byrokratického základu, vykázav tomu i onomu prvku místo ve zvláštní sféře správy — jedné části byrokratický charakter, do druhé uvésti stavovský prvek. Provedení a zabezpečení všestátních zájmů, organisaci vojenských sil a finančních prostředků uložil ústřední správě. Tento úkol vyžadoval od administrativních orgánů příslušných znalostí, návyků, jisté technické přípravy, nezávisle na sociálním položení, které bývá dáno původem. Tak ústřední správa nabyla byrokratického složení: tu nevidíme ani účast společnosti, ani stavovského výběru odborníků. V nejvyšších vládních hodnostech setkáváme se za Petra i s urozeným bojarem, i s jeho bývalým dvoreckým, i s šlechtici různých genealogických stupňů, i ‚s mazlíčkem štěstěny bez rodu', i s bývalým podpísařem

a s mnohými různými cizinci. Nejbližší vedení národního hospodářství pokládal Petr za věc oblastní správy pod všeobecným dozorem ústředních institucí. Převládající význam v národním hospodářství měly dvě třídy: statkářská šlechta a vyšší řádové kupectvo; v jejich rukou se soustřeďovaly oba základní kapitály země, pozemkový a průmyslový, na nichž stálo národní hospodářství, jejichž prací se živilo hospodářství státní. Petr, uloživ péči o vyšší zájmy státu ústřední správě s jejími odborníky-úředníky, pokoušel se pro zabezpečení zájmů pomocných, vedoucích za něho k úspěchům národního hospodářství, přizvati obě tyto třídy k vlivné účasti v místní správě, dodav jí povahy stavovsko-aristokratické. Šlechtic na vsi i v gubernii a řádový občan v městě — to jsou dvě společenské síly, které, stojíce v čele místních společností, musily říditi národní práci ruka v ruce s místními orgány ústřední správy. To znamená, reforma správy neměla tak politický charakter, jako technický: nový pořádek, nevnášeje nových zásad, uváděl staré v novou spojitost pod vypůjčenými formami podle údajů cizích znalců, rozloživ prvky správy dříve splynulé mezi její různé sféry. Tak nová budova správy byla budována ze starého materiálu — způsob, jejž pozorujeme i v jiných oborech reformní činnosti Petrovy.

Poslední reformy ve správě připravovány byly velmi promyšleně. Instituce i jednotlivé hodnosti od Senátu po zemského komisaře a valdmejstera opatřovány byly instrukcemi a předpisy. Ponejvíce to jsou překlady nebo zpracování švédských nebo pobaltických statutů. Jejich základem je přísné pojímání státu, široko chápající úkoly správy. Podrobně a přesně vykládají složení,

obor činnosti, povinnosti, odpovědnost a agendu institucí. Přes jejich cizí původ projevila se v nich politická nálada Petrova v posledních letech, a v tom je jejich hlavní zájem. Stěží by se mu bylo podařilo pročísti všechny četné projekty a memoranda Fickova a Lůberasova, statuty a přehledy švédských kollegií; ale činně se zúčastnil sestavování předpisů a bděle dohlížel na průběh administrativních reforem. Tyto práce uváděly ho do kruhu pojmů a otázek, na jejichž promyšlení neměl dosud dosti volných chvil. Začínal se cítiti opožděný za svým položením a snáze si uvědomoval své chyby, více si vážil cizího mínění. Nastalý kvas mysli způsobil převrat v jeho politickém vědomí. On, který dříve věřil jen v osoby, počal nyní hlouběji vnikati v moc státních institucí, v jejich význam pro politickou výchovu národa. Chápal i dříve nevyhnutelnost takové výchovy: v jednom ukaze r. 1713 vyslovuje myšlenku, že ‚je právě třeba objasniti státní zájmy pro přivedení lidí k rozumu', aby bylo zabráněno úmyslnému porušování státních zájmů. Nyní uviděl, že toto vysvětlení je věcí zákona a institucí, tak zřízených, aby samou svou stavbou spoutávaly libovůli úředníků, a praksi vštěpovaly lidem cit zákonnosti a pojem státního zájmu. Petr myslil, že jeho nové soudy a kollegia provedou tuto věc, a vyjadřoval přesvědčení, že v nich každý najde právo, neobraceje se o ně k samému panovníkovi.

Toto přesvědčení bylo předčasné. Předpisy a instrukce s širokými státními úkoly neučinily na ty, koho měly vést, týž dojem, jaký z nich odnesl sám zákonodárce. V našem zákonodárství měly čistě akademický význam politických traktátů, nestavše se administrativními normami.

Zdokonalené formy správy nezlepšily hned samy vládce. Nové instituce se nehodily do tehdejší doby, vyžadovaly připravených a disciplinovaných pracovníků, kterých v pohotové sloužící reservě nebylo. Petr zaváděl tyto instituce, jako spořivá matka šije svým malým dětem šaty širší a delší, než je jejich postava: povyrostou — a potom padnou. Ale Petrovi úředničtí výrostci, všichni ti tajní, skuteční, kolleżští radové a assesoři začali trhati své šaty dříve, než dorostli do jejich předvídaných rozměrů. Prakse nových institucí, odhalovaná z archivních listin jejich agendy, neospravedlňovala plánů zakladatelových. Především bylo těžko najíti lidi pro obsazení četných nových hodností. Petr neochotně se obracel k objednání cizinců. Na Fickův návrh stran toho odpověděl r. 1718 resolucí, že objednaných není třeba, ‚hledati pod rukou'. Lidi pod rukou hledali všude: při přehlídkách šlechty vybírali vhodné a jmenovali je na hodnosti k nádvorním soudům a jiným institucím. Bylo povinností heroldmejsterovou dodávati na obsazení míst kandidáty z šlechticů podle poptávky z kollegií. Bylo třeba připraviti služební reservu. Týž Fick psal Petrovi ‚o neobtížném vyučení ruských mladých dětí' pro přípravu k službě: stačí jen založiti náležité školy. Petr odpověděl: ‚založit akademii', a zatím hledati ruské učence a překládati knihy z oboru právního. V hledání potřebných lidí chytal se Petr všech pohotových prostředků, tu opovrhuje stavovskými předsudky, tu se jim podrobuje, nařizoval získávati důstojníky mezi vzdělanými cholopy, a sekretáře do kanceláří mezi šlechtou. Šlechtické výrostky posílali jako ‚junkery' do kollegií, aby uvykli věcem. Doplňování služeb-

ních stavů bylo stěžováno soupeřením vojenské služby s občanskou. Hlavním dodavatelem kandidátů na občanské hodnosti byla jako dříve šlechta; z ní však lidé nejvhodnější k službě byli zaměstnáni v plucích, a pro úřady a kanceláře zbývali jen propuštění, vysloužilí, nebo povalující se po statcích. Mimo to nové instituce zaváděly množství nových hodností: Kirillov, hlavní sekretář Senátu na konci Petrovy vlády, v svém statistickém spise *Kvetouci stav všeruské říše* (r. 1727) vypočítává sloužící ve všech oborech, v 905 kancelářích a pisárnách, bylo správců, prikazných služebníků a fiskálů asi 5112 — číslice sotva dosahující skutečnosti. Ale při složitosti služebních stavů šetřili nových vydání a dovolovali sloužícím ‚akcidence', které se pro dozor nepostižným rysem lišily od úplatků, dokonce škrtali úředníkům z platu až 25%, když byla nouze o peníze. Ke všemu tomu nebylo sbírky zákonů, odpovídající potřebám doby. Staré Uložení z r. 1649 dávno zastaralo: nové vrstvy zákonodárství na ně ulehly. R. 1700 byla sestavena komise z vyšších hodností pro jeho doplnění; komise mnoho pracovala, a nic nevykonala. Po zřízení Senátu byla kodifikační práce uložena jemu; ale ani Senát po mnoho let ani o krok nepokročil v této věci kupředu. Na konci r. 1719, v období švédomanie, bylo Senátu nařízeno sestaviti sbírku, při čemž měl vybírati vhodné články z švédského kodexu i z vlastního Uložení, a kde bylo třeba, ‚nové body dělat', a stůj co stůj celou věc dokončiti do konce října r. 1720. Jak za 10 měsíců nevykonat dílo, které nemohli zdolati za 20 let a později nezdolali ani za sto let! V nedostatku přípravy, ve zvyku vésti věci jakž takž, v nedostatku služební disciplíny dával Se-

nát příklad podřízené správě. Po senátském ustanovení gubernií r. 1719 oficiální listiny byly posílány z Petrohradu do Vologdy Archangelskem! V Senátu byly kruté rozpory a docházelo k neslušným scénám: hlavní návladní Skorňakov-Pisarev byl na smrt rozhněván se svým představeným generálem - návladním Jagužinským, podkancléř baron Šafirov s kancléřem hrabětem Golovkinem, urození senátoři, rození knížata Golicyn a Dolgorukij s neurozeným, ale na knížete povýšeným Menšikovem, a všichni se všemi svými osobními i stranickými spory se obraceli k carovi. Porady senátorů se někdy proměňovaly v spílání; jeden druhého nazýval zlodějem. Nebo se shromáždili hodnostáři u generála-návladního, aby oslavili dobytí Derbenta r. 1722. Hlavní návladní Senátu, který se už dvakrát popral s návladním Justic-kollegia, div se nepopral s podkancléřem a potom oba, udávajíce se navzájem caru i carevně, omlouvali se — jeden tím, že byl tuze nachmelen, a druhý tím, že byl ještě nachmelenější. Za takových mravů bylo Senátu těžko státi se přísným ochráncem práva, a kníže Menšikov jednou celému shromáždění senátorů oznámil, že se zabývají hloupostmi a opovrhují státními zájmy. Více než to: málokterý senátor se vyhnul soudu nebo podezření z nečistých věcí, nevyjímaje ani knížete J. Dolgorukého. Sám usvědčovatel Senátu, také senátor, i tu šel v čele svých kolegů. Tento člověk temného původu, nesmírně obohacený Petrem, stal se virtuosem lupu. Petr domlouval oblíbenci, býval ho holí, hrozil a všechno nadarmo. Menšikov se obklopil tlupou loupeživých úředníků, obohacujících sebe a obohacujících svého patrona na účet státní pokladny. Z nich petrohrad-

ského vicegubernátora Korsakova a dva senátory, knížete Volkonského a Opuchtina, veřejně bili knutem. Menšikova zachraňovaly od krutého trestu dávné přátelství Petrovo a vytrvalá ochránkyně Kateřina, která právě jemu bvla zavázána za svou kariéru. Jednou Petr, rozzuřen kousky oblíbencovými, pravil Kateřině, která se za něho přimlouvala: ‚Menšikov byl nezákonně počat, v hříchu ho porodila matka a v taškářství skončí život svůj, a nenapraví-li se, bude bez hlavy'. Menšikovovo jmění odhadovali na desítky milionů rublů na našich penězích. Pod takovou vznešenou ochranou, přicházející s výše Senátu, okrádání státní pokladny a úplatkářství dosáhly rozměrů dříve nebývalých, — leda jen později, — a Petr si nevěděl rady, jak zachytit státní peníze, ‚které mizejí v rukávech'. Jednou, poslouchaje v Senátu zprávy o zpronevěrách, rozzuřil se a v prchlivosti ihned nařídil vyhlásiti osobní ukaz, hlásající, že ukradne-li někdo státní pokladně jen tolik, aby si koupil provaz, bude na něm oběšen. Generál návladní Jagužinskij, panovníkovo oko při Senátě, namítl Petrovi: ‚Což chcete, Vaše Veličenstvo' zůstati císařem sám, bez poddaných? Všichni krademe, jenže jeden více a okatěji než druhý.' Petr se rozesmál a ukaz nevydal. V posledním roce života Petr obzvláště pozorně dohlížel na vyšetřování o okrádání státní pokladny a jmenoval k tomu zvláštní komisi. Vyprávěli, že hlavní fiskál Mjakinin, referující o těchto věcech, otázal se jednou cara: ‚máme osekat jen větve, nebo přiložit sekeru na samy kořeny?' — ‚Vysekej všechno dočista', odpověděl Petr, takže připojuje vypráveč vrstevník, cizinec Vockerodt, který tehdy žil v Petrohradě, kdyby byl car žil ještě několik

měsíců, tu by svět uslyšel o mnohých a velikých popravách. V posledních letech života vydal Petr řadu ukazů, proniknutých náladou u něho neobvyklou. To nejsou krátké a příkré rozkazy, ale mnohomluvná, rozplývavá poučení, v nichž si autor i stěžuje na všeobecnou služební nevázanost i rmoutí se nad nedbáním ukazů, které hrozí státu konečným pádem jako řecké říši, a běduje, že mu nedají pokoje soukromými prosbami, že nemůže prostřed kruté války na všechno dohlédnout sám: vždyť není anděl, a ani andělé nejsou všudypřítomní, a každý na své místo je postaven: ‚kde je přítomen, jinde ho není'. Hněvivý a zároveň zarmoucený tón těchto ukazů připomíná výraz jeho tváře na jeho pozdních podobiznách.

Nové instituce, vytržené z jiné soustavy pojmů a mravů nenalézaly přiměřenou potravu na cizí půdě, v ovzduší libovůle a násilí. Magistrátní instrukce vyjadřuje přání, aby magistráty požívaly úcty jako v jiných státech. Kolomenský magistrát se skládal z ratmana, tří burmistrů a městského starosty. Jednoho burmistra napolo k smrti zbil generál Saltykov městem projíždějící, a druhého s ratmanem a starostou naddůstojník Volkov, provázející perského vyslance; poslední zachránivší se burgomistr oznámil, že sám nemůže všechny věci vyříditi, protože zbití nechodí do úřadu. Proti libovůli a neumělosti vládců zbývaly spravovaným dva prostředky sebeobrany: klam a násilí. Při zkoumání soupisu duší bylo odhaleno na 1½ milionu zatajených duší, asi 27% všeho zdaněného obyvatelstva. Ukazy velmi přísně nařizovaly hledati uprchlíky, a ti zjevně žili celými osadami na prostorných dvorech mocných pánů v Moskvě na Pjat-

nické, na Ordynce, za Arbatskou branou. Druhým útočištěm uprchlíků byl les. Zprávy z dob Petrových mluví o nebývalém rozvoji lupičství. Loupežné tlupy, vedeny uprchlými vojáky, spojovaly se v dobře zařízené a dobře vyzbrojené jízdní oddíly a útočily ‚regulérním pořádkem', ničily vsi s četným obyvatelstvem, zastavovaly vybírání daní, vtrhávaly do měst.

Některý gubernátor se bál jezditi po kraji mu svěřeném a sám kníže Menšikov, petrohradský generál-gubernátor, který se pokládal za schopného prokopati Ladožský průplav, nečervenaje se oznámil Senátu, že nemůže zdolati lupiče své gubernie. Loupežením odpovídaly nižší vrstvy na libovůli shora: bylo to mlčelivé vzájemné ručení nezákonnosti a neschopnosti zde a nesmyslného zoufalství tam. Prikazný úředník ze sídelního města, projíždějící generál, zapadlý šlechtic vyhazovali z oken ukazy hrozného reformátora a zároveň s lesními loupežníky se málo znepokojovali tím, že v sídelních městech působí polosamovládný Senát a devět, a později deset po švédsku zařízených kollegií s obory systematicky rozhraničenými. Úctu budícími zákonodárnými fasádami zastírán byl všeobecný zmatek.

HLAVA ŠEDESÁTÁ OSMÁ.

Význam reformy Petra Velikého. — Obvyklé soudy o reformě. — Váhání v těchto soudech. — Soudy Solovjevovy. — Souvislost soudů s dojmem vrstevníků. — Sporné otázky: 1. o původu reformy, 2. o její připravenosti a 3. o moci jejího působení. — Petrův vztah k staré Rusi. — Jeho vztah k západní Evropě. — Metody reformy. — Všeobecné úsudky. — Závěr.

Nepodal jsem naprosto úplný náčrtek reformní činnosti Petrovy, nedotkl jsem se ani opatření týkajících se všeobecného blahobytu a národního vzdělání, ani změn v pojmech a mravech, vůbec v duchovním životě národa. Tato opatření a změny buď nebyly obsahem přímých úkolů reformy, nebo neprojevily svého působení za života reformátorova, nebo byly pocítěny jen některými třídami společnosti; později někdy se pokusím doplniti poněkud tyto mezery. Pravil jsem, že reforma podle svého východiska a podle svého konečného cíle byla vojensko-finanční, a obmezil jsem její obzor fakty, které, vyplývajíce z tohoto jejího dvojího významu, dotkly se všech tříd společnosti, projevily se na celém národě. Na těchto faktech pokládám za možné založiti soud o významu a charakteru reformní činnosti Petrovy, aspoň s některých jejích stránek.

Otázka o významu Petrovy reformy je značnou měrou otázka o vývoji našeho historického vědomí. Po dobu téměř dvou set let u nás mnoho psali a ještě více hovořili o Petrově činnosti. Něco o ní říci bylo pokládáno za nevyhnutelné po každé, když řeč přešla od jednotlivých faktů našich dějin k jejich všeobecné souvislosti. Každý, kdo chtěl pohlédnouti poněkud filosofickým pohledem na naši minulost, pokládal za poža-

davek vědecké slušnosti vysloviti svůj soud o činnosti Petrově. Často dokonce všecka filosofie našich dějin sváděna byla k ocenění Petrovy reformy: jakýmsi, abych tak řekl, vědeckým zkrácením celý smysl ruských dějin byl svírán v jednu otázku o významu Petrovy činnosti, o vztahu přetvořeného jím nového Ruska k starému. Petrova reforma se stala ústředním bodem našich dějin, shrnujícím v sobě výsledky minulosti a zárodky budoucnosti. S tohoto hlediska podle zjednodušené systematisace dělily se celé naše dějiny na dvě období, na Rus starou, před Petrem, a na Rus novou, za Petra a po něm. O Petrově činnosti soudili velmi různě; dlouho však tato různost vůbec nevycházela od úspěchů jejího zkoumání a chápání. Po dobu sto čtyřiceti let od Petrovy smrti do doby, kdy vyšel XIV. díl Solovjevových *Dějin* r. 1864, nebylo pro historické probadání reformy vykonáno téměř nic. Teprve na sklonku XVIII. st. kurský kupec Golikov vydal rozsáhlý sborník materiálů pro vylíčení Petrova života pod názvem *Skutky Petra Velikého* s doplňky (1788—1798). Ale i tato práce slabě působila na historické vědomí vrstevníků: byl to třicetisvazkový hymnus na reformátora, jak ji nazval Solovjev, panegyrik příliš neobratný a rozsáhlý, aby vzbouzel ochotu studovati Petrovu reformu, a příliš pochvalný, aby bylo pochopitelno, zač chválí reformátora. Po celou tuto dobu nebyla reforma osvětlována zevnitř, badáním, ale světlem, dopadajícím se strany. Soudili o ní podle dojmu, který po sobě zanechala, a dojem byl pojímán podle nálady chvíle, podle společenského počasí, jaké bylo utvářeno postranními proudy.

Po reformátorově smrti v společnosti, uchvá-

cené reformou a kouzlem jeho osobnosti, dlouho vládl vztah k jeho činnosti, který možno nazvati zbožným kultem Petrovým. Prostý soustružník Nartov, který dvacet let prožil při Petrovi, vzpomínal na něho později: ‚třebaže už s námi není Petr Veliký, přece duch jeho v našich duších žije, a my, kteří měli štěstí býti při tomto panovníkovi, umřeme věrni mu a svou vřelou lásku k pozemskému bohu pochováme zároveň se sebou'. Lomonosov nazýval Petra člověkem Bohu podobným, a Děržavin se tázal:

Zda to Bůh v něm nesestoupil s nebes?

Ale už vrstevníci Děržavina, kteří byli nadšeni francouzskou filosofií, začínali se dívati na Petrovo dílo jinak. Myslím, které uvykly odtažitým společenským konstrukcím a nejjemnějším sujetům akademické morálky, nemohla se líbiti činnost reformátora, věnovaná nejkonkrétnějším drobnostem vojenských věcí a státního hospodářství. Musila se jim zdáti příliš nízká a materialistická, nehodná ani rozumu, ani položení Petrova. Takový náhled rádi vyjadřovali, přirovnávajíce reformu Petra I. s činností Kateřiny II. Cheraskov zpíval:

Petr Rusům dal těla, Kateřina zas — duše.

Tehdejší velkosvětská společnost, která pozdravovala tolik filosofů na trůně, neměla ráda cary v úloze prostých dělníků. Otázka se zkomplikovala, když do oceňování reformy byly vneseny motivy mravní a národní. K. Ščerbatov v svém pamětním spise *O zkáze mravů v Rusku* uznává Petrovu reformu za ‚nutnou, ale možná zbytečnou', odpovídající národním potřebám, ale příliš radikální, ne přiměřeně mnohostrannou. Petr, nespokojuje se potřebnými novotami zá-

konodárnými, vojenskými, hospodářskými, osvětnými, snažil se napraviti i soukromý život společnosti, zavésti uhlazenost, zmírniti dřívější hrubé mravy, a toto zmírnění vedlo k nevázanosti a položilo základ krajní zkázy mravů. Ve Vídni při obědě u knížete Kaunice r. 1780 kněžna Daškovová, pomlouvajíc Petrovu vášeň k lodním a jiným řemeslnickým zaměstnáním jako k hloupostem, nedůstojným vladaře, mezi jiným se přiznala svému soustolovníkovi, že kdyby Petr měl rozum velikého zákonodárce, byl by ponechal pravidelné práci času ponenáhlu přivésti k zlepšení, které zaváděl násilím, a oceňuje dobré vlastnosti našich předků, nekazil by originálnost jejich povahy cizími obyčeji. Ředitelka Akademie věd, inteligentní paní s něžnýma ručkama, a nemohla pohlédnouti na hrubou práci Petrovu s méně povýšeného a s méně patriotického hlediska. Minulé století zaneslo do Ruska nové rozumové proudy a mnohá hlediska na Petra. Francouzská revoluce vytvořila bázeň před převraty, stařeckou příchylnost k starým dobám, a Karamzin byl u nás pronikavým ukazatelem tohoto převratu a smělým vyjadřovatelem unaveného konservatismu, který tušil revoluci v prudkém a nervosním zlomu, který vykonal Petr. Kdysi, v letech mladosti, vycházeje z kosmopolitické these, že vše národní není nic proti lidskému, oslavoval osvícenou reformu Petrovu a pokládal za uhohé jeremiády výčitky Petrovi, že zradil ruský charakter, že zničil ruskou mravní tvářnost. Ale po 20 letech v *Pamětním spise* o starém a novém Rusku sám se stal ubohým Jeremiášem, stěžoval si, že přetvoření občanských institucí a mravů, zahájené od dob cara Michala, ponenáhlé, tiché, stěží znatelné, bez

výbuchů a násilí, pojednou bylo přerušeno potlačením národního ducha, který tvořil mravní mohutnost státu — násilí nezákonné i pro samovládného panovníka: ‚byli jsme občany světa, ale přestali jsme býti v některých případech občany Ruska — vinou Petrovou!' Restaurační návrat Evropy k starým dobám, k němuž dal popud pocit podráždění proti dobyvatelským násilím francouzské revoluce i říše, podnítil národní hnutí, snahu potlačených nebo roztříštěných národností Evropy po obnově politické samostatnosti a ucelenosti. A za toto národní vzrušení musila Petrova reforma pykati novými obviněními. V třicátých až čtyřicátých letech minulého století oživl spor o starém a novém Rusku. Proti západníkům, ukázavším Rusku kulturní cestu, kterou prošla západní Evropa a na niž Petr Rusko obrátil, slavjanofilové, obzvláště Chomjakov, opakujíce dřívější výčitky, silně zdůraznili vinu reformy Karamzinem ještě sotva zpozorovanou — v tom, že způsobila roztržku v mravním životě ruského národa, odtrhnuvši od něho, od jeho podání a obyčejů, osvícenou společnost, kterou Chomjakov přirovnával k evropské kolonii, vrženou do země divochů. Životní základy není přece třeba hledati na této západoevropské cestě, dokonce ne v starých dobách před Petrem, kde je hledali kníže Ščerbatov a jiní rusofilové, ale v přítomném Rusku, nedotčeném reformou s její západní osvětou.

Tak se Petrova reforma stala kamenem, na němž se ruská historická myšlenka brousila déle než století. Vidíme, že tou měrou, jak jedna obvinění po druhých se vznášela nad touto reformou, pokračovala dvojí práce, zesílená idealisace Rusi před Petrem a zpracování kultu nebo

hledání tajemného národního ducha. Obě práce pokračovaly lehce, bez zbytečné vědecké přítěže; duchaplné domněnky byly pokládány za historické fakty, nicotné sny byly vydávány za národní ideály. Vědecká otázka o významu Petrovy reformy se proměňovala v hlučný časopisecký a salonní spor o staré a nové Rusi, o jejich vzájemném vztahu; hraničící historická období se stávala nesmiřitelnými životními prvky, historická perspektiva byla nahrazena filosoficko-historickými sestrojeními dvou opačných kulturních světů, Ruska a Evropy. Pod takovými dojmy se počalo vědecké badání reformy a utvářel se názor na reformu u Solovjeva, prvního ruského historika, který vylíčil její průběh na základě dokumentů, ve spojitosti s všeobecným průběhem našich dějin. Přečtěte si konečný výklad tohoto názoru na konci III. hlavy XVIII. dílu jeho *Dějin*, který vyšel r. 1868; překvapí vás šířkou úsudků a zároveň svou upjatostí, pozdvižeností tónu a tím, že myšlenky nejsou jaksi dopověděny: je to nejen výsledek vědeckého badání, ale i polemická odpověď komusi, obhajoba Petrova díla proti jakýmsi urážečům. Tu jsou hlavní rysy tohoto názoru. Nikdy ani jeden národ nevykonal takového činu, jaký byl vykonán ruským národem pod Petrovým vedením; dějiny ani jednoho národa nevykazují takového velikého, mnohostranného, dokonce všestranného přetvoření, doprovázeného tak velikými následky jak pro vnitřní život národa, tak i pro jeho význam ve všeobecném životě národů, v dějinách všesvětových. Ve vnitřním životě národa položeny byly nové základy politického a občanského pořádku. V politickém pořádku byla probuzena samočinnost společnosti zavedením kol-

legiálné organisace do správy, volební zásady do městské samosprávy, a zavedením přísahy nejen panovníkovi, ale i státu po prvé byl národu dán pojem o skutečném významu státu. V soukromém občanském životě byla učiněna opatření k ochraně osobnosti: byla osvobozena od pout rodového svazku výjimečnou pozorností Petrovou k osobní zásluze, daní z duše, zákazem sňatků z přinucení rodičů nebo pánů, vyvedením ženy ze světnice. Všesvětové historické následky reformy byly: 1. uvedení slabého, chudého, téměř neznámého národa skrze civilisaci na historickou scénu s významem silného činitele ve všeobecném politickém životě národů, 2. spojení obou polovin Evropy dosud oddělených, východní a západní, v společné činnosti uvedením do této činnosti slovanského plemene, které teprve nyní se činně účastnilo společného života Evropy skrze svého zástupce, skrze ruský národ.

V uvedeném názoru jsou spojeny, plněji rozvinuty a jasněji formulovány soudy, které odedávna byly vyslovovány v naší literatuře a dílem se s nimi dokonce shodovali odpůrci reformy. Tyto soudy se soustředí v tom základním položení, že reforma Petrova byla hlubokým převratem v našem životě, který obnovil ruskou společnost shora dolů, až k jejím základům a kořenům, převratem proslaveným, dokonce strašným, jak jej nazývá Solovjev; jenže jedni pokládali tento převrat za velikou zásluhu Petrovu před lidstvem, kdežto druzí za veliké neštěstí pro Rusko. Takový názor na reformu byl zděděn přímo od vrstevníků a spolupracovníků reformátorových: tito lidé, dokonce ti z nich, kteří nesympatisovali s dílem Petrovým, také vyšli z jeho reformní práce s přesvědčením, že byli pří-

tomni plnému a všestrannému přebudování ruského života, bezpříkladnému přelomu, který mu poskytl nejen nové formy, ale i docela nové základy. Takový dojem vrstevníků je pochopitelný a přirozený. Lidé, kteří se dostali do víru hlučnych a vážných událostí, ohlíželi se na ně později, všeobecně nakloněni zveličovat rozměry a význam prožitého. Jeden z mladších a nadanějších spolupracovníků Petrových Něpljujev, dostav v Cařihradě, kde byl residentem, zprávu o smrti reformátorově, zaznamenal v svých pamětech: ‚Tento monarcha přivedl naši vlast k přirovnání k ostatním, naučil poznávat, že i my jsme lidé; zkrátka, nač se člověk v Rusku podívá, všechno má jeho za základ, a cokoliv se bude v budoucnu dělat, z tohoto pramene se bude čerpat.' Tutéž myšlenku vyslovil také kancléř hrabě Golovkin v slavnostní řeči, proslovené Petrovi dne 22. října 1721 při oslavě uzavření nystadského míru se Švédskem: ‚Vaší neúnavnou prací a za vašeho vedení z tmy nevědomosti na divadlo slávy celého světa a, abych tak řekl, z nebytí do bytí jsme přivedeni a do společnosti politických národů připojeni byli'. A tak vědecký názor, vyslovený Solovjevem před 40 lety, stojí na stanovisku, které se ustálilo už více než půldruhého století před ním, působí dojmem, odneseným z převratu jeho nejbližšími spolupracovníky. Možno zůstati při tomto názoru? Myslím, že v něm není všechno jasné; vzniká několik sporných otázek.

Především, jak se Petr stal reformátorem? Při jménu Petra Velikého hlavně vzpomínáme na jeho reformy, to je náš obvyklý stereotypní výraz. Povolání reformátorovo se stalo jeho přezdívkou, historickou charakteristikou. Jsme na-

kloněni myšlence, že Petr I. se i narodil s myšlenkou na reformu, pokládal ji za své povolání prozřetelností mu dané, za své historické určení. Zatím u samého Petra dlouho nepozorujeme, že by tak na sebe pohlížel. Nevychovali ho v myšlence, že mu nastává vládnouti státu k ničemu se nehodícímu, podléhajícímu úplnému přetvoření. Vyrostl s myšlenkou, že je carem a při tom pronásledovaným a že mu nebude dáno vládnouti, ba ani žíti, pokud bude u moci jeho sestra se svými Mstislavskými. Hra na vojáky a lodi byla jeho dětským sportem, vštípeným řečmi jeho okolí. Ale brzo se v něm probudila jakási předtucha, že až vyroste a začne opravdu vládnouti, především bude potřebovati armády a loďstva, ale nač vlastně jich bude potřebovati, to, zdá se, si jasně neuvědomoval. Jen občas, když se projevily zámysly Sofijiny, začal chápat, že potřebuje vojáka proti střelci, sestřině opoře. Dělal prostě to, co mu napovídala chvíle, nezatěžuje se předběžnými úvahami a dalekými plány, a všechno, co dělal, jako by pokládal za svou běžnou, náležitou věc, a ne za reformu: ani sám nepozoroval, jak těmito běžnými věcmi všechno měnil kolem sebe, i lidi, i pořádky. Dokonce z první zahraniční cesty přiváželo do Moskvy ne reformní plány, ale kulturní dojmy s touhou všechno, co viděl za hranicemi, zavésti doma a s myšlenkou na moře, t. j. na válku se Švédskem, které vzalo moře jeho dědovi. Teprve snad v posledním desetiletí svého třiapadesátiletého života, když se už jeho činnost dostatečně ukázala, začíná se u něho projevovati mínění, že učinil leccos nového a dokonce naprosto ne málo nového. Ale takový názor objevuje se u něho, abych tak řekl, zpětným datem, jako

výsledek toho, co učinil, a ne jako cíl činnosti. Petr se stal reformátorem jaksi nepozorovaně, jakoby nechtě, bezděčně. Válka ho přivedla a do konce života pudila k reformám. V životě států se zahraniční války a vnitřní reformy obyčejně neslučují, jako podmínky vzájemně si odporující. Obyčejně je válka brzdou reformy, vyžadující míru. V našich dějinách působil jiný vzájemný vztah: válka se šťastným východiskem upevnila utvářivší se položení, přítomný pořádek, kdežto válka s nepřiměřeným koncem podněcovala všeobecnou nespokojenost, která vynucovala u vlády více nebo méně rozhodnou reformu; ta byla pro vládu svého druhu přezkoušením. V tomto případě se vláda vyhýbala zahraničním srážkám tak, že poškozovala mezinárodní význam státu. Tak úspěchy vnitřního politického života byly získávány za cenu zahraničních běd. Petr I. se dostal do jiného vzájemného vztahu vnějších srážek s vnitřní prací státu o sobě, o vlastní vybudování. Za něho se válka jeví rámcem reformy, dokonce více — organicky souvisela s jeho reformní činností, podnítila ji a dávala jí směr. Válka, v jiných dobách kolébka reformy, stala se za Petra její školou, jak ji také nazýval sám Petr. Ale i za něho se projevovalo toho nepřirozené spojení navzájem si odporujících sil: válka zůstala brzdou reformy, ale reforma protahovala válku, probouzejíc hluchý národní odpor i zjevné vzpoury, které bránily shromážditi národní síly pro konečný úder nepříteli. V takovém uzavřeném kruhu rozporů musil Petr konati své dílo.

Dále, mnoho sporů bylo o tom: byla-li reforma dostatečně připravena a vycházela-li vstříc uznaným potřebám národa, nebo ji Petr vnutil

národu jako neočekávaný a násilný akt své samovládné vůle. V sporu se objasnila vlastnost přípravy: byla-li kladná jako normální základ přirozeného růstu, nebo záporná jako nemoc připravující léčení, nebo jako východisko ze zoufalého položení na novou cestu k novému životu. V tomto smyslu také Solovjev chápal přípravu Petrovy reformy, když psal, že byla připravena celými předcházejícími dějinami národa, ‚byla požadována národem'. Viděli jsme částečné novoty a mezi nimi ze západu vypůjčené za děda, otce, staršího bratra i sestry Petrovy. Ještě důležitější je, že už před Petrem byl načrtnut dosti ucelený reformní program, v mnohém se shodující s reformou Petrovou, v některých věcech jdoucí dokonce dále než ona. Pravda, tento program nelze plně přivlastniti staré Rusi. Uvažovaly o něm mysli nového složení, které v mnohých věcech se vytrhly ze staroruského kruhu pojmů. Chystalo se přetvoření vůbec, a ne reforma Petrova. Toto přetvoření mohlo pokračovati tak i onak, za klidného průběhu věcí mohlo být rozpočteno na řadu pokolení. Později selská reforma se přece chystala celé století. Za Fedora a za Sofie, podle vyjádření vrstevníkova, začali zavádět ‚politesse podle způsobu polského' v kočárech i šatech, ve vědě latinského i polského jazyka, zrušili u dvora staroruský nemotorný, široký a dlouhošosý kabát (ochabeni), mohli, rozšiřujíce reformní program, nahraditi kaftan kontuszem, a ruský tanec — polkou-mazurkou, jako po Petrovi téměř sto padesát let obnovovali právo nositi staroruské vousy oholené reformátorem. Petr provedl reformu podle způsobu holandského, a potom švédského a nahradil Moskvu Petrohradem vy-

rostlým z močálu, krutými ukazy nutě šlechtice a obchodníky stavěti v něm a sháněje k tomu z nitra Ruska tisíce dělníků. Reforma, jak byla vykonána Petrem, byla jeho osobním dílem, dílem bezpříkladně násilným a stejně ne libovolným a nutným. Zahraniční nebezpečí státu předhonila přirozený růst národa, který ustrnul v svém rozvoji. Už lidé kateřinské doby chápali, že obnovu Ruska nebylo lze ponechati ponenáhlé, tiché práci času, aniž se násilně nepostrkovalá. Kníže Ščerbatov, jak jsme viděli, úkosem se díval na Petrovu reformu a v jejím širokém a násilném rozmachu viděl kořen mravní zkázy ruské společnosti. Nebyl nikterak ani stoupencem samovlády, uznávaje ji za naprosto škodlivý způsob správy pro národ. Avšak týž historik-publicista učinil docela duchaplnou chronologickou rozvahu: ‚za kolik let by mohlo za nejpříznivějších okolností Rusko samo sebou, bez samovlády Petra Velikého, dospěti k tomu stavu, v jakém je nyní, vzhledem k osvětě a slávě.' Podle této rozvahy vyšlo najevo, že Rusko toho naprosto ještě nedokonalého stavu, v jakém bylo na sklonku XVIII. století, dosáhlo by teprve za sto let, asi roku 1892, a i to při podmínce, že by v průběhu této dlouhé doby nedošlo k žádné překážce — ani vnitřní, ani vnější, a kdyby v této době se neobjevili panovníci, kteří nerozumnými opatřeními by zničili to, co učinili dva nebo tři jejich předkové, a tím by zdrželi obnovu Ruska. A zatím by si nějaký Karel XII. nebo Bedřich II. urval části Ruska a tím ještě více by zvolnili jeho rozvoj. Tak nedůvěřivě se díval na možné úspěchy obnovy Ruska, svobodného od mechanického postrkávání, ‚vlastním národa svého povzbuzením', spisovatel, který byl vůbec

nakloněn idealisovati svérázný život staré Rusi.

Nejspletitější je otázka o síle vlivu, o hloubce působení reformy. Je to základní bod otázky o jejím významu. Abychom si ujasnili její řešení, musíme rozebrati její komplikované složení. V Petrově reformě se srazilo tolik zájmů, pohnutek a vlivů, že je nevyhnutelno oddělíti v ní připravené z nitra od vypůjčeného se strany, rozeznati to, co bylo předvídáno, a to, co se objevilo mimo nadání. Reforma je osvětlována jednostranně a názor na ni se příkře láme, když se díváme jen na jednu řadu jejích podmínek, pouštějíce se zřetele druhé podmínky. Třeba ji zkoumati s trojího hlediska: 1. podle vztahu Petrova k západní Evropě, 2. podle jeho vztahu k starému Rusku, a 3. podle vlivu jeho díla na další doby. Ani toto třetí hledisko se nesmí zdáti podivné. Dílo silného člověka ho obyčejně přežívá, má posmrtné pokračování. Do ocenění Petrovy reformy musíme pojmouti její následky, které se začaly projevovati teprve po reformátorově smrti. Co tedy poskytlo Petrovi Rusko před reformou, co vzal od západní Evropy, a co zanechal Rusku, jím přetvořenému, správněji, co po něm učinili z jeho díla — to jsou tři části, na něž se dělí povšechná otázka o významu reformy.

Petrovi se dostalo od staré Rusi svérázně se utvářivší svrchované moci a ne méně svérázného složení společnosti. Svrchovaná moc při vstupu nové dynastie na trůn byla zemí uznána za dědičnou, ale pozbyvši votčinné povahy dřívější dynastie, zůstala bez určité právní tvářnosti, neměla normovaného rozsahu, a fakticky se tu zúžovala, tu rozšiřovala, podle okolností a povahy svých nositelů. Petr zdědil tuto moc v jejím

plném faktickém rozsahu a dokonce ji rozšířil, osvobodiv se zřízením Senátu od posledních přízraků bojarských nároků, spojených s Bojarskou dumou, a zrušením patriarchátu nebezpečí od nikonovského skandálu i od nepohodlného upjatého uctívání ekumenického titulu všeruského patriarchy. Ale Petrovi náleží vážná zásluha, že se první pokusil dáti své neobmezené moci bez formy mravně-politické určení. Před ním v běžném politickém vědomí národa splývala idea státu s osobou panovníka, jako v soukromém životě majetník domu právně splývá se svým domem. Petr rozdělil tyto pojmy uzákoniv, aby se přisáhalo odděleně panovníkovi a státu. Vytrvale mluvě v svých ukazech o státním zájmu jako o vyšší a bezpodmínečné normě státního pořádku, stavěl dokonce panovníka v podřízený vztah k státu, jako k nejvyššímu nositeli práva a ochránci veřejného blaha. Na svou činnost se díval jako na službu státu, vlasti; jako úředník píše o svém vítězství nad Švédy u Dobrého: ‚jak jsem *začal sloužit*, takového ohně a pořádného konání našich vojáků jsem neslyšel ani neviděl'. Samy tyto výrazy *státní zájem, všeobecné dobro, všenárodní prospěch*, snad po prvé se objevují v našem zákonodárství za Petra. Historické podání však působí jako instinkt nevědomě, a Petr zakusil na sobě jeho sílu. Pohlížeje na své reformy jako na službu státnímu zájmu, všenárodnímu prospěchu, obětoval tomuto svrchovanému zákonu svého syna. Smutným koncem carevičovým podnícen byl *Ustav* z 5. února 1722 o následnictví trůnu; v dějinách ruského zákonodárství je to první zákon povahy základní; hlásal: ‚Za dobré jsme uznali tento ustav učinit, aby toto vždy bylo na vůli vládnoucího panovníka,

komu on chce, tomu také určiti dědictví, a určenému, vida jakousi nepotřebnost, potom odníti'. Ustav se na své ospravedlnění odvolává na příklad velikého knížete Ivana III., který libovolně nakládal následnictvím trůnu, určiv zprvu za nástupce vnuka, a potom syna. Před Petrem nebylo v ruském právu zákona o následnictví trůnu, a jen obyčejem a okolnostmi byly ustanovovány různé pořádky nástupnictví. Za staré dynastie, která viděla v státě svou dědičnou državu, bylo takovým pořádkem odevzdání trůnu otcem synovi *podle závěti*. Od r. 1598 se počal ustanovovati nový pořádek svrchované moci podle *sněmovního zvolení*. V XVII. st. za nové dynastie, pro niž stát nebyl dědičnou državou, prvního pořádku se přestalo užívati, kdežto druhý nebyl ještě upevněn; nová dynastie byla uznána za dědičnou jen v jednom pokolení: r. 1613 přisahala země Michalovi a jeho budoucím dětem — ne dále. Ale základního zákona o následnictví trůnu nebylo jako dříve, a trůn byl obsazován všelijak, pod rouškou sněmovního zvolení nebo tím, že otec představil národu následníka na moskevském náměstí, jako učinil car Aleksej s carevičem Fedorem, a také s pomocí střelecké vzpoury a podvrženého zemského sněmu, jak bylo ustanoveno dvojvládí carů Petra a Ivana. Petr nahradil sněmovní zvolení i dědění podle obyčeje nebo podle náhody *osobním jmenováním* s právem přejmenování, t. j. obnovil odkaz, uzákonil nedostatek zákona a obrátil státní právo zpět, na přežilý votčinný základ. Myšlenka zákona z 5. února je táž, jakou vyjádřil Ivan III. při jednom případě: ‚komu chci, tomu také odevzdám vládu'. Táž nevědomá náklonnost obnoviti v novotách ozvuky minulosti je pozorovati

i v sociálních opatřeních Petrových. Nedotknul se základů společenského složení, upevněných Uložením, ani stavovského dělení podle druhu povinností, ani nevolnického práva. Naopak, staré stavovské povinnosti komplikoval novými. Ustanoviv závazná učení šlechty a rozděliv její povinnou službu na dvě zvláštní koleje, vojenskou a občanskou, těsněji sevřel městské poplatné stavy zvláštní stavovskou správou, zemskými jizbami, a potom magistráty, a vrchní městské třídě, řádovému občanstvu uložil mimo dřívější státní služby ještě zvláštní povinnost v dolujícím a obrábějícím průmyslu, odevzdávaje státní továrny a podniky společnostem násilně tvořeným z obchodnictva. Továrny a podniky za Petra, jak jsme viděli, nebyly naprosto soukromými podniky, vedenými výhradně osobním zájmem podnikatelů, ale nabývaly povahy státních operací, které vláda vedla skrze závazného agenta, řádového občana: za to obchodník, továrník nebo podnikatel užíval šlechtické privileje získávati k továrně a podniku vesnice s pracovníma rukama nevolníků. Na druhé straně Petr, neměně podstatu nevolnického práva, změnil sociální složení nevolnického stavu: různé způsoby cholopství, právní i hospodářské, nyní úplně splynuly s nevolnickými sedláky v jednu třídu poplatných nevolníků, kdežto potulní svobodní lidé byli dílem připsáni v městech k nižšímu občanstvu, aby ‚tuláci se řemesla chopili a nikdo se bez práce nepotloukal', dílem se dostali na vojnu nebo mezi nevolníky. Tak Petrovo zákonodárství, pokračujíc v díle Uložení, v zjednodušení společenského složení zrušením přechodných vrstev, nuceně je vtěsnávalo do rámce základních stavů. Nyní nabyla ruská společnost

definitivně toho složení, které dáti mu usilovalo moskevské zákonodárství XVII. st., vyšla z reformy s jasnějšími a zaokrouhlenějšími stavovskými obrysy, a každý stav se složitějším břemenem povinností na bedrech. Takový byl všeobecný vztah Petrův k státnímu a společenskému pořádku staré Rusi, na který jsem ne jednou upozornil na jednotlivých zjevech; nedotýkaje se v něm starých základů a nevnášeje nové, buď dovršoval počavší v něm proces, nebo předělával utvořivší se v něm spojitost součástí, tu rozděluje splynulé prvky, tu spojuje oddělené; tím i oním způsobem utvářelo se nové položení s cílem vzbuditi zesílenou práci společenských sil i vládních institucí ve prospěch státu.

Jaký vztah měl Petr k západní Evropě? Předchůdci dali Petrovi mezi jiným i takový úkol: ‚všechno dělat podle příkladu jiných cizích zemí', zejména zemí západoevropských. V tomto úkolu bylo mnoho unylosti, zoufalství v národních silách, sebeodříkání. Jak jej Petr pochopil? jak se díval na vztah Ruska k západní Evropě, viděl-li v této stálý vzor pro ono nebo měl pro něho západoevropský svět jen význam učitele, s nímž bývá zvykem se po skončeném učení rozloučiti? Za nejtěžší ztrátu, která postihla moskevskou říši v XVII. st., pokládal Petr ztrátu zemí pobaltických, která zbavila Rusko styku s osvícenými národy západu. Ale nač bylo třeba tohoto styku? Petra často líčili jako slepého naprostého západníka, který nemiloval všechno západní proto, že to bylo lepší než ruské, ale proto, že se to nepodobalo ruskému, který nechtěl sblížit, ale asimilovat Rusko se západní Evropou. Těžko uvěřiti, že by Petr vždy rozvážný byl nakloněn takovým platonickým touhám.

Z přehledu Petrova života jsme viděli, jak roku 1697 pod rouškou slavnostního poselstva, do jehož družiny se Petr vmísil pod vymyšleným jménem, uspořádána byla tajná zlodějská výprava, jejímž cílem bylo ukradnouti západní Evropě námořní techniky a technické znalosti. Proto potřeboval Petr západní Evropy. Nechoval k ní slepé nebo něžné náruživosti, naopak choval se k ní se střízlivou nedůvěrou a nepodléhal snům o jejích upřímných vztazích k Rusku, věděl, že Rusko vždy se tam setká jen s opovržením a nepřejícností. Když Petr r. 1724 sestavoval program slavnostní ódy nebo něčeho podobného na oslavu nystadského míru, psal mezi jiným, že všichni národové obzvláště horlivě se snažili nedopouštěti nás k světlu rozumu ve všem, obzvláště ve věcech vojenských; ale přehlédli to, jako by se jim v očích zakalilo, ‚jako by zakryto to bylo před jejich očima'. Petr pokládal toto nedopatření za div Boží a nařídil vyjádřiti to s obzvláštním důrazem v slavnostních verších: ‚toto dlužno široce rozvésti, neboť smyslu je dosti', sujet skýtá hojnou zásobu ideí. Proto se chce věřiti podání, které k nám došlo skrze mnoho ruk; kdysi prý řekl Petr slova, která zapsal Ostermann: ‚potřebujeme Evropy na několik desítek let, a potom se k ní musíme obrátit zády'. Sblížení s Evropou bylo tedy v očích Petrových jen prostředkem k dosažení cíle, a ne cílem samým. Čehopak chtěl dosáhnouti tímto prostředkem? Abychom na tuto otázku odpověděli, musíme si připomenouti, proč posílal Petr desítky ruské mládeže za hranice a jaké cizince objednával z ciziny. Poslaní se učili matematice, přírodopisu, stavbě lodí, mořeplavbě; objednávali důstojníky, stavitele lodí, moře-

plavce, tovární a jiné mistry, horní inženýry, a později právníky a finančníky, znající vědu správy, obzvláště finanční. S pomocí těch i oněch zavedl Petr v Rusku to, co viděl užitečného na západě a co nebylo v Rusku. Rusko nemělo pravidelnou armádu — zformoval ji; nemělo loďstvo — zbudoval je; nemělo příhodnou námořní cestu pro zahraniční obchod — Petr armádou a loďstvem dobyl východního břehu Baltického moře; bylo slabé hornictví a téměř nebylo průmyslu obrábějícího — po Petrovi zůstalo více než 200 továren a dolů; pro všechno to byly nevyhnutelny technické znalosti — v sídelních městech byla založena námořní akademie, škola navigační a lékařská, učiliště dělostřelecké a inženýrské, školy latinské a matematické a asi půl sta elementárních škol cyfirných v gubernských i venkovských městech a právě tolik posádkových pro děti vojáků; nedostávalo se peněz na placení státních vydání — Petr zvětšil rozpočet příjmů více než trojnásob; nedostávalo se racionálně uspořádané administrace, schopné vésti všechny tyto složité nové věci, — odborníci cizinci pomohli zříditi novou ústřední správu. To není vše, co učinil Petr; ale je to právě to, co chtěl učinit s pomocí západní Evropy. Technika vojenská, národohospodářská, finanční, administrativní i technické znalosti — to je rozsáhlá oblast, v níž pracovati a učiti Rusy práci povolával Petr západního Evropana. Nechtěl si vypůjčiti od západu hotové plody tamní techniky, ale osvojiti si ji, přesaditi do Ruska samy výroby s jejich hlavní pákou, technickou znalostí. Myšlenka, nejasně se míhající v nejlepších myslích XVII. st. o nevyhnutelnosti napřed zvýšiti produktivnost národní práce tím, že ji při-

vedou s pomocí technických znalostí k zpracování nedotčených přírodních bohatství země, aby jí poskytli možnost nésti zesílená státní břemena, — tato myšlenka byla Petrem přivlastněna a prováděna, jako nikdy ani dříve, ani později po něm: tu stojí osaměle v našich dějinách. I v zahraniční politice obrátil všechny národní síly k rozřešení otázky, která se mu zdála nejvážnější pro národní hospodářství, otázky baltické. Vnesl do národohospodářského obratu takové množství nové produktivní práce, kterou je těžko zvážiti a ocenit. Ale hmatatelné příznaky tohoto obohacení neprojevily se ve zvýšení všeobecné úrovně národního blahobytu, ale ve zprávách fiskálního důchodu. Válka se svými následky strávila všechny přebytky národního výdělku. Národohospodářská reforma se proměnila ve finanční a úspěch, jí dosažený, byl vlastně finanční, a ne národohospodářský. Když (r. 1724) Posoškov psal samému Petrovi, že není těžko naplniti carskou pokladnu, ale ‚veliká a velmi obtížná věc je celý národ obohatit', nevyslovil prostou pravdu politického hospodářství, ale smutné pozorování hloubavých vrstevníků o tom, co se dálo před jejich očima. Pokolení práce, jemuž se dostalo Petra, nepracovalo pro sebe, ale pro stát, a po zesílené a zlepšené práci odešlo snad ještě chudší než jeho otcové. Petr nezanechal po sobě ani kopejky státního dluhu, neutratil ani jednoho pracovního dne potomstvu, naopak, odkázal nástupcům hojnou zásobu prostředků, kterými se dlouho protloukali, nic k nim nepřidávajíce. Vynikal nad ně tím, že nebyl dlužníkem, ale věřitelem budoucnosti. To se ostatně vztahuje už k následkům reformy, o nichž už bylo mluveno. Sečteme-li výsledky

Petrovy činnosti, obrácené ne k vnější obraně a mezinárodnímu položení státu, ale k organisaci národního blahobytu, můžeme říci, že v širokých národohospodářských plánech Petrových je základní myšlenka jeho reformy, nezdarem těchto plánů se vyznačoval průběh této reformy, ve finančních úspěších se vyjádřil její hlavní výsledek.

Vzal tedy Petr ze staré Rusi státní *síly*, svrchovanou moc, stavy, právo, kdežto od západu si vypůjčil technické *prostředky* pro organisaci armády, loďstva, státního a národního hospodářství, vládních institucí. Kdepak tu je, otážete se, základní převrat, obnovivší nebo zkazivší ruský život shora dolů, poskytnuvší mu nejen nové reformy, ale i nové základy, blahodárné nebo škodlivé — to je jedno? Takový však byl dojem vrstevníků reformy, kteří jej odevzdali nejbližšímu potomstvu. Neobnovila-li reforma, tak vzbouřila, vzrušila ruský život do dna ne tak svými novotami, jako některými metodami, ne svou povahou, ale temperamentem, možno-li se tak vyjádřiti. Výsledky reformy byly obráceny spíše k budoucnosti, její smysl nebyl naprosto všem pochopitelný; ale její metody byly vrstevníky především cítěny, působily bezprostředním dojmem a ten musil Petr bráti v úvahu. Tyto metody se vypracovaly za účasti osobní povahy Petrovy pod vlivem ovzduší, v němž pokračovala jeho reformní činnost, a pod vlivem vztahu, v jaký ho toto ovzduší stavělo k způsobu života, pojmům a obyčejům národa. Ovzduší reformy bylo utvořeno zahraniční válkou a vnitřním zápasem. Válka, která byla hlavní vzpruhou reformy, nejnepříznivěji působila na její průběh a úspěchy. Reforma po-

kračovala za nepokojného zmatku, jakým obyčejně bývají provázeny války. Potřeby a obtíže, které vyvolávala na každém kroku, nutily Petra spěchati. Válka dodala reformě nervosní, horečný tep, chorobně uspíšený průběh. Za válečného neklidu neměl Petr volných chvil zastavovati se, chladnokrevně uvážiti položení, vážiti svá opatření, přemýšleti o podmínkách jejich uskutečnitelnosti, trpělivě vyčkávati volný růst svých počínání. Vyžadoval od nich rychlého působení, okamžitých výsledků, při každé obtíži nebo průtahu popohánĕl vykonavatele strašnými hrozbami, které se sypaly tak marnotratně, že pozbývaly své podněcující síly. Za všechno, za podání žádosti carovi mimo náležitá místa, za kácení odměřených dubů (udaných rozměrů) nebo stěžnových jedlí, za nedostavení se šlechtice k přehlídce, za obchodování ruským šatstvem — konfiskace jmění, zbavení všech práv, knut, donucovací práce, šibenice, politická nebo fysická smrt. Neuvážený trest zákona zesiloval v jedněch odvahu zločinu, v jiných způsobil rozpaky a stísněnost, neurastenickou křeč a všeobecný pocit tíže. Jeden z horlivých spolupracovníků carových generál-admirál Apraksin živě vylíčil tuto náladu r. 1716 v psaní carskému kabinetnímu sekretáři Makarovovi: ‚Vskutku ve všech věcech jako slepí tápeme a nevíme, co dělat; ve všem vznikl veliký nepořádek a kam se utéci a co v budoucnu dělat, nevíme; peněz odnikud nepřivážejí; všechny věci se asi možná zastaví'. Na druhé straně pokračovala reforma prostřed hluchého a tvrdošíjného vnitřního zápasu, který ne jednou hlučně propukl: čtyři strašné vzpoury a tři nebo čtyři spiknutí — vesměs vystupovaly proti novotám, organisovány byly ve jménu

staré doby, jejích pojmů a předsudků. Odtud nepřátelský vztah Petrův k vlastenecké staré době, k národnímu způsobu života, tendenční pronásledování jeho zevnějších zvláštností, které vyjadřovaly tyto pojmy a předsudky. Takový vztah se u Petra ustálil pod přímým vlivem politické výchovy, jíž se mu dostalo. Jeho politické pojmy a city vyrostly za nepokojů, podnícených zápasem dvou směrů, na které se rozdělila ruská společnost v XVII. st.: přívrženci novot, kteří hledali pomoc a učení na západě, srazili se s politickými a církevními starověrci. Tito vztyčili v boji jako prapory některé zevnější zvláštnosti, které odlišovaly staroruského člověka od západního Evropana, vousy, střih šatů a pod. Samy sebou tyto vnějšnosti ovšem nepřekážely reformě; ale velmi jí překážely city a přesvědčení, jimi zastírané: byly to příznaky oposice, symboly protestu. Petr, postaviv se na stranu novot, vášnivě se postavil proti těmto drobnostem, jimiž byla zastírána podání starých dob, drahá ruskému člověku. Dojmy dětství podněcovaly Petra, aby dodával zveličeného významu těmto předmětům. Uvykl viděti tyto příznaky na státních buřičích, střelcích a starověrcích; staroruské vousy nebyly pro něho fysickou podrobností mužské tvářnosti, ale vystavováním politické nálady, znamením státního buřiče zároveň s šaty s dlouhými šosy. Při tom chtěl oholiti a obléci své poddané podle cizozemského vzoru, aby jim usnadnil sblížení s cizinci. Roku 1698, vrátiv se z ciziny do Moskvy na zprávy o nové střelecké vzpouře, ihned počal stříhati vousy a ustřihovat dlouhé šosy kabátů s jednou řadou knoflíků i ferezí svým důvěrníkům, zavedl paruky. Těžko si představit, jaký zákono-

dárný a policejní hluk a povyk nastal pro toto přetvoření tváří a přestrojení ruských lidí podle cizí fasony. Duchovenstva a sedláků se nedotýkali: zachovali si stavovskou výsadu zůstati pravoslavnými a staromódními. Ostatním třídám byl r. 1700 za víření bubnů na náměstích a v ulicích oznámen ukaz, aby nejpozději k masopustu oblékli šaty — uherské kaftany. R. 1701 nový ukaz: muži musí obléknouti svrchní šaty saské a francouzské, a spodní, kamizoly, kalhoty, také boty, střevíce a čepice — německé, ženy čepce, kuntusze, sukně a střevíce také německé. U městských bran byli rozestaveni přísežní dozorci vousů a šatů, kteří pokutovali vousáče a nositele nelegálních šatů, a samy šaty ihned rozřezávali a trhali. Šlechtice, který se dostavil na panovníkovu přehlídku s neholenou bradou a s kníry, nemilosrdně bili holemi. Rozkolníkům-vousáčům byl předepsán zvláštní kostým, a dokonce jejich ženám, přírodou zbaveným daně z brady, bylo nařízeno, aby za trest za mužovy vousy nosily dlouhé široké pláště a čepce s rohy. Obchodníkům, kteří prodali ruské šaty, hrozil knut, konfiskace a donucovací práce. Všechno to by bylo směšné, kdyby to nebylo odporné. Po prvé ruské zákonodárství, zpronevěřujíc se svému vážnému tónu, sestoupilo k tak nízkým předmětům, vmísilo se do oboru vlásenkářů a krejčí. Co podráždění bylo utraceno na tyto rozmary a co nepřátelství, tedy překážky dílu reformy zrodily v společnosti tyto zákonodárné zbytečnosti! Podobnými drobnými, ale četnými překážkami vysvětluje se pozorovateli do očí bijící nepoměrnost úspěchů, dosažených Petrem ve vnitřní organisaci státu, s hodnotou toho, čeho dosáhla, s obětmi na ni vydanými. Průběh reformy vzbu-

zuje údiv, s jakou námahou získával Petr dokonce skromné úspěchy. Takový vřelý ctitel jeho, jako Posoškov, musil přiznati a krásně vylíčil, jak špatně se dílo dařilo v rukou Petrových, který jediný táhne nahoru, kdežto dolů táhnou miliony. Druhý člověk Petrovi blízký, jeho soustružník Nartov, stěžuje si ve svých pamětech na to, ‚co bylo pácháno proti tomuto panovníkovi, co protrpěl, co snášel a jakými byl zraňován trpkostmi'. Petr šel proti proudu a vlastním zrychleným pohybem zesiloval opačný odpor. V jeho činnosti byl mravní rozpor, který nemohl přemoci, neshoda pohnutek se způsobem konání. Lety, proživ nepořádné mládí, byl bezděčně a úplně proniknut myšlenkou národního blaha jako žádný z našich carů, a užil k tomu celé nezdolné energie své mohutné povahy. Tato sebeobětavost podmaňujícím způsobem k němu připoutala myslící lidi, kteří upřeně a přejícně ho pozorovali, jako byl biskup Mitrofan, Něpljujev, Posoškov, Nartov a mnoho neznámých: bystře uhadovali hluboký mravní základ jeho energie. ‚My, připojuje týž Nartov, nazývajíce Petra pozemským bohem, beze strachu mluvíme o otci našem, protože jsme se od něho učili ušlechtilé neohroženosti a pravdě.' Ale prostředky a metody jednání odpuzovaly lhostejné s nepoddajnou myslí. Petr jednal silou moci, a ne ducha a nespoléhal se na mravní pohnutky lidí, ale na jejich instinkty. Spravuje říši z pochodové kibitky a s poštovní stanice, myslil jen na věci, a ne na lidi, a přesvědčen o síle své moci, nedostatečně vážil passivní moc massy. Reformní vášeň a sebevědomá všemoc — to byly dvě ruce Petrovy, které se navzájem ne-

myly, ale svíraly, ochromujíce vzájemnou energii. Reformátor, spoléhaje se, že doplní nedostatek pohotových prostředků tvorbou moci, snažil se vykonati více, než bylo možné, a vykonavatelé, poděšení a neobratní, pozbývali schopnosti učiniti i to, co bylo s jejich síly, a jako Petr v svém reformátorském rozběhu nedovedl šetřiti lidských sil, tak lidé v svém semknutém, stojatém odporu nechtěli oceňovati jeho úsilí.

A tak, nezvětšujíce ani nezmenšujíce dílo Petra Velikého, můžeme takto vyjádřiti jeho význam. Reforma sama vznikla ze skutečných potřeb státu a národa, které instinktivně vycítil mocný člověk s bystrou myslí a silnou povahou, s nadáním, družně se spojivšími v jedné z těch výjimečně šťastně utvořených povah, které občas se objevují v lidstvu z příčin ještě neprobadaných. S těmito vlastnostmi, zvroucněnými pocitem povinnosti a rozhodností ‚života svého nešetřiti pro vlast', stál Petr v čele národa, který ze všech evropských národů měl nejméně šťastné postavení historické. Tento národ našel v sobě síly zbudovati na skonku XVI. st. velikou říši, jednu z největších v Evropě, ale v XVII. st. začal pociťovati nedostatek materiálních i duchovních prostředků udržeti svou osmistaletou stavbu. Reforma, vykonaná Petrem Velikým, neměla přímý cíl přebudovati ani politický, ani společenský, ani mravní pořádek, který se ustálil v této říši, neřídila se úkolem postaviti ruský život na západoevropské základy nezvyklé mu, uvésti do něj nové vypůjčené prvky, ale spokojila se snahou vyzbrojiti ruskou říši i národ hotovými západoevropskými prostředky, rozumovými a materiálními, a tím postaviti říši na úro-

veň položení, jehož si v Evropě dobyla, pozdvihnouti práci národa na úroveň projevených jím sil. Ale všechno to se musilo dělat za úporné a nebezpečné zahraniční války, spěšně a nuceně, a při tom se potýkati s národní apatií a strnulostí, vychovanou dravým prikazným úřednictvem a hrubou statkářskou šlechtou, potýkati se s předsudky a obavami, které vštípilo nevědomé duchovenstvo. Proto reforma, skromná a obmezená podle svého prvotního plánu, směřující k reorganisaci vojenských sil a k rozšíření finančních prostředků státu, postupně se proměnila v tvrdošíjný vnitřní zápas, vzbouřila všechnu ustálou plíseň ruského života, vzrušila všechny třídy společnosti. Zahájena a vedena svrchovanou mocí, obvyklou vůdkyní národa, osvojila si povahu a metody násilného převratu, svého druhu revoluce. Nebyla revolucí podle svých cílů a výsledků, ale jen podle svých metod a podle dojmu, který učinila na mysli a nervy vrstevníků. Byl to spíše otřes než převrat. Tento otřes byl netušeným následkem reformy, ale nebyl jejím promyšleným cílem.

V závěru se pokusíme určiti svůj vztah k reformě Petrově. Rozpory, v něž postavil své dílo, omyly a váhání, nahrazené někdy rozhodností málo promyšlenou, slabost občanského citu, nelidské krutosti, kterých se nedovedl zdržet, a vedle toho bezmezná láska k vlasti, nezvratná oddanost vlastnímu dílu, široký a jasný názor na vlastní úkoly, smělé plány, promyšlené s tvůrčí bystrostí a provedené s bezpříkladnou energií, konečně úspěchy, dosažené neuvěřitelnými obětmi národa i velikým úsilím reformátorovým — tak různorodé rysy těžko se skládají v ucelený

obraz. Převládání světla nebo stínu v dojmu badajícího vzbuzovalo jednostrannou chválu nebo jednostrannou hanu a hana se nabízela tím naléhavěji, že i dobročinné skutky byly konány s odpuzujícím násilím. Petrova reforma byla zápasem despotismu s národem, s jeho strnulostí. Doufal, že bouří moci vzbudí samočinnost v zotročené společnosti a skrze otrokářskou šlechtu zavede v Rusku evropskou vědu, národní osvětu jako nevyhnutelnou podmínku společenské samočinnosti, chtěl, aby otrok, zůstávaje otrokem, jednal vědomě a svobodně. Společné působení despotismu a svobody, osvěty i otroctví — to byla politická kvadratura kruhu, záhada, řešená u nás od dob Petrových po dvě staletí a dosud nerozřešená. Ostatně už lidé XVIII. st. se pokoušeli najíti prostředek smířiti cit lidskosti s reformou. Kníže Ščerbatov, nepřítel samovlády, věnoval celý traktát, ‚besedu', vysvětlení a dokonce ospravedlnění samovlády a neřestí Petrových. Osvětu, uvedenou Petrem do Ruska, uznává za osobní dobrý skutek, prokázaný mu reformátorem, a povstává proti hanobitelům, jimž se dostalo od samovlády téže osvěty, která jim pomohla pochopiti škodlivost samovlády. Víra v nejzázračnější sílu vzdělání, kterou byl proniknut Petr, jeho zbožný kult vědy násilně rozžehl v otrockých myslích jiskru osvěty, která se postupně rozhořívala v uváženou touhu po pravdě, t. j. po svobodě. Samovláda sama sebou je jako politická zásada odporná. Občanské svědomí ji nikdy neuzná. Ale je možno smířiti se s osobou, v níž se protipřirozená síla spojuje se sebeobětováním, když samovládce, nelituje sebe, kráčí přes všecky překážky ve jménu všeobecného blaha, vydávaje se v nebezpečí, že se roz-

bije o nepřemožitelné překážky a dokonce o vlastní dílo. Tak se smiřujeme s burácivou jarní bouřkou, která, lámajíc věkovité stromy, osvěžuje vzduch a svým lijákem pomáhá vzejíti novému osení.

HLAVA ŠEDESÁTÁ DEVÁTÁ.

Ruská společnost ve chvíli Petrovy smrti. — Mezinárodní položení Ruska. — Dojem Petrovy smrti v národě. — Vztah národa k Petrovi. — Legenda o caru-samozvanci. — Legenda a caru-antikristovi. — Význam obou legend pro reformu. — Změna v složení vyšších tříd. — Jejich vzdělávací prostředky. — Studium v cizině. — Noviny. — Divadlo. — Národní osvěta. — Školy a vyučování. — Glückovo gymnasium. — Elementární školy. — Knihy; assambleje; učebnice společenského chování. — Vládnoucí třída a její vztah k reformě.

Obracím se k třetí části otázky o významu Petrovy reformy, k otázce o tom, co učinili z této reformy po reformátorově smrti. Určuje tento význam, připomenul jsem, jak se pamatujete, že není plně vyjádřen v zjevech, pozorovaných v hranicích Petrova života, že do ocenění jeho díla musí býti pojaty následky reformy, které se projevily po reformátorově smrti. Tyto následky vrhají doplňující a jasné světlo na reformu, osvětlujíce ji s nové strany, která pro samého Petra byla v stínu. Reforma, nedosáhnuvši všeho, oč usilovala, přinesla nebo připravila mnoho takového, co reformátor netušil a z čeho by možná neměl radost, kdyby to byl tušil. Pokusíme se představiti si ruskou společnost, jakou ji očekával Petr. Abychom pochopili náladu ruské společnosti ve chvíli Petrovy smrti, nebude zbytečno připomenouti, že zemřel, zahájiv druhý klidný rok své vlády, za patnáct měsíců po skončení perské války. Vyrostlo celé pokolení, které vědělo a cítilo pro nové daně a odvody nováčků, že Rus stále válčí — s Turky, se Švédy, s Peršany, dokonce sama se sebou, s Astrachánci, s kozáky. Konečně neválčí s nikým. Od nystadského míru bylo mezinárodní položení Ruska dosti pevné, třebaže také poněkud chou-

lostivé. Švédsko, hlavní jeho nepřítel, dlouho mohlo jen sníti o pomstě; mimo to nemělo ani malého Gustava Adolfa, jakým byl Karel XII., a po jeho smrti obnovení moci aristokratického senátu učinilo Švédsko skutečným, anarchistickým Polskem, jak se vyjádřil tehdejší ruský resident v Stokholmu. Obranný spolek se Švédskem z 22. února 1724 hájil pravého severního křídla evropského položení Ruska. Zanedlouho, v srpnu 1726 spolek s Rakouskem upevnil i levé jižní křídlo, poté, když se vládě Kateřiny II. nepodařilo prodati ruské zájmy Francii za sňatek Petrovy dcery Alžběty s francouzským králem nebo aspoň s nějakým nicotným francouzským princem z královské krve, což už celý diplomatický svět omrzelo. Prostřed tvořících se tehdy dvou koalicí, rakousko-španělské a anglicko-francouzsko-pruské, nedělalo mezinárodní položení Ruska s přetvořenými silami ruským vlastencům veliké starosti. Pěší ruská armáda těšila se na západě poltavské úctě, a dokud ruské loďstvo mělo ještě své gangudské plachty, bylo Rusko dokonce pokládáno za solidní námořní stát. Petrohrad se stal diplomatickým sídelním městem evropského východu. Méně pěkné byly kulturní styky Ruska se západem. Před starou románsko-germánskou Evropou s vypracovanými formami společenskými, s normami pořádku, které se proměnily v společenské zvyky a dokonce v předsudky, s ohromnou zásobou vědomostí, ideí a materiálních úspor, nahromadivších se div ne od dob Romula a Rema, stála nová ruská Evropa s jednými schopnostmi, skýtajícími jen naději, s velikým množstvím nováčků a vývozních surovin, ale bez pevných kulturních zásob: společenský život se udržoval jen

strnulostí způsobu života, spočívající na víře v živelnou nezměnitelnost otcovského a dědovského podání; místo pořádku byl jen zvyk podrobiti se do první vzpoury, místo vědění byla jen zvídavost, právě se probudivší; všechno právní vědomí záleželo jen v nejasném pocitu potřeby práva, všechno bohatství — v schopnosti k trpělivé práci. A tyto historické veličiny tak neměřitelné, jako Rusko a západní Evropa, byly nejen sousedkami, ale sokyněmi, vešly v rozmanité přímé styky a dokonce mívaly vzájemné srážky; aspoň jedna vůbec nebyla nakloněna šetřiti druhé, a druhá se namáhala neopozditi se za druhou ze strachu, aby se nestala její obětí. V tom je zájem prvního setkání západní a východní Evropy tváří v tvář. Tu je především důležité vysvětliti si, co pozorujeme, zda vztah dvou kultur, pokrokové a zaostalé, které budou věčně rozděleny vzdáleností jednou ustálenou, nebo jen setkání různých historických věků s náhodnou a dočasnou kulturní nerovností. Proto se pokusíme představiti si ruskou společnost, pokud je to možné, ve chvíli Petrovy smrti, náladu jejích nižších i vyšších vrstev, poměr těch i oněch k reformě.

Očití svědci, domácí i cizí, líčí projevy zármutku, dokonce hrůzy, podnícené zprávou o Petrově smrti. V Moskvě v chrámě a po všech kostelích, podle zprávy pozorovatele vysoce postaveného, při panychidě ‚takové vzniklo vytí, křik, nářek plačtivý, že ženy nemohly více výti a trpce plakati, a vskutku takové hrůzy národní od narození svého jsem nevídal ani neslýchal.'. Ovšem, byl tu také díl stereotyních, ceremoniálních slz: tak pochovávali kteréhokoli z moskevských carů. Ale pochopitelný je i nestrojený zá-

rmutek, zpozorovaný dokonce cizinci ve vojsku a v celém národě. Všichni pocítili, že klesla silná ruka, jakž takž, ale udržující pořádek, a kolem sebe viděli tak málo pevných opor pořádku, že bezděčně se rodila neklidná otázka, co jen bude dále. Pod sebou, v národní masse měla reforma nespolehlivou, vrátkou půdu.

Po celou dobu trvání reformní práce Petrovy byl národ na tíživých rozpacích, nemohl si dobře vysvětliti, co se to děje na Rusi a kam směřuje tato činnost: ani původu, ani cíli reformy dostatečně nerozuměl. Reforma hned od počátku vzbudila nejasný odpor v národě tím, že byla obrácena k národu jen svými dvěma nejtěžšími stranami: 1. dovedla nucenou práci národa na stát k největšímu vypětí a 2. představovala se národu jako nepochopitelný přelom odvěkých obyčejů, starodávného složení ruského života, národních zvyků a vyznání víry posvěcených dobou. Těmito dvěma stranami podnítila také reforma k sobě nesympatisující a podezíravý vztah národní massy. Svérázného zbarvení dodávaly tomuto vztahu dva dojmy, které si národ odnesl z událostí XVII. st. Tehdy viděl národ v moskevské říši velmi mnoho podivných věcí: zprvu prošla před ním řada samozvanců, nezákonných vlád, které působily po staru, někdy zdařile se přizpůsobujíce přítomné obvyklé moci; potom se před očima národa táhla řada zákonných vladařů, kteří působili docela ne po staru, chtěli rozrušiti posvátný občanský i církevní pořádek, zvrátiti rodnou starinu, uvésti Němce do státu, antikrista do církve. Pod vlivem těchto dvou dojmů se také utvářel národní vztah k Petrovi a k jeho reformě. Národ po svém se díval na Petrovu činnost. Z tohoto názoru postupně se vy-

vinuly dvě legendy o Petrovi, v nichž nejostřeji se projevil vztah národa k reformě, jimiž dokonce značnou měrou byl určen její průběh a výsledky: jedna legenda říkala, že je Petr samozvanec, kdežto druhá, že je antikrist. Když se počaly objevovati příznaky nejasného a tvrdošíjného odporu proti reformě se strany národa, Petr zřídil pro jeho potlačení tajnou policii, Preobraženský prikaz, nazvaný tak podle vsi u Moskvy, kde po prvé vznikla tato instituce. Z tohoto prikazu se nám zachovalo nemálo zajímavých aktů, které jsou materiálem pro studium národní nálady za Petra. Tyto kancelářské listiny názorně nám představují vznik a rozvoj obou legend. Obě legendy měly svou historii, prošly určitou řadou momentů v svém poetickém vývinu, představujíce při tom vzácný způsob národní tvorby, propuštěné filtrem tajné policie. Původní myšlenku, základní motiv legendy o Petrově samozvanství napověděla ta pozorování, která překvapila národ hned na počátku Petrovy vlády. Petr především dal pocítiti národu svou činnost novými státními břemeny. Státní břemena nebyla pro národ novinkou: bolestně je pociťovali i v XVII. st.; ale tehdy z nich neobviňovali samého cara, ale jeho vládní nástroje. Car seděl kdesi daleko a vysoko nad národem, málokdy se před ním ukazoval a byl v národní představě obklopen oslňující svatozáří nepozemské vznešenosti. Všechno, co se dálo nepopulárního ve státě, připisováno bylo té přeponě, která oddělovala cara od prostých poddaných, t. j. bojarské a prikazné vládě. Petr po prvé se snesl s nadoblačné výšiny, na níž se skrývali jeho předchůdci, vešel v bezprostřední styk s národem, stál před ním, jaký byl, přestal býti ná-

rodu politickým mytem, jak se mu představovali dřívější carové. Národní repot obrátil se tedy nyní přímo proti carovi. Petr jevil se národu prostým člověkem, docela pozemským carem. Ale jaký to byl podivný car! Stanul před národem s takovou neobvyklou tvářností, s takovými nebývalými způsoby a přívlastky, ne v koruně a ne v nachu, ale se sekerou v rukou a dýmkou v zubech, pracoval jako námořník, oblékal se a kouřil jako Němec, pil vodku jako voják, spílal a pral se jako gardový důstojník. Při spatření takového neobvyklého cara, docela se nepodobajícího dřívějším zbožným moskevským panovníkům, národ bezděčně si dával otázku: zda je to skutečný car? V této otázce byl také zárodek legendy o carově samozvanství. Otázka podnítila zesílenou práci národní mysli, správněji řečeno, národní fantasie. Listiny Preobraženského prikazu skýtají možnost prozkoumati všechna údobí národní představy, která vypěstovala legendu z uvedeného zrna. Národní žaloby pěstily toto zrno, živily je fantasií. Především utkvěla národní mysl na samé otázce. Šířily se národní pověsti, jež policie vyslechla. Sedláci si stěžovali: jak nám ho Bůh na carství seslal, tak jsme světlých dnů nevídali; břemena byla obci uložena rubl a půlrubl a přípřeže; oddychu našinec sedlák nemá. Bojarský syn, který poslouchal tento repot, přizvukoval sedlákovi svými stavovskými hoři: jaký to je car! všechny našince do služby vytáhl, a našince i sedláky za nováčky odvedl; nikam se nelze před ním skrýti, všichni se na vorech poztráceli (na námořních stavbách); a že ho nezabijí? kdyby ho zabili, tak by i služba pominula i prostému lidu by se ulevilo. Ženy vojáků rozvíjely svou zvláštní kon-

servativní publicistiku: jaký on je car! naše muže sebral na vojnu, všechny sedláky s dvory zničil, a z nás a dětí sirotky nadělal a po celý život plakat donutil. — Jaký to je car! připojil se cholop: je to nepřítel, podvodník světský; ale nechť jakkoliv po Moskvě se projíždí, o hlavu přijde. ‚Vykořisťovatel lidu! úpěli jiní, celý svět pohltil, všechny dobré hlavy pohubí; jenže záhuby na něho, hýřila, není.' Tomuto sborovému všestavovskému protestu sám Petr pomohl přejíti od otázky o jeho záhadné osobnosti k odpovědi, podporoval vzlet národní fantasie. Car vedl podivný způsob života: popravil spoustu střelců, sestru a ženu zavřel do kláštera, sám se stále stýkal a popíjel v Preobraženském s cizinci, po porážce u Narvy nařídil sundati zvony s kostelů a přelíti je na děla. Mnich hrozil: všechno to jen tak neprojde, všechno to dobře neskončí. Z toho také odvodili odpověď na danou otázku. Především si pospíšili s dohadem, že cara zkazili Němci; nervosnost a vznětlivost Petrovy udržovaly dohad. ‚Němci ho svedli: dobrá chvíle nadejde — všechno je dobré, ale někdy se tak zmítá a rve: tuhle už i proti Bohu zaútočil, s kostelů sundává zvony'. Při tom zahovořil podrážděný národní cit pod útiskem neustávajícího přílivu a vlivu cizinců. Ale všechno to nedávalo ještě uspokojivou odpověď na hlavní otázku: zdálo se pravdě nepodobné, jakým způsobem se mohl na Rusi objeviti takový car, třebaže zkažený, který si neváží národních obyčejů a vyznání víry. Tu nastupuje druhé údobí v rozvoji legendy. Na otázku se objevuje odpověď tato v podobě otázky: zda je to Rus? Je syn Němkyně, pravili jedni. — A Lafertův, napovídali druzí. A tak dospěli uvažováním k legendě o Pe-

trově samozvanství: carevna porodila děvčátko, které tajně vyměnili za Němčíka. Jednou vyslechla policie v Moskvě na prámu, kde se pralo prádlo, politický rozhovor: sedláci jsou všichni zmučeni, všichni proti caru povstali a zaúpěli: jaký je to car! z Němkyně se nezákonně zrodil; je nastrčený, podvržený; když carevna Natalie Kirillovna odcházela s tohoto světa, toho dne mu povídala, ty nejsi můj syn, jsi podvržený; tak nařizuje nosit německé šaty — toť se ví, že se z Němkyně narodil. Z této úvahy vychází také legenda v svém dalším rozvoji, po svém spojujíc zjevy doby. Petrova cesta za hranice jí ukázala směr a ulehčila vývoj. Petr začal zavádět novoty, vousy holit, německé šaty zavádět, svou carevnu Avdotju Fedorovnu odstavil, Němkyni Monzovou si vzal, poručil kouřit prokletý tabák — všechno po návratu z cizích zemí. Tato cesta k nekřesťanům byla také červenou nití pro národní fantasii. Je pravděpodobno, do ruské společnosti se donesly pověsti, že švédský král Karel XII., opouštěje r. 1700 Švédsko, aby válčil s Petrem a jeho spojenci, zanechal doma svou sestru Ulriku Eleonoru, která později po bratrově smrti se stala jeho nástupkyní. Slýchali také, že v Rize způsobila r. 1697 švédská vláda Petrovi jakési nepříjemnosti, nepustila ho k prohlídce rižských opevnění. Národní fantasie toho využila, aby spojila pověsti v celou legendu. Petr jel do ciziny — tomu je tak; ale vrátil-li se Petr z ciziny? Jako odpověď na tuto otázku už roku 1704 se utvořila taková pohádka. Když panovník se svými blízkými byl za mořem, chodil po německých zemích a přišel do Skleněného království (Stěkoljnoje carstvo — Stokholm), a to Skleněné království v německé zemi drží panna

a ta panna se panovníkovi posmívala, postavila ho na horký pekáč, a sundavši ho s toho pekáče, kázala ho uvrhnouti do žaláře. A když ta panna slavila jmeniny, začali jí říkat knížata a bojarové: propusť, panovnice, prosíme, pro takový den panovníka. Řekla jim: jděte, podívejte se, zda se ještě živ válí, k vůli vám ho propustím. Ti se podívali a řekli jí: je zemdlený, panovnice. — Nu, když je zemdlený, tak ho vytáhněte. A ti vytáhnuvše propustili ho. Přišel k našim bojarům, a ti, pokřižovavše se, udělali sud, natloukli do sudu hřebíků a do toho sudu chtěli ho, panovníka, položit. Uviděl to střelec a přiběhnuv k panovníkovi, řekl: care-vládče, račiž vstát a odejít, nic nevíš, co se ti chystá. A on, panovník, vstal a odešel, a střelec si lehl na jeho místo. Přišli bojarové a toho střelce, s postele ho popadnuvše, položili do toho sudu a hodili do moře. Legenda v prvních dobách neměla konec, nevěděla, co se stalo dále s panovníkem. Ale potom k vypravování přidělali také konec, mezi lidem se mluvilo: to není náš panovník, to je Němčík. Brzo po Petrově smrti se tato pohádka změnila: Petra pokládali za života za zahynuvšího a vzkřísili ho po smrti. Nová redakce pravila, že panující vladař byl Němčík, ale skutečný car se osvobodil z německého zajetí, a to klamem ho osvobodil ruský kupec, který byl v Skleněném království. Vypravěč dodával: ‚a jak to, že panovník dosud není v své říši?'

Legenda o Petrově samozvanství, všecka zbudovaná na poplatných motivech, zřejmě byla složena v prostředí poplatníků, obzvláště v té masse, která dosud neplatila daní a byla bolestně dotčena ukazy o nových berních a službách. Druhá legenda o Petru-antikristu vznikla

nebo byla zpracována v církevní společnosti, vzrušené novotami Nikonovými, a byla uvita z jiných motivů. Reformátorskou činnost Petrovu si národ představoval jako přímé pokračování toho nepochopitelného a bezúčelného úkladu se strany vlády proti čistotě rodné víry a rodných obyčejů, který se počal za cara Alekséje. Nové cizozemské šaty, holení vousů a podobné novoty dotýkaly se náboženských názorů staroruské společnosti. Na konci r. 1699 následovala novota, ještě neklidnější než německé šaty nebo tabák: byl změněn ruský pravoslavný kalendář, bylo nařízeno počítati letopočet od narození Kristova, a ne od stvoření světa, a Nový rok slaviti ne 1. září jako církev, ale 1. ledna, jako bylo u nepravoslavných. Tato novota už přímo vtrhla do církevního pořádku. Lidé, i tak už postrašení latinofobií nikonovské doby, nyní ještě silněji se vzchopili na obranu staré víry. Na policii i na ulici docházelo někdy za Petra k velmi podivným scénám. Jednou r. 1703 jeden Nižegorožan, prostý posadský člověk Andrej Ivanov, přišel do Moskvy s udáním — na koho byste myslili — na samého panovníka, že prý on, panovník, pravoslavnou víru hubí, nařizuje vousy stříhat, německé šaty nosit, tabák vtahovat: z toho všeho přišel on, Andrej Ivanov, usvědčiti panovníka. R. 1705 v Jaroslavli Dimitrij, rostovský metropolita, v neděli, jda domů z chrámu, setkal se s dvěma nestarými ještě bradáči, kteří se ho otázali, co mají dělat: je nařízeno vousy holit, ale jim nechť raději hlavy utnou, než si brady oholí. ‚A co zase naroste, uťatá hlava nebo oholené vousy?' tázal se hodnostář zase jich. Do metropolitova domu se sešlo mnoho nejlepších měšťanů a začal se disput o vousech, o nebez-

peči holení brad pro duševní spasení, neboť oholit bradu znamená ztratiti obraz a podobenství Boží. Učený hodnostář musil napsati celý traktát o obraze a podobenství Božím v člověku. Otázka o holení vousů se rozhořela v národní agitaci: v různých městech rozhazovali podvržená psaní, vyzývající pravoslavné, aby povstali na obranu vousů. Lidé vážnějšího způsobu myšlenek nemohli se spokojiti vypravováním o Petrově samozvanství, rozšířivším se v temné mase, a hledali hlubší pramen jeho nepochopitelných a nebezpečných novot. Petr, dráždě bázlivé svědomí hloupostmi jako bylo holení vousů nebo ošklivostmi opilého sněmu, podněcoval neklidné pověrčivé řeči o naprosté zkáze zbožnosti, o posledních dobách a o nevyhnutelnosti dobrovolného utrpení pro spásu duše. Tyto řeči, obracejíce se proti jejich původci, zrodily také legendu o caru-antikristu. Setkáváme se s ní v Moskvě při jednom vyšetřování už roku 1700. Jakýsi Talickij, písař knih, tedy člověk poměrně vzdělaný, sestavil pro rozšíření v lidu sešity o poslední době a o tom, že přišel na svět antikrist v osobě panovníkově. Tambovský biskup byl k slzám pohnut těmito sešity, a bojar kníže Chovanskij stěžoval si Talickému na sebe samého, že mu byla seslána mučednická koruna, ale ztratil ji, když se uvolil oholiti si vousy, a potom přijav šaškovskou úlohu metropolity v známém nejopilejším sněmu. Ale obzvláště mnoho se rozšířila legenda na oloněckém a zaoněžském severu, v kraji, který byl nejvíce dotčen rozkolem, kam prchalo před pronásledováním množství horlivců staré zbožnosti už za cara Alekséje. Už na sklonku XVII. st. vypracovali tito uprchlíci v svém fanatismu v boji s kacířskou církví

a antikristovou říší strašnou formu dobrovolného utrpení za zbožnost, sebeupálení v massách. Podle jednoho starověréckého spisu, který se zachoval z té doby, napočítali více než 20 tisíc lidí, kteří se v letech 1675—1691 dobrovolně upálili. Na zapadlém pomořském severu, naplněném lesy, všechny zprávy, přicházející z ústředního Ruska, odrážely se v znetvořené podobě: poděšená fantasie je proměňovala v příšerné přízraky. V jedné farní obci oloněckého újezdu jednou kněz a kostelník, vyšedše z kostela po bohoslužbách, rozhovořili se o tom, co se děje na bílém světě. Kostelník řekl: tuhle nyní nařizují vésti letopočet od narození Kristova a šaty nosit uherské. Duchovní připojil: a já jsem slyšel na obci, že Velikému postu bude ubrán týden, a po Tomáši začnou každou středu a pátek po celý rok mléko pít. Kostelník, maje na mysli poslední prostředek Pomořanů spasiti duši, sebeupálení, pravil: až pošlou ty ukazy k nám do obce a lidé budou žít a hořet po lesích, půjdu s nimi také do lesů žít a hořet. Kněz připojil: vezmi i mě s sebou; život se asi nyní ke konci chýlí. To se stalo r. 1704. Téhož roku ladožský střelec, vraceje se domů z Novgorodu, setkal se s neznámým starcem, který s ním zapředl takový rozhovor: nyní bývají často bohoslužby; jaké je nyní křesťanstvo! nyní je víra stále po novém způsobu: tuhle mám staré knihy, a nyní tyto knihy pálí. Když došla řeč na panovníka, stařec pokračoval: jaký je to pro nás, křesťany, panovník! to není panovník, ale Lotyš, postu nezachovává; je to podvodník, antikrist, zrozen je z nečisté panny; že hlavou pohazuje a nohou zakopává, to je známo, nečistý duch ho láme; on i střelce popravil za to, že znali

jeho kacířství, ale střelci byli praví křesťané, ne pohané: tuhle vojáci — tak ti všichni jsou pohané, postu nezachovávají; nyní jsou všichni cizozemci, všichni chodí v německých šatech a v kadeřích (parukách) a vousy si holí. Střelec ze služební povinnosti se zastal panovníka a poznamenal, že Petr je car, z carského plemene. Ale stařec namítl: což jeho matka je carevna? to byla kacířka, jen holky pořád rodila. Stařec byl pomořský horlivec staré zbožnosti, hledající spásu v lesích. Na střelcovu otázku, odkud je, stařec odpověděl: jsem ze Zaoněží, z lesů, ke mně v létě ani cesta není, a je jen v zimě a to na lyžích. V tomto vypravování živě se odhaluje nálada myslí v severním Pomoří. R. 1707 se stejnou legendou se setkáváme na jihu, v bělgorodském újezdu (kurská gubernie). Dva duchovní se rozhovořili a jeden řekl: Bůh ví, co se u nás v carství děje: celá naše Ukrajina je daněmi zničena; takové daně jsou — rozumem nepostižné, a teď i na našince kněze došlo, začali vybírat z lázní, z chalup, ze včel, co otcové a pradědové ani neslýchali; což v našem carství není cara? Tento kněz vyčtl v církevních modlitbách zprávu, že antikrist se zrodí z nedobrého spojení, z ženy ošklivé a panny pochybné, z kolena Danova. Zamyslil se také nad tím, co to je koleno Danovo a kde se to rodí antikrist, zdali už ne na Rusi. Jednou přišel k němu vysloužilý praporečník bělgorodského pluku Anika Akimyč Popov, člověk ubohý, živící se tím, že vyučoval děti číst a psát. Kněz mu tedy řekl své rozpaky strany antikrista; ‚na světě je nyní u nás těžko, a v knihách stojí psáno, že brzo se narodí antikrist z plemene Danova'. Anika Akimyč se zamyslil a odpověděl: ‚anti-

krist už je; v našem carství nepanuje panovník, ale antikrist; to věz: Danovo plémě — to je carské plémě, a vždyť se panovník nenarodil z první ženy, ale z druhé; tak se tedy stalo, že se narodil z nedobrého spojení, protože zákonná žena bývá jen první.' Tak vzniklo vypravování o caru-antikristovi.

Obě tato vypravování stavěla ovšem národ v nejnepříznivější vztah k reformě a mnoho škodila jejímu úspěchu. Národní pozornost nebyla obrácena k těm reformním plánům, jimiž se snažil uspokojiti reformátor, ale k těm proticírkevním a protinárodním plánům, které pověrčivé mysli tušily v jeho činnosti. Za takové zakalené nálady zdála se reforma národu něčím neobyčejně těžkým, temným. Nemnozí v národě, kteří vídali cara při práci, mohli jen slabě odporovati temným pověstem a klepům. Zachovala se nám i taková vypravování, která ukazují, jakým okouzlujícím dojmem mohl reformátor působiti na massu svou osobností, svou prací. Jeden sedlák oloněckého kraje, podávaje vypravování o Petrovi, o tom, jak býval na severu, jak pracoval, uzavřel své vyprávění slovy: to byl car jak se patří! zadarmo chleba nejedl, více než mužík pracoval. Ale takového dojmu dostalo se údělem jen nemnohým z národa, kdo mohl pozorovati Petra v jeho skutečné pracovní podobě nebo kdo byl s to, aby pod slupkou kruté moci vycítil vnitřní mravní sílu, kterou byla uváděna v pohyb tato zřejmě neurovnaná a někdy překotná činnost. Jeden z pribyljščiků (Iv. Filippov) v memorandu, podaném samému Petru, bezděčně o něm vyslovil bystrý soud, které mu může záviděti historik, nazval ho ‚mnoho myslící a neklidnou hlavou' která dovede chá-

pati toho, kdo hledá ‚pravdu, a národu obranu'. Ale fantasie národního množství, jemuž knut a mnich načrtli dovolené meze myšlení, oblékla Petra v nejhanebnější obrazy, které se našly v haraburdí jejích představ. Tyto legendy živily a mravně osvětlovaly státními břemeny a německými novotami zrozenou všeobecnou nespokojenost všech vrstev, o níž mluví domácí i cizí pozorovatelé, že na konci vlády dosáhla krajních mezí. Avšak zjevné povstání nečekali pro nedostatek vůdce a spoléhajíce se na otrockou pokornost národa. Bojovné buřičské síly, které byly pohotově, utraceny byly na dřívější vzpoury střelecké, astrachanskou, bulavinskou. Odzbrojený proces s mocí přenesl nyní národ na nejvyšší soud obecného svědomí. Zanedlouho po Petrově smrti střelci-rozkolníci vyprávěli: když panovník dokonával, sám o sobě řekl: ještě bych měl žít, ale svět mě proklel. Po velikých pracích a plánech Petrových ve prospěch národa nebylo v kolujících národních pověstech ani zmínky. Reforma se přenesla nad národem jako těžká vichřice, která všechny poděsila a všem zůstala záhadou.

Vyšší třídy společnosti, které stály blíže reformátorovi, byly reformou hlouběji dotčeny a mohly lépe pochopiti její smysl. Reforma jim skýtala mnoho podnětů horlivě napomáhati Petrovým snahám. Velmi různými nitmi se tyto třídy spojily se světem západoevropským, odkud přicházely reformní podněty. Vláda, doplňovaná z tohoto prostředí, chtěj nechtěj musila podporovat vlivné položení Ruska v Evropě Petrem vytvořené, a pro úspěch diplomatických styků neoslabovati ani kulturní spojení s ní. V tutéž stranu tíhly i změny v sociálním a ple-

menném složení těchto tříd. Ve vládním kruhu se za Petra udržely nepatrné zbytky staré moskevské vysoké šlechty: několik knížat Golicynů a Dolgorukých, kníže Repnin, kníže Ščerbatov, Šeremetěv, Golovin, Buturlin — to jsou téměř všichni zástupci genealogického bojarstva, kteří se stali vynikajícími pracovníky za Petra. Jádro vládní třídy, utvořivší se v XVII. st., utvořilo se z vyšší šlechty sídelního města, z carských dvořanů, jak jí říkali za Petra, Puškinů, Tolstých, Bestuževů, Volynských, Kondyrevů, Pleščejevů, Novosilcevů, Vojejkovů a mnohých jiných. Sem plynul nepřetržitý příliv z venkovské šlechty, k níž na příklad náležel Ordin-Naščokin za cara Alekseje, Nepljujev za Petra, dokonce z ‚ubohé szlachty' a z vrstev ‚nižších než szlachta', jako byli Baryškinové, Lopuchinové, Menšikov, Zotov, konečně přímo ze stavu cholopského — Kurbatov, Jeršov a jiní pribyljščici. R. 1722 byl proslulý kupec Stroganov povýšen na barona. Vtrhnutí těchto nováčků do úřednických řad, nenapomáhajíc jednomyslnosti vládnoucí třídy, rozrušujíc její genealogické i mravní složení, přece vnášelo tam jakési oživení, podobající se soupeření, odvykalo bojarské nadutosti a stolničí rutině. Vedle domácích nováčků, kteří se dosloužili vysokých hodností, stálo a vážného významu nabylo množství cizinců, lidí cizího plemene a cizozemců: baron Šafirov, syn zajatého a pokřtěného žida, který sloužil na dvoře bojara Chitrova, a potom byl pomocníkem v obchodě moskevského kupce. Jagužinskij, prý syn varhaníka luteránského kostela přistěhovavšího se z Litvy, v dětství pásal vepře, petrohradský generál-policejní ředitel Devier, který jako hoch námořnictví se učící přijel na portugalské lodi

do Holandska a tam zpozorovaný Petrem, baron Ostermann, syn vestfálského pastora, hrabě Bruce, generál Henning, zakladatel důlních závodů, inženýr Münnich, a později se táhnou do ruské aristokracie příbuzní Kateřiny I., stěží po litevských vsích vyhledávaní sedláci, zasypávaní v Petrohradě tituly, hodnostmi a jměním, všelijací Skavronští, Jefimovští, Gendrikové. Mnozí z těchto přistěhovalců byli lidé vzdělaní a zasloužilí, jako Bruce, Šafirov, Ostermann, a nebyli nakloněni přerušovati styky své nové vlasti se západoevropským světem, ale svým vzděláním a zásluhami bili do očí nevědomé a líné většině ruské aristokracie.

Konečně i počátky vzdělání jakž takž připoutaly vyšší třídy ruské společnosti k témuž světu. Za Petra, v první polovině vlády, když bylo ještě velmi málo škol, hlavní cestou k vzdělání bylo posílání ruských šlechticů v massách za hranice na učení. Někteří, kteří dobrovolně nebo podle ukazu putovali po Evropě, jsouce už ženatí lidé, v letech, zapsali svá zahraniční pozorování, ukazující, jak obtížná a málo plodná byla tato vzdělávací cesta. Nepřipravení a lhostejní, s široce otevřenýma očima i ústy dívali se na mravy, pořádky a ovzduší evropského života, nerozeznávajíce div kultury od kejklů a hloupostí, neukládajíce v své mysli žádné myšlenky z nezvyklých dojmů. Jeden na příklad, vážný moskevský kníže, který zůstal neznámý, podrobně líčí svou amsterodamskou večeři v jakémsi domě, s ženským služebnictvem úplně svlečeným, a spatřiv chrám sv. Petra v Římě, nevymyslil nic lepšího pro jeho prozkoumání, než vyměřit kroky jeho délku a šířku, a uvnitř popsati čalouny, jimiž byly ověšeny stěny chrá-

mu. Kníže B. Kurakin, člověk, který býval v Evropě, studoval v Benátkách, dostav se roku 1705 do Holandska, takto popisuje pomník Erasmův v Rotterdamu: ‚Zhotoven mužík z mědi ulitý s knihou na znamení toho, že to byl člověk učený tuze a často lidi učil, a tomu na znamení to zhotoveno'. V Leidenu navštívil anatomický kabinet profesora Bidloo, kterého nazývá Bydlem, viděl, jak profesor ‚rozděloval' mrtvolu a ‚ukazoval' její části studentům, prohlížel si velmi bohatou sbírkou preparátů, balsamovaných i ‚v lihu'. Celá ta práce vědeckého myšlení o poznání života skrze probadání smrti přivedla ruského pozorovatele k tomu, že radil všem, komu se naskytne býti v Holandsku, aby se určitě podíval na leidenské ‚koriuzity', což prý skýtá ‚mnohé obveselení'. Přes nedostatek přípravy skládal Petr v studijní cesty za hranice veliké naděje mysle, že poslaní si odtud přivezou právě tolik užitečných vědomostí, jako jich sám nabral za své první cesty. Zřejmě chtěl opravdu zavázati svou šlechtu, aby se naučila námořní službě, vida v ní hlavní a nejspolehlivější základ své říše, jak se zdálo lidem, kteří se stýkali s ruským poselstvem v Holandsku r. 1697. Od tohoto roku hnal za hranice desítky aristokratické mládeže, aby se učila navigačním vědám. Ale právě moře vzbouzelo největší odpor v ruském šlechtici a z ciziny si stěžoval svým, prose, aby byl jmenován třebas posledním řadovým vojákem nebo určen k nějaké ‚vědě na souši', jen ne k navigační. Ostatně časem byl program zahraničního učení rozšířen. Z pamětí Něpljujeva, který, neřídě se příkladem rodáků, rozumně využil svého zahraničního studijního poslání (v letech 1716—1720), vidíme, čemu se

tehdy Rusové učili za hranicemi a jak si osvojili tamní vědu. Skupiny takových žáků vesměs ze šlechticů byly rozptýleny po nejdůležitějších městech Evropy, v Benátkách, Florencii, Toulouně, Marseille, Kadizu, Paříži, Amsterodamě, Londýně, učily se na tamních akademiích malířství, velení lodní posádce, mechanice, navigaci, inženýrství, dělostřelectvu, kreslení stožárů, jak lodi stavět, námořnictví, vojenskému dílu, tančit, kordy se bít, na koních jezdit a všelikým řemeslům, mědnářskému, truhlářskému i lodnímu stavitelství, prchali před vědou na horu Athos, navštěvovali ‚reduty', hráčské domy, kde se prali a navzájem zabíjeli, bohatí se dobře naučili píti a utráceti peníze, prohýřivše peníze, prodávali své věci a dokonce vsi, aby se zbavili zahraničního vězení pro dluhy, a chudí, nepřesně dostávajíce skrovný plat, div hlady neumírali, někteří z nouze vstoupili do cizích služeb a všichni vůbec špatně udržovali v Evropě získanou reputaci ‚dobrých kavalírů'. Po návratu domů lehce s těchto zprostředkovatelů kultury spadávaly cizozemské obyčeje a vědecké dojmy, jako povlak cestovního prachu, a domů byla přivážena směs zahraničních neřestí se špatnými domácími zvyky, překvapující cizince, která podle poznámky jednoho cizího pozorovatele vedla jen k duchovní a tělesné zkaženosti a stěží skýtala místo skutečné ctnosti, pravé bázni Boží. Leccos se však přece přilíplo. Petr chtěl učiniti šlechtu pěstitelem evropské vojenské a námořní techniky. Brzo vyšlo najevo, že technické vědy špatně se ujímaly na stavu, že ruskému šlechtici zřídka a s velikou námahou se podařilo státi se inženýrem nebo kapitánem lodi, a také získané vědomosti nenacházely vždy užití doma: Men-

šikov lezl v Zaardamu zároveň s Petrem po rahnoví, učil se dělati stožáry, ale ve vlasti byl jen a jen generálem-gubernátorem na souši. Ale pobyt za hranicemi neminul beze stopy: povinné učení neskýtalo značné zásoby vědeckých poznatků, přece však přiučovalo šlechtice procesu učení a probouzelo jakousi chuť po vědění: šlechtic přece se něčemu naučil, třebas i ne tomu, pro co ho tam poslali.

Petr se staral také o zavedení domácích vzdělávacích prostředků. Proto bylo především třeba vyvésti ruského člověka z jeho národního osamocení, rozšířiti jeho obzor za hranice jeho vlasti. Za pomůcky toho pokládal Petr noviny a divadlo. Podle jeho ukazu z ledna 1703 začala vycházeti v Moskvě periodická publikace *Vědomosti*. Vždy za 2—3 dny, někdy později, po příchodu zahraniční pošty vycházelo číslo Vědomostí v rozsahu jednoho nebo několika lístků v osmerce, vytištěné trochu nejasným církevním písmem a vykládající ‚gramotky' korespondence přivezených cizích novin z různých měst Evropy. Ruské zprávy bylo nařízeno posílati z prikazů na Tiskový dvůr (na Nikolské), kde se noviny tiskly. V 1. čísle, které bylo upraveno samým carem, bylo mezi jiným oznámeno, že ‚z rozkazu Jeho Veličenstva moskevské školy (akademie) se rozmnožují a 45 lidí poslouchá filosofii a dialektiku už skončilo, v matematické kormidelnické (navigační) škole více než 300 lidí se učí a dobře vědu přijímají'; v Moskvě se od 24. listopadu do 24. prosince (r. 1702) narodilo 386 lidí mužského a ženského pohlaví, a ‚z Olonce píší', že tamní pop Ivan Okulov shromáždil asi tisíc dobrovolníků, překročil švédské hranice, pobil 50 mužů švédské jízdy a 400 pěchoty, vypálil na

tisíc dvorů a kořist odevzdal svým vojákům', a ‚z popova vojska' byli raněni jen 2 vojáci. Nejen cizí, ale někdy i ruské zprávy docházely čtenářům moskevských novin z cizích pramenů v doslovném výtahu, bez zbarvení a bez obavy před administrativním trestem. Tak z Nyenskansu na Něvě 7 měsíců před tím, než tam byl založen Petrohrad, byla v 1. čísle otištěna švédská zpráva: ‚Žijeme tu v bědném postavení, poněvadž Moskva v zdejším kraji tuze nedobře si počíná', obyvatelé ze strachu prchají do Vyborgu, popadnuvše z majetku, co je lepšího. Roku 1703 vyšlo 39 čísel novin.

Car Alekšej se pokoušel založiti dvorní divadlo v Moskvě s pomocí objednané cizozemské společnosti (hlava LIII.). Neodvažuji se říci, jak silně působil tento pokus na umělecký vkus vybrané společnosti, která měla přístup ke dvoru. Ale v Moskvě byly i domácí školky scénického vkusu, které byly s to, aby sloužily jako národní opora této dovážené zábavy. Kníže B. Kurakin píše, že u urozených lidí jeho doby jejich dvorští cholopi o vánocích hráli ‚všeliké historie směšné'. V moskevské akademii hrána byla mysteria; hrály je ‚státní děti', jak byli na plakátech nazýváni studenti akademie, kteří se nabídli nebo byli určeni k úlohám v těchto představeních; přezdívka vysvětluje se tím, že v tehdejším akademickém studentstvu byli synové moskevské sloužící aristokracie. V prvních neklidných letech švédské války Petr, sotva se vzpamatovav po Narvě, usiloval o zřízení veřejného divadla v Moskvě. R. 1702 byla za 5 tisíc jefimků ročně, asi za dvacet tisíc rublů na našich penězích, objednána kočující německá společnost herců za vedení jakéhosi Kunsta, herce a dramaturga;

členy společnosti byli i němečtí ‚studiosusové'. Na Krasném náměstí vystavěli pro obecenstvo, pro ‚ochotné diváky', všeobecně přístupné divadlo, ‚komedijní budovu' nebo ‚komedijní stodolu', kde dvakrát týdně byla pořádána představení. Překladatelé Vyslaneckého prikazu přeložili do ruštiny hry Kunstova repertoiru, mezi nimiž se na moskevské scéně hrály: *Scipio Africanus*, komedie *o Don Pedrovi a Don Juanovi, o Bajazetovi a Tamerlanovi* a dokonce Molièrův *Lékař proti své vůli*. Do her byl uváděn i hudební prvek ze ‚zpívajících dějství', t. j. z oper ve formě arií, a prvek komický v osobě nevyhnutelného Hanswursta, komediantského šaška, hrdiny německé lidové scény, jehož jméno moskevští prikazní překladatelé převedli slovy *Zaječí sádlo*. Petr, věren pravidlu neužívati prostě cizozemských mistrů, ale i zavésti jejich mistrovství v Rusku, zavázal Kunsta, aby vyučil Rusy ‚komediantským vědám s dobrou horlivostí a s všelikou upřímností', a k tomu mistrovství určení podpísaři z různých prikazů musili chodit do Německé osady, kde Kunst bydlil.

Jedním z nejsilnějších dojmů, jež si Petr odnesl z první zahraniční cesty, ne-li nejsilnějším vůbec, byl asi pocit údivu: jak se tam mnoho učí a jak spoře pracují a pracují spoře právě proto, že se mnoho učí! Pod tímto dojmem zřejmě se v něm utvářel plán založiti v Rusku něco podobajícího se universitě nebo polytechnice. Brzo po návratu v rozhovoru s patriarchou vyslovil nespokojenost s moskevskou akademií, kde se málokdo učí a kde není náležitý dozor. Chtěl míti školu, z níž by ‚ke každé potřebě lidé vycházeli, do církevní služby i do občanské, válčiti, znáti stavbu i doktorské lékařské umění' a která

by zbavila otce, přející si naučiti své děti ‚svobodným vědám', nevyhnutelnosti obraceti se proto k cizozemcům. Ale pro nedostatek prostředků a přípravy roztříštil se široce zamýšlený plán vyššího učiliště na drobné elementárné technické školy. K takovým školám obrátil také Petr své národně vzdělávací starosti v prvních letech XVIII. st., neujasniv si ještě všech rozměrů nastávající mu reformní práce a spokojuje se jen běžnými neodkladnými věcmi vojenskými a finančními. Zároveň s povolením volného odjezdu ‚do evropských států pro vědu', s otevřením veřejného divadla a vydáním prvních novin zaznamenává kníže Kurakin v své letopisné autobiografii založení matematických škol a ‚jiných věd a řemesel, jak klobouky dělat, sukna, kůže na způsob zámišových, stukové figury ze sádry, architekturou paláce stavět'. Ale potřeby armády a loďstva byly ovšem přednější než všechny národně vzdělávací požadavky. R. 1698 získal Petr v Anglii do ruských služeb profesora aberdeenské university Farwarsona, který se stal učitelem v navigační škole pro děti šlechticů a jiných hodností lidí, otevřené r. 1701 na Sucharevově věži v Moskvě. Byl zakladatelem matematického a navigačního vyučování v Rusku a později o něm psali, že jím byli za Petra připraveni div ne všichni ruští námořníci od nejvyšších do nejnižších. S dvěma jinými Angličany vedl učení ‚důstojně', jak se sluší; jen někdy, jak oznamoval Kurbatov školu spravující, si Angličané zahýří nebo dlouho spí a vůbec nespěchají v své práci, ‚bystře chápající' žáky, kteří v učení zabíhali kupředu, kárali, aby počkali na své opozdilé druhy. Farwarsona přeložili později na námořní akademii, otevřenou v Petrohradě r. 1715 pro

děti urozené šlechty ‚místo posílání za hranice'. R. 1711 stává se známou inženýrská škola v Moskvě s ‚dozorcem' podplukovníkem von Strauss, a učitelem inženýrem plukovníkem Ljamkinem, a v Petrohradě vzniká škola dělostřelecká. Vzpomeneme-li si při tom na moskevskou slovansko-řecko-latinskou akademii s jejím bohoslovným programem, která měla ukojovati vzdělávací potřeby duchovenstva, tu máme dva vyšší učebné ústavy s předpokládaným stavovským složením a tři školy odborné podle povolání, dostane se nám úhrnem pěti falešných představ. Na tyto školy se nehodí ani jejich oficiální názvy, ani naše sociální a učebné klasifikace. Byly to vesměs školy různých stavů a dosti elementární, korunující jen své programy jakýmisi odbornostmi. V moskevské navigační škole seděly vedle knížat děti dvorských lidí. Žáky sháněli odevšad, jako dobrovolníky do tehdejších pluků, jen aby doplnili ústav. Do moskevské inženýrské školy naverbovali 23 žáků. Petr žádal, aby počet byl doplněn na 100 a dokonce na 150 lidí, jen s podmínkou, aby dvě třetiny byly z dětí šlechtických. Správa učiliště nebyla s to, aby tomuto nařízení vyhověla; nový rozzlobený ukaz — vybrati nedostávajících se 77 žáků z lidí všech hodností, a z dětí dvořanů, z dětí šlechty sídelního města, kdo má nejméně 50 selských dvorů, — nuceně. Ještě zřejměji vystupuje takový charakter tehdejší školy v složení a v programu námořní akademie. V tomto podle plánu hlavně šlechtickém a odborně technickém ústavu z 252 žáků bylo jen 172 ze szlachty, ostatní byli nešlechtici. Ve vyšších třídách bylo vyučováno *veliké astronomii, ploché* i *kulaté navigaci*, kdežto v nižších učili *azbuce* 25 nešlechticů,

modlitbám dva ze šlechty a 25 nešlechticů, *žaltářům* 1 z šlechty a 10 nešlechticů, *psaní* 8 nešlechticů. Školní vyučování bylo spojeno s nesčetnými obtížemi. Učiti a učiti se už tehdy bylo těžké, ačkoliv škola nebyla ještě stísněna řády a dozorem, ale car válkou zaujatý z celé duše se staral o školu. Chyběly nevyhnutelné učebné pomůcky nebo byly velmi drahé. Státní knihtiskárna, Tiskový dvůr v Moskvě, která vydávala učebnice, koupila r. 1711 od vlastního korektora, řeholního jáhna Germana, potřebný ‚pro školní děti' italský slovník za 17½ ruble na našich penězích. Inženýrská škola žádala r. 1714 od Tiskového dvora 30 geometrií a 83 knih *sinusů*. Tiskový dvůr vydal geometrii po 8 rublech za výtisk na našich penězích a o sinusech napsal, že jich vůbec nemá. Není snadno představiti si jazyk, kterým vyučovali objednaní cizozemští učitelé ruské žáky, kteří se sotva začali seznamovati s cizími jazyky. Ke všemu tomu třeba ještě připojiti pedagogické metody. Ředitel námořní akademie, Francouz baron S.-Hilaire, člověk neznalý ve vědách, jak se vyjádřil hlavní představený akademie hrabě Matvějev, svým chováním k akademikům přivedl jednoho z nich k podání žaloby samému caru za to, že ho ředitel bil po tvářích a holí před celou školou. V učebném oboru se utvořilo ovzduší cizí a dokonce nepřátelské vědě. Odvažuji se porušiti pedagogické pravidlo neuváděti své čtenáře v rozmrzelost, seznamuje vás s některými rysy instrukce námořní akademie, potvrzené Petrem r. 1715. Námořní garda, jak se nazývali chovanci akademie, denně časně ráno se scházela v sále k modlitbě, prosíc Pána Boha o potřebnou milost a o zdraví jeho carského veličenstva a o zdar jeho zbraní, *pod trestem.*

Potom každý musil usednouti na své místo ‚bez jakékoliv konfuse, nedopaluje druh druha, *pod trestem*'. Žáci musili poslouchat, čemu je budou učit profesoři a k těm míti náležitou úctu, *pod trestem*. Profesoři musili učiti námořní gardu se vší horlivostí a nejlepším nejsrozumitelnějším způsobem, *pod trestem*. Profesoři nesměli nic přijímati od svých žáků ‚přímým ani postranním způsobem, pod nebezpečím, že přijaté budou musit čtyřnásobně vrátit, a kdyby se ten poklesek opakoval — *pod tělesným trestem*'.

Škola, která proměnila výchovu mládeže v dresuru šelem, mohla jen odpuzovat od sebe a pomohla vypracovati mezi svými chovanci svéráznou formu odporu — *útěk*, primitivní, ještě nezdokonalený způsob boje školáků se školou. Školní útěky zároveň s rekrutskými staly se chronickými neduhy ruské národní osvěty a ruské národní obrany. Toto školní desertérství, tehdejší forma školní stávky, stane se zjevem plně pochopitelným, nepřestávajíc býti smutným, když k těžko představitelnému jazyku, jakým vyučovali objednaní cizozemští učitelé, k těžkopádným a při tom těžko získávaným učebnicím, k metodám tehdejší pedagogiky, která se vůbec nechtěla líbit učícím se, připojíme názor vlády na školní učení ne jako na mravní potřebu společnosti, ale jako na přirozenou povinnost mládeže, připravující ji k závazné službě. Když se na školu pohlíželo jako na předsíň kasáren nebo kanceláře, tu i mládež se naučila dívati na školu jako na žalář nebo donucovací pracovnu, z níž uprchnouti je vždy příjemné. R. 1722 publikoval Senát ve všeobecnou známost nejvyšší ukaz se slavnostností, podobající se snad jen manifestům o svolání Říšské du-

my. Tento ukaz Jeho Veličenstva Císaře a Samovládce Všeruského oznamoval všemu národu, že z moskevské navigační školy, závislé na petrohradské námořní akademii, uprchlo 127 školáků, čímž vznikla ztráta peněžní částce akademické, protože tito školáci byli stipendisty, ‚živše mnohá léta a plat sebravše, uprchli'. Ukaz delikátně vyzýval uprchlíky, aby se dostavili do školy v uvedenou lhůtu pod hrozbou pokuty pro šlechtické děti a citelnějšího ‚trestu' pro nižší hodnosti. K ukazu byl také přiložen seznam uprchlíků jako osob, které zasluhují pozornosti celé říše, který hlásal, že ze šlechty uprchli 33 žáci a mezi nimi kníže A. Vjazemskij; ostatní byli děti rejtarů, gardových vojáků, nešlechticů a 12 dětí bojarských cholopů, z tak různých stavů se skládala tehdejší škola.

Tak mlhavě se rozhořívaly červánky ruské školní osvěty. Svéráznou episodou v průběhu této osvěty je škola Glückova. Sas rodem, nadšený pedagog a misionář, který nabyl dobrého filologického a bohosloveckého vzdělání na německých universitách, jako pastor se vypravil do Livonska, do městečka Marienburgu, naučil se lotyšsky i rusky, aby přeložil bibli přímo z židovského a řeckého tekstú pro místní Lotyše, a pro Rusy, kteří žili ve východním Livonsku, z málo jim srozumitelného církevně slovanského jazyka do prosté ruštiny, staral se o založení lotyšských a ruských škol a pro tyto překládal do ruštiny učebnice. R. 1702 při dobytí Marienburgu ruským vojskem se dostal do zajetí a byl odveden do Moskvy. Tehdejší moskevský úřad zahraničních věcí potřeboval tlumočníků a překladatelů a získával je všemi cestami, zval do svých služeb cizince nebo jim

svěřoval vyučování Rusů cizím jazykům. Tak r. 1701 ředitel školy v Německé osadě Schwimmer byl Vyslaneckým prikazem povolán na hodnost překladatele a bylo mu svěřeno, aby naučil jazykům německému, francouzskému a latinskému 6 synů podpísařů, kteří byli předurčeni, aby sloužili jako překladatelé v tomto prikaze. A pastoru Glückovi, který byl umístěn v osadě, bylo dáno na vyučení jazykům několik žáků Schwimmerových. Když však vyšlo najevo, že pastor může učiti nejen jazykům, ale i ‚mnohým školním a matematickým vědám v různých jazycích', založili mu r. 1705 v samé Moskvě na Pokrovce celou střední školu, ‚gymnasium', jak se nazývá v aktech. Petr ocenil učeného pastora, v jehož domě, mimochodem poznamenávám, žila schönes Mädchen von Marienburg, jak říkali místní obyvatelé livonské selce, později císařovně Kateřině I. Na udržování Glückovy školy byly určeny 3 tisíce rublů, asi 25 tisíc na našich penězích. Glück zahájil podnik pyšným a svůdným provoláním k ruské mládeži, ‚jako k měkké a ke každému zobrazení vhodné hlíně'; provolání se počíná slovy: ‚Buďte pozdraveny, plodné, ale jen podpor a kůlů vyžadující štěpy!' Byl tu vytištěn také program školy se seznamem učitelů, vesměs objednaných z ciziny: zakladatel se nabízel, že naučí zeměpisu, etice, politické retorice s řečnickými cvičeními, kartesiánské filosofii, jazykům — francouzskému, německému, latinskému, řeckému, hebrejskému, syrskému a chaldejskému, umění tanečnímu a německému a francouzskému společenskému chování, rytířské jízdě na koni i umění cvičiti koně v jízdě. Podle zachovaných a nedávno vydaných dokumentů, pocházejících s počátku r.

1705, kdy byla škola potvrzena ukazem, je možno sestaviti dosti slušné dějiny tohoto zajímavého, třebaže ne dlouho trvajícího všeobecně vzdělávacího ústavu. Spokojím se jen nemnohými rysy. Podle ukazu byla škola určena pro bezplatné naučení různým jazykům a ‚filosofické moudrosti' dětí bojarů, okolničí, dumských i blízkých a každé sloužící i *kupecké* hodnosti lidí. Glück připravil pro svou školu v ruském jazyce stručný zeměpis, ruskou mluvnici, luteránský katechismus, modlitební knihu, podanou špatnými ruskými verši, a zavedl ve vyučování příručky k souběžnému studiu jazyků českého pedagoga XVII. st. Komenského, z nichž Orbis pictus, *Svět v obrazech*, obešel div ne všechny elementární školy Evropy. Po Glückově smrti r. 1705 stal se ‚rektorem' školy jeden z jejích učitelů Paul Werner; ale pro jeho ‚mnohou zuřivost a zhýralost', pro prodej školních učebnic ve svůj prospěch byla mu škola odepřena. Glückovi bylo ponecháno zváti učitele z cizinců, kolik jich bude potřebovat. R. 1706 jich bylo 10; bydlili ve škole v státních bytech nábytkem opatřených, tvoříce stolní společnost; za zvláštní odměnu je živila Glückova vdova; mimo to dostávali peněžní plat se stravným od 48 do 150 rublů ročně (384—1.200 rublů na našich penězích): při tom všichni žádali o přídavek. Kromě toho byli při škole sluhové a koně. Z pyšného programu Glückova učilo se ve skutečnosti jen jazykům latinskému, německému, francouzskému, italskému a švédskému, jehož učitel vyučoval také historii. Glückův syn byl ochoten vykládati i filosofii všem milovníkům ‚teologických sladkostí', najdou-li se takoví, a učitel Rambourg, taneční mistr, nabízel se vyučovati ‚tělesné kráse a kom-

plimentům podle způsobů německých i francouzských'. Studium se skládalo ze tří tříd, počátečné, střední a vyšší. Žákům byla slíbena důležitá výhoda: absolventi školy ‚proti své vůli nebudou bráni do služby', budou přijímáni do služby, když si budou přát, podle stavu a umění. Škola byla prohlášena za svobodnou: zapisují se do ní ‚ze své vůle'. Ale zásada akademické svobody se brzo rozbila o lhostejnost k vědě: roku 1706 bylo ve škole jen 40 žáků, a učitelé měli za to, že je možno přijmouti jich ještě 300. Tehdy výrostci, děti ‚vynikajících hodností', neučící se vědám, byli zpraveni ukazem, aby ‚byli přiváděni do té školy bez jakéhokoli závazku a učili se na své útraty'. Ale toto opatření, zdá se, nenaplnilo školu náležitým počtem. V prvních dobách jsou jejími žáky kníže Barjatinskij, Buturlin a jiných urozených lidí děti na své útraty; ale později vstupují do školy vesměs lidé neznámých jmen a ponejvíce jako ‚kormovye učeniky', na státní stipendia 90—300 rublů na našich penězích. Je pravděpodobno, že to byli většinou synové prikazných lidí, kteří studovali z nařízení představených jejich otců. Složení studujících bylo velmi pestré: nalézáme v něm děti šlechticů bez poměstí a bez votčin, majorů a kapitánů, vojáků, posadských lidí, vůbec lid nezámožný; jeden žák na příklad bydlil na Sršteńce u jáhna, najímal kout se svou matkou, a jeho otec byl voják; žáků, kteří studovali na své útraty, byla menšina. R. 1706 byl ustanoven stav na 100 žáků, jimž ‚dávat určitý plat', zvětšovati jej při přechodu do vyšší třídy, ‚aby ochotněji studovali, a o to pokud možno se starali, aby hbitě studovali'. Učitelé žádali, aby pro žáky, kteří bydlili daleko od učiliště, zřízen byl pen-

sionát, aby na školním dvoře bylo vystavěno 8 nebo 10 malých chat. Žáci byli pokládáni za korporaci svého druhu: představení hleděli k jejich kolektivním žádostem. V kancelářských listinách je nemnoho údajů o průběhu vyučování ve škole; ale podle ukazu o jejím založení zapsaní v ní se mohli učiti ‚jakým vědám kdo chce'. Je zřejmo, že ani té době nebyla cizí idea předmětného systému. Škola se neupevnila, nestala se stálým ústavem: její žáci postupně se rozcházeli, přecházeli ten na slovansko-řecko-latinskou akademii, onen na medicinskou školu při moskevské vojenské nemocnici, založené r. 1707 na řece Jauze pod vedením doktora Bidloo, synovce známého leidenského profesora; jiní byli posláni na další studium do ciziny nebo se umístili v moskevské knihtiskárně, mnohé se statkářských dětí samovolně se rozjely po vsích, t. j. uprchly, protože se jim zastesklo po matkách a sestrách. R. 1715 poslední učitelé, kteří zůstali ve škole, byli přeloženi do Petrohradu, zdá se, na zakládanou tehdy námořní akademii. Později vzpomínali na Glückovu školu jako na směšný podnik marienburského pastora, jehož neužitečnost nahlédl konečně i Petr. Glückovo gymnasium bylo u nás prvním pokusem založiti světskou všeobecně vzdělávací školu v našem slova smyslu. Vyšlo najevo, že myšlenka byla předčasná: nebylo třeba vzdělaných lidí, ale překladatelů Vyslaneckého prikazu, a Glückovo učiliště se proměnilo v školu zahraničních korespondentů, zanechavši po sobě nejasnou památku na ‚akademii různých jazyků a kavalírských věd na koních, na kordech' atd., jak Glückovu školu charakterisoval kníže B. Kurakin. Po této škole byla v Moskvě vyučovacím ústavem všeobecně vzdě-

lávacího charakteru jen řecko-latinská akademie určená církevním potřebám, třebaže ještě nepozbyla všestavovského složení. Brunšvický resident Weber, který r. 1716 už nezastihl Glückovu školu, velmi pochvalně se vyslovuje o této akademii, kde studovalo na 400 studentů u učených mnichů ‚bystrých a rozumných lidí'. Student vyšší třídy, jakýsi kníže, měl k Weberovi dosti dovednou, napřed naučenou latinskou řeč, skládající se z poklon. Zajímavá je také jeho zpráva o matematické škole v Moskvě, že učitelé na ní jsou Rusové kromě hlavního z nich, Angličana, který znamenitě vyučil mnohé mladé muže. To byl zřejmě známý nám už profesor Farwarson. Zahraniční studijní cesty nebyly tedy docela bezúspěšné, poskytly možnost opatřiti školu ruskými učiteli. Ale úspěchy nebyly získány lehce a nevinně. Zahraniční žáci uváděli svým chováním v zoufalství dozorce jim určené: studující v Anglii provedli toho tolik, že se báli vrátit do vlasti. R. 1723 následoval povzbuzující ukaz, vyzývající nezbedy, aby se beze strachu vrátili domů, všechno jim odpouštějící a milostivě jim slibující beztrestnost, slibující dokonce odměny ‚platem a domy'.

Ve všestavovském složení škol sídelního města míhá se už myšlenka všenárodního vzdělání. Tato myšlenka kvasila v tehdejších myslích, zachvácených reformou; těžko jen říci, byla-li plodem reformní horečky, nebo prakticky uváženým, uskutečnitelným plánem. Posoškov uznával za možné zavésti závazné vyučování všech selských dětí dokonce v určité lhůtě, za 3—4 léta: chrámoví zpěváci je měli učit číst a psát. Myšlenka počáteční národní školy zajímala i samého Petra. Moskevská matematická škola se měla státi škol-

kou elementárního vzdělání v Rusku. R. 1714, když vyšel ukaz o závazném vyučování šlechty, bylo nařízeno poslati z této školy žáky do všech gubernií, ‚aby učili mladé dítky lidí ze všech hodností' v aritmetických nebo, jak se ještě nazývaly, cyfirných školách, které bylo nařízeno založiti při biskupských domech a ve vynikajících klášterech; učitelům platit denně po hřivně, 300 rublů ročně na našich penězích. Věci se dařilo špatně: děti do nových škol neposílali; odváděli je násilím, drželi je ve vězeních a pod stráží; za 6 let málokde byly tyto školy založeny; posadští lidé prosili Senát o osvobození svých dětí od cyfirné vědy, aby nebyly odpoutávány od otcovských věcí; z 47 učitelů, poslaných do gubernií, osmnáct nenašlo žáky a vrátilo se; do rjazanské školy, otevřené teprve r. 1722, sehnali 96 žáků, ale z nich 59 uprchlo. Vjatský vévoda Čaadajev, který chtěl otevříti ve své provincii cyfirnou školu, setkal se s odporem se strany biskupských úřadů a duchovenstva. Aby sehnal žáky, rozeslal po újezdě vojáky vévodské kanceláře, kteří chytali všechny hodící se do školy a dopravovali je do Vjatky. Věc se však nepodařila. V cyfirných školách učili číst a psát, aritmetice a části geometrie: tím se spokojil tehdejší program elementární školy. Na konci Petrovy vlády bylo takových škol na půl sta; byly založeny v mnohých provinčních městech, ale ne ve všech guberniích. Petrovi se nepodařilo učiniti je všenárodními: učili se v nich hlavně, ne-li výhradně, ‚děti písařů a podpísařů', tedy mládež určená pro prikaznou službu. Vůbec národní vzdělání bylo zaváděno úryvkovitě, náhodným úsilím jednotlivých horlivců, jako byl vjatský vévoda. Známý pribyljščik Kurbatov, dostav se

jako vicegubernátor do Archangelska, sehnal asi čtyřicet vojenských sirotků a založil školu, mnohé z nich naučil číst a psát a chtěl dokonce učit počtům a navigaci. Táž náhodnost vládla i v domácím vyučování: nejednou mnou zmíněný kníže Kurakin dal r. 1705 své děti učit číst a psát po německu, vyhledav jim ‚mistra' za 100 rublů. Pouhé naučení německému jazyku stálo asi 800 rublů na našich penězích. V této věci se uplatnili také zajatí švédští důstojníci: brali si je velicí páni, aby učili jejich děti a důstojníci vyučovali dokonce s větším úspěchem než učitelé na státních školách. Vzdělávací prostředky sbírali jako almužnu, a přijímali vše, co Bůh posílal.

Nový střih šatů, paruky, oholené brady, stejně jako kollegiální instituce, střední elementární školy byly součástmi jednoho všeobecného a širokého plánu — přetvořiti Rusy uvnitř i zevně k podobenství osvícených národů, dáti jejich zevnějšku, správě, myšlení i samému společnému žití strukturu ne odcizující, ale sbližující s evropským světem, s nímž historický osud spojil ruský národ. Po této stránce podrobnosti, které se zdají málo důležitými, nabývají svého významu. Petr, nutě šlechtu učiti se technickým vědám, chtěl ji také učiniti zprostředkovatelem evropských světských obyčejů a chování v ruské společnosti. R. 1708 začali podle jeho ukazu tisknouti knihy necírkevního obsahu novým ‚občanským' písmem, přiblíženým obrysem písmen latinskému, jako se staré slovansko-ruské církevní písmo podobalo řeckému. První kniha vytištěná novým písmem byla ovšem *Geometrie, po slovansku zeměměřictví*; sázena byla z rukopisu, zpestřeného vlastnoručními opravami Petra, který našel volnou chvíli pro censurní a korek-

torské zaměstnání. Stojí však za zmínku, že druhou knihou byl *Návod, jak se píši různé komplimenty*, překlad německých vzorů dopisů, s ukázkami psaní při různých příležitostech k různým osobám. Na jedné tištěné azbuce, v níž písmena nového obrysu také byla opravena samým Petrem, poznamenal: ‚těmito literami tisknout historické a manufakturní knihy'. Tak i typografické písmo jako střih šatů se stalo ukazatelem určitého pořádku ideí a vědomostí, symbolem světového názoru. Za Petra bylo vytištěno nemálo přeložených knih rozmanitého obsahu, mezi nimi z oboru dějin a technologie, a tři léta po jeho smrti zásobili se na knižním trhu v Moskvě i polskými knihami. Typografie dodávala vzory zdvořilé a slušné korespondence; policie vydávala závazná ustanovení o slušném společenském žití. Petrohradský hlavní policejní ředitel Devier vydal r. 1718 nařízení o *assamblejích*, volných shromážděních, pořádaných za večerů ve vynikajících domech podle ustanoveného pořádku pro šlechtice, lidi vyšších hodností po naddůstojníka, vynikající kupce a hlavní mistry. Assambleja — byla i bursa i klub i přátelské jourfixy, i taneční večer. Tu rozmlouvali o věcech, o novinkách, hráli, pili, tančili. Žádné obřady, ani přijímání, ani uvádění, ani uctívání; každý přicházel, pil, jedl, co postavil na stůl hostitel, a odcházel podle toho, kdy se mu chtělo. Za porušení pravidel pokuta — vyprázdnit *orla*, veliký pohár silného vína se zobrazením říšského znaku, aby se stal předmětem všeobecného veselého smíchu. Roku 1717 byla vydána z nařízení nebo s dovolením Petra přeložená knížka *Mládeže čestné zrcadlo neboli návod k obcování v životě*. Idea knihy byla velmi

svůdná — podati pravidla, jak se chovati v společnosti, abychom měli úspěch u dvora i ve světě. První všeobecné pravidlo — nepodobati se vesnickému mužíkovi, který se válí na slunci; k šlechtictví nevedou slavné jméno ani vznešený rod, ale počestné skutky a ctnosti, zdobící šlechtice, a ty jsou tři: přívětivost, pokora a uctivost. Zdokonalený mladý šlechtic, který se chce stát skutečným dvořanem, musí především znáti řeči, jízdu na koni, tančení, boj na kordy, musí býti výmluvný a v knihách sčetlý, musí umět pěkně rozmlouvat, nesmí nikomu prozrazovati své úmysly, aby ho druhý nepředešel, musí býti odvážný, ne nesmělý: kdo u dvora stydliv bývá, ten s prázdnýma rukama od dvora odcházívá. Takové byly vlastnosti, vedoucí k šlechtickému cíli života — státi se uhlazeným světským švihákem a dvorním chytrákem. Knížečka se líbila: za Petra vyšla v třech vydáních, ne jednou vyšla i později. Skýtala poučení, které pro mladého ruského šlechtice bylo užitečné, třebaže těžko osvojitelné zjevení: se skloněnou hlavou a se sklopenýma očima po ulici nechoď a na lidi se úkosem nedívej, hleď vesele a příjemně se slušnou vytrvalostí, při setkání se známým tři kroky před ním příjemným způsobem smekni klobouk, a když ho přejdeš, neohlížej se, v botách netanči, ve společnosti do kruhu neplivej, ale na stranu, v pokoji nebo v kostele hlasitě nesmrkej a nekýchej, prstem nos nečisti, ústa rukou neutírej, u stolu se o stůl neopírej, rukama po stole nepřejížděj, nohama neklať, prsty neolizuj, kosti nekousej, nožem si zuby nečisti, hlavu si nečesej, nad jídlem jako vepř nemlaskej, dokud nepolkneš sousto, nemluv, neboť tak činí sedláci. V závěru je vypočteno 20 ctností, které mají zdo-

biti ušlechtilé panny. Obzvláště laskavé byly rady ‚mladým jinochům', aby nemluvili mezi sebou rusky, aby služebnictvo tomu nerozumělo a bylo je možno rozeznati od nevědomých hlupáků, aby se se sluhy nestýkali, aby s nimi zacházeli nedůvěřivě a opovržlivě, všemožně je pokořovali a ponižovali. Německo-šlechtické Zrcadlo bilo v sám základní nerv nálady ruské šlechty. Petr nehleděl na stavovské předsudky a nároky, pracoval ve prospěch celého národa. Po jeho smrti průběh věcí dal vyšší ruské společnosti úkol, jak by se všechno ovoce reformátorovy práce obrátilo ve prospěch vládnoucího stavu, pokud možno nejostřeji jej odděliti od ostatních tříd, nevědomých hlupáků, především od sedláků a cholopů. Nicotná německá knížka se nadarmo nestala vychovatelkou společenského citu ruského šlechtice.

Škola, kterou prošli za Petra, nenaučila lidi vládnoucí třídy dívati se jasným pohledem na to dílo, jehož se tak činně zúčastnili, a v chápání jeho podstaty stály trochu výše než ostatní společnost. Tato třída cítila utvořivší se obtíže, když na ně narážela, ale nenalézala v mysli vedoucí ideje pro jejich odstranění. Neměla si ani kde opatřiti takové ideje: byli to vesměs pracovníci-samoukové jako jejich vůdce, jenže nebyli obtíženi talentem. Učili se dílu prostřed samého díla, v chůzi, bez přípravy, neuvyknuvše zamýšleti se nad povšechným plánem díla a nad jeho cíly. Nyní se cítili dvojnásob svobodni. Reforma zároveň se starými šaty zbavila je i starých obyčejů srostlých s těmito šaty, vyvedla je z toporně přísného staroruského způsobu života. Taková emancipace byla pro ně velikým mravním neštěstím, protože tento způsob života přece po-

někud zdržoval jejich špatné náklonnosti; nyní projevili bezpříkladnou bezuzdnost. Jen ztrátou obvyklé půdy pod nohama možno si vysvětliti takovou pravdě nepodobnou věc: Šeremetěvův dvorský člověk Kurbatov, tolikrát mnou zmíněný, cestuje s pánem po Italii, obrátil se r. 1698 k papeži s prosbou, v níž, prohlašuje sebe za věrného syna katolické církve, prosil, aby mu byly podle připojeného seznamu opatřeny knihy nábožensko-dogmatického obsahu a dávaje papeži naději na úspěch katolické propagandy v Rusku, radil mu, aby tam vypravil zkušené lidi slibuje, že jim získá přístup do domů moskevské aristokracie. Ale na druhé straně tito lidé, z donucení spolupracovníci reformy, nebyli v duchu jejími upřímnými stoupenci, nepodporovali ji tak, jako sami se jí přidržovali, protože jim skýtala vysoké postavení. Petr sloužil své ruské vlasti, ale sloužiti Petrovi neznamenalo ještě sloužiti Rusku. Idea vlasti byla pro jeho služebníky příliš vznešená, nehodila se k jejich občanské postavě. Lidé Petrovi nejbližší nebyli pracovníky o reformě, ale jeho osobními dvorními sluhy. Občas je bil, někdy byl ochoten viděti v nich své spolupracovníky, aby tím v sobě oslabil pocit nudy ve své samovládné osamělosti. Kníže Menšikov, vévoda Ižorské země, odvážný mistr v braní, kradení a někdy lhaní, který se ani nedovedl očistiti z pověsti falšovatele peněz; hrabě Tolstoj, bystrá hlava, samým Petrem uznaný za nejrozumnější hlavu, která dovedla všechno urovnat, každou věc lícem na rub a rubem na líc obrátit; hrabě Apraksin, Petrův starosvat, generád-admirál jen na souši, který ničemu nerozuměl ve svém oboru a neznal první základy mořeplavby, ale nejveselejší hostitel, z jehož

domu těžko bylo odejíti střízlivý, cenný služebník reformátorův, avšak tajný odpůrce jeho reforem a zapřísáhlý nepřítel cizozemců; baron, a později hrabě, Ostermann, syn vestfálského kněze, komorník holandského viceadmirála v časném mládí a ruský generál-admirál v stáří, za ubohé vlády Anny Leopoldovny všemocný člověk, kterému polo žertem říkali ‚car všeruský', veliký diplomat s lokajskými způsoby, který nikdy v naskytnuvším se případě nevěděl hned, co říci, a proto byl proslaven jako neproniknutelně tajemný, ale přinucen vysloviti se, buď okamžitě onemocněl záduchou nebo podagrou, nebo začínal mluviti tak záhadně, že přestával rozuměti sám sobě, — nesmělá a zrádně-pletichářská duše; konečně zuřivý Jagužinskij, vždy bujný a tuze často napilý, dotíraje s drzostmi i pěstmi na prvního, koho potkal, hodící se za prvního tragika kočující dramatické společnosti a dovedl se státi prvním generálem-návladním Senátu: to byli nejvlivnější lidé, v jejichž rukou se octl osud Ruska ve chvíli Petrovy smrti. Začali se také Rusku pošklebovat hned po reformátorově smrti. Tři neděle po pohřbu, 31. března 1725, večer, přihnal se Jagužinskij za bohoslužeb do petropavlovského chrámu a ukazuje na rakev Petrovu stojící prostřed kostela, začal si hlasitě stěžovati na svého uražeče knížete Menšikova, a nazítří ráno byl Petrohrad probuzen strašným poplachem: to bezútěšná vdova císařovna si ztropila šprým ze sídelního města — pro 1. april. Drsná vůle reformátorova sjednocovala tyto lidi přízrakem jakéhosi společného díla. Ale když v osobě Kateřiny I. objevil se na trůně fantom moci, pocítili se samými sebou a střízlivě pohlédli na své vzájemné vztahy, stejně

jako na své položení v spravované zemi: pojali k sobě navzájem nenávist jako staří přátelé a počali obchodovati Ruskem jako svou kořistí. Dokud se jim nedal úplatek, nebylo možno vykonati žádné vážné dílo; pro všechny bylo ustanoveno přesné ocenění s podmínkou, aby nikdo z nich nevěděl, kolik se dostalo druhému. Byly to pravé děti vychovavší je fiskálně-policejní říše s její libovůlí, s jejím opovržením k zákonnosti a lidské osobnosti, s otupěním mravního citu. Vynikající pracovníci tohoto období na způsob Artěmije Volynského, mladšího vrstevníka a chovance Petra Velikého, nenalézali nic pohoršlivého v tajném udání, neboť dokazovati své udání zjevně, soudním vyšetřováním, konfrontacemi a ‚ostatními hanebnostmi', je podle vyjádření Volynského nečestné i pro posledního šlechtice, a veřejně se ospravedlnivší udavač ‚i s pravdou svou samému sobě hnusný bude'. Tito lidé neměli ani sil, ani ochoty, ani pokračovati v díle Petrově, ani je zničiti; mohli je jen kazit. Za Petra, uvyknuvše choditi podle jeho krutého rozkazu, zdáli se mocnými veličinami, ale nyní, osaměvše, ukázali se prostými nulami, které ztratily svou přední jednotku. Scházívali se, aby uvážili nějakou vážnou věc, ale Ostermann, bez něhož ruský dvůr neuměl učinit ani krok, začne vrtošit, aby zvýšil svou cenu, nepřijde, vymluviv se na některou ze svých politických nemocí. Vykonavatelé osudů vlasti posedí chvíli a vypivše po skleničce, rozejdou se, a potom obskakují barona, aby rozptýlili špatnou náladu ducha petrohradského Mefistofela z Vestfálska. Ale v osobě Ostermannově nectili ani rozumu, ani znalostí, ani pracovitosti, opovrhovali jím jako cizincem, báli se ho jako intrikána,

a nenáviděli ho jako soka. Budoucí tchán Petra II. kníže Menšikov a vychovatel císařův baron Ostermann, družně pracující v dvorské intrice, utkali se jednou v přátelském rozhovoru. Kníže nazval barona ateistou, který pustoší věřící svědomí mladého monarchy, a pohrozil baronu Sibiří, ale baron dopáliv se namítl knížeti, že vypověděti jeho, barona, není s jeho, knížete síly, ale on, baron, je s to, aby přivedl jeho, knížete, k popravě čtvrcením, čehož on, kníže, také úplně zasluhuje. Ale tito lidé, nezamýšlejíce se nad smyslem reformy, bystře uhadovali její chyby, výhodné pro ně a pro třídy společnosti, s nimiž byli sami spojeni. Tu pak, v těchto třídách, dovedli využíti zákonodárného nedopatření Petrova, který zbavil nevolnické právo posledních obmezení, ale nechtěli nésti uložená za to břemena a obzvláště horlili proti zahraniční vědě s jejími pojmy a obyčeji. Nělpljujev vypravuje, že když se s kolegy vrátil ze zahraničního učení, byli nejen od rovných jim nenáviděni, ale i vlastní příbuzní ‚posměšky a spíláním' se jim pošklebovali pro evropské obyčeje, které u nich zpozorovali. Nedostavený dům, jak nazýval Menšikov Rusko po Petrovi, nebyl už dostavován podle Petrova plánu, a Feofan Prokopovič vzal na svou duši nemalý hřích, praviv v svém proslulém kázání při Petrově pohřbu na útěchu osiřelým Rusům, jako by reformátor ‚ducha svého nám zanechal'.

HLAVA SEDMDESÁTÁ.

Období 1725-1762. — Následnictví trůnu po Petru I. — Vstup Kateřiny I. na trůn. — Vstup Petra II. na trůn. — Další změny na trůně. — Garda a šlechta. — Politická nálada vyšší třídy. — Nejvyšší tajná rada. — Kníže D. M. Golicyn. — Verchovnici r. 1730.

Obracím se k výkladu událostí, které následovaly po smrti Petrově. Doba od r. 1725 do r. 1762 tvoří zvláštní období, které se vyznamenává některými novými zjevy v našem státním životě, třebaže jeho základy zůstávají dřívější. Tyto zjevy se projevují ihned po reformátorově smrti a jsou v těsné souvislosti s následky jeho činnosti. Minulá hlava mohla ve vás vzbuditi údiv, jak skrovné byly vzdělávací prostředky, utvořené reformou, jak nespolehliví byli pracovníci Petrem vybraní, kterým mohl odkázati pokračování svého díla, jak málo sympatie získal tomuto dílu v národě a dokonce ve vyšší společnosti. Všechno to nevzbouzelo naděje, že po Petrovi bude v reformě pokračováno a že bude energicky a v duchu zakladatelově dovršena; ale zjevy, které nám nastává pozorovati, předčily nejhorší očekávání. Nebudeme ostatně předbíhati průběh událostí, vynášeti nad nimi soud, dokud samy sebe neodsoudí.

Především, jak se sluší v státě s absolutní mocí, měl osud ruského trůnu rozhodný vliv na průběh věcí a to vliv, který neodpovídal duchu a plánům reformátorovým. Je třeba si připomenouti následnictví svrchované moci po Petrovi. Ve chvíli jeho smrti rozpadal se panující rod na dvě linie, císařskou a carskou: první od císaře Petra, druhá od jeho staršího bratra, cara Ivana. Od Petra I. přešel trůn na jeho vdovu císařovnu Kateřinu I., od ní na reformátorova vnuka Petra

II., od něho na neteř Petra I. dceru cara Ivana Annu, vévodkyni kuronskou, od ní na dítě Ivana Antonoviče, syna její neteře Anny Leopoldovny brunšvické, dcery Kateřiny Ivanovny, vévodkyně meklenburské, rodné sestry Anny Ivanovny, od svrženého dítěte Ivana na dceru Petra I. Alžbětu, od ní na jejího synovce, syna druhé dcery Petra I., vévodkyně holštýnské Anny, na Petra III., kterého svrhla s trůnu jeho žena Kateřina II. Nikdy v naší zemi a zdá se, ani v žádném jiném státě nepřecházela svrchovaná moc po takové lomené linii. Tak lomila tuto linii politická cesta, jakou tyto osoby dosahovaly moci: všechny se dostávaly na trůn ne podle nějakého pořádku, ustanoveného zákonem nebo obyčejem, ale náhodně, palácovým převratem nebo dvorní intrikou. Zavinil to sám reformátor: svým zákonem z 5. února 1722, jak jsme viděli, zrušil oba pořádky následnictví trůnu, působící dříve, i odkaz, i sněmovní zvolení, nahradiv to i ono osobním jmenováním, rozhodnutím panujícího vladaře. Tento neblahý zákon vznikl z osudného spojení dynastických neštěstí. Podle obvyklého a přirozeného pořádku následnictví přecházel trůn po Petrovi na jeho syna z prvního manželství careviče Alekseje, tu však hrozila otcovu dílu zkáza. Otec, zachraňuje své dílo, ve jménu jeho obětoval i syna i přirozený pořádek následnictví trůnu. Synové z druhého manželství Petr a Pavel zemřeli jako malé děti. Zbýval nezletilý vnuk, syn zahynulého careviče, přirozený mstitel otcův. Při pravděpodobné smrti dědově do zletilosti vnukovy poručnictví, tedy moc mohla dostati některá z obou babiček: jedna byla přímá, roztrpčená rozvedená žena, jeptiška, která sama sebe zbavila řeholního slibu, Jevdokija Fedo-

rovna, rozená Lopuchinová, nepřítelkyně všech novot; druhá byla nepřímá, legitimovaná, cizinka, prostá selka temného původu, žena pochybné zákonnosti v očích mnohých, a kdyby se jí dostalo moci, jistě by odevzdala svou vůli prvnímu milci carovu a největšímu zloději státní pokladny v říši knížeti Menšikovovi. Je možno představiti si duševní stav Petrův, když, zbaviv se švédské války, ve volných chvílích se začal dívati do budoucnosti své říše. Petr unavený, klesající den ode dne i pro nemoc, i pro vědomí své nebývalé slávy a zasloužené vznešenosti, viděl kolem sebe poušť, a své dílo ve vzduchu a nenalézal pro trůn spolehlivou osobu, pro reformu spolehlivou oporu ani v spolupracovnících, jejichž cenu znal, ani v základních zákonech, kterých nebylo, ani v samém národě, jemuž byla odňata odvěká forma vyjadřovati svou vůli, zemský sněm, a zároveň i sama vůle. Petr zůstal tváří v tvář své neobmezené moci a ze zvyku k ní hledal východisko, ponechav výhradně jí určené nástupce. Málokdy potrestala samovláda sama sebe tak krutě, jako v osobě Petrově tímto zákonem z 5. února. Jeden Petrův ukaz pravil, že je daremno zákony psát, když se neplní. I zákon z 5. února byl daremně napsán, protože nebyl vyplněn svým zákonodárcem. Celá léta Petr váhal ve volbě nástupce a teprve v předvečer smrti, pozbyv řeči, mohl jen napsati *Odevzdejte všechno . . .*, ale komu, to oslabená ruka jasně nedopsala. Petr, zbaviv svrchovanou moc přiměřeného zřízení a hodiv do větru všechny své institice, způsobil tímto zákonem i vyhynutí vlastní dynastie jako instituce: zůstaly jednotlivé osoby carské krve bez určitého dynastického položení. Tak byl trůn odevzdán vůli náhody a stal se její

hračkou. Od těch dob po dobu několika desetiletí ani jedna změna na trůně se neobešla bez zmatku kromě jedné snad: každému vstupu na trůn předcházel dvorní nepokoj, tajná intrika, nebo zjevný státní útok. Proto dobu od smrti Petra I. do vstupu Kateřiny II. na trůn možno nazvati *obdobím palácových převratů*. Palácové převraty měly u nás v XVIII. st. velmi důležitý politický význam, který daleko překročil hranice palácového ovzduší, dotýkal se samých základů státního pořádku. Jeden rys, jasnou nití se táhnoucí řadou těchto převratů, dodával jim takového významu. Když není nebo nepůsobí zákon, je politická otázka obyčejně řešena vládnoucí silou. V XVIII. st. je u nás takovou rozhodující silou garda, privilegovaná část pravidelné armády Petrem vytvořené. Za vlády Anny k petrovským gardovým plukům, Preobraženskému a Semjonovskému, přibyly dva nové, Izmajlovský a Konnogvardějský. Téměř ani jedna změna na ruském trůně v uvedeném mezidobí se neobešla bez účasti gardy; možno říci, že garda dělala vlády, které se u nás střídaly za těchto 37 let, a už za Kateřiny I. si vysloužila u cizích vyslanců přezdívky janičárů. Uvedeme krátký přehled těchto převratů.

Petr zemřel 28. ledna 1725, neustanoviv nástupce. Avšak lidé, kterým nastávalo naložiti s opuštěnou korunou, nezůstali bez pokynu, jak si počínat. Jakkoliv mlhavě bylo vyloženo nařízení z 5. února, přece obsahovalo svůj výklad, přirovnávajíc Petrovo opatření stran nástupnictví trůnu s jeho vlastním ukazem o dědění jednoho, jako založeným na stejných představách a zásadách. A v tomto ukaze byl ustanoven pořádek dědění nejen podle závěti, ale i podle zákona:

nebyli-li totiž synové, dědila nejstarší dcera. Ale nejstarší dcera Petrova Anna při zasnoubení s vévodou holštýnským r. 1724 ve svatební smlouvě pod přísahou se zřekla zároveň s ženichem ruského trůnu za sebe i za své potomstvo. Zákonné dědictví přecházelo na druhou dceru Petrovu Alžbětu. Na žádném podkladě nemohla býti brána při dědění v úvahu císařova vdova: podle ukazu z r. 1714, stejně jako podle pradávného ruského práva dědění, vdova-matka, má-li děti, se zabezpečuje a může býti poručnicí nezletilých dědiců, ale nedědí. Avšak ve vykonávání zákona následovalo to, co mu ze všeho nejvíce odporovalo. Šlo o to, že zbytky vysoké šlechty, knížata Golicynové, Dolgorucí, věrni starému obyčeji následnictví trůnu, uznávali za zákonného následníka velikého knížete Petra, jediného zbylého muže v carském rodě. Ale aristokracie úřednická, Petrem I. utvořená, Menšikov, Tolstoj a mnozí jiní, byli rozhodně proti tomuto následníkovi, protože jim, nepřátelům jeho otce, careviče Alekséje, stejně jako samé Kateřině byla by hrozila veliká neštěstí, kdyby vstoupil na trůn. Jim nešlo o právo a zákonnost, ale o to, kdo vyhraje: kdyby prohráli oni — dostalo by se jim vyhnanství nebo zpod knutu donucovací pracovna, a Kateřině s dcerami klášter. Zda ze strachu před vnukem druhé babičky, nebo pro probudivší se touhu po moci chtěla Kateřina sama vládnout, a ne býti poručnicí, i viděla sokyně v svých dcerách. Spěchala víc a více na slábnoucího cara s provdáním obou princezen, aby včas odstranila sokyně se scény. Otec jim chtěl jako dcerám mocného evropského potentáta a při tom vzácným krasavicím a rozumným dívkám, podle zpráv cizích vyslanců, opatřiti po-

kud možno skvělé dynastické partie, určoval je za nevěsty nejznámějším princům rodem, i francouzskému, i španělskému, i pruskému, rozesílal jejich podobizny i do Versailles, i do Madridu. Tato dražba carských nevěst zaplétala a ztěžovala Petrovi rozhodnutí i tak těžké otázky o následnictví trůnu. Když blízkost jeho smrti byla zřejmá, Menšikov a Tolstoj užili pro sebe a pro Kateřinu všech pák agitace. Nejdůležitější bylo získati vojsko, obzvláště gardu, což nebylo těžké: garda byla plně oddána svému tvůrci a měla ráda jeho ženu-vojačku, která zkusila pochody. Ostatně byly slíbeny peněžní odměny, zmírněna byla služební břemena, zaplacen byl zadržený plat, učiněna byla bezpečnostní opatření. Gardoví důstojníci, rozloučivše se s nemluvným už carem, odvedeni byli Menšikovem k carevně a vzlykajíce zapřisáhli se spíše zemříti u jejích nohou, než připustiti na trůn někoho jiného. Všechno bylo obratně a chytře připraveno, zatím co protivná strana seděla se složenýma rukama. V noci na 28. ledna 1725, když Petr ležel ve smrtelné agonii, senátoři a jiní hodnostáři se shromáždili v paláci k poradě o nástupci. Hádali se dlouho, hledali vůli umírajícího císaře všude, jen ne tam, kde ji bylo možno najíti, ne v zákoně z 5. února, zavolali kabinetního sekretáře Makarova, tázali se ho, není-li něco stran toho, a dostalo se jim záporné odpovědi. Stoupenci velikého knížete navrhovali odpůrcům dohodu — uvésti ho na trůn s tím, aby do jeho zletilosti vládla Kateřina se Senátem; ale obratný Tolstoj s velikou dialektikou tomu odporoval. Při těchto debatách octli se v koutě poradního sálu jakýmsi způsobem gardoví důstojníci, neznámo kým a proč sem zavolaní. Jako sbor an-

tického dramatu, nezúčastňujíce se přímo hry odehrávající se na scéně, ale jako by nahlas uvažovali, až neslušným způsobem upřímně vyjadřovali své soudy o průběhu porady prohlašujíce, že rozbijí hlavy starým bojarům, půjdou-li proti jejich matce Kateřině. Znenadání se ozvalo s náměstí víření bubnů: vyšlo najevo, že před palácem byly ve zbrani seřazeny oba gardové pluky, také neznámo kým a proč sem zavolané z kasáren. Kníže Řepnin, president vojenského kollegia, zlostně se otázal: ‚kdo se odvážil bez mého vědomí přivésti sem pluky? Což nejsem polní maršálek?' Buturlin, velitel Semjonovského pluku, odpověděl Řepninovi, že pluk zavolal on, Buturlin, z vůle císařovny, které všichni poddaní jsou povinni se podrobit, ‚ani tebe nevyjímaje', důrazně dodal. Za součinnosti gardistů hledaná vůle císařova jednomyslně, bez námitek byla nalezena v korunovaci Kateřinině. vykonané r. 1724: tímto aktem prý byla určena za následnici trůnu podle zákona z 5. února; ji také Senát prohlásil za samovládnou císařovnu. Senát, zrušiv zákon jeho výkladem, v manifestu jménem svým a také jménem Synodu a generality, které se vůbec nezúčastnily porad Senátu, neoznamoval vstup Kateřiny na trůn jako svůj volební akt, ale jen jako vůli nebožtíka panovníka vyloženou Senátem: poctil svou manželku korunou a pomazáním; proto se to celému národu oznamuje, aby všichni o tom věděli a jí, samovládkyni všeruské, věrně sloužili. O zemském sněmu, v němž dříve viděli základní pramen práva, když říše zůstala bez panovníka, nebylo nyní ani zmínky: nedávná minulost se stala dávno zapomenutou stařinou, třebaže ještě sám Petr byl zvolen na trůn něčím na způsob zem-

ského sněmu. Za Petra nebývalo zvykem mluviti o zemském sněmu a jen podivín Posoškov opožděně Petrovi připomněl svolání všech hodností pro sestavení nového uložení. Po celou krátkou vládu Kateřininu vláda starostlivě laskala gardu. V oficiálních novinách ne jednou se objevovaly vládní zprávy o tom, jak se vláda stará o gardu. Císařovna o přehlídkách ve svém stanu z vlastních rukou hostila vínem důstojníky gardy. Pod takovou rouškou vládla Kateřina přes dvě léta šťastně a dokonce vesele, málo se zabývajíc věcmi, kterým špatně rozuměla, vedla nepořádný život, uvyknuvši přes svou churavost a přílišnou tlouštku vysedávati do pěti hodin ráno na hostinách prostřed blízkých lidí, zanedbala správu, v níž, podle slov jednoho vyslance, všichni myslí jen na to, jak by něco ukradli, a za poslední rok života utratila na své rozmary na 6½ milionu rublů na našich penězích, zatím co nespokojenci za kulisami na tajných shromážděních pili na zdraví pominutého velikého knížete, a tajná policie každodenně věšela neopatrné žvanily. Takové pověsti se donášely k evropským dvorům z Petrohradu.

Vstup Petra II. na trůn byl připraven novou dvorní intrikou ne bez účasti gardy. Kateřina s Menšikovem a jinými svými stoupenci chtěla ovšem zanechati trůn po sobě jedné ze svých dcer; ale podle všeobecného mínění jediným zákonným následníkem Petra Velikého byl jeho vnuk veliký kníže Petr. Hrozila roztržka mezi stoupenci synovce a tet, mezi dvěma rodinami Petra I. od obou jeho žen — věčný pramen nepokojů v říši, kde carský dvůr se podobal nevolnickému panskému statku. Vychytralý Ostermann navrhl způsob smířiti navzájem rozvaděné

strany — oženiti dvanáctiletého synovce se sedmnáctiletou tetou Alžbětou, a na ospravedlnění sňatku v tak blízkém příbuzenstvu neštítil se takových biblických přirovnání o původním rozmnožení lidského rodu, že dokonce Kateřina I. stydlivě přikryla projekt rukou. Cizí diplomaté při ruském dvoře vymyslili rozumnější návrh smíru: Menšikov zradí svou stranu, postaví se za vnuka a přemluví císařovnu, aby ustanovila za následníka velikého knížete s podmínkou, že se ožení s Menšikovovou dcerou, pannou o dva roky mladší než teta Alžběta. R. 1727, když Kateřina nedlouho před svou smrtí se nebezpečně roznemohla, shromáždili se pro rozhodnutí otázky jejího nástupce v paláci členové vyšších vládních institucí, Nejvyšší tajné rady, vzniklé za Kateřiny, Senátu, Synodu, a presidenti kollegií; ale na poradu byli pozváni také majorové gardy, jako by gardoví důstojníci tvořili zvláštní státní korporaci, bez jejíž účasti nebylo lze rozhodnouti takovou vážnou otázku. Tato nejvyšší porada rozhodně dala přednost vnuku proti oběma dcerám Petrovým. Stěží se Kateřina uvolila jmenovati tohoto vnuka svým nástupcem. Vyprávěli, že teprve několik dnů před smrtí rozhodně prohlásila Menšikovovi své přání odevzdati trůn své dceři Alžbětě a s těžkým srdcem ustoupila protivné straně, teprve když jí dali najevo, že jinak neručí za to, že jí bude umožněno klidně dovládnouti. Před samou smrtí spěšně byla sestavena závěť, kterou místo nemocné matky podepsala Alžběta. Tento ‚testament' měl smířiti nepřátelské strany , stoupence obou rodin Petra I. K následnictví trůnu pozvány byly střídavě čtyři osoby: veliký kníže-vnuk, princezny Anna a Alžběta a veliká kněžna Na-

talja (sestra Petra II.), každá osoba se svým potomstvem, se svými ‚descendenty'; každá následující osoba nastupuje po předcházející, když by bezdětna zemřela. V dějinách následnictví trůnu je tato závěť aktem nic neznamenajícím: po Petru II., který i bez něho byl pokládán za zákonného následníka, byl trůn odkazován v takovém pořádku, kterého by nedovedl tušiti ani nejprozíravější testament. Ale tato závěť má své místo v dějinách ruského zákonodárství o následnictví trůnu, vnáší v ně ne-li novou formu, tak novou tendenci. Užívajíc zákona Petra I., měla za cíl vyplniti prázdnotu, utvořenou týmž zákonem, činila první pokus ustanoviti trvalý zákonný pořádek následnictví trůnu, utvořiti skutečný základní zákon státu: sama závěť definuje sebe jako základní zákon, mající navždy zůstati v platnosti, nikdy nepodléhající změně. Proto závěť, přečtená v slavnostním shromáždění carské rodiny a vyšších státních institucí 7. května 1727, nazítří po smrti Kateřiny I., možno uznati za předchůdkyni zákona z 5. dubna 1797 o následnictví trůnu. Pro dějiny ruské zákonodárné myšlenky nebude zbytečno poznamenati, že testament Kateřiny I. byl sestaven ministrem holštýnského vévody Bassewitzem, který byl tehdy v Petrohradě.

Když se v lednu 1730 Petr II. nachladil a nebezpečně onemocněl, milci kníže Alekšej Dolgorukij a jeho syn Ivan, miláček císaře-chlapce, rozhodli se udržeti moc ve svých rukou klamem. Shromáždili rodinnou radu, na níž kníže Alekšej navrhl přijmouti podvrženou závěť umírajícího císaře, odevzdávající svrchovanou moc jeho nevěstě princezně Kateřině, dceři knížete Alekšeje. Druhý Dolgorukij, trochu rozumnější, polní

maršálek kníže Vasilij Vladimirovič pochyboval o zdaru tohoto nechutného plánu. Kníže Alekšej namítl, že je naopak úplně přesvědčen o úspěchu věci, a na ospravedlnění svého přesvědčení pravil: ‚vždyť ty, kníže Vasiliji, jsi v Preobraženském pluku podplukovníkem, a kníže Ivan je majorem, a ani v Semjonovském pluku nebude proti tomu nikdo nic namítat.' Dvořané tedy, kteří nejblíže stáli u trůnu, tehdy už uvykali myslit, že v žádné důležité politické věci nelze se obejíti bez účasti gardy, že naopak úspěch takové věci je zabezpečen, jakmile ji budou podporovati gardoví důstojníci. Po smrti Petra II. Nejvyšší tajná rada neočekávaně přes veškero pořadí a bez vědomí jiných vyšších institucí vybrala na trůn dceru cara Ivana, kuronskou vdovu-vévodkyni Annu, obmezivši její moc. Podnik, jak uvidíme, padl pro vmísení gardových důstojníků a šlechty. Uspána Tajnou kanceláří a desetiletým ruským klidem, Anna do zletilosti svého nástupce, dvouměsíčního dítěte, ustanovila před svou smrtí (17. října 1740) Birona za vladaře se samovládnými plnými mocmi. Byla to hrubá výzva ruskému citu národní cti, která přivedla do rozpaků samého Birona. ‚Neboj se,' povzbuzovala ho Anna umírajíc. Ale Němci po svém desetiletém panství za Anny, roztrpčivším Rusy, usadivše se kolem ruského trůnu jako hladové kočky kolem misky s kaší, a dostatečně se vyživivše, začali se v sytosti hrýzti navzájem. Münnich, poobědvav a vlídně proseděv večer 8. listopadu 1740 u vladaře, v noci s palácovými strážnými důstojníky a vojáky Preobraženského pluku, jehož velitelem byl, zatkl Birona v posteli, při čemž vojáci, pořádně ho zbivše a zastrčivše mu do úst kapesník, zabalili ho do po-

krývky a odnesli na strážnici, a odtud ve vojenském plášti přehozeném na noční prádlo odvezli ho do Zimního paláce, odkud ho potom s rodinou odvezli do Šlisselburgu. Anna Leopoldovna, císařova matka, prohlásila sebe za vladařku říše, a tehdy se vláda docela rozrušila. Ostermann intrikami zapudil Münnicha od moci, a Anna, princezna docela zvláštní, sedící celé dni ve svých komnatách neoblečena a neučesána, byla na nůž se svým manželem Antonem Ulrichem brunšvickým, generalissimem ruského vojska, který dobře uvažuje nechtěl se vzdáti své manželky.

Carevna Alžběta, dcera Petra I., využívajíc slabosti vlády i své popularity, obzvláště v gardových kasárnách, v noci na 25. listopad 1741 s granátnickou rotou Preobraženského pluku provedla nový převrat s příznačnými podrobnostmi. Alžběta, vroucně se pomodlivši k Bohu a slíbivši, že po celou dobu panování nepodpíše rozsudek smrti, v kyrysu přes šaty, jen bez přilby, a s křížem v ruce místo kopí, bez hudby, ale se svým starým učitelem hudby Schwarzem, objevila se jako nová Pallada v kasárnách Preobraženského pluku, připomněla připraveným už granátníkům, čí je dcera, poklekla a ukazujíc kříž granátníkům také klečícím, pravila: ‚Zapřisahám se, že za vás zemru; zapřisaháte-li se vy, že za mne zemřete?' Když se jí dostalo kladné odpovědi, vedla je do Zimního paláce, bez odporu vnikla do ložnice vladařky a probudila ji slovy: ‚Je čas vstávat, sestřičko!' — Jak, to jste vy, milostivá paní! — otázala se Anna v rozespalosti — a byla zatčena samou carevnou, která, políbivši svržené dítě-císaře, odvezla matku do svého paláce. Princ otec, probuzený ve své ložnici, rozpačitě seděl na posteli; granátníci

ho zabalili do přikrývky, jako před rokem Birona, zanesli dolů a odvezli za ženou do Alžbětina paláce. Tam také shromáždili nejdůležitější činitele padlé vlády, mezi nimi i Münnicha s Ostermannem, kteří byli vojáky při zatýkání zle pobiti, a hned po věžních sešli se u nové císařovny její stoupenci, kteří dlouho čekali, až na ně dojde vládnouti. Alžběta, nadšeně vítána národem i gardou, téhož dne přesídlila do očištěného Zimního paláce. Tak zdařilou noční féerií rozehnán byl kuronsko-brunšvický tábor, který se shromáždil na březích Něvy dobíti svrchovanou moc, kterou Petr Veliký odkázal své říši. Po vstupu Alžbětině na trůn, když se vlastenecké jazyky rozvázaly, církevní kazatelé s bezpečnou odvahou říkali, že němečtí vládci proměnili Rusko, Petrem přetvořené v obchodní krám, dokonce v loupežnické doupě. Za žádných okolností nestal se Braunschweig-Lůneburg předkem nové ruské dynastie, a dostal se s trůnu do ruské pevnosti, ustoupiv své místo Holstein-Gottorpovi. Tehdy stály v Rusku palác a pevnost vedle sebe, podporujíce se navzájem a vyměňujíce si nájemníky. Nástupce a synovec Alžbětin, holštýnský vévoda Petr III. vstoupil na trůn bez zmatku, ale za půl roku byl svržen svou ženou, která se postavila v čelo gardových pluků.

Takovým způsobem, opakuji, téměř všechny vlády, které se vystřídaly od smrti Petra I. do vstupu Kateřiny II. na trůn, byly dílem gardy; za její účasti došlo v 37 letech u dvora k pěti až šesti převratům. Petrohradská gardová kasárna byla sokem Senátu i Nejvyšší tajné rady, nástupcem moskevského zemského sněmu. Tato účast gardových pluků v řešení otázky trůnu měla velmi důležité politické následky; přede-

vším velmi silně působila na politickou náladu samé gardy. S počátku poslušný nástroj v rukou svých vůdců, Menšikova, Buturlina, chtěla býti později samostatnou pákou událostí, mísila se do politiky z vlastního podnětu; palácové převraty byly pro ni přípravnou politickou školou. Ale tehdejší garda nebyla jen privilegovanou částí ruského vojska, odtrženou od společnosti: měla vlivný veřejný význam, byla zástupkyní celého stavu, z jehož středu se téměř výhradně doplňovala. V gardě sloužil výkvět toho stavu, jehož vrstvy, dříve rozdělené, za Petra I. se spojily pod všeobecným názvem šlechty nebo szlachty, a podle Petrových zákonů byla závaznou vojenskou školou pro tento stav. Politické vkusy a nároky, jež si garda osvojila účastí v palácových věcech, nezůstaly v zdech petrohradských kasáren, ale rozšířily se odtud po všech šlechtických koutech, městských i vesnických. Tuto politickou spojitost gardy se stavem, který stál v čele ruské společnosti, a nebezpečné následky, které z toho mohly vzniknouti, živě cítili mocní petrohradští státníci té doby. Když po smrti císařovny Anny se stal vladařem Biron, v gardě rychle se rozšířil repot proti kuronskému dobrodruhovi, který hanebnou cestou dosáhl takové moci. Biron si stěžoval na vzpurnost gardy, nazýval ji janičáry a viděl kořen zla právě v jejím stavovském složení, zlostně pravil: ‚proč jsou v gardě řadovými vojáky šlechtici? možno je přeložiti jako důstojníky k pěším plukům, a na jejich místo odvésti do gardy z prostého lidu.' Tato obava, že budou rozptýleni po pěších plucích, ze všeho nejvíce podnítila gardisty proti Bironovi, způsobivši, že r. 1740 šli za Münnichem. Proto zároveň s palácovými převraty a jejich

zřejmým vlivem projevují se i v náladě šlechty dvě vážné změny: 1. pro politickou úlohu, která průběhem dvorních věcí byla vnucena gardě a tak ochotně jí naučena, utvořil se prostřed šlechty takový náročný názor na vlastní význam v státě, jakého u ní nebylo dříve pozorovati; 2. za spolupůsobení tohoto názoru a okolností, jej utvořivších, měnily se i položení šlechty v státě, i její vztah k ostatním třídám společnosti.

Petrova činnost v celé ruské společnosti probudila nezvyklou a horlivou práci politického myšlení. Prožívali tolik neočekávaných položení, setkávali se s tolika nevídanými zjevy a vstřebávali je, takové dojmy ulehaly na mysl, jichž dosud nezakusili, že i nevnímavé mysli se začaly zamýšleti na tím, co se dálo v státě. Vykládaje národní pověsti za Petra o něm, ukazoval jsem, jak živě posuzovali nejprostší lidé běžné zjevy, vzdálené jejich každodennímu obzoru. Ale podivné zjevy, které tak vzbuzovaly všeobecnou pozornost, neustávaly ani po Petrově smrti. Stará Rus nikdy neviděla ženu na trůně, a po reformátorově smrti usedla na trůn žena, a ještě k tomu cizinka, která se vzala neznámo odkud. Tato novost vzbudila v prostém lidu mnoho nedorozumění, smutných nebo zábavných. Tak za přísahy císařovně-vdově někteří prosťáčkové v Moskvě odmítli přisahat pravíce: ‚když se žena stala carem, tak nechť ženy líbají jí také kříž.' Toto vzrušení politické myšlenky především a nejsilněji se musilo projeviti ve vyšší třídě, v šlechtě, která blíže než jiné stavy stála státním věcem jako obvyklý nástroj vlády. Toto oživení se však nestejně projevovalo v různých vrstvách stavu. Zatím co v průměrné šlechtě, nemilosrdně vyháněné ze zapadlých statků do pluků a škol, namá-

hala se mysl vynalézti způsoby, jak se zbavit vědy a služby, ve vrchních vrstvách, obzvláště ve vládnoucím prostředí, mysli úsilovně pracovaly o věcech povýšenějších. Tu se ještě zachovaly zbytky staré bojarské aristokracie, které utvořily dosti těsný kroužek nemnohých rodů. Z všeobecného politického vzrušení vypracoval se tu svého druhu politický program, utvořil se dosti určitý názor na pořádek, který musí býti ustanoven v státě. Různé podmínky napomáhaly časnějšímu a prohloubenějšímu napětí politického myšlení v této urozené a zároveň vysoké hodnosti mající vrstvě šlechty. Především tu ještě nevyhynuly některé politické tradice, pocházející ze XVII. stol., a v XVII. st. učinilo moskevské bojarstvo několik pokusů obmeziti svrchovanou moc a na jeden z nich, podniknutý za cara Fedora a div se nepodařivší (hlava XLIV), pamatovali se ještě i po Petrově smrti starci, kteří k této aristokracii náleželi. A také sám Petr, jakkoliv málo se mu to podobá, svou oblastní decentralisací, těmi osmi gubernskými carstvy r. 1708 se zplnomocněnými prokonsuly v jejich čele, mohl jen osvěžiti vzpomínku na místodržící vznešeného rodu, zamýšlené v bojarském projektu roku 1681, a libovůle Petra, jeho opovržení k původu, zahřívaly tyto vzpomínky s druhé strany. Víme už, že poslední desetiletí XVII. st., obzvláště doba vlády carevny Natalie, zaznamenány byly vrstevníky jako počáteční období pádu prvních vynikajících rodů a povýšení lidí z ‚nejnižší a nejubožší szlachty'. Za Petra se tito lidé stali prvními velmoži, ‚velikými pány říše'. V hlavách, které nazpaměť znaly desítky pokolení svých očíslovaných genealogických předků, antagonism staré a nové aristokracie přetvořoval svěží tradice minulosti v světlé

sny budoucnosti. Projektoři Petra I., nemohli znatelně působiti na politické vědomí ruské společnosti. Jejich projekty nebyly veřejně oznamovány, posuzovaly hlavně otázky praktické povahy, finanční, průmyslové, policejní, nedotýkajíce se základů státního pořádku, z evropských řádů vybírali jen to, co ‚se hodí jen samovládě'. Nelze zveličiti ani působení politické literatury na ruské mysli, literatury kompilátorské a přeložené, tištěné i rukopisné, nakupivší se za Petra I. Tatiščev, schvaluje čtení Puffendorfa, Hugo Grotia, stěžuje si na rozšíření takových škodlivých spisovatelů, jako byli Hobbes, Locke, Boccalini, italský liberál a satirik XVI.—XVII. st., který v svém spise, líče parnaský soud Appolonův a učených mužů nad vládci světa, představuje, jak všichni panovníci k veliké zlosti učeného soudu, připojují se k moskevskému princi, který se přiznává k své nenávisti k vědám a osvětě. Běžné a pro ruského čtenáře neškodné ideje západoevropské publicistiky o původu států, o způsobech vlády, o panovnické moci byly vyloženy F. Prokopovičem v *Pravdě vůle vladařské*: ale této stručné encyklopedie státního práva při všem zájmu o otázku, která ji podnítila, nerozprodalo se za 4 léta ani 600 výtisků. Větší část kvasu, třebaže v obmezené sféře působení, vnášela do politické nálady vyšší třídy důvěrná známost s politickými pořádky a společenskými mravy západní Evropy, kterou získali lidé této třídy studijními a diplomatickými cestami za hranice. Jakkoli mlhavě se představovaly pořádky zahraničního života chápání ruského pozorovatele, přece nemohl na některé z nich neupříti udivenou pozornost. Jel za hranice s myšlenkou, vychovanou celým složením ruského způsobu života, že bez církevního po-

pruhu a policejního strachu není možná žádná slušnost, žádný společenský pořádek, — a tu Petrův státník Tolstoj zaznamenává v svém deníku, že Benátčané žijí vesele a nic si navzájem nevyčítají a ‚nikdo v ničem před nikým nemá strach, každý dělá co chce, úplně svobodně, ale žijí v náležitém pokoji, bez útlaku a bez tíživých daní. Věci ještě podivuhodnější zpozoroval ve Francii druhý Petrův státník Matvějev, syn osvíceného vychovatele Petrovy matky: ‚nikdo z velmožů ani nejmenší příčiny ani způsobu nemá dokonce poslednímu v tom království způsobiti nějaké roztrpčení nebo uraziti ho... Král kromě všeobecných daní, třebaže je samovládným panovníkem, nemůže užívati žádných násilí, obzvláště nikomu nemůže nic vzít, leda pro samu vinu, kterou podle pravdy posoudí parlament... Jejich děti (francouzské aristokracie) nejsou nijak utiskovány ani roztrpčovány svými rodiči, ani učiteli, ale v opravdové svobodě a smělosti jsou vychovávány a bez jakýchkoli obtíží se učí svým vědám.' Lidé, žijící podle své vůle a nepohlcující se navzájem, velmožové, kteří nesmí nikomu ublížit, samovládce, který nemůže nic vzít svým poddaným bez rozhodnutí parlamentu, děti, úspěšně se učící bez bití, — všechno to byly nemožné nechutnosti pro tehdejšího moskevského ducha, které mohly vésti jen k naprosté anarchii, a všechny tyto nechutné nemožnosti viděl ruský pozorovatel na své oči, jako každodenní všední fakta nebo pravidla, jejichž porušení bylo pokládáno za skandál.

Domácí politické vzpomínky a zahraniční pozorování probouzely ve vládnoucích kruzích ne-li myšlenku na společenskou svobodu, tak aspoň pomyšlení na osobní bezpečnost. Vstup Kateřiny

na trůn zdál se příznivým okamžikem k tomu, aby se ohradili proti libovůli, aby upevnili své položení ve správě spolehlivými institucemi. Kateřina, prohlášena Senátem ne docela zákonně, pod nátlakem gardy, hledala oporu v lidech, blízkých trůnu ve chvíli smrti Petrovy, a tu ze všeho nejvíce se báli zesílení Menšikovovy drzosti, a hned od prvních dnů nové vlády se proslýchalo, že se tajně schází aristokracie vysokých hodností, knížata Golicynové, Dolgorucí, Řepninové, Trubečtí, hrabata Apraksinové; cílem těchto schůzek prý bylo dosáhnouti většího vlivu ve vládě, aby carevna nic nerozhodovala bez Senátu. Sám Senát, pocítiv sebe jako vládu, spěchal opatřiti si náležitou oporu a ihned po Petrově smrti se pokoušel přisvojiti si velení gardy. Vnímavý francouzský vyslanec Campredon už v lednu 1726 oznamoval svému dvoru, že většina velmožů v Rusku se snaží obmeziti despotickou moc císařovny a lidé nevyčkávajíce, až vyroste a na trůn vstoupí veliký kníže Petr, reformátorův vnuk, spoléhajíce se, že se jim dostane později vlivné účasti ve správě, vynasnaží se zříditi ji podle vzoru anglického. Ale Kateřininy stoupenci pomýšleli na obranná opatření: už v květnu 1725 se rozšířila pověst o úmyslu zříditi při carevnině kabinetu úzkou radu z jejích intimních neurozených přátel s Menšikovem v čele, která, stojíc nad Senátem, bude rozhodovati o nejdůležitějších věcech. Kabinetní rada se také objevila, jenže ne tak složena a takové povahy. Za Petrova života nebyl dokončen Ladožský průplav. Na konci r. 1725 Münnich, který jej prokopával, žádal Senát o 15 tisíc vojáků, aby mohlo být dílo dodončeno. V Senátě vznikly vášnivé debaty. Menšikov se vyslovil proti Münnichovu požadavku,

shledávaje takovou práci škodlivou a nehodící se pro vojáky. Druzí naléhali na vyslání jako na nejlevnější způsob dokončiti užitečné dílo, odkázané Petrem Velikým. Když se senátorové-oponentní dosyta namluvili, Menšikov vstal a přerušil spor neočekávaným prohlášením, že z vůle císařovny letos ani jeden voják nebude poslán na průplav, nechť by Senát jakkoli rozhodl. Senátoři se urazili a začali reptat, zlobíce se, proč je kníže nechal nesmyslně hádat se tak dlouho, místo aby na samém počátku věci tím prohlášením zamezil debatu, a proč jediný on užívá privileje znáti vůli císařovninu. Někteří hrozili, že přestanou jezditi do Senátu. Po sídelním městě se proslýchalo, že nespokojení velmožové zamýšlejí uvésti na trůn velikého knížete Petra, obmezivše jeho moc. Tolstoj urovnal hádku dohodou s nespokojenci, jejímž výsledkem byla *Nejvyšší tajná rada*, zřízená ukazem z 8. února 1726. Touto institucí chtěli upokojiti uražený cit staré aristokracie, odstraňované z nejvyšší správy neurozenými povýšenci. Nejvyšší tajná rada se skládala z šesti členů; patero z nich s cizincem Ostermanem v čele, náleželo nové aristokracii (Menšikov, Tolstoj, Golovkin, Apraksin), ale za šestého byl přijat nejznámější zástupce urozeného bojarstva kníže D. M. Golicyn. Podle ukazu z 8. února nebyla Nejvyšší tajná rada instituce docela nová: skládala se ze skutečných tajných radů, kteří jako ‚první ministři' podle své hodnosti i tak měli časté tajné porady o nejdůležitějších státních věcech, jsouce senátory, a tři z nich Menšikov, Apraksin a Golovkin, ještě také presidenty hlavních kollegií, vojenského, námořního a zahraničního. Ukaz, odstraňuje nevhodnost takové ‚mnohozaměstnanosti', proměňoval jejich časté

porady v stálé úřední místo, osvobodiv je od senátorských povinností. Členové Rady podali císařovně ‚mínění' o několika bodech, které bylo potvrzeno jako řád nové instituce. Senát a kollegia byly postaveny pod dozor Rady, ale byl jim ponechán jejich starý řád; jen věci obzvláště důležité, v nich nepředvídané nebo podléhající nejvyššímu rozhodnutí, t. j. vyžadující nových zákonů, musily se svým míněním odevzdávati Radě. To znamená, že Senát si zachoval výkonnou moc v mezích platného zákona, pozbývaje moci zákonodárné. Rada jedná za předsednictví samé císařovny a nedílně se svrchovanou mocí, není to ‚oddělené kollegium', ale jakoby rozšíření svrchované moci v jedné osobě ve formu kollegiální. Dále, reglement nařídil, aby žádné ukazy dříve nebyly vydávány, dokud v Tajné radě ‚docela nebudou vykonány', dokud nebudou zaprotokolovány a císařovně k schválení přečteny. V těchto dvou bodech je základní myšlenka nové instituce; všechno ostatní jsou jen technické podrobnosti, které ji rozvíjely. V těchto bodech: 1. svrchovaná moc se zříkala samovládného působení v pořádku zákonodárství a tím byly odstraněny pletichy, přistupování k ní tajnými cestami, hospodářství milců a favoritů ve správě, 2. určen byl jasný rozdíl mezi zákonem a prostým nařízením o běžných věcech, mezi akty, jejichž smíšení zbavovalo správu povahy zákonnosti. Nyní žádná vážná věc nemohla býti oznámena císařovně mimo Nejvyšší tajnou radu, žádný zákon nemohl býti prohlášen bez předběžného posouzení a rozhodnutí v Nejvyšší tajné radě. Cizím vyslancům při ruském dvoře zdála se tato Rada prvním krokem k změně vládní formy. Nezměnila se však forma, ale podstata správy, povaha svrcho-

vané moci: zachovávajíc své tituly, z osobní vůle se proměňovala v státní instituci. Ostatně v některých aktech mizí i titul samovládkyně. Kdosi se však polekal dovtípiv se, oč jde, a ukaz následujícího r. 1727 jako by vysvětloval základní myšlenku instituce, zatemňuje ji při tom výhradami, druhořadými podrobnostmi, dokonce přímými rozpory. Tak nařizuje každou věc zákonodárné povahy napřed podávati Radě k posouzení a slibuje od nikoho nepřijímati o takových věcech ‚partikulárních' zpráv, ukaz se mimochodem prořekl: ‚leda že od Nás někomu něco partikulárně a odděleně učiniti nařízeno bude'. Tato výhrada rozrušovala samu instituci. Ale podnět byl učiněn; význam Nejvyšší tajné rady jako by rostl. I závěť Kateřiny I. uvedla ji ve stav vladařský při jejím nezletilém následníku a dodávala jí plné moci samovládného panovníka. Ale se vší tou mocí byla Rada docela bezmocná proti rozmarům ošklivého chlapce-císaře a proti libovůli jeho milců. Za Kateřiny I. se projevivší potřeba uspořádati svrchovanou moc musila se nyní zesíliti v pořádných lidech z urozené aristokracie, kteří tak mnoho očekávali od Petra II. a tak zle byli zklamáni.

V knížeti D. M. Golicynovi měla tato aristokracie vytrvalého a dobře připraveného vůdce. R. 1697, když mu už bylo 30 let, byl se zástupem ruské aristokratické mládeže vypraven na zahraniční studium, pobyl v Italii a jiných zemích. Ze západu si přivezl živý zájem o organisaci tamních států a o evropskou politickou literaturu, zachovav si při tom lásku k stařině své vlasti. Bohatá knihovna, kterou shromáždil ve vsi Archangelském u Moskvy a kterou rozkradli po jeho vypovědění r. 1737, obsahovala vedle cen-

ných památek ruského práva a dějepisu na šest tisíc knih v různých jazycích i v ruských překladech z oboru historického, politického a filosofického. Byla tu sebrána všechna poněkud pozoruhodná díla evropských politických myslitelů XVI., XVII., a počátku XVIII. st., počínaje Machiavellim, a mezi nimi více než deset odborných spisů o aristokracii a právě tolik o anglické konstituci. To ukazuje, ke které straně byla obrácena mysl sběratelova a jaký způsob vlády ho nejvíce zajímal. Když byl Golicyn gubernátorem v Kijevě, dal v tamní akademii přeložiti některé z těchto knih do ruštiny. Z politických učení té doby Golicyna obzvláště poutala moralistická škola racionalistů s její hlavou Puffendorfem, kterého si také Petr vážil, nařídiv přeložiti a vytisknouti jeho *Úvod* do dějin evropských států a traktát o povinnostech člověka a občana. Pro Golicyna byla přeložena i jiná díla téhož publicisty zároveň s traktátem Hugo Grotia *O právě války a míru;* ale díla Hobbesa, vůdce materialistické školy publicistů, stejně jako spis Lockův *O vládě* v těchto překladech nenalézáme. Golicynovi, stejně jako Petrovi, byla pochopitelnější a zdála se poučnější moralisty zpracovaná teorie o původu státu ne z vojny všech proti všem, jak učil Hobbes, ale z potřeby každého všech a všech navzájem, — teorie, která nedává v základ státního pořádku práva, ale povinnosti občana k státu a spoluobčanům. Právě tak i Locke svým demokratickým učením o účasti národa v zákonodárství neodpovídal bojarským názorům knížete Golicyna. Golicyn byl jeden z nejvzdělanějších Rusů XVIII. st. Dílem jeho horlivé rozumové práce bylo spájeti v ucelené pojetí lásku k vlastenecké stařině a moskevské bojarské nároky

s výsledky západoevropského politického myšlení. Podařilo se mu však nepochybně to, co tak zřídka se dařilo ruským vzdělancům jeho věku, — vypracovati politické názory, vybudované na myšlence politické svobody. Jako ctitel vědy a politických pořádků západní Evropy, nemohl býti zásadním odpůrcem reformy Petra, který si odtamtud také vypůjčoval státní ideje a instituce. Ale nesmiřoval se s metodami a ovzduším reformy, se způsobem refermátorova působení, s mravy jeho nejbližších spolupracovníků a nepostavil se do jejich řady. Petr ctil, ale nemiloval trochu Golicyna pro jeho umíněnou a tvrdou povahu, a čestný, pracovitý a horlivý kijevský gubernátor stěží za něho dosáhl senátorství, neměl však významný vliv. Na události, které se dály v Rusku za Petra i po jeho smrti, díval se Golicyn nejponurejším pohledem; všechno ho tu zarmucovalo jako porušení stařiny, pořádku, dokonce slušnosti. Nebyl sám, kterého tížily dva politické neduhy, jimiž obzvláště v poslední době všichni trpěli: byla to moc, působící mimo zákon, a favoritství, které ovládalo slabou, ale libovolnou moc. K tomu se také soustředily jeho plány, aby vyléčil vlast z těchto neduhů. Studoval evropské státní instituce, aby z nich vybral nejvhodnější pro Rusko, mnoho o tom mluvil se známým nám Fickem. Vycházeje z myšlenky, která se u něho utvořila subjektivně nebo genealogicky, že jen urozená aristokracie je s to, aby udržela náležitý pořádek v zemi, rozhodl se pro švédskou aristokracii a Nejvyšší tajnou radu. rozhodl učiniti opěrným bodem svého plánu.

V noci na 19. leden 1730 zemřel v Moskvě v Lefortově paláci na neštovice patnáctiletý císař Petr II., vnuk refermátorův, neustanoviv

nástupce. Zároveň s ním vymřela dynastie, vyhynula mužská linie rodu Romanovových. Zároveň s tím zůstalo následnictví trůnu bez pevných zákonodárných norem a zákonných dědiců. Zákon Petra I., nejasný, libovolně vykládaný a samým zákonodárcem neužitý, pozbýval své síly jako norma, a Kateřinina závěť ji neměla jako dokument sporný. Pro obsazení trůnu probírali celý žijící carský rod, jmenovali carevnu-jeptišku, první Petrovu ženu, jeho mladší dceru Alžbětu, dvouletého syna starší zemřelé dcery Anny, vévodu holštýnského, tři dcery cara Ivana, a pro nikoho se nemohli rozhodnout, u nikoho nemohli najíti nesporné právo na trůn; zákon Petra I. popletl dynastické pojmy a vztahy. Kandidáti byli oceňováni podle politických úvah, podle osobních nebo rodových sympatií, a ne podle zákonných důvodů. Prostřed tohoto zmatku výkladů a zájmů Nejvyšší tajná rada jako vůdce správy ujala se podnětu při obsazení trůnu. Téže noci, ihned po smrti Petra II., radila se o této věci, určivši na následující jitro shromáždění všech vyšších hodností státu, aby společně s nimi rozhodla tak důležitou otázku. Při tom Rada doplnila sama sebe: v jejím pětičlenném složení byli už tři aristokraté, kníže D. M. Golicyn a dva knížata Dolgorucí; nyní byl pozván druhý Golicyn, Dimitrijův bratr, a ještě dva Dolgorucí. Přítomnost šesti osob jen ze dvou urozenějších bojarských rodů dodávala osmičlenné Radě nejen aristokratické, ale přímo oligarchické povahy. Na poradě hovořili mnoho a dlouho, ‚s nemalou nejednotností', jak se vyjádřil Feofan Prokopovič. Prohlášení knížete Dolgorukého, otce druhé nevěsty Petra II., o právě jeho dcery na trůn, odkázaný prý jí nebožtíkem ženichem, a něčí návrh

o carevně babičce byly zamítnuty jako ‚nevhodné'. Tehdy kníže D. Golicyn, povýšiv hlas, řekl, že Bůh, trestaje Rusko za jeho nesmírné hříchy, obzvláště za osvojení cizozemských neřestí, vzal mu panovníka, na němž spočívala celá jeho naděje, a protože jeho smrtí vymřelo mužské pokolení carského rodu, tu je dlužno přejíti k starší ženské linii, k dcerám Ivana, tím spíše, že dcery Petra I. ani samy sebou nemají žádného práva na trůn jako zákonné, narodivší se před vstupem jejich otce v manželství s jejich matkou, závěť Kateřinina pak nemá žádného významu, protože tato žena, jsouc nízkého původu, ani sama neměla práva na trůn a nemohla jím nakládati; ale také nejstarší z dcer cara Ivana, Kateřina meklenburská, je nevhodná jako žena cizozemského prince, při tom člověka bláznivého; nejvhodnější je druhá carevna, ovdovělá vévodkyně kuronská Anna, žena, obdařená všemi vlastnostmi rozumu i srdce, nutnými pro trůn. ‚Tak, tak! je zbytečno dále uvažovat, volíme Annu', jednohlasně zahučeli členové rady. Ale Golicyn, navrhnuv neočekávaně Annu, ještě neočekávaněji dodal: ‚Vůle vaše, koho zvolíte; je jen třeba i sobě ulehčit'. — ‚Jak to, sobě ulehčit?' — otázal se kancléř Golovkin. — ‚Ale tak ulehčit, abychom si svobody přidali', vysvětlil Golicyn. — ‚Třebas i začneme, ale neudržíme to,' namítl jeden z Dolgorukých. — ‚Opravdu udržíme,' naléhal Golicyn. Všichni ochotně přijali návrh o vévodkyni kuronské, ale o přidání svobody pomlčeli. Golicyn pokračoval: ‚Buď vůle vaše; je jen třeba napsati a poslati jejímu Veličenstvu body'. Zatím v druhém sále paláce senátorové a vyšší generálové očekávali, na čem se usnesou členové rady, verchovnici. Známý nám už Jagužinskij, bývalý generál-ná-

vladní Senátu, odvedl stranou jednoho z kupících se tu Dolgorukých a řekl mu čistě Golicynův obraz myšlenek: ‚Dlouho-li máme trpět, aby nám hlavy utínali? nyní je doba, aby samovláda nebyla'. Když verchovnici vvšli a oznámili zvolení Anny, nikdo nic nenamítal, ale Jagužinskij přiběhl k jednomu z nich a jako by naslouchal slovům Golicynovým, zaúpěl: ‚Báťuškové drazí! přidejte nám pokud možno svobody.' Ale to byla hra v prostomyslnost: Jagužinskij, jako většina hodnostářů ‚vyslovivše souhlas s volbou verchovniků, rozešli se roztrpčeni na to, že nebyli pozváni na poradu. Ráno 19. ledna Nejvyšší tajná rada oznámila shromážděným v Kremlu Synodu, Senátu, generalitě a ostatním vyšším hodnostem, že ruský trůn byl svěřen carevně Anně, připojivši, že k tomu je třeba souhlasu *celé vlasti* v osobě shromážděných hodností. Všichni projevili naprostý souhlas. Nic jiného nebylo shromáždění oznámeno. Zatím téhož dne spěšně byly sestaveny a pod rouškou nejpřísnějšího tajemství do Mitavy poslány s psaním Anně body, neboli ‚kondice', obmezující její moc. Císařovna slibuje po přijetí ruské koruny po celý život se nevdávat a nástupce ani za svého života, ani po své smrti neustanovovat, a také vládnouti zároveň s Nejvyšší tajnou radou ‚o osmi osobách' a bez jejího souhlasu: 1. válku nezačínat, 2. mír neuzavírat, 3. poddané novými daněmi nezatěžovat, 4. vyšši hodnosti než plukovnické nepropůjčovat a ‚k důležitým věcem nikoho neustanovovat' a garda a statní vojsko bude pod velením Nejvyšší tajné rady, 5. šlechtě život, jmění a čest bez soudu nebrati, 6. votčiny a vsi neudělovat, 7. na dvorní hodnosti ani Rusy, ani cizince ‚bez porady s Nejvyšší tajnou radou nepovyšovat' a 8. stát. příjmů

na vydání neužívat (bez souhlasu Rady). Tyto závazky zakončeny byly slovy jménem císařovniným: ‚A když něco podle tohoto slibu nevykonám a nedostojím, tu zbavena budu koruny ruské'. Zatím horlivý Jagužinskij, který se v noci 19. ledna tak rozčiloval proti samovládě, rozzlobil se spatřiv, že ho nepustí do Nejvyšší tajné rady, a potají poslal k Anně do Mitavy s výstrahou, aby ve všem nevěřila vyslancům Rady, dokud sama nepřijede do Moskvy, kde se doví celou pravdu, Anna bez váhání souhlasila s podmínkami a potvrdila je podpisem: ‚Tímto slibuji všechno bez výhrady zachovávat. Anna.' Po několika dnech se rozhodla odjeti do Moskvy, požádavši vyslance Rady o 10 tisíc rublů na cestovní výdaje.

HLAVA SEDMDESÁTÁ PRVNÍ.

Jitření v šlechtě, podnícené zvolením vévodkyně Anny na trůn. — Šlechtické projekty. — Nový plán knížete D. Golicyna. — Zhroucení. — Jeho příčiny. — Spojitost událostí r. 1730 s minulými. — Císařovna Anna a její dvůr. — Zahraniční politika. — Hnutí proti Němcům.

Zvolení vévodkyně Anny Nejvyšší tajnou radou, které se brzo stalo známým, vzbudilo v Moskvě neobyčejné hnutí. Náhodná okolnost dodala mu nejen místního moskevského, ale také všeruského významu. Téhož dne 19. ledna, kdy zemřel císař, ustanovena byla jeho svatba s princeznou Dolgorukou. Hned po plucích s jejich generály a důstojníky sjelo se do Moskvy v očekávání dvorních slavností množství venkovské šlechty. Šlechtici, shromáždivše se na svatbu a dostavše se na pohřeb, octli se ve víru politického zápasu. Úmysl verchovniků byl zprvu ve společnosti uvítán s repotem. Vrstevník, který bystře pozoroval tehdejší události a činně se jich zúčastnil proti verchovníkům, novgorodský arcibiskup Feofan Prokopovič, živě líčí v svých pamětech průběh hnutí. ‚Žalostné všude po městě vidění bylo a slyšení; kamkoliv jsi přišel, ke kterémukoli shromáždění ses připojil, nic jiného nebylo slyšet než hořké žaloby na ty spiklence v osmi osobách; všichni je krutě pomlouvali, všichni proklínali jejich neobyčejnou odvahu, nenasytnost a vládychtivost'. Šlechtici, kteří se sjeli do Moskvy, rozpadávali se na kroužky, shromažďovali se za nocí a vedli vzrušené rozhovory proti verchovníkům; Feofan napočítal na 500 lidí, zachvácených agitační horečkou. Vůdci, ‚nejvznešenější ze šlechty' utvořili opoziční spolek, v němž se potýkala dvě mínění: stoupenci jednoho, ‚smělého', zamýšleli neočekávaně přepadnouti verchovni-

ky se zbraní v rukou a pobíti je všechny, nebudou-li chtít vzdáti se svých úmyslů; stoupenci druhého mínění ‚mírného', chtěli jíti do Nejvyšší tajné rady a prohlásiti, že není věcí nemnohých složení státu předělávat a vésti takovou věc tajně před ostatními, dokonce před vládnoucími osobami: ‚je to nepříjemné a smradlavě to páchne'. Ale Feofan vyzvěděl, že energie oposice každým dnem ‚znatelně ochládala' pro vnitřní rozpor: její slabší část, konservativní, chtěla stůj co stůj zachovati starou prarodičovskou samovládu; silnější a liberální sympatisovala s podnikem verchovníků, ale byla osobně podrážděna proti nim za to, že je ‚nepozvali do svého přátelství'. Ale ani v této liberální části nepozorovali cizí vyslanci jednomyslnost. ‚Tu, psal z Moskvy tajemník francouzského vyslanectví Magnant, na ulicích i v domech o ničem jiném není slyšet, než jen o anglické konstituci a o právech anglického parlamentu'. Pruský vyslanec Mardefeld psal svému dvoru, že vůbec všichni Rusové, t. j. šlechtici, touží po svobodě, jenže se nemohou dohodnout stran jejího rozsahu a stupně obmezení absolutismu. ‚Stran je nesčíslné množství,' psal v lednu z Moskvy španělský vyslanec de Liria, a ačkoliv je všechno klidné, přece může propuknouti nějaký výbuch'. Především se ovšem obrátili k západu — jak je tomu tam? Oči se roztěkaly po tamních konstitucích jako po hezkých věcech v klenotnickém obchodě, — jedna lepší než druhá — a byli na rozpacích, kterou si vybrat. Všichni byli nyní zaujati myšlenkou nového způsobu vlády, čteme v depeších cizích vyslanců: plány velmožů a drobné šlechty byly nekonečně rozmanité; všichni jsou nerozhodni, jaký způsob vlády vybrat pro Rusko: jedni chtějí

obmeziti moc panovníkovu právy parlamentu jako v Anglii, druzí jako ve Švédsku, třetí chtějí zříditi volenou vládu jako v Polsku; čtvrtí konečně touží po aristokratické republice bez monarchy. Protože nebylo žádného politického měřítka, protože neuvykli měřiti politické vzdálenosti, zdála se býti tak nedaleká vzdálenost od mučírny k anglickému parlamentu. Ale za takové roztříštěnosti mínění před očima všech stálo strašidlo, nutící neshodující se těsněji se k sobě navzájem tisknouti: bylo to favoritství, nemoc zdivočelé a nečisté moci. Rusové, zakusivše povýšení Dolgorukých, psali vyslanci, bojí se moci milců a myslí si, že za absolutního cara vždy se najde oblíbenec, který jim bude vládnout i žezlem, i štulci, i kopanci, jako dělali za nebožtíka Petra II. Dolgorucí. Šlechta nebyla tedy proti idei obmezení moci jako ochranného prostředku proti milcům. Ale pobuřoval ji plán verchovniků jako oligarchický podnik, který hrozil nahraditi moc jedné osoby libovůlí tolika tyranů, kolik členů měla Nejvyšší tajná rada. Podle vyjádření historika a publicisty kateřinské doby knížete Ščerbatova verchovnici ze sebe samých ‚místo jednoho zástup panovníků učinili'. Právě tak se dívali na věc r. 1730. V jedněch zápiscích, které tehdy kolovaly ve formě psaní komusi do Moskvy od osoby ze střední šlechty, čteme: ‚Proslýchá se tu, že se u vás pracuje nebo je to už hotovo, aby u nás byla republika; o tom tuze pochybuji: Bůh uchovej, aby místo jednoho samovládného panovníka bylo deset neobmezených a silných rodů! a tak my, šlechta, docela budeme ztraceni a budeme musit hůře než dříve modlám se klaněti a milost u všech hledat, a ještě i najíti bude těžko'. Jitření dosáhlo nej-

vyššího stupně, když na slavnostním shromáždění Nejvyšší tajné rady 2. února Senátu, Synodu, generalitě, presidentům kollegií a jiným civilním hodnostářům přečtli Annou podepsanou kondice a jakoby její psaní, ovšem dříve připravené v Moskvě jejím jménem, v němž, souhlasíc se svým zvolením, prohlásila, že ‚pro prospěch ruské říše a k spokojenosti věrných poddaných' napsala a podepsala, jakými způsoby chce tu vládu vésti. Závazky, dané Anně jako nevyhnutelné podmínky jejího zvolení, zdály se nyní její dobrovolnou obětí pro blaho říše. Tato příliš nápadná potměšilost uvedla shromáždění ve veliký údiv. Podle názorného vylíčení F. Prokopoviče všichni spustili uši jako ubozí oslíkové, navzájem si šeptali, ale rozhorleně se ozvati nikdo se neodvážil. Sami verchovnici také si tiše navzájem šeptali a bystře očima pohlížejíce, tvářili se, jako by i oni byli překvapeni takovou neočekávaností. Jediné kníže D. M. Golicyn často pokašlával a vykřikoval, ‚do sytosti' opakuje různými způsoby: hle, jak je panovnice milostivá; Bůh ji pohnul k tomuto psaní; od nynějška šťastno a kvetoucí bude Rusko. Ale protože všichni tvrdošíjně mlčeli, vyčítavě začal: ‚Copak nikdo slova nepromluví? Račte říci, co kdo myslí, ačkoliv ostatně ani říci není co, ale jen děkovati panovnici'. Konečně kdosi z hloučku tichým hlasem a tuze se zajíkaje pravil: ‚Nevím a tuze se divím, jak to panovnici na mysl přišlo tak psát.' Tento nesmělý hlas však nenašel ohlasu. Připravili a předložili k podpisu protokol zasedání, v němž stálo: vyslechnuvše psaní císařovnou poslané a body, všichni shodně prohlásili, ‚že tou Jejího Veličenstva milostí jsme velmi spokojeni a podpisujeme se svýma rukama.' Tu

už i ubozí oslíkové pozbyli trpělivosti a odmítli podepsat prohlásivše, že tak učiní nazítří. Všichni jako by pojednou zestárli, ‚sešlí a zamyšlení chodili'. vypráví Feofan. Už příliš silně udeřili po citu cholopů; nikdo neočekával, že tak krutě spoutají císařovnu. Verchovniků se tázali, jaká tedy bude tato vláda v budoucnu. Místo toho, aby prohlásil, že odpověď na tuto otázku je dána samou Annou v psaní a v bodech a že její vůle nepodléhá kontrole, Golicyn ponechal přítomným na vůli, aby sami o tom napsali projekt a podali jej nazítří. Tím odkryl špatně skrývané karty. Do této chvíle vypadala věc jakoby korektně. Nejvyšší tajná rada, jsouc fakticky jediným orgánem svrchované vlády, zvolila na trůn, který neměl dědice, carevnu Annu; všechny vyšší hodnosti po brigádníka, pokládané za hodnostné zástupce národa, ‚celé vlasti osobu na sobě jevící', jak se vyjádřil Prokopovič, jednomyslně schválili volbu Rady. Neočekávaná vyvolená, o níž však vyšlo najevo, že je toužená, z velkomyslnosti obětovala ve prospěch vlasti zbytky samovlády předků, které se zachovaly po Petru I., a v bodech vlastnoručně podepsaných ukázala, jakým způsobem chce vésti svou vládu. Milostivý dar neprohlížejí jako zboží, jež možno koupit, ale prostě jej přijímají s příslušnou vděčností. Ale Golicyn hodil tento dar k posouzení vyšších hodností ‚po brigádníka' a tím dal najevo, že kondice nejsou velikomyslný dar císařovny národu, ale její zákulisní dohoda s verchovniky. Hru hráli na vrátkém jevišti: v ovzduší padělané zákonnosti předvedena byla prostá nefalšovaná dvorní taškařina. Při tom věc o regulování osobní svrchované moci se zaplétala, rozplývala se ve všeobecnou přehlídku státních in-

stitucí. Vynucený nebo neopatrný návrh Golicynův vzbudil bouřlivou ozvěnu: počala se horečka mínění, memorand, ústních prohlášení o novém způsobu vlády, jimiž všechny hodnosti po plukovníka a dokonce šlechta bez hodností obléhaly Radu. Verchovnici musili vyslechnouti a pročísti spoustu roztrpčení. Zmatek dospěl k tomu, že bylo možno očekávat povstání. Nejvyšší rada chtěla poděsit rozbouřené politiky, připomenuvši jim, že proti buřičům má vojevůdce, špehy, mučení. Tehdy se opozice proměnila v konspiraci: lidé slabí, ‚malomocní', jak se vyjádřil Prokopovič, bez postavení a styků, scházeli se tajně, báli se spáti doma, přebíhali od jednoho známého k druhému a to v noci převlečeni.

Povolání hodností k účasti na posouzení věci dodalo oligarchické intrice vzezření širšího politického hnutí. Dosud se otázka pohybovala ve vládním kruhu: Nejvyšší tajná rada měla co činiti s vyššími institucemi, Senátem, Synodem, generalitou, presidenty kollegií. Od chvíle podání projektů vstupuje do věci společnost, šlechta proslulých rodů v hodnostech i bez hodností. Vládní instituce se tříští na kroužky, hodnostáři se mísí do řad svých stavovských kolegů; mínění nejsou podávána od úředních míst, spolusloužícími, ale skupinami stejně smýšlejících. Hnutí se účastní nové zájmy. Je známo na 13 mínění, memorand, projektů, podaných nebo připravených k podání Nejvyšší tajné radě od různých šlechtických kroužků; nalézáme pod nimi více než tisíc podpisů. Jen projekt, sestavený Tatiščevem a podaný od Senátu a generality, zpracován byl v ucelený historicko-politický traktát. Ostatní byly sestaveny narychlo, myšlenky se rozvíjely jakž takž; možno je tu tedy hledat ne-

zbarvený, upřímný výraz politické nálady šlechty. Projekty se nedotýkají přímo ani bodů, ani zvolení Anny s obmezenou mocí, jako by mlčky uznávaly nastalý fakt. Jen Tatiščev jako historik-publicista ohromil svou znalostí ruských dějin a západní politické literatury, jako žák moralistické školy Puffendorfovy a Wolfovy. Staví věc na povšechné základy státního práva a dokazuje, že Rusku podle jeho položení je nejprospěšnější samovláda a že po vyhynutí dynastie zvolení panovníka ‚musí býti podle přirozeného zákona provedeno za souhlasu všech poddaných, některých osobně, ostatních skrze zástupce'. Tatiščev znal zastupitelský systém o dvou sněmovnách na západě, a možná, že si vzpomněl i na složení domácího zemského sněmu XVII. st. Proto není tak pobouřen obmezením Anniny moci, jako tím, že to učinili nemnozí samovolně, potají, popírajíce právo vší šlechty a ostatních hodností, a vyzývá stejně smýšlející, aby hájili tohoto práva pokud to jen bude možno. Ostatní projekty pohybují se níže: nestarají se o teorii organisace svrchované moci; soustřeďují svou pozornost na dva předměty, na vyšší správu a na žádoucí výsady pro šlechtu. Neúplnými a nejasnými čarami rýsují projekty takový plán správy. Nejvyšší vládou buď zůstane Nejvyšší tajná rada, nebo se stane Senát. Největší starost mají projekty o početní a rodové složení této vlády. Nemá se skládati z takového těsného kroužku, jako je nynější osmičlenná Nejvyšší tajná rada. Musí v ní býti 11 až 30 osob; nejnaléhavější je, aby do ní nebylo puštěno více než dva členové z jednoho rodu: čtveřice knížat Dolgorukých v složení Nejvyšší tajné rady 19. ledna zřejmě bolestně bila do očí vší šlechtě. Celá

vyšší správa musí býti volená a šlechtická. Šlechta není ucelená sourodá třída: rozeznávají se v ní ‚rodoví lidé', vysoká aristokracie, ‚generalita vojenská i civilní', úřednická aristokracie, a ‚szlachta'. Z těchto kategorií jsou také voleni členové Nejvyšší tajné rady, Senátu, presidenti kollegií a dokonce gubernátoři. Volí na tyto hodnosti generalita a šlechta, podle některých projektů jen ‚urozená' a společně s Nejvyšší tajnou radou a Senátem. Toto volitelné shromáždění se také v projektech nazývá *společnosti*; jí je také dána moc zákonodárná a dokonce ustavující; duchovenstvo a kupectvo účastní se vypracování plánu státních forem jen pokud se týká odborných otázek, jich se dotýkajících. V některých projektech vysloveno je přání ulehčiti daňové břímě sedláků, t. j. platební odpovědnost samých šlechticů; ale nenašel se ani jeden šlechtic, který by ztratil slovo ne pro osvobození sedláků — o to-li se mohli starat! — ale aspoň pro zákonné ustanovení panských dávek a robot. Podstatnou část projektů tvoří výsady pro šlechtu ve službě a držení půdy: ustanovení lhůty služby, právo, aby mohli vstupovati do služby přímo jako důstojníci, zrušení dědění jednoho a pod. Těmito výsadami přitahovali k hnutí průměrnou šlechtu. Věc vedla urozená nebo úřednická aristokracie; drobná šlechta, lhostejná k výkladům o různých způsobech vlády, nepůsobila samostatně, netvořila zvláštní politické kroužky, ale kupila se kolem vážných ‚person', které jim slibovaly svůdné výsady, a přizvukovala svým vůdcům tím poslušněji, že její většina byli gardoví i armádní důstojníci, kteří i v šiku uvykli podrobovati se týmž vůdcům, svým plukovníkům a generálům: z 1100 podpisů pod různými pro-

jekty bylo více než 600 důstojnických. Všechny projekty byly zbudovány na myšlence, že šlechta je jediný oprávněný stav, mající občanská a politická práva, skutečný nárok v právním smyslu slova, svého druhu pays légal; skrze ni také moc vládne státu; ostatní obyvatelstvo — to je jen spravovaná a pracující massa, platící za to i ono, i za to, že je spravována, i za právo pracovat: je to živý státní inventář. Národa v našem smyslu slova v kruzích, které psaly projekty, nechápali a neuznávali.

Zatím co šlechta v svých projektech spěchala projeviti svá stavovská přání, kníže D. Golicyn vypracoval a s Nejvyšší tajnou radou posuzoval plán skutečné konstituce. Podle tohoto plánu nakládá císařovna volně jen svým dvorem. Svrchovaná moc náleží Nejvyšší tajné radě, skládající se z 10 nebo 12 členů z nejurozenějších rodů; v této Radě byly císařovně uděleny jen dva hlasy; Rada velí všemu vojsku: všechno podle příkladu švédské státní rady za doby jejího boje se sněmovní šlechtou v letech 1719—20. Radě podřízeny jsou u Golicyna ještě tři instituce: 1. Senát skládající se z 36 členů, předběžně posuzující všechny věci, rozhodované Radou; 2. Szlachtická komora (sněmovna) skládající se z 200 členů podle volby szlachty chrání práv stavu proti zásahům se strany Nejvyšší tajné rady, a 3. Sněmovna městských zástupců spravuje obchodní a průmyslové věci a chrání zájmů prostého lidu. A tak nejurozenější rody vládnou, kdežto szlachtičtí zástupci zároveň s kupeckými se hájí a chrání národa proti této vládě. Tento plán netlumil požár, ale jen přiléval bojarského oleje do šlechtického ohně. Starý Don Quijot moskevského bojarstva, jemuž bylo už odzvoně-

no, vzhledem k své vyvolené, která už přijížděla z Mitavy, odhodlal se konečně k ústupkům, rozhodl se pootevříti trochu dveře horlivě zamykané nejvyšší správy a připustiti dokonce něco podobajícího se zastupitelstvu národních zájmů, jehož idea byla tak těžká pro vědomí panujících tříd. Ještě šíře objímá zájmy společenských tříd v sestavené jím formě přísahy císařovně. I tu umíněně stojí a trvá na aristokratickém složení a na monopolu zákonodárné moci Nejvyšší tajné rady, ale rozdává důležité výsady a přednosti duchovenstvu, kupectvu, obzvláště urozené szlachtě a slibuje vší šlechtě to, zač se neosmělila prositi v svých projektech: naprostou svobodu od závazné služby s právem, že mohou vstupovati dobrovolně do loďstva, armády a dokonce gardy přímo jako důstojníci. Tato svého druhu charta stavovských svobod szlachty korunována byla slibem, po němž obzvláště toužila, — dvorské lidi a sedláky k žádným věcem nepřipouštět. Petrovskému sedláku Posoškovovi a řadě administrativních a finančních pracovníků, vybraných Petrem Velikým z bojarského služebnictva, byla vyhlášena politická klatba.

Politické drama knížete Golicyna, špatně vyzkoušené a ještě hůře sehrané, rychle dospělo k epilogu. Rozpor ve vládních kruzích a nálada gardy povzbudily odpůrce obmezení, kteří se dosud skrývali nebo zdánlivě se přidávali k opposici. Sestavena byla zvláštní strana nebo ‚druhá kompanie', jak se vyjádřil Feofan, právě takového náhodného složení jako ostatní: do ní vstoupili příbuzní císařovny a jejich přátelé, uražení hodnostáři, jako kníže Čerkasskij, Trubeckoj, které Nejvyšší tajná rada nevpustila do svého složení; k nim se připojili lidé nerozhodní a lho-

stejní. Tu obživl i Ostermann: po celou dobu seděl doma nemocen, docela se chystal umírat, přijímal a div nepřijal poslední pomazání, ale nyní se stal podněcovatelem nové strany. Vztahy, zájmy a osoby se vyjasnily, a nebylo těžko dosáhnouti shody stoupenců strany, přesvědčiti je, že od samovládné císařovny spíše dosáhnou toho, co si přejí, než od samovládné Nejvyšší tajné rady, senátory potěšil obnovením Senátu ve významu svrchované vlády, generalitu a gardisty osvobozením od velení verchovniků, všechny — zrušením Nejvyšší tajné rady. Zvonem strany byl F. Prokopovič: utrápil se, zvoně po celé Moskvě o tyranství, jež snáší od verchovniků panovnice, kterou střežící ji drak V. L. Dolgorukij přivedl k tomu, že ‚stěží dýchá'. Církevní hodnostář se sám polekal úspěchu svého pastýřského kázání zpozorovav, že mnozí, roznícení jím, ‚něco velmi strašného zamýšlejí'. Anna, blížíc se k Moskvě, ihned pocítila pod sebou pevnou půdu, připravenou konspirativní agitací Němce, který byl proslaven jako neznaboh, a ruského arcibiskupa předsedajícího sv. Synodu, a směle se postavila v čelo spiknutí proti sobě samé, proti svému čestnému mitavskému slovu. Ve Vsesvjatském u Moskvy proti bodům se prohlásila za podplukovníka Preobraženského pluku a za kapitána jízdní gardy, vlastníma rukama je pohostivši vodkou, což bylo přijato s největším nadšením. Už před příjezdem Anny gardoví důstojníci otevřeně říkali, že se raději uvolí býti otroky jednoho tyrana-monarchy, než mnohých. Anna slavně vjela do Moskvy 15. února a téhož dne vysoké hodnosti přisahaly v Uspenském chrámu prostě panovnici, ne samovládkyni, a ‚vlasti' — a to bylo vše. Stoupenci Nejvyšší taj-

né rady, nepozorujíce intriky, která vznikla kolem Anny, jásali, vyprávěli, že konečně přece nastala skutečná pořádná vláda; císařovně ustanovují 100 tisíc rublů ročně a více ani kopejku, ani nicotnou tabatěrku ze státní pokladny bez dovolení Rady, a i to proti potvrzení; jak jen dost málo, třebas v nicotnosti poruší dané jí položení — ihned ať se vrátí do svého Kuronska; a že byla učiněna panovnicí, to bylo jen pro první dobu lichocení. Verchovnici však už neověřili v zdar své věci a podle pověstí prý Anně sami navrhovali samovládu. A tu 25. února osm set senátorů, generálů a šlechticů ve velikém palácovém sále podalo Anně prosbu utvořiti komisi pro přehlédnutí projektů, předložených Nejvyšší tajné radě, aby byla ustanovena forma vlády, hodící se celému národu. Císařovna byla vyzývána, aby se stala prostředkovatelkou v své vlastní věci mezi verchovniky a jejich odpůrci. Jeden z verchovniků navrhl Anně, aby podle kondicí předběžně posoudila prosbu zároveň s Nejvyšší tajnou radou; ale Anna, ještě jednou porušujíc slovo, ihned podepsala listinu. Verchovnici ustrnuli. Ale tu vznikl pojednou nevylíčitelný hluk: to gardoví důstojníci, náležitě už naladění, s jinými šlechtici počali o překot křičet: ‚Nechceme, aby panovnici předpisovali zákony; musí býti samovládná, jako byli dřívější panovníci.' Anna se pokoušela umírniti křiklouny ale ti se před ní vrhli na kolena, vášnivě odpovídajíce tím, jaké věrné poddanské služby vykonávají a končili závěrečným výkřikem: ‚Poručte, a přineseme k vašim nohám hlavy vašich nepřátel'. Téhož dne po obědě u císařovny, k němuž byli pozváni i verchovnici, podala šlechta Anně druhou prosbu se 150 podpisy, v níž ‚nej-

oddanější otroci' nejpokorněji předkládali a se vší pokorou prosili nejmilostivěji přijmouti samovládu svých slavných a velmi proslulých předků, a body poslané Nejvyšší tajnou radou a jí podepsané zničiti. — ‚Jak?' se strojeným údivem prostomyslné nevědomosti se otázala Anna: ‚což tyto body nebyly sestaveny podle přání celého národa?' — ‚Ne!' byla odpověď. — ‚Tak jste mne oklamal, kníže Vasiliji Lukiči!' pravila Anna Dolgorukému. Nařídila, aby přinesli body v Mitavě jí podepsané a tu přede všemi je roztrhala. Po celou dobu verchovnici, jak píše jeden cizí vyslanec, ani necekli, neboť jinak by je důstojníci gardy vyhodili okny. A 1. března po všech chrámech a kostelích ‚znovu' přisahali už samovládné císařovně: věrně poddaným svědomím smýkali sem a tam za požehnání duchovenstva. Tak se skončila desetidenní konstitučněaristokratická ruská monarchie XVIII. st., zřízená čtyřnedělní dočasnou vládou Nejvyšší tajné rady. Ale šlechta, obnovujíc samovládu, nezříkala se účasti ve správě: v téže poobědní petici 25. února prosila, aby po zrušení Nejvyšší tajné rady navrácen byl dřívější význam jedenadvacetičlennému Senátu, a ponecháno bylo szlachtě právo voliti hlasováním senátory, kolležské presidenty a dokonce gubernátory a aby podle prosby před obědem podané ustanovena byla forma vlády pro dobu budoucí. Kdyby této prosbě bylo vyhověno, ústřední a gubernská správa by se skládala z volených agentů šlechty, jako byli za Kateřiny kapitáni-komisaři. Ruská říše se nestala ‚sestrou Polska a Švédska', jak očekával Fick; zato vedle republikánského šlechtického Polska stálo samovládné šlechtické Rusko.

Věc r. 1730 představovala se soudobým pozo-

rovatelům jako zápas, který vznikl pro obmezení samovlády v prostředí panující třídy, mezi rodovou aristokracií a šlechtou; ostatní třídy národa se tohoto hnutí naprosto nezúčastnily: nelze přece přidávati stavovského významu horlivému běhání arcibiskupa Feofana Prokopoviče po moskevských šlechtických domech. Ale původně dala Nejvyšší tajná rada velmi úzkou formulaci věci, kterou podnikla. Nebylo to vlastně obmezení samovlády stavovským nebo národním zastupitelstvím, ale jen společné uskutečnění výsad svrchované moci osobou, k ní povolanou, a institucí, která povolala tuto osobu k moci. Svrchovaná moc měnila své složení nebo formu, přestávala býti o jedné osobě, ale zachovávala dřívější vztah k společnosti. Obmezující body skýtaly jen jedno právo občanské svobody, a to jen jednomu stavu: ‚szlachtě života ani statků ani cti neodnímati.' Ale o politické svobodě, o účasti společnosti ve správě neříkají body verchovniků ani slovo; říši spravují neobmezeně císařovna a Nejvyšší tajná rada, ale Rada nepředstavovala sebou nikoho kromě sebe samé: jedni z jejích členů byli ustanoveni svrchovanou mocí ještě před jejím obmezením, druzí byli kooptováni, pozváni samou Radou v noční schůzi 19. ledna. Tak zamýšlela Rada vésti věci i v budoucnu; jen oposice ji donutila k slibu svolati všechny hodnosti k poradě a to jen k poradě o nejlepším zřízení státní správy. Ze všeho nejméně představovali verchovnici ruskou urozenou aristokracii. Většina tehdejší staré aristokracie, Šeremetěvové, Buturlinové, knížata Čerkasští, Trubečtí, Kurakinové, Odojevští, Barjatynští, nebyli podle moskevského rodosloví o nic horší než knížata Dolgorucí, a členové těchto rodů

stáli proti Radě. Verchovníci nemohli sjednotiti kolem sebe ani vlastní příbuzné: jména Golicynů a Dolgorukých stojí mezi podpisy pod opozičními projekty. Tato opoziční aristokracie byla duší hnutí, vzrušovala drobnou szlachtu, slibujíc jí vábné výsady ve službě i v držení statků, vedla szlachtické kroužky, diktujíc jim memoranda k podání Nejvyšší tajné radě. Průměrná šlechta nevystupovala ve věci jako činitel, ale jako statista, přiváděný na scénu, aby byl způsoben dojem kvantitativní síly. Tabulka o hodnostech nesmísila ještě rodoslovné barvy a neosvobodila hodnost od útisku urozenosti. V této šlechtě, temné a chudnoucí, potřebující vysoko stojících dobrodinců, obvyklé cholopské uctívání rodu družně se ještě pojilo s rodícím se otrockým uctíváním hodnosti. ‚Szlachta rodovým otrocky slouží a jejich vůli všemožně vykonává a za tuto službu pro obohacení dostává velitelská místa a u jiných důležitých carských zájmů velení.' Tak líčí Petrův projektor Iv. Filippov vztahy průměrné šlechty k aristokracii, které se ani po Petrově smrti brzo nezměnily. Ale i vůdci szlachty byly vyšší hodnostní osoby, členové vládních institucí, především senátoři a generalita, která nebyla prostě zástupem generálů, ale zvláštní instituce, hlavní rada generálního štábu, s určitým stavem a služným. První projekt, podaný Nejvyšší tajné radě a nejopozičnější, vycházel právě od Senátu a generality. To znamená, v událostech r. 1730 nepotýkaly se osoby ani společenské třídy, ale vyšší vládní instituce, ne stará aristokracie, urozená, s novou, hodnostní nebo ta i ona s průměrnou szlachtou, ale Senát, Synod a generalita s Nejvyšší tajnou radou, která si přivlastňovala monopol svrchované sprá-

vy, — zkrátka, nepotýkaly se vláda a společnost o moc, ale orgány vlády mezi sebou o rozdělení moci. Ale instituce jsou jen kola vládního stroje, uváděná v pohyb vládní nebo společenskou silou. Verchovnici chtěli, aby takovou silou byly urozené rody nebo rodoví lidé; ale totéž chtěli i jejich odpůrci: rodoví se svářili s rodovými. Od dob opričniny se vládní třída tak zkomplikovala a popletla, že těžko bylo rozeznat, kdo je a jakou měrou rodový a nerodový. Společenská síla, jakou byla tato smíšená třída, držela se nyní hotových vládních institucí, protože nebylo institucí společenských, kterých by se bylo možno zachytit. Stará vojensko-genealogická organisace sloužící třídy byla rozrušena zrušením práva na místo a pravidelnou armádou, a Petrův pokus připoutati šlechtické společnosti do správy skončil se nezdarem. Tedy jen instituce sjednocovaly neurovnané zájmy a nevyjasněné náhledy osob a tříd; sami verchovnici, tříštěni rodovými účty a osobním nepřátelstvím, působili ne-li jednomyslně, tak aspoň kompaktně, ne z pocitu aristokratické solidárnosti, ale z kolegiality v Nejvyšší tajné radě. Zbývalo proměniti vyšší vládní instituce v společenské, volené, t. j. zastupitelské. Tato myšlenka také kvasila v myslích oné doby. Ale i verchovnikům, kromě snad jediného D. Golicyna, i jejich odpůrcům chybělo pochopení podstaty zastupitelství, i shoda v podrobnostech jeho organisace; volenými z szlachty mínili vybrané z šlechticů, kteří se naskytli v sídelním městě. Takovým způsobem ani ustálivší se společenské vztahy, ani vládnoucí politické pojmy neskýtaly prostředků rozvázati uzel, v jaký se utáhly srazivší se zájmy a nedorozumění. Otázka byla rozřešena násilně, mechani-

ckým úderem gardy. Šlechtická garda pochopila věc po svém, po kasárnicku: popouzeli ji proti samovládě nemnohých ve jménu práva všech, ale garda se vrhla na všechny ve jménu samovlády jedné osoby, — neobrátili náležitě kormidlo: prositi o volenou správu a obnoviti při tom samovládu, znamenalo schovávati hlavu za strom. Nazítří po přísaze samovládná Anna, vykonávajíc část prosby szlachty, sestavila Senát z 21 členů, ale ustanovila je sama, bez jakýchkoli voleb. Tak průběhem věci se objasňují hlavní příčiny jejího nezdaru. Především sám úmysl knížete D. Golicyna neměl ani vnitřní sílu, ani vnější oporu. Neobmezoval svrchovanou moc stálým zákonem, ale institucí nestálého složení a náhodného významu; Golicyn, aby jí dodal trvalosti, chtěl ji učiniti orgánem a hrází rodové aristokracie, třídy, která už nebyla: zbývaly jen nemnohé urozené rody, roztříštěné a dokonce navzájem nepřátelské. Golicyn budoval monarchii, ohraničenou přízrakem. Dále, Nejvyšší tajná rada se svým náhodným a nepopulárním složením, tvrdošíjně si pro sebe podržujíc monopol svrchované správy, odpudila od sebe většinu vládnoucí třídy a vzbudila oposici za účasti gardy a szlachty, převrátivši věc, změnivši otázku o obmezení samovlády v protest proti vlastní usurpaci. Konečně oposice i jednotliví členové samé Nejvyšší tajné rady se dívali na různé strany: Rada chtěla obmeziti samovládu, nedotýkajíc se vyšší správy; oposice žádala přebudování této správy, nedotýkajíc se samovlády nebo pomlčujíc o ní; gardová a šlechtická massa usilovala o stavovské výsady, chovajíc se nepřátelsky nebo lhostejně i k obmezení svrchované moci i k přebudování správy. Při takové různo-

sti a politické nepřipravenosti nemohly opoziční kroužky vypracovati ucelený a přijatelný plán státní organisace, ospravedlňujíce posudek pruského vyslance Mardefelda, že Rusové nerozumějí svobodě a nevědí si s ní rady, třebaže o ní mnoho vykládají. Sám Golicyn vysvětlil nezdar svého podniku tím, že nebyl se síly lidí, které si pozval za své spolupracovníky. V tomto smyslu třeba chápati jeho slova, jimiž sám pochoval své dílo. Když byla obnovena samovláda, pravil: ‚hostina byla hotova, ale pozvaní se jí ukázali býti nehodnými; vím, že padnu jako oběť nezdaru této věci; budiž, budu trpěti za vlast; beztoho mně už zbývá nemnoho žít; ale ti, kdo mne nutí plakat, budou plakat déle než já'. V těchto slovech je také rozsudek Golicynův nad sebou samým: proč, když se ujal hostitelství, sezval takové hosty nebo proč pořádal hostinu, když nebylo koho pozvat za hosty?

V podniku knížete D. Golicyna vzbuzují rozpaky dva rysy: je to volba osoby, která nebyla na řadě, aby vstoupila na trůn, a falšování volebního aktu, které proměnilo podmínky zvolení v dobrovolný dar vyvolené. První rys přivádí na myšlenku o jakési účasti švédského vlivu. Vstup Anny na trůn připomíná poněkud vstup sestry Karla XII. Ulriky-Eleonory r. 1719 na švédský trůn — totéž zvolení ženy přes přímého následníka (vévodu holštýnského) s obmezením moci zvolené; totéž úsilí aristokratické státní rady státi se plnoprávnou a právě takové opačné působení šlechty. Konečně ruští badatelé událostí r. 1730 s pomocí švédských historiků ukázali zřejmé stopy vlivu švédských konstitučních aktů v obmezujících bodech, v plánu a projektu přísahy, sestavených Golicynem. Ale při shodě

okolností nebyly podmínky naprosto stejné. Při zvolení Anny Golicyn pamatoval a mohl bráti v úvahu to, co se stalo s Ulrikou-Eleonorou: podařilo se to tam — proč by se to nepodařilo tady? Švédské události skýtaly jen povzbuzující příklad, švédská akta a instituce — hotové vzory a formule. Ale pohnutky, zájmy a souvisící s nimi taktika byly vlastní, nevypůjčené. To se obzvláště projevovalo v druhém rysu věci. Proč bylo Golicynovi třeba falšování volebního aktu? Tu je třeba se obrátiti k ruské minulosti. Zákulisní intrika v změně způsobu vlády měla u nás dlouhou a nevzhlednou historii. R. 1730 už ne po prvé vznikala stará a základní otázka ruského státního pořádku, otázka zákonitého zřízení svrchované moci. Byla podnícena vymřením dynastie Rjurikovičů jako historická nevyhnutelnost, a ne jako politická potřeba. Do r. 1598 se dívali na moskevského panovníka jako na hospodáře země, a ne národa. V národním právním vědomí nebylo místo pro myšlenku na národ, jako na státní spolek; nemohlo býti ani místo pro ideu národní svobody. Církev učila, že každá moc je od Boha, a protože vůle Boží nepodléhá žádnému právnímu určení, tu její pozemské vtělení bylo mimo právo, zákon, byla myšlena jako čistá anomie. Od r. 1598 zmocnily se ruského politického myšlení veliké obtíže. Církevní pojem o moci bylo ještě jakž takž možno přizpůsobiti dědičnému panovníkovi — hospodáři země; ale car volený, dělaný zemskýma, ale přece pozemskýma rukama, těžce se srovnával s ideou moci Bohem zřízené. Politická nálada se rozdvojila. Národní massa, špatně chápajíc, jací to carové vstupovali na trůn po Borisu Godunovovi, zachovala si čistě odtažitou

biblickou představu o carské moci; ale už nevolnictvím spoutána a dříve dovedší jen prchati před útisky mocí, naučila se v XVII. st. ještě bouřiti proti bojarům a prikazným lidem. Nyní zase i bojarstvo si vlivem trpkých zkušeností a pozorování sousedních pořádků přivlastnilo myšlenku o caru podle dohody; tato myšlenka však, vycházejíc z vládnoucí třídy, a ne z národní massy, která jí zaslouženě nedůvěřovala, vždy se snažila odlíti a dvakrát se odlila v stejnou formu zákulisního ujednání, které vystupovalo najevo jako dobrovolný dar moci, nebo se projevilo v uvolněných otěžích vlády. Taková forma byla východiskem z položení mezi dvěma ohni, do kterého se dostávali lidé, kteří cítěním nebo vědomě se pokoušeli vyléčiti zemi z chorobného růstu svrchované moci. Události r. 1730 byly sedmým pokusem více méně skrytého umluveného vymáhání svobody vládním kroužkem a čtvrtým pokusem zjevného, formálního obmezení moci. Neveřejné vymáhání svobody podněcováno bylo mravní nedůvěrou k špatně vychované politické moci a strachem před národem, který nedůvěřoval vládnoucí třídě; formální obmezení se nedařilo pro různost prostředí samých vládnoucích tříd.

Hnutí r. 1730 téměř nic neposkytlo národní svobodě. Možná, že dalo podnět politické myšlence šlechty. Ovšem, politické vzrušení v tomto stavu nepohaslo ani po nezdaru verchovniků; ale působením vlády Anniny se značně přelomilo, nabylo docela jiného směru. Tato vláda je jednou z ponurých stránek našich dějin a nejtemnější skvrnou na ní je sama císařovna. Vysoká a tlustá, s obličejem spíše mužským než ženským, bezcitná podle povahy a ještě více ztvrdnuvší po

časném ovdovění prostřed diplomatických pletek a dvorních dobrodružství v Kuronsku, kde jí smýkali jako rusko-prusko-polskou hračkou, přivezla do Moskvy, když jí bylo už 37 let, zlý a málo vzdělaný rozum s roztrpčenou touhou po opožděných radostech a hrubých zábavách. Dostavši se náhodou z ubohé mitavské samoty na široký prostor neodpovědné ruské moci, oddala se slavnostem a radovánkám, které cizí pozorovatele překvapovaly hýřivým přepychem a nevkusem. V každodenním životě se nemohla obejíti bez šašků-žvanilů, které hledala div ne po všech koutech říše: svým neumlkajícím žvaněním zahlušovali v ní zžíravý pocit osamělosti, odcizení od své vlasti, kde se musila všeho obávat; veliké potěšení pro ni bylo ponížiti člověka, pokochati se jeho ponížením, potěšit se jeho chybou, třebaže sama jednou nařídila sestaviti sv. Synod v počtu 11 členů ze dvou rovných polovin, velikoruské a maloruské.

Nedůvěřujíc Rusům, postavila Anna na stráž své bezpečnosti hromadu cizinců, přivezených z Mitavy a z různých německých koutů. Němci se hrnuli do Ruska jako smetí z děravého pytle, oblepili dvůr, obsedli trůn, vnikli na všechna důchodná místa ve správě. Toto luzovité přepadnutí se skládalo z ‚kleotur' dvou mocných patronů, ‚bestie Kuronce', který dovedl jen vyhledávat psy dobré rasy, jak se vyjadřovali o Bironovi, a druhé bestie, Livonce, pomocníka a dokonce konkurenta Bironova v přízni, hraběte Löwenwolda, vrchního podkoního, člověka lživého, vášnivého hráče a úplatkáře. U nevázaného dvora, co chvíle obveselovaného skvělými slavnostmi, které pořádal druhý Löwenwold, vrchní dvorní maršálek, který vynikal

špatnými vlastnostmi nad svého bratra, celá ta smečka se krmila dosyta a veselila se do úpadu za daňové nedoplatky, vydřené z národa. Ne nadarmo byl dvůr za Anny paterónásob až šesteronásob dražší než za Petra I., ačkoliv státní příjmy nevzrůstaly, ale spíše klesaly. ‚Za neslýchaného přepychu dvora není v státní pokladně,' psali vyslanci, ‚ani groše, a proto nikomu nic neplatí'. Zatím správa byla vedena bez jakékoliv důstojnosti. Nejvyšší tajná rada byla zrušena, ale ani Senát s rozšířeným složením neudržel dřívější vynikající význam. R. 1731 stál nad ním tříčlenný *Kabinet ministrů*, výtvor Ostermannův, který se v něm také usadil jako absolutní a neveřejný podněcovatel svých nicotných kolegů, knížete Čerkasského a kancléře Golovkina. Kabinet byl trochu osobní kanceláří císařovninou, trochu parodií Nejvyšší tajné rady! posuzoval nejdůležitější věci zákonodárství, a také objednával zajíce pro dvůr a zkoumal účty za krajky pro panovnici. Kabinet, jako bezprostřední a neodpovědný orgán svrchované vůle, zbavený jakékoli právní tvářnosti, pletl kompetenci a agendu vládních institucí, odrážeje v sobě zákulisní rozum svého tvůrce a charakter temné vlády. Nejvyšší manifesty se proměnily ve vyhlášky nevhodné samochvály a v štvanici ruské aristokracie před národem. Popravami a pevnostmi vyhladili vynikající ruské velmože, Golicyny a celé hnízdo Dolgorukých. Tajná vyšetřující kancelář, která se znovu zrodila z Preobraženského prikazu za Petra zrušeného, pracovala bez ustání, udáním a mukami podporovali náležitou úctu k vrchnostenské moci a hájili jejího bezpečí; špehování se stalo nejvíce povzbuzovanou státní službou. Všichni, kteří se

zdáli nebezpeční nebo nevhodní, podrobeni byli vyloučení ze společnosti, nevyjímajíc ani arcibiskupů; jednoho kněze posadili dokonce na kůl. Vypovídali v massách, a vyhnanství se dostalo zjemněle krutého zpracování. Všech, kteří byli za Anny vypověděni na Sibiř, bylo více než 20 tisíc; z nich bylo přes tisíc takových, o nichž nebylo lze najíti žádnou stopu, kam byli vypovědeni. Často vypovídali bez jakéhokoli zápisu na náležitém místě a měníce jména vypovídaných, neoznamujíce to ani Tajné kanceláři: člověk mizel beze stopy. Zatím národní a s ním i státní hospodářství upadalo. Obchod byl na mizině: rozsáhlá pole zůstávala nevzdělána po pět a po šest let; obyvatelé pohraničních oblastí pro nesnesitelný pořádek vojenské služby prchali za hranice, takže mnohé provincie jako by byly válkou nebo morem zpustošeny, jak psali cizí pozorovatelé. Prameny státního důchodu byly krajně vyčerpány, platební síly národa ochably: r. 1732 očekávali podle rozpočtu od celních a jiných nepřímých daní na 2½ mil. rublů, ale sebráno bylo všeho všudy 187 tisíc. Bironův zrak upoután byl také na tyto mnohamilionové nedoplatky. K pohromám, jimiž tehdy Rusko navštívila příroda, k neúrodám, hladu, epidemiím, požárům, uspořádána byla nedoplatková štvanice na národ: vypraveny byly vymáhající expedice; nedokonalé oblastní správce poutali řetězi, statkáře a starosty mořili v žalářích hlady k smrti, sedláky bili a prodávali jim všechno, co se jim dostalo do ruky. Opakovaly se tatarské nájezdy, jenže ze sídelního města vlasti. Sten a nářek vznikl po zemi. V různých třídách národa vykládali: Biron a Münnich velikou sílu shromáždili, a všichni jsou k vůli nim ztraceni, všeho se u nás

zmocnili cizinci; tyransky vybírajíce od chudých poddaných slzavé a krvavé daně, užívají jich na obžírání a opilství; ruské sedláky pokládají za horší než psy; ztracena je naše říše! Obilí se nerodí, protože ženské pohlaví carstvu vládne; jaký je nyní život s ženskou? Národní nenávist k německé vládě rostla; ale vláda měla spolehlivou oporu v gardě. Hned v prvním roce vlády ji posílili třetím pěším plukem, který utvořili z ukrajinské milice drobné szlachty; napodobujíce staré pluky Petra I. nazvali nový Izmajlovským podle vsi u Moskvy, kde Anna ráda bydlívala. Plukovníkem byl jmenován zmíněný chlapík vrchní podkoní Löwenwold a jemu bylo svěřeno vybrati do pluku důstojníky z Livonců, Estonců, Kuronců a jiných cizích národností, mezi jiným i z Rusů. To už byla přímá hrozba všem Rusům, drzá výzva národnímu citu. Garda, podpírajíc sebou cizozemské jho, posloužila bironovštině i při vymáhání nedoplatků: gardoví důstojníci stavěni byli v čelo vymáhajících oddílů. Gardista, Petrův mazlíček, výkvět utvořeného jím vojska, byl nyní četníkem a daňovým katem přistěhovalého dobrodruha. Loyálními gardovými bodáky přikrývány byly hrůzy, které natropili přistěhovalci, zpychlí národní slabostí. Už na samém počátku německých krutostí polský vyslanec, který poslouchal v lidu výklady o Němcích, vyslovil tajemníkovi francouzského vyslanectví obavu, aby Rusové neučinili nyní s Němci totéž jako s Poláky za Lžidimitrije. ‚Nebojte se,' namítl Magnin, ‚tehdy neměli gardu'. Draze zaplatila šlechtická garda svou nejpoddanější prosbu z 25. února 1730 o obnovení samovlády a nádherný oběd, uspořádaný za to gardovým důstojníkům 4. dubna téhož roku. císařovnou, která

jim prokázala čest, že obědvala v jejich společnosti: Němci ukázali této gardě rub ruské samovlády, kterou obnovila.

Biron se svými kreaturami neúčastnil se přímo, lépe řečeno, zjevně správy: chodil plíživě jako zloděj za trůnem. Nad hromadou Bironových nicotných osob se vznášeli skuteční vladaři státu, místokancléř Ostermann a polní maršálek Münnich. Jim bylo stále se zesilující repot na špatné vedení vnitřních věcí zahlušiti hlučnými zahraničními úspěchy, a německá vláda ruské císařovny z Mitavy musila dokonce pro vlastní bezpečí udržovati svou prestiž v Rusku i v Evropě. To ani nebylo těžko získati, když dovedně pozírovali mezi Francií a Rakouskem, které ve vzájemném nepřátelství vyhledávaly přízeň Ruska s jeho znamenitým Petrovým vojskem, které ještě nebylo úplně rozvráceno. Takovým znalcům diplomatického a vojenského umění, jako byli Ostermann a Münnich, naskytly se dvě krásné příležitosti ukázati, oč lépe dovedou vésti věci než domácí ruští nevzdělanci a lenoši. Roku 1733 zemřel polský král August II., neschopný spojenec Petra I., a bylo třeba podporovati jeho syna v boji za polský trůn proti francouzskému kandidátu, starému Stanislawu Leszczyńskému. R. 1697 stačilo v podobném případě posunouti neuspořádané ještě ruské vojsko k litevským hranicím, aby opatřeno bylo tomuto Augustu II. vítězství nad francouzským princem. Nyní zavedli do hloubi Polska celou pravidelnou armádu čítající 50 tisíc mužů pod velením nejlepšího generála-cizince, a ani to ne Němce, ale Skota Lessyho, miláčka vojáků. Ale v Petrohradě byl podnik tak špatně připraven, a důvěrný přítel Ostermannův, zahaleč vrchní podkoní Löwen-

wold, poslaný, aby urovnal věci v Polsku, uvedl ruské vojsko v takové nesnesitelné položení, že 4½ měsíce obléhali Gdansko, za jehož zdmi se Stanislaw ukryl a u nichž sám Münnich, který nahradil Lessyho, obětoval více než 8 tisíc ruských vojáků. Za polské vlády Ostermannovi přátelé Rakušané nepřivedli do Polska ani jednoho vojáka na pomoc spojeneckým ruským vojskům, ale když Francie vyhlásila Rakousku válku za Polsko a se svými spojenci mu vzala Neapol, Sicilii, Lotrinsko a téměř celou Lombardii, všemohoucí a slavný petrohradský diplomat poslal na Rýn téhož Lessyho s dvacetitisícovým sborem a tím vysvobodil ubohého a zrádného spojence. V souvislosti s polskou válkou a pro krymské útoky začali r. 1735 válku s Tureckem. Doufali, že ve spolku s Persií a týmž Rakouskem postraší Turky lehkým a rychlým tažením, aby zahladili nepříjemný dojem odmítnutí kaspických zisků Petra Velikého, že zdrží Turecko od vmísení do polských věcí a osvobodí se od tíživých podmínek smlouvy na Prutu r. 1711. Münnich, obtížený všemi nejvyššími vojenskými hodnostmi, nutkán ctižádostivými choutkami a unášen sny, také si přál této války, aby osvěžil svou válečnou slávu, poněkud pohaslou u Gdánska. A opravdu ruská vojska dobyla velikých úspěchů: podniknuty byly tři pustošící vpády do hlavního tatarského hnízda, na neproniknutelný dosud Krym, dobyto Azova, Očakova, po stavučanském vítězství r. 1739 obsazen byl Chotin, Jassy a tu oslaveno bylo pokoření moldavského knížetství. Hrdina války Münnich široce rozprostřel křídla. Vzhledem k turecké válce založili v Brjansku na řece Děsně loděnici a v ní urychleně stavěli lodi, které, spustivše se po Dněpru do

Černého moře, měly operovati proti Turecku. Lodi byly stavěny podle systému jakž-takž a po ukončení války se k ničemu nehodily. Avšak po dobytí Očakova r. 1737 Münnich chvástavě psal, že na tomto loďstvu, vyhodiv do povětří dněprovské prahy, vypluje příštího roku na Černé moře a popluje přímo do ústí Dněstru, Dunaje a dále do Cařihradu. Spoléhali se, že všichni turečtí křesťané povstanou jako jeden muž, a stačí jen vysaditi v Bosporu asi dvacet tisíc mužů z neexistujících ruských lodí, a sultán bude donucen prchnouti ze Stambulu. Na rakousko-rusko-tureckém kongresu v Němirově r. 1737 žádalo Rusko od Turků všech tatarských zemí od Kubani k ústí Dunaje s Krymem včetně a nezávislosti Moldavie a Valachie. Válka byla strašně drahá: v stepi, na Krymu a u tureckých pevností pochováno bylo na 100 tisíc vojáků, utraceno mnoho milionů rublů; ukázali světu divy chrabrosti svého vojska, ale skončili tím, že odevzdali věc do nepřátelských rukou francouzského vyslance v Cařihradě Villeneuva, rozumu vynikajícího, jak usoudil ruský resident. Ale znamenitě se staral o zájmy Ruska, uzavřel mír v Bělehradě (září 1739) a takto sečtl hlavní výsledky všech ruských úsilí, obětí a vítězství: Azov je přenechován Rusku, ale bez opevnění, která musí býti srovnána se zemí; Rusko nemůže míti na Černém moři ani válečné, ba ani obchodní lodi; sultán odmítl uznati císařský titul ruské císařovny. Hle, k čemu přivedlo brjanské loďstvo, i krymské tažení, i útok na Očakov a Stavučany, i Münnichův vzdušný let do Cařihradu. Villeneuvovi za takové úsluhy Rusku byla nabídnuta směnka na 15 tisíc tolarů, kterou vyslanec ostatně velkomyslně odmítl — do

ukončení celé věci, a andrejevský řád, a jeho metresa dostala démantový prsten. Rusko ne jednou uzavíralo těžké mírové smlouvy; ale takovou hanebně směšnou smlouvu, jako byla bělehradská r. 1739, se mu uzavřít ještě nenaskytlo a snad nenaskytne. Celá tato drahá fanfaronáda byla dílem vynikajících talentů petrohradské vlády, mistra diplomatických věcí Ostermanna a právě takového mistra věcí vojenských Münnicha s jejich rodáky a Rusy stejně smýšlejícími. Avšak jejich zásluhy o Rusko byly štědře odměňovány: Ostermann na příklad podle svých rozmanitých hodností až po generála-admirála dostával ne méně než 100 tisíc rublů na našich penězích.

Hořlavina nespokojenosti, hojně se kupící po 100 let, nepozorovaně doutnala. Nedaly jí rozhořeti se obvyklá úcta k nositelům svrchované moci, vyplnění některých szlachtických přání r. 1730 a něco podobajícího se politickému studu: sami pak navlékli na sebe toto jařmo. Ale Annina smrt rozvázala jazyky, a urážlivé vladařství Bironovo pudilo k činům. Garda začala hlučet; důstojníci, scházejíce se na ulicích s vojáky, trpce si stěžovali na to, že vladařství dali Bironovi přes císařovy příbuzné, a vojáci spílali důstojníkům, proč nezačínají. Kapitán Brovcyn shromáždil na Vasiljevském ostrově zástup vojáků a bědoval s nimi nad tím, že vladařem byl ustanoven Biron. Spatřil ho kabinetní ministr Bestužev-Rjumin, vladařova kreatura, a proměniv se v strážníka, s taseným kordem se hnal za Brovcynem, kterému se stěží podařilo skrýti v domě Münnichově. Podplukovník Pustoškin, připomněv si rok 1730, přemluvil mnohé a mezi nimi gardové důstojníky, aby podali prosbu jmé-

nem ruské szlachty, aby jmenován byl vladařem princ-otec. Pustoškin chtěl podati svou prosbu skrze kabinetního ministra knížete Čerkasského, jednoho ze šlechtických vůdců r. 1730, ale kníže ho zradil Bironovi. Důstojníci mluvili o vladaři, nedotýkajíce se císaře-dítěte; nižším hodnostem byla pochopitelnější prostší a radikálnější myšlenka o samém trůnu. Nechť je kdokoliv vladařem za syna vévody brunšvického, panství přece zůstane v rukou Němců. Na trůně je třeba osoby, která by se obešla bez vladaře a bez Němců. Roztrpčení na Němce rozjitřilo národní cit; tento nový proud v politickém vzrušení ponenáhlu obrací hlavy k Petrově dceři. Gardoví vojáci, jdouce od přísahy císaři-dítěti, mluvili o princezně Alžbětě. Jeden gardový kaprál mluvil toho dne k svým druhům: ‚A není to urážlivé? Hle, čeho si císař Petr I. v ruské říši zasloužil: korunovaného otce dcera panovnice-princezna je opuštěna.' Vzrušení gardových kroužků přenášeno bylo i na nižší vrstvy, které se s nimi stýkaly. Když manifest o vstupu Ivana Antonoviče na trůn a o vladařství Bironově byl poslán do Šlisselburgu, do kanceláře Ladožského průplavu, byl jeden písař trochu podnapilý. Obklopující ho mu radili, aby se pro přísahu uvedl do pořádku; ale písař namítl: ‚Nechci — věřím Jelizavetě Petrovně'. Nejskromnější hodnosti chtěly míti svá politická vyznání. Tak byl připraven noční gardový převrat 25. listopadu 1741, který uvedl na trůn dceru Petra I. Tento převrat byl provázen bouřlivými patriotickými demonstracemi, vášnivým projevem národního citu, uraženého panstvím cizinců: vtrhávali do domů, kde bydlili Němci, a pořádně nabili i kancléři Ostermannovi i samému polnímu maršálkovi

Münnichovi. Gardoví důstojníci žádali od nové císařovny, aby zbavila Rusko německého jha. Dala některé Němce do výslužby. Garda nebyla spokojena, žádajíc, aby všichni Němci byli napořád vyhnáni za hranice. Na finském tažení (byla tehdy válka se Švédskem) v táboru u Vyborgu vznikla zjevná vzpoura gardy proti Němcům, zamezená jen energií generála Keitha, který, popadnuv prvního buřiče, který se mu naskytl, nařídil ihned zavolati kněze, aby připravil vojáka na smrt zastřelením.

HLAVA SEDMDESÁTÁ DRUHÁ.

Význam období palácových převratů. — Vztah vlád po Petru I. k jeho reformě. — Bezmocnost těchto vlád. — Selská otázka. — Vrchní návladní Anisim Maslov. — Šlechta a nevolnické právo. — Služební výsady šlechty: učební census a lhůta služby. — Upevnění šlechtického statkářství; dědění jednoho zrušeno; šlechtická úvěrní banka; ukaz o uprchlících; rozšíření nevolnického práva; stavovské očištění šlechtického statkářstva. — Zrušení závazné služby šlechty. — Třetí formace nevolnického práva. — Právní praksc.

Za císařovny Anny a jejího nástupce v kolébce rozštěpila se nálada ruské šlechtické společnosti. Známé nám vlivy vzbudily v ní politické vzrušení, upoutaly její pozornost k nezvyklým otázkám státního pořádku. Poněkud uvažující lidé, vzpamatovavše se po reformě Petrově a rozhlížejíce se, učinili vážný objev: při příliš hojném zákonodárství pocítili úplný nedostatek zákona. Hledání zákonnosti bylo také zájmem, který spojoval za rozporu mínění strany r. 1730 se potýkající. Za to, že se vyšší třída neuměle nadchla politikou, potrestán byl celý národ bironovštinou; zakusivše za Menšikova a Dolgorukých ruskou nezákonnost, za Birona a Löwenwoldů okusili nezákonnost německou. Panství Němců mnoho pomohlo mravnímu sjednocení ruské šlechtické společnosti. Promluvil zájem méně složitý, ale schopný širšího objemu než potřeba zákonnosti, promluvil cit národní cti, národní urážky. Při tom špičky hrdé na předky, knížata Golicynové, Dolgorucí byli strženi přistěhovalci; žijící dosud rodoví lidé utajili v sobě bojarskou domýšlivost a těsněji přimkli k szlachtické masse, pošlechtili se. Jednou ráno tajemník Kateřiny II. Chrapovickij rozmlouval s ní ,o strachu před bojary za doby Jelizavety Pe-

trovny'. Kateřina odpověděla stříhajíc si nehty: ‚všechny nože mají tupé špičky a píchat nemohou.' Mluvilo-li se o možném výbuchu uhasínajících bojarských nároků r. 1730, tu za Kateřiny mohly ještě znepokojovat jako neklidné vidění ve snu; ale za více než půl století poté žertovně na ně vzpomínali jako na odstraněné už nepříjemnosti. Cizozemské jho rozptýlilo ještě jeden předsudek, zdržující v ctitelích reformátorových pocit národního rozhorlení. Cizinci byli za Petra I. činnými agenty reformy; panství cizinců směšovali s reformným hnutím; národní vládu ztotožňovali s reakcí, s návratem k stařině před Petrem. Přestěhování dvora do Moskvy za Petra II. znamenalo návrat k moskevské tmě: tak polekaně je pochopili cizinci a ruští stoupenci reformy. ‚Nechci se toulat po moři jako dědeček' — tato slova Petra II. zněla jako celý program: nu, malý vnuk brzo promění v nic veliké plány velikého děda, myslili si cizinci. Zahraniční i vnitřní politika za vlády Anniny i za panování její neteře objasnila, že němečtí mistři dovedou ničiti dílo Petra I. ne hůře než ruští samoukové, ale nejvíce snad uklidňujícím prostředkem proti politickému vzrušení bylo pro šlechtu zákonodárné ukojení nejdůležitějších potřeb a přání, projevených v szlachtických projektech r. 1730: výsady ve službě a v statkářství, o nichž se brzo zmíním, vábily statkáře z pluku, ze sídelního města na nevolnické panství, kde ve volných chvílích mohl pocítiti všechnu příjemnost býti Rusem a vypracovati v sobě národní cit. Tak od smrti Petra I. prožila šlechtická společnost řadu momentů nebo nálad. Věc se počala úmyslem obmeziti svrchovanou moc zřízením úzké rady z nejlepší aristokracie; tento plán vzbudil pokus

zavésti do vyšší správy konstituční účast širšího šlechtického kruhu. Když se nepodařil ani aristokratický oligarchismus, ani šlechtický konstitucionalismus, po obou nezdarech zbyl silně vzrušený šlechtický patriotismus, který stav naučil, že se střízlivě díval na své položení ve státě: bude lépe, když sami budou hospodařiti ve vlasti, než snášeti hospodaření cizáků. Návratem od neklidných a nezvyklých výkladů o evropských konstitucích k reálním podmínkám rodné země a k všeobecně srozumitelným zájmům stavu skončilo se politické vzrušení, které trvalo 17 let. Neuplynulo beze stopy pro státní organisaci a společenský pořádek: jeho přímým nebo nepřímým vlivem dostávala se šlechta postupně do nového služebního a hospodářského položení. Právě tyto změny jsou také důležité pro dějiny ruského státu a společnosti XVIII. st. Politické sny lidí r. 1730 byly sváty časem, ale politická úloha, kterou bylo sehráti v tehdejších událostech šlechtické gardě, zanechala po sobě stopy, které se nezahladily do poloviny XIX. st.

Státní položení šlechty urovnávalo se v úzké spojitosti jak s touto úlohou, tak i s potřebami státu, jak je chápaly vlády, střídající se po smrti Petra I. Nejneklidnější starosti působil vládě stav státního a národního hospodářství. Horečná činnost Petrova do času zastírala krajní vyčerpání sil země přílišnými břemeny, uloženými národní práci. Cizí vyslanci už rok i dříve před smrtí Petrovou uhadovali toto platební vyčerpání a psali, že země není s to, aby ještě něco dávala a že jediným finančním útočištěm schopným rozšíření je despotická moc carova, která neuznává poddaným právo vlastnictví. Nejbližší spolupracovníci Petrovi teprve po jeho smrti za-

čali odhalovati smutné následky nesmírné námahy, kterou uložil národní práci. Zato jakmile reformátor zavřel oči, už tito spolupracovníci začali mluviti ne už o daňovém vyčerpání národa, ale přímo o nastávající záhubě státu. Generál-návladní Jagužinskij spěchal podati císařovně prudké memorandum: ponuře vylíčiv položení věcí s mnohaletými neúrodami, s množstvím hladem umírajících, s ničivým vybíráním daně z duše, s úplným zchudnutím národa a massovým útěkem do Polska, na Don a dokonce k Baškirům, dovršil pisatel svůj obraz všeobecné zkázy touto zlověstnou výstrahou: ‚A bude-li to tak dále pokračovat, tu každému synu ruské vlasti se soucitem bude uvažovati, aby tou nepořádnou správou tak slavné říše nedopustil konečnou záhubu a chudobu.' Otázky podnícené Jagužinským, podrobeny byly dalšímu zpracování v nově zřízené Nejvyšší tajné radě. Mínění, vyslovená jejími členy, svedena byla v celý programový ukaz císařovny 9. ledna 1727. Začíná se rozhodným a smutným prohlášením, že jakkoliv Petr Veliký usiloval o uspořádání duchovních i světských věcí, přece z toho nic nevzešlo, a snad všechny věci se nalézají v špatném pořádku a rychlé nápravy vyžadují. Zdálo se, že podnikali všeobecnou přehlídku reformy, aby dovršili začaté a napravili nedostatky vykonaného. Rada posoudila dané jí ukazem otázky a návrhy, a následovala řada uzákonění: rozhodli ulehčiti vybírání daně z duše, odvésti pluky z věčných bytů a usídliti je v osadách u měst, pro zlevnění administrace zrušiti Manufakturkollegium, hodnost ‚reketmejstěra' při Senátu, některé kanceláře a pisárny, jež uznali za zbytečné, a také dvorní soudy, uloživše všechno vy-

bírání daní a soudnictví vévodům a gubernátorům, a jim také podřídit i magistráty ‚pro lepší ochranu posadských'. Tím se také přehlídka spokojila. V ukaze z 9. ledna dána byla jedna základní otázka: jak vzhledem k nedoplatkům vybírati přímé daně, zda od všech revizních duší, nebo jen z pracovníků, z dvorů, z robot, nebo konečně z půdy? Bylo nařízeno, aby neprodleně byla o této otázce sestavena komise z členů Nejvyšší tajné rady a Senátu a za účasti osob z aristokratické i prostřední šlechty, která měla do září téhož roku tuto věc posouditi a rozhodnouti. Nejvyšší tajná rada v svých poznámkách se nezabývala zkoumáním otázky, ponechavši to komisi, ale komise neudělala nic a dokonce snad ani nebyla svolána. Vládám po Petrově smrti nebylo po základních otázkách, po základě a úkolech reformy: stěží se vypořádaly s prvními obtížemi, které se jim naskytly. Drahé novoty Petrovy obtížily starý rozpočet chronickým deficitem; zvýšení daní pro jeho krytí rodilo nedoplatky, jejichž vymáhání zesilovalo útěk poplatníků, a to zase zvětšovalo nedoplatky a udržovalo deficit. Přetvořené instituce nedovedly vyjíti z tohoto začarovaného finančního kruhu, naopak, ztěžovaly východisko, nevedly věci lépe, ne-li hůře než staré prikazy. V oblastních správách nacházel senátní revizor ve vybírání daní r. 1726 místo knih příjmů a vydání, válející se zápisky na rozpadávajících se hadřících a objevoval ‚nepostižné krádeže a loupeže' státních peněz; rozhodl se dokonce pověsiti za to opisovatele i písaře. Podřízené místní instituce si braly příklad z vládnoucích ústředních. Dlouho si pamatovali, jak Petr I. si vážil státních peněz, ‚pro kopejku se dusil', podle příliš obrazného

výroku jednoho vojáka r. 1744. Po Petrově smrti finanční povinnost účtovati víc a více upadala, dokonce za Alžběty, která tak vytrvale hlásala věrnost otcovým pravidlům. Roku 1748 Senát stěží dosáhl od Kamer-kollegia zprávy o příjmech a vydáních za rok 1742, ale vyšlo najevo, že se neshoduje s dříve poslanou v některých oborech o částku téměř milion rublů. R. 1749 Senát, aby dosáhl od téhož kollegia zprávy za léta 1743—1747, pohrozil jeho presidentu a členům, že k nim postaví poddůstojníka s vojákem a nepustí je z kollegia, dokud se nepolepší. Za takového hospodaření vláda nikdy nevěděla, kolik má peněz a kde jsou. R. 1726 bylo třeba 30 tisíc rublů na kronštadtské stavby. Poptávali se, hledali na různých místech, kde jaké jsou peníze, a konečně našli 20 tisíc v kamerkollegiu. ‚Štats-kontrola', úřad vydání, nakupila do r. 1748 nedoplatků přes tři miliony, a do r. 1761 — 8 milionů a na všechny žádosti odpovídala, že pro naprostý nedostatek státních důchodů nemá odkud a z čeho platit, ‚gubernie jsou při posílání peněz nesmírně nespolehlivé, nemají ani na tamní výdaje'. Pomocnicí deficitu byla sama svrchovaná moc. Alžběta osobně pro sebe střádala peníze, jako by se chystala uprchnouti z Ruska, a přivlastňovala si běžné státní příjmy, ponechávajíc ministrům vypomáhati si, jak dovedou. Vyčerpání přímé daně donutilo hledati jiné výnosnější finanční prameny; našly se v státních monopolech, solném a kořalečném. V senátoru hraběti P. I. Šuvalovovi vzkříšen byl za Alžběty čilý pribyljščik z dob Petrových. Finančník, kodifikátor, organisátor zemědělství, vojenský organisátor, nájemce, dobrodruh, zloděj státních peněz a úplatkář, inženýr a dělo-

střelec, vynálezce zvláštní ‚tajné' houfnice, která prý nadělala divů v sedmileté válce, ale ve skutečnosti k ničemu se nehodící, na každou otázku měl Šuvalov připravenou odpověď, na každou obtíž, obzvláště finanční, měl v kapse promyšlený plán. Aby zabezpečil vydržování vojska, navrhl Šuvalov nevyčerpatelný způsob rozmnožení státních důchodů, představující ‚jediný oběh cirkulární nekonečný'. Této cirkulární nekonečnosti bylo dosaženo tím, že státní pokladna mohla dostávat každou potřebnou jí částku, zvyšujíc podle potřeby cenu kořalky a soli, protože soli potřebují všichni, dokonce lidé daň neplatící, a jakékoliv zdražení kořalky budou platit hýřilové, kteří nešetří svých peněz, které stejně propijí jak v drahé, tak laciné kořalce. Ceny soli v různých krajích byly velmi rozličné, od 3 do 50 kopejek za pud; průměrná cena byla 21 kopejek, a zisk byl asi 750 tisíc rublů. Státní pokladna, zdraživši průměrnou cenu o 14 kop., a prodávajíc všude po 35 kop. pud, zvětšila při dřívější spotřebě soli (asi 7½ mil. pudů) zisk ještě o více než milion. Šuvalovův projekt byl potvrzen r. 1750, a r. 1756 na počátku sedmileté války zvýšili cenu soli na 50 kop. Převedeme-li to na naše peníze, stál funt soli ne méně než 6 kop. (nyní 1 kop.). Zisk ze soli vzrostl, ale daleko ne podle rozpočtu, protože státní prodej soli klesal některá léta více než o milion pudů. Obyvatelstvo buď nedosolovalo, nebo doplňovalo chybějící dobytčí solí a daň ze soli podněcovala buď kurděje nebo podloudnictví. Přebytek zisku ze soli obrácen byl na zmenšení daně z duše, zmenšuje ji o 2—5 kopejek z duše. Jako odměnu za svůj projekt dostal Šuvalov 30 tisíc rublů (více než 200 tisíc na našich penězích). Šuvalovovo opatření,

opakujíc z části pokus moskevských finančníků r. 1646 (hlava LI.), bylo obratem od finanční politiky Petrovy, pokusem obnoviti převládání nepřímého zdanění nad přímým, jak bylo před Petrem. Zato docela v duchu reformátorovy politiky bylo zesílení úvěrového prvku v peněžním oběhu. R. 1757, když vláda, vmísivši se do sedmileté války, zpozorovala naprosté vyčerpání svých pohotových prostředků, Šuvalov vždy na všechno připravený navrhl, naraziti tolik drobných měděných mincí o polovici lehčích než běžné, že fiskus vydělal na této operaci 3 a půl milionů rublů, a poddané utěšoval projekt tím, že bude o polovici lehčí voziti nové mince. Ale v sférách státního budování, o něž Petr I. nejvíce pečoval, neudržela se vláda po něm na výši daných jím úkolů. Za předsednictví Ostermannova pracující komise obchodní zápasila s nájmy a státními monopoly, snažíc se rozšířiti svobodný obchod, uspořádati dovoz a vývoz, podporovati směnečný kurs, sestavila směnečný řád, ale mnoho nemohla vykonat. Ruští obchodníci sami málo vyváželi za hranice a vývozní obchod zůstával v rukou cizinců, kteří i nyní jako za Petra, jak se vyjádřil jeden také cizinec, jako komáři ssáli krev z ruského národa a potom odlétali do cizích zemí. Jakkoliv se Petr snažil obléknouti své vojsko do ruského sukna, ustanovoval proto továrnám na sukno krajní lhůty, přece mnoho let po jeho smrti nemohli se obejíti bez anglického nebo pruského sukna na uniformy, platíce za ně statisíce rublů. Těžkým břemenem ulehly na obchod po staré Rusi zděděné a za Petra zachované celní poplatky a různé drobné daně počtem 17 s nesčíslnými svárlivostmi a přehmaty výběrčí daní. Týž Šuvalov navrhl r. 1753 zrušiti vnitřní celnice

se všemi poplatky a dávkami, ale zvětšiti za to clo z ceny vývozu i dovozu (asi 9 mil. rublů), a to místo dřívějšího pětikopějkového cla uložiti po 13 kop. na rubl hodnoty dováženého i vyváženého zboží. Státní pokladna takovým způsobem překládala svůj důchod z jednoho pramene do druhého bez prodělku a dokonce podle Šuvalovových výpočtů se ziskem více než 250 tis. rublů. Toto opatření odpovídalo Petrovu pravidlu, které se mu ostatně špatně dařilo, — získávati státní pokladně příjmy bez obtížení národa. Hlavním předmětem vývozu byly ruské suroviny, které měly téměř monopolní povahu zboží, protože jen ty byly z Ruska vyváženy, jejich zpracování v cenný fabrikát jen nepatrně zdražovalo clo, nezkracujíc vývoz, a ruský dodavatel nebo výrobce byli osvobozeni od tíživých daní, nic neztrácejíce na poptávce. To znamená, že zvýšené vývozní clo největším dílem svého břemene padalo na zahraničního spotřebitele, kdežto dovozní — na státní pokladnu a na bohaté třídy, hlavní zákazníky dováženého zboží. Bylo to nejzdařilejší a snad i jediné zdařilé finanční opatření za šesti vlád po Petrově smrti. Ale při zřejmé úctě k reformátorově památce nedovedli jeho nástupci udržeti na poltavské a gangudské výši vojenství. Vrstevníci, jak i dokumenty té doby, mluví o rozkladu armády po Petrovi, o špatném důstojnickém sboru, o úpadku vojenské šikové techniky, dělostřelecké, inženýrské, o ‚velmi hanebném a politování hodném stavu pluků', jak oznamoval polní maršálek Lessy, o massovém útěku vojáků z pluků a sedláků za hranice před odvody. Jen sedmiletá válka zlepšila rozvrácené vojsko, stavši se pro ně právě tak draho zaplacenou školou, jakou byla severní válka. Ještě smutnější byl

osud, který postihl loďstvo: po celou dobu bylo velmi zanedbáváno. Zásoba zkušených námořních důstojníků a námořníků, shromážděných Petrem, docházela, nejsouc obnovována, a úbytek byl doplňován pěšími vojáky. Asi třicet válečných lodí zdobilo přístavy, chystajíc se k přehlídkám, a k ničemu jinému se nehodily; z nich sotva deset mohlo vyplouti na širé moře. Na počátku Anniny vlády pokládali loďstvo za hynoucí; za švédského tažení r. 1741 ani jedna loď nemohla vyplout z přístavu, a r. 1742 jakž takž vyzbrojená eskádra neodvážila se napadnouti švédské loďstvo, ačkoliv počtem lodí byla silnější.

Tak působily vlády po Petrovi. Nedávaly si povšechnou otázku, co počíti s Petrovou reformou, pokračovati-li v ní nebo ji zrušit. Neodmítajíce ji, nebyly ani s to, aby ji dovršily v celém jejím složení, a jen po částech ji měnily podle svých běžných potřeb a náhodných náhledů, zatím však svou nedovedností, nebo nedbalostí porušovaly její hlavní části. ‚Nejvyšší správa', neznajíc položení věcí v státě, po hmatu bloudila podle údajů podřízených úřadů, které nedovedly sestaviti ani jednu dokonalou a jasnou zprávu. Ukazy Kateřiny I. uznaly vévody za vlky, kteří vtrhli do stáda, a právě jim podrobily městské magistráty, jim svěřily soudnictví a vybírání všelikých daní. Za Alžběty manifest z r. 1752, odpouštěje 2½ milionů nedoplatků daně z duše z let 1724-1747, veřejně prohlásil, že říše dospěla k takovému blahobytu, v jakém nikdy ještě dosud nebyla, neboť i v důchodech i v obyvatelstvu ‚div ne pětkrát nad dřívější stav vyniká', ale ukaz z 16. srpna 1760 mluví už o politování hodném stavu mnohých věcí v říši a krutě Senátu domlouvaje za nepořádky a nezákonnost vnitřních nepřátel,

vysvětluje, že těmito vnitřními nepřáteli, s nimiž musí soud i správa zápasiti, jsou především sami soudci a správcové. Zlostný a barevně tíživý ukaz, vštěpující senátorům jako nejvyšším soudcům povinnost ‚pokládati svou vlast za příbuzenstvo, a čestnost za přátelství,' sklouzl po zákonodárství jako pěkný obláček, který beze stopy mizí. Jediným účinným kontrolorem a budíčkem vlád, náchylných k dřímotě, byl stálý deficit. Donucoval vládnoucí špičky nahlížeti dolů, do hloubi spravovaného jimi života, a lidé schopní pozorovati spatřili tam úplný chaos nebo, jak se vyjádřil ukaz z 16. srpna, ‚mnohé škodlivé okolnosti'; vláda, nezištně udržujíc evropskou rovnováhu více než statisícovou armádou, nenalézala krejčí, aby ji včas oblékala, ačkoliv ‚pro přepych říši škodlivý' jich bylo veliké množství; vozy pro armádu zhotovené Rusy zřídka docházely na místo určení, a cizí mistry nebylo zač objednat, neboť i na nejnutnější potřeby byl krajní nedostatek peněz; když byla válka a z vnitřních oblastí odešlo vojsko, zesilovaly se tam loupeže a selská povstání; senátské ukazy docházely z Moskvy do Saratova téměř za 2 měsíce; aby k Zelenému čtvrtku včas dojeli z Moskvy do Petrohradu dobře zpívající jáhnové, musila býti na žádost císařovny zastavena veškerá poštovní doprava mezi oběma sídelními městy. Všechno to ospravedlňovalo posudek tehdejších cizích pozorovatelů, že Rusko je ze všech evropských států nejchudší na vlastní prostředky, kulturní, připojme, a ne přírodní.

Státníci, kteří se zamýšleli nad položením říše, upírali neklidnou pozornost na sedláky. Ihned po Petrově smrti přede všemi začal mluviti o bědném položení sedláků netrpělivý generál-ná-

vladní Senátu Jagužinskij; potom v Nejvyšší tajné radě oživeně se vykládalo o nutnosti ulehčiti toto položení. ‚Ubozí sedláci' stali se běžným vládním výrazem. Starost nepůsobili sami sedláci, ale jejich útěky, které odnímaly vládě nováčky a poplatníky. Prchali nejen jednotlivými dvory, ale i celými vesnicemi: z některých panství uprchlo všechno do posledního sedláka; v letech 1719—1727 bylo napočítáno uprchlíků téměř 200 tisíc — oficiální číslice, zůstávající obyčejně za skutečností. Sama oblast uprchlictví se široce rozprostírala: dříve prchali nevolníci od jednoho statkáře k druhému, ale nyní se hrnuli na Don, na Urál a do dalekých sibiřských měst, k Baškirům, mezi rozkolníky, dokonce za hranice, do Polska a Moldavie. V Nejvyšší tajné radě za Kateřiny I. uvažovali, že, bude-li to tak pokračovat, dospěje se k tomu, že nebude od koho vzíti ani daně, ani nováčky a v memorandu Menšikova a jiných hodnostářů vyslovována byla nepopíratelná pravda, že není-li možno, aby byl stát bez armády, tu je třeba se starati o sedláky, protože voják se sedlákem je spojen jako duše s tělem, a nebude-li sedláka, tu nebude ani vojáka. Aby zabránili útěkům, slevovali z daně z duše, odpouštěli nedoplatky; uprchlíky vraceli na stará místa s počátku prostě, ale později s tělesným trestem. Ale i tu bylo neštěstí: vrácení uprchlíci prchali znovu s novými druhy, které přemlouvali vypravováním o svobodném životě na útěku, v stepi nebo v Polsku. K útěkům se připojily drobné selské vzpoury, podnícené libovůlí statkářů a jejich správců. Alžběta vláda byla plna místních nehlučných selských bouří, obzvláště na klášterních panstvích. Posílány byly trestné výpravy, které bily buřiče, nebo

byly jimi bity, podle toho, kdo vyhrál. To byly drobné výbuchy na zkoušku, které za 20—30 let splynuly v pugačevský požár. Neplodnost policejních opatření odhalovala stálou metodu špatných vlád — hubením následků zla zesilovati jeho příčiny. Vládcové zvyklejší uvažování zahloubávali se v kořen zla. Tehdy se vědomím vládnoucích sfér počala prodírati myšlenka, že poplatný lid není prostě živý inventář státního hospodářství, ale že chce býti poměrným a oprávněným členem státního svazku, potřebujícím spravedlivého určení svých práv a povinností vůči státu. Už Posoškov pokládal nevolníky za státní sedláky, kteří byli dáni statkářům jen v dočasné držení, a naléhal na zákonodárné uspořádání jejich vztahů k statkářům. V lidu kvasily myšlenky o svobodě, o zákonném zabezpečení práv už za Petra I., podněcovány společným přemisťováním, které prováděla reforma. Z té doby se zachovala stížnost ‚o svobodě', podaná prý Petru bojarskými lidmi na knížata a bojary, u nichž oni ‚jako v Sodomě a Gomorrze se mučí', a v Nejvyšší tajné radě se rok po Petrově smrti mluvilo o tom, nedovoliti-li svobodný obchod, protože ‚i kupectvo se svobody dožaduje'. Fiskálními potřebami a novými, na povrch se vplíživšími pojmy podnícen byl pokus dáti selské otázce, přesněji řečeno, otázce o nevolnickém právu, novou formulaci. Hrabě Šuvalov, vysvětluje v svém projektu r. 1753 škodlivost vnitrozemských celnic pro sedláky a obchodnictvo, připojoval, že ‚hlavní síla státu záleží v národě, který platí daň z duše'. To znamenalo prohlásiti, že nepoplatné třídy, šlechta a duchovenstvo, nejsou hlavní silou státu, a Senát s pochvalou přijal, a svrchovaná moc schválila pro-

jekt s takovým prohlášením. To znamená, že nahoře i dole byla selská otázka hotova postaviti se na sociálně politickou půdu, stala se úkolem poměrného uspořádání společnosti.

Ještě před Šuvalovem byla táž myšlenka o poplatném národě zpracována v praktickou thesi, v právní normy Anisimem Maslovem, jedním z těch státníků, kteří se objevují i v temných dobách národního života, pomáhajíce svým příchodem smířiti se ne s těmi dobami, ale se zemí, která je připouští do svého života. Jako vrchní návladni Senátu neúprosně odhaloval Maslov v hlášeních císařovně Anně i Bironovi nesvědomitost a lenošení mocných správců i samých senátorů, a když mu byl svěřen těžký a protivný úkol vybírati mnohamilionové nedoplatky daní, stále mluvil o bídném postavení sedláků. Mravnímu působení jeho nestranné a mužné vytrvalosti podrobovali se dokonce takoví mravní necitové, jako císařovna a její milec, a Maslov provedl r. 1734 přísný předpis kabinet-ministrům, aby sestavili ‚zařízení' pro statkáře, v jakém stavu by mohli udržovati své vesnice a kdyby bylo potřebí jim všemožně vypomáhali.' Ale Maslov, nespoléhaje se na hybnost Kabinetu, pospíšil si sám sestavit a předložiti Anně nedávno v archivu nalezený projekt krutého ukazu, který, dávaje nakupení nedoplatků daně z duše za vinu ‚nesvědomitým statkářům', kteří zatěžují své sedláky přílišnými pracemi a robotami, nařizoval Senátu bedlivě posouditi způsob netíživého vybírání daně z duše a bez nedoplatků a ustanoviti míru selských dávek a prací na pány, hroze Senátu přísným vymáháním, neprovede-li brzo ‚takové užitečné zařízení'. Směle byla dána palčivá otázka o zákonodárném uspořádání nevolnické-

ho práva, a pro posouzení věcí bylo Senátu nařízeno přizvati z vojenských a občanských hodností, kolik osob za dobré uzná: jako by Maslov četl Posoškova, který navrhoval Petrovi něco podobného (hlava LXIII.). Szlachtické projekty r. 1730 obezřele obcházely tuto otázku, spokojujíce se přáním možného ulehčení selských daní. Senát se proměnil v konspirativní sídlo, radil se, vysílaje sekretáře, aby nějak uchlácholili neklidného vrchního návladního, který už pro nemoc ulehl na lůžko, a svobodně si oddechl, když r. 1735 Maslova už nebylo. Na projektu připraveného jím ukazu zachovala se poznámka císařovnina tajemníka ‚posečkat'. Věc zapadla do vody déle než sto let. Zdržel jsem vaši pozornost na Maslovovi, neboť je to předek Speranských, Miljutinů a jiných státníků, kteří mocnou a lidumilnou myslí pracovali o rozřešení nevolnické otázky.

Maslovův projekt byl opuštěn, protože zákonodárství už vstoupilo na cestu jiného řešení selské otázky. Vláda nehledala právní uspořádání nevolnických vztahů, ale způsob vybírání daně z duše bez nedoplatků. Barbarský pořádek tohoto vybírání zemskými komisary s plukovními oddíly, zavedený při umístění pluků, byl jen s to, aby zničil a rozehnal sedláky a tím zvětšil nedoplatky. Za Kateřiny I., jak jsme viděli, bylo rozhodnuto odstraniti od věci vojenské oddíly a svěřiti vybírání vévodům; při tom bylo vyslovováno mínění, že vybírati daň z duše sluší se přímo od sedláků, ale mají ji ‚platit sami statkáři'. Ale věci se nedařilo lépe: vévodové se svými dravými kancelisty vyrovnali se vojenským oddílům. Za Anny r. 1730 se vrátili k petrovskému vojenskému pořádku. Konečně v no-

vých předpisech Kamerkollegia (23. června 1731), vybravše z dřívějších nepodařených pokusů nejvhodnější, ustanovili zjednodušený pořádek vybírání: zemské komisary volené újezdní šlechtou bylo rozhodnuto zrušiti, daň měli vybírati pololetně sami statkáři nebo jejich správci před pololetní lhůtou a včas ji odváděti vévodovi, aniž čekali na zprávu. Kdo neplatil včas, tomu byl do jeho vsi ustanoven exekuční oddíl pluku, v jehož obvodu se nalézal nesprávný platič, a oddíl vymáhal nedoplatek na samém statkáři nebo na jeho správci. Odpovědný poplatník se stal i závazným výběrčím. Toto vybírání ulehlo na statkáře jako nový vládní příkaz a připojeno bylo k dřívějším, k votčinnému soudu, k policejnímu dozoru nad vlastními nevolníky, k odpovědnosti za jejich daňovou správnost i k péči o ně při soudních procesech s cizinci. V statkářově osobě se nyní spojovali i okresní komisař, i zemský náčelník, i, abych tak řekl, nevolnický advokát. Tento příkaz nezvětšoval práva nevolnického statkářství jako občanského institutu, ale jen činil výkonnou moc statkářovu složitou, rozšiřoval prostor jeho libovůle jako policejního agenta. Za povinností vybírati daně brzo následovala jiná, sama sebou z ní vyplývající. V těch letech bývaly časté neúrody. Obzvláště neblahý byl rok 1733: na jeho sklonku sedláci v zástupech přeplňovali města, prosíce o almužnu. V dubnu 1734 byl vydán ukaz, zavazující živiti své sedláky v neúrodných letech, půjčovati jim zrno, aby země ladem neležela; doplňující ukaz téhož roku hrozil za porušení dubnového zákona krutými mukami a úplným zničením. Svěřivše statkářům vykořisťování takového důležitého finančního pramene, jako byla daň

z duše, musili ho ochrániti od vyčerpání vykořisťovateli.

Tak selská otázka, tak živě podnícená, obrácena byla se sociálně-politické cesty, málo přístupné chápání vládního hloučku, na cestu fiskálně-policejní, která vedla k vážným změnám v položení ne sedláků, ale šlechty. Stalo se to proto, že právě při této otázce se potřeby státní pokladny družně setkaly se snahou šlechty. Fiskus hledal spolehlivé místní nástroje; vyšlo najevo, že plukovníci s vojenskými oddíly a gubernátoři s vévody jsou naprosto nevhodní pomocníci zájmu státní pokladny. Myšlenka učiniti ze statkáře takového pomocníka vyjádřena byla také v tom, že mu byla uložena povinnost vybírati daň z duše od svých nevolníků a půjčovati jim obilí v neúrodných letech, t. j. býti jejich hospodářským ochráncem. Různé okolnosti napomáhaly tomuto obratu stavu k selsko-hospodářským a policejním zaměstnáním. Petrovi byl důležitý význam šlechty jako nástroje správy a ještě více jako vojenské sloužící třídy, která dodávala zásobu důstojníků, sestavovala vycvičené kádry a mužstvo pro pravidelné pluky. Hospodářské položení šlechty zajímalo reformátora jen v souvislosti s vojenskou služební způsobilostí stavu. Vojenské služby šlechty méně potřebovala vláda pro klid, který nastal v západní Evropě i v Rusku po španělské válce o následnictví a po válce severní. Zato rostl v očích vlády význam šlechty jako statkářské třídy, tou měrou, jak nedoplatky a útěky, odhalujíce daňové vyčerpání a bezbrannost sedláků, zesilovaly potřebu ochranné venkovské správy. Tehdy ještě převládal názor na statkáře, jako na přirozeného ochránce vlastních nevolníků; ale proto

bylo třeba učiniti ho naprostým pánem v jeho vsi a zbaviti ho jiných povinností. Proto v zákonodárství po Petru I. se střídají dvě řady opatření: jedna opatření upevňují šlechtické statkářství, druhá usnadňují povinnou službu šlechty. Za nepřetržité služební nepřítomnosti statkářů byli jejich nevolníci úplně vydáni vévodům a správcům. R. 1727 bylo dovoleno propustiti dvě třetiny důstojníků i řadových vojáků šlechticů na dovolenou bez platu, aby mohli uvésti do pořádku své vsi a ochrániti jich ovšem od různých ‚vlků'. Šlechta, jak je viděti z jejích projektů r. 1730, velmi byla obtěžována svou službou bez lhůty, při tom spojenou s povinností začínati ji v řadách prostých vojáků nebo námořníků. R. 1731 byla založena šlechtická kadetka pro 200, a později pro 360 chovanců, odkud vstupovali do služby podle prospěchu přímo na důstojnické nebo příslušné občanské hodnosti, a ukaz z 31. prosince 1736 obmezil lhůtu povinné šlechtické služby na 25 let, ponechav otcům ze dvou nebo více synů jednoho, aby udržoval doma hospodářství. Tak vznikla v šlechtě vedle vojenských a občanských sloužících třetí zvláštní třída nesloužících šlechticů hospodářů; ostatně i službou povinní, nastupujíce ji podle zákona na 20 letech, mohli odejíti do výslužby ještě jako úplně zdatní hospodáři. Touha po vsi byla tak silná, že po ukončení turecké války (r. 1739) šlechtici, kteří vysloužili lhůtu, podávali žádosti do výslužby v takovém množství, že to hrozilo zpustošiti důstojnický stav pluků: musili vykládati zákon z r. 1736 tak, aby výklad jej rušil.

Zároveň s volnou chvílí pro zemědělské zaměstnání, kterou skýtaly šlechtě služební výsa-

dy, přivážel si statkář do svých vsí i pevnější názor na svůj právní vztah k nim. Na ukaz o dědění jednoho, jak jsme viděli (hlava LXII.), pohlížela šlechta jako na darování poměstí v dědičné vlastnictví statkářů, a jen ji tížil vnucený jí obmezující pořádek dědění. Císařovna Anna, vycházejíc r. 1730 vstříc přáním šlechty, zrušila tento pořádek a dala zákonný podklad náročnému šlechtickému výkladu ukazu z r. 1714. Tento ukaz nenesl dobré ovoce, jaké očekával zákonodárce, ale rodil množství obtíží a vnesl do šlechtických rodin strašné rozpory, které vedly až k otcovraždám. Stav se snažil obcházeti jej všemožnými způsoby, které ostatně jen rozrušovaly šlechtické hospodářství. Otcové, kteří měli skrovné peněžní kapitály a chtěli zabezpečiti zkrácené syny a dcery, prodávali za života část svých panství, připisovali v závětech domnělé dluhy, připadající jediným dědicům, kteří prodávali cizímu rodu části otcovských statků, aby tyto dluhy zaplatili. Nebo odkazatel, jemně vykládaje zákon a pokládaje obilí a dobytek za movité jmění, odkazoval panství jednomu synovi, ale inventář dělil mezi ostatní děti; dědic nevěděl, co si počíti s půdou bez inventáře, a jeho bratří a sestry nevěděli, co si počíti s inventářem bez půdy. Podle referátu Senátu o nevhodnosti dědění jednoho ukaz ze 17. března 1731 zrušil tento pořádek, nařizuje jak poměstí, tak i votčiny nazývati stejně *nemovitý statek-votčina* a děliti takovou nemovitost mezi děti podle Uložení ‚rovným dílem'. Tak ohromná zásoba obydlených státních pozemků, jakými byla poměstí, definitivně a bez náhrady byla zcizena v soukromé držení, a statkář, který býval dříve řídkým hostem na svém poměstí, počal se tam nyní

cítiti úplným hospodářem, nabyv významu votčinnika.

Ale hned napoprvé, když přistoupil k zlepšení zpustlého hospodářství, narážel statkář na spoustu obtíží v nedostatku obratového kapitálu, v nekonečných procesech o meze, pozemkové úchvaty a uprchlíky, v právním zmatku nevolnických vztahů, a ze všeho nejvíce ve vlastní nevědomosti. Zákonodárství podávalo statkáři-hospodáři pomocnou ruku jak dovedlo. Při drahotě soukromého úvěru, který dosahoval až 20%, byla r. 1754 podle ukazu ze 7. května 1753 založena státní Šlechtická banka se základním kapitálem 750 tisíc rublů (asi 5 milionů na našich penězích) z Šuvalovova kořalečného zisku; statkář si mohl na zástavu nemovitého jmění vypůjčiti jednou 10 tisíc rublů na 6% do 3 let splatných. Aby bylo uspořádáno šlechtické statkářství, nemožně zapletené různodobými zákony a nerozumnou praksí, podniknuto bylo generální vyměřování podle zeměměřičské instrukce z 13. května 1754, zeměměřičskými výpravami skládajícími se ze štábních důstojníků a naddůstojníků a zeměměřičů s přísnými pravidly o přezkoumání práv držby a držebných smluv, o zrušení mezipásemných pozemků, o rozděleném vyměření spojených dílů a pod. Ale měření, zahájené v moskevské gubernii, podráždilo šlechtické mraveniště, podnítilo roztrpčená nepřátelství statkářů, vyvolalo mezi nimi nesčíslné procesy a konečně bylo zastaveno. Strašně pustošily statkářstvo, stejně jako státní hospodářství selské útěky: byl to bič, jímž vláda i statkáři trestali sami sebe za libovůli a nerozum. Soudy byly zavaleny žalobami na uprchlíky, jejich archivy jsou nařízení o útěcích. Senát nedovedl nebo se nestaral o to,

aby vypracoval vhodný pořádek soudního jednání o těchto věcech. Staré Uložení nařizovalo hledat a vydávati uprchlíky podle sčítacích a soupisných knih z let 1620—1640. Ve vsi kolomenského újezdu sčítací kniha r. 1627 zapsala uprchlíka Sidorova. Po stu letech špeh majetníka této vsi chytil kdesi ve voroněžské stepi sedláka, jménem Sidorova a přivedl ho k soudu jako potomka uprchlíkova. Soudcové se tázali přivedeného, pochází-li od Sidorova z r. 1627. Ten ze strachu řekl, že pochází, i odevzdali ho žalobcovi. Ale vyšlo najevo, že soused ve vsi podle téže sčítací knihy má svého uprchlíka Sidorova: chytil právě vydaného a přivedl ho k soudu, kde tento sedlák, nevěda, komu připadne, na stejnou otázku soudcovu odpověděl, že pochází i od tohoto Sidorova. Za ‚proměnlivé řeči' byla muka: znej lépe svou vzestupnou linii. R. 1754 Senát konečně na naléhání císařovnino rozhodl vydávati uprchlíky podle sčítání první revize, při čemž se nemělo postupovati před rok 1719. Zničení obyčejné šlechty útěky sedláků obzvláště pomáhali její starší příbuzní, aristokracie, která jí brala a ve svých vsech ukrývala její sedláky. Za Petra I. se ještě bála ukazu a r. 1722, kdy bylo nařízeno pod hrozbou těžkého trestu a ohromné pokuty (až 400 rublů na našich penězích za každý rok užívání uprchlé duše) navrátit přisvojené sedláky, polekána prosila velitele, aby poslali obrané jí šlechtice z pluků do sídelního města pro soukromou dohodu s nimi, aby si nestěžovali. Po smrti Petrově byli velmožní přechovavači smělejší.

Zákonodárství, pořádajíc a upevňujíc šlechtické držení půdy i duší, rozšířilo i samo nevolnické právo. Ostatně tu zákon jen posvěcoval

praksi, skýtaje málo nových norem, kdežto praksi jako pavučinu tkal statkář, jako výběrčí daní a jako ochránce selského hospodářství. Soudně policejní moc statkářova byla obohacena ukazem z 6. května 1736, ponechavši mu určiti nevolníkovi stupeň trestu za útěk, ukazem z 2. května 1758, zavazujícím, správněji řečeno, zplnomocňujícím statkáře dohlížeti na chování jeho nevolníků, konečně ukazem z 13. prosince 1760 o právu statkářů vypovídati nevolníky na Sibiř do osad, při čemž byli zařaděni mezi rekruty, a potom (podle ukazu z r. 1765) dokonce na nucené práce ‚za drzé chování'. Zároveň s tím zákon víc a více zbavoval nevolníka osobnosti, stíral s něho poslední příznaky pravomocné osoby. Statkář jím obchodoval jako živým zbožím, nejen ho prodávaje bez půdy lidem každého stavu za rekruta, ale i odtrhávaje ho od rodiny; uzavřeno bylo jediné zákonné východisko z nevolnictví zápisem na vojnu; sedláci se nemohli zavazovati směnečně ani ručiti; konečně na počátku vlády Kateřiny II. pozbyli nevolníci práva stěžovati si na pány. Statkáři zároveň s takovým budovatelem společnosti, jako byl Senát, mohli pokládati všechna tato vážná práva a přednosti za stavovské šlechtické výsady a užívati jich v tomto smyslu. Ale právní norma, postupujíc z dílny zákonodárcovy do životního oběhu, nabývá od něho zvláštního smyslu, často nezávislého na zákonodárcově myšlence a jím nepředvídaného. Takovým zpracováním zákona nepodrobujícím se výkladu brání se život sebevědomé péči krátkozraké moci. Ve skutečnosti byly tyto stavovské výsady vládními plnými mocmi, dokonce nespojenými s právem pozemkového vlastnictví, protože byly také dávány

správcům korunních i státních sedláků, a samo právo šlechtického vlastnictví bylo pohlcováno těmito plnými mocmi, přetvořujíc se z institutu občanského práva v státní instituci. Tato proměna se projevovala v tom, že vláda nevolnickým právem zametala nicotné třídy společnosti; tak ukazy z let 1729 a 1752 bylo nařízeno uprchlíky, tuláky a církevní lidi bez místa odevzdati v nevolnickou závislost statkářům, kteří se uvolí platiti za ně daň z duše. Zákonodárství, rozšiřujíc nevolnické právo až po plné moci policejní moci, dospělo k myšlence, kterou později opustilo, — o nutnosti zabezpečiti správné užívání práva tak širokého; takové zabezpečení hledalo v povinném vzdělání. Odtud vytrvalost, s jakou se požadovalo na šlechtě učení: v této povinnosti nebylo dovoleno poshovění. Vstup do kadetky nebyl závazný, a také nemohla pojmouti všechny šlechtické výrostky. Pro ty, kdo se do ní nedostali, ustanovoval ukaz z r. 1737 pořádek konání učebné povinnosti. Děti od 7 let dostavovaly se k zápisu ke geroldmejsterovi nebo gubernátorům, při čemž je přidělovali do elementárních škol, chudé s ‚platem', jaký dostávaly učící se děti vojáků. Ti, kdo byli vyučováni doma, musili se ještě třikrát dostaviti ke zkoušce po dosažení 12, 16 a 20 let, kdy je postupně vyzkoušeli ze čtení a psaní, potom z děje-pravy, aritmetiky a geometrie, konečně z opevňování, zeměpisu a dějin. Poté je přidělovali do služby s právem více méně rychlého povýšení na hodnosti, podle prospěchu ve vědách; ti, kdo neudělali druhou zkoušku, musili sloužit jako námořníci bez výsluhy. Dvěma prvním zkouškám byli podrobeni i výrostci, jejichž otcové zůstali doma při hospodářství. Ukaz mluví o tom, že je

nutno pro zemědělce znáti aritmetiku a geometrii a nečeká žádný prospěch v domácím hospodářství od toho, kdo neprojevil žádnou horlivost v naučení takových netěžkých a užitečných věd.

V XVII. st. právo držeti půdu a nevolníky náleželo všem sloužícím lidem ‚podle otčiny' bez rozdílu hodností. Soupis sloužících rodů, sestavený po zrušení práva na místo, tak řečená *Sametová kniha*, ustanovila rodový stav dědičně sloužící třídy, které se za Petra dostalo titulu šlechty a měla právo osobně držeti půdu s nevolnými lidmi. Zrušení rovnání podle práva na místo, výsluha dědičné šlechty naddůstojnickou hodností, smíšení poměstí s votčinami, stejně jako smíšení cholopství s nevolnickými sedláky, objevení továrních a závodních sedláků a jiná opatření Petrova zákonodárství spletly ustálené pojmy jak o složení šlechty, tak i o rozsahu práva osobního osídleného držení půdy. Zatím vážné vládní plné moci, pokládané za stavovské vábné výsady, podněcovaly potřebu přesného určení tohoto složení a rozsahu. Ale zákonodárství nevypracovalo pevné normy o tomto předmětu — tu chtělo viděti v nevolnickém právu fiskální prostředek, tu stavovskou výsadu; roku 1739 zakázalo získávati nevolníky lidem, kteří neměli vsí, ale v revizní instrukci r. 1743 dovolilo připisovat nevolníky vojákům a prikazným pro placení daně z duše. Nakupily se odporující si ukazy, a Senát ještě zaplétal věc jejich libovolnými výklady a nedovedným užíváním. Tak jedny ukazy dovolovaly posadským míti dvorské lidi, druhé to zakazovaly. Někteří takoví statkáři sami prosili, aby jim byli odebráni dvorští lidé, protože jim bylo těžko platiti za ně daň

z duše. Ale Senát, odvolávaje se na dovolující ukazy, odmítl žádost, proměnil dovolení v příkaz, právo v povinnost. V šlechtických projektech r. 1730 mluvilo se o nutnosti sestaviti nový soupis, svého druhu kánon ‚skutečné' šlechty, po ustanovení přesných příznaků příslušenství k stavu a podmínek připojení k jeho právům. Tři kategorie osob nešlechtického původu větší nebo menší měrou a s nestejnou zákonností užívaly práv držení půdy i duší: 1. nesvobodní bojarští lidé a arcibiskupští a klášterní služebníci, 2. svobodní lidé, pojatí do rozvrhu daně z duše, posadští a státní sedláci, k nimž připojeni byli také majetníci jednoho dvora, pološlechtici a polosedláci, 3. sloužící lidé, kteří nedosáhli naddůstojnické hodnosti a jimž se později dostalo titulu osobních šlechticů. Řadou ukazů (1730, 1740, 1758, také zeměměřičskou instrukcí roku 1754) všechny tyto kategorie jedna po druhé zbaveny byly práva získávati osídlenou půdu i nevolníky bez půdy, a půdu, kterou už získali, musili prodat v ustanovené lhůtě. Takovým způsobem byla dědičná šlechta právně oddělena od tříd, které se s ní stýkaly nebo účastnily se jejích předností, a monopolisovala v svém středu nevolnické držení duší i půdy. Aby byly toto oddělení a tento monopol upevněny, bylo r. 1761 nařízeno sestaviti novou rodoslovnou knihu; při zapisování do šlechtických seznamů požadovali důkazy práva na šlechtictví. Tak starostlivě ochraňovalo zákonodárství genealogické čistoty stavu; ale tato starost nevnášela do šlechty ani genealogickou, ani mravní ucelenost. Šlechta stará, rodová, zvysoka a úkosem pohlížela na novou, darovanou nebo vyslouženou. Zákon podporoval roztržku svobodných bratří, přeje star-

šímu. Zeměměřičská instrukce r. 1754 nařizuje připisovati pozemky vysloužilých šlechticů jejich dětem, narozeným, když jejich otec měl naddůstojnickou hodnost; ale ukaz z r. 1760 předpisuje, aby nešlechtici, kteří byli povýšeni na naddůstojnické hodnosti *po civilní službě*, nebyli pokládáni za rovné šlechtě, která skutečně konala vojenskou službu, a nesměli míti vsi. Tento ukaz je vysvětlován následujícím zákonodárstvím, které povyšovalo hodnost, skýtající právo na šlechtictví, podle civilní služby poměrně s vojenskou. Nešlechtici se snažili vetříti se do urozeného stavu hlavně civilní službou, která byla lehčí a výnosnější.

Tak za dobu 30 let (1730—1760) nabyla dědičná šlechta řady výhod a předností týkajících se držení duší i půdy, a to: 1. upevnění nemovitého jmění podle votčinného práva s volným nakládáním jím, 2. stavovský monopol nevolnického práva, 3. rozšíření soudně-policejní moci statkářovy nad nevolníky až po nejtěžší hrdelné tresty, 4. právo bez pozemků prodávati nevolníky, nevyjímajíc sedláků, 5. zjednodušený pořádek žalob proti uprchlíkům, 6. levný státní úvěr na zástavu nemovitostí. Všechny tyto výsady vedly k ostrému právnímu oddělení a mravnímu odcizení dědičné šlechty od ostatních tříd společnosti. Zároveň postupně byla usnadňována služební povinnost šlechty tím, že šlechtici mohli vstupovati do vojenské služby přímo jako důstojníci podle censu vzdělání a ustanovena byla lhůta povinné služby. Tato majetková práva a služební výsady byly korunovány osvobozením šlechty od povinné služby. Za patriotické vlády Alžbětiny byli kolem trůnu ruští lidé dědičně šlechtického nebo kozáckého původu, kteří se

neshodovali s bojarskými úmysly r. 1730, ale horlivě střehli zájmů stavu, v němž se zrodili nebo našli útulek jako schovanci. V kruhu těchto lidí rostla myšlenka úplného osvobození šlechty od povinné služby, myšlenka, která se počala v hlavě knížete D. M. Golicyna, polekané šlechtickým cholopstvím. Synovec Alžbětin, holštýnský princ, ustanovený Alžbětou za následníka trůnu, pohybuje se v kruhu těchto lidí, mohl si osvojiti tuto patriotickou ideu ještě za života své tety. Když vstoupil pod jménem Petra III. na trůn, lidé tohoto kroužku Roman, Voroncov, otec jeho favoritky, a jiní národní liberálové neustále ho ‚učili', jak se vyjádřil vrstevník, osvobození šlechty od služby. Tomuto přání bylo vyhověno manifestem z 18. února 1762 o darování ‚vší ruské urozené šlechtě volnosti a svobody'. Tu je obsah tohoto seminářsky nabubřelého a kancelářsky negramotného aktu. Všichni šlechtici, kteří jsou v nějaké službě, mohou v ní setrvat, jak dlouho si přejí; jen vojáci nemohou žádati do výslužby za tažení nebo tři měsíce před ním. Nesloužící šlechtic může odjeti do jiného evropského státu, dokonce vstoupiti do služeb jiných evropských panovníků a po návratu do vlasti býti přijat s hodností, kterou si za hranicemi vysloužil; jen ‚když potřeba vyžaduje', každý je povinen na vyzvání vlády neprodleně se vrátit z ciziny. Zachováno bylo právo vlády povolávati šlechtice do služby, když ‚zvláštní potřeba toho vyžaduje'. Nebyla zrušena ani učební povinnost: šlechticům bylo ponecháno vyučovati své děti v ruských školách nebo v jiných evropských státech nebo také doma s přísným doporučením, ‚aby nikdo se neodvažoval pod těžkým hněvem naším vychovávati děti bez

učení vědám, slušejícím urozené šlechtě'. Manifest vybízel stav nepřímo, ale drsně k službě: vyslovuje naději, že šlechta, neukrývajíc se před službou, čestně v ní bude pokračovat, šlechtici pak, kteří nikde neslouží a děti své na prospěch vlasti ničemu nenaučili, nařizoval manifest všem opravdovým synům vlasti ‚jako s nestarajícími se o veřejný prospěch opovrhovati a ponižovati je, ke dvoru je nepřijímat a ve veřejných shromážděních je netrpět'. Není těžko pochopiti základní myšlenku manifestu: povinnost, vyžadovanou zákonem, chtěl proměnit v požadavek státní slušnosti, společenského svědomí, jehož nevykonání se trestá veřejným míněním. Ale podle logického vývoje této myšlenky v manifestu vychází najevo, že ponechával šlechticům právo, aby byli nečestní lidé, zkracuje je jen trochu u dvora a v společnosti. Manifest, snímaje se stavu odvěkou povinnost, která se spletla s celým světem rozmanitých zájmů, nedával žádné promyšlené praktické údaje o pořádku jeho vykonání a o následcích, z něho vyplývajících. Snadno lze pochopiti, jak stav uvítal tuto novou milost. Vrstevník Bolotov v svých zajímavých pamětech poznamenává: ‚Nemohu vylíčiti, jaké nepopsatelné uspokojení způsobila tato listina v srdcích všech šlechticů naší milé vlasti; všichni téměř skákali radostí a děkovali panovníkovi, žehnajíce tu chvíli, kdy se mu zlíbilo podepsati tento ukaz.' Jeden z básníků té doby, šlechtic Rževskij, napsal o tom ódu, v níž mluvil o císaři, že

Rusku volnost dal a dal mu požehnání.

Manifest z 18. února, zbavuje šlechtu závazné služby, ani slovo neříká o šlechtickém nevolni-

ckém právu, vyplývajícím z ní jako ze svého pramene. Podle požadavku historické logiky nebo společenské spravedlnosti mělo nazítří, 19. února, následovati zrušení nevolnického práva; nenásledovalo nazítří, ale teprve po 99 letech. Takovou zákonodárnou anomalií dovršen byl právně neucelený proces v státním položení šlechty: tou měrou, jakou byly ulehčovány služební povinnosti stavu, rozšiřována byla jeho držitelská práva, na těchto povinnostech založená. Zákon uvedl nevolnické právo v třetí fázi jeho rozvoje, připravovanou od první revize: osobní smluvní závazek sedlákův podle dohody se statkářem před Uložením, v období Uložení proměněný v dědičnou státní povinnost sedláků na soukromé statkářské půdě pro udržování služební způsobilosti vojenské sloužící třídy, nabylo nevolnictví po zrušení závazné služby šlechty formace, která se těžce poddávala právní definici. Pozbylo svého politického ospravedlnění, stalo se následkem, který ztratil svou příčinu, faktem, který byl zpracován dějinami. V této fázi práva nabylo nevolnictví dosti spletitého právního a hospodářského složení. Zároveň s ostatními poplatnými třídami platili nevolníci státu v podobě daně z duše kontribuci na udržování vojska. Mnohem větší část práce nevolníků v podobě peněžního obroku, roboty a naturálních dávek šla ve prospěch statkářů. Tato část se skládala ze dvou jen v duchu různých dílů: 1. z nájemného platu za pozemkový úděl, který by sedlák platil, i kdyby nebyl nevolníkem, a z hospodářské výpomoci, a 2. z kontribuční speciálně nevolnické daně na udržování statkáře, zavázaného službou, která vyžadovala zvláštních vydání. Soudně-policejní plné moci byly statkářovi po-

mocným prostředkem pro dokonalé vykonávání povinností, uložených mu ještě před zrušením závazné služby, a to vybírání daně z duše od nevolníků a hospodářské výpomoci jim, když byla neúroda. Když dostala šlechta svobodu a věc byla přenesena s vojensko-politické půdy na fiskálně policejní, stát a šlechta rozdělily mezi sebe nevolníky: stát postoupil stavu svá práva na osobnost a práci nevolníkovu za povinnost platit za něho daň z duše a starati se o jeho hospodářství, pokud toho bylo třeba pro udržování produktivnosti země jako finančního pramene, ‚aby země ladem neležela', jak se vyjádřil ukaz z r. 1734. Právě taková práva a poručení byla dána správcům korunních a církevních nevolníků. Takovým způsobem asi 4.900 nevolníků, kteří tvořili nejméně 73% všeho poplatného obyvatelstva podle druhé revize (v čtyřicátých letech XVIII. st.), odevzdáno bylo hospodářskému a soudně policejnímu nakládání soukromých osob a institucí za každoroční plat 3,425 tisíc rublů. Nezávisle na možných právních definicích velmi se taková fiskální operace podobala stavovskému dědičnému nájmu s proměnou osobnosti a práce nevolníkovy v důchodní regal. Proto nevolnické právo této třetí formace možno nazvat *nájemným* nebo *fiskálně-policejním* na rozdíl od dvou předcházejících, *osobně-smluvného* a *dědičně vojensko-slouživého*. Církevní pozemky se sedláky byly brzo sekularisovány. Povaha třetího nevolnického práva plně a jasně se projevila na statkářské půdě, na níž podle druhé revize bylo na 3½ mil. nevolnických duší. což tvořilo více než polovici, a to 54% venkovského obyvatelstva říše. V tomto právě je ještě méně poměrnosti než v dřívějších. Zákon a prakse, t. j. pó-

volnost úřadů setřely i ty slabé záruky osobnosti a práce nevolníkovy, kterých šetřilo Uložení, a k dřívějším přehmatům připojily nové. Libovolné přemisťování sedláků, darování osídlených panství dokonce podle volby obdarovávaných, houfné zotročení lidí nezaopatřených z rozvrhů daně z duše, tuláků, církevních lidí bez místa a pod., smíšení selských rolí s panskými v první revizi, která přeložila daň s půdy na duši, čímž bylo velmi ztíženo uspořádání pozemkového přídělu sedláků a jejich povinností, naopak, usnadněno bylo zbavení sedláků půdy rozšířením panských rolí, konečně svolení k jednotlivým prodejům sedláků bez půdy — všechno to skýtalo docela opačný směr selské otázce. V XVII. st. snažili se statkáři usazovati dvorské lidi na role jako sedláky, mísíce způsoby nevolnictví. První revize upevnila toto smíšení, zařadivši všechny nezdaněné cholopy v rozvrh daně z duše zároveň se sedláky. Vláda i šlechta, využívajíce tohoto smíšení, vypočítaného na zesílení, a ne podmanění národní práce, začaly po Petrově smrti proměňovati nevolnické sedláky v poplatné cholopy. Utvořila se nejhorší podoba nevolnictví, jaké znala Evropa — připoutání ne k půdě, jako bylo na západě, dokonce ne k majetku, jako bylo u nás v období Uložení, ale k osobě majetníkově, t. j. k čisté libovůli. Tak ve chvíli, kdy naše nevolnické právo pozbylo svého historického ospravedlnění, — právě v této době se u nás počalo jeho zesílené upevnění, prováděné s obou stran, vládní i šlechtické. Vláda, dříve přísná na šlechtice jako na své závazné služebníky, nyní se snažila šetřiti jich jako svých svobodných agentů, vysílaných do jejich vsí pro udržování pořádku. Jedno přirovnání odhaluje

přelom v šlechtických pojmech, který se uskutečnil za dobu 70—80 let. Za vlády carevny Sofie pokládal kníže V. V. Golicyn za možné osvoboditi sedláky zákonnou cestou a přenechati jim půdu jimi vzdělávanou. Jeho příbuzný kníže D. A. Golicyn, Voltairův přítel, zamýšlel dáti první příklad k osvobození sedláků a darovati jim majetek. Svobodomyslného knížete pochopili tak, jako by naléhal na přenechání sedlákům těch pozemků, které vzdělávali. R. 1770 kníže uraženě psal na své ospravedlnění, že podobná nechutnost mu nikdy ani na mysl nepřišla: ‚Půda náleží nám; bylo by do nebe volající nespravedlností odníti nám ji'. Darováním majetku sedlákům mínil jen osobní jejich osvobození, t. j. ‚jejich majetek na svou osobnost', právo na movité jmění a dovolení získávati půdu těm, kdo mohou. Je zřejmo, že ukaz z r. 1731, který daroval bývalá poměstí jako votčiny, změnil názor statkářů na vlastní půdu, a manifest z 18. února 1762 upevnil tento změněný názor. Dříve statkář ze své plukovní nebo kancelářské dálky věděl, že jeho půda je obmezené, stísněné, podmíněné držení. Závazná služba, sestupujíc s šlechtických beder, odnášela s sebou i památku na původ a význam nevolnického práva. Hnízdě na svém statku se svými soudně policejními mocmi, za nekontrolované prakse moci, uvykal viděti v drženém poměstí své státní území, a v svém obyvatelstvu své ‚poddané', jak ho také učily nazývati jeho nevolníky vládní akty. Vláda se mohla spoléhat, že vlastní zájem donutí statkáře starati se o své sedláky, o jejich hospodářství, aby udržel jejich platební schopnost, jejíž oslabení by bolestně bilo samého statkáře jako odpovědného plátce daní za vlastní

nevolníky. Byl-li službou připraven k zemědělství — tato otázka vládu zřejmě málo znepokojovala, třebaže r. 1730 prostřed samých šlechticů byla vyslovována obava, že ‚podlá szlachta' nižší šlechta, jíž se počítalo víc než 50 tisíc, rozpuštěná z armády domů, stejně neuvykne živiti se svou prací z půdy, a ve většině loupežemi a pustošením se bude obživovat a zlodějské útulky bude v svých domech držet.

Nevolnické právo třetí formace bylo spíše neuzákoněným faktem než právem. Ukazy skýtaly jen povšechné nezakončené obrysy, v jejichž mezích prakse po svém vyplňovala mezery zákonodárství. Ale stal se pokus upevniti tuto praksi právními normami. Známá nám už kodifikační komise r. 1754 kromě zmíněného trestního kodexu sestavila ještě projekty nařízení o soudnictví a soudním jednání a ustanovení o stavech. V této třetí části chystaného nového Uložení proniká také názor vládnoucích sfér na nevolnické právo, který byl základem prakse. Tu není zvláštních hlav o venkovských daňových třídách: nemluví se o nich v článcích o statkářských stavech jako o společenských třídách, ale jen jako o oborech držby a zdanění. Dvorští lidé a nevolničtí sedláci jeví se skupenstvími, která se mezi sebou právně ničím neliší; přesněji řečeno, nevolnický sedlák je týž cholop, jenže ne dvorský. ‚Šlechta, čteme v projektu, má nad lidmi a sedláky svými i nad majetkem jejich naprostou moc bez výjimky, kromě odnětí života a trestu knutem a provádění muk nad nimi'. Šlechtic může zcizovati své nevolníky, nakládati jejich prací a osobností až po svolení oženiti se a provdati a ‚všeliké tresty kromě výše uvedených vykonávati'. R. 1742 uznával Senát nutnost druhé

revise mezi jiným proto, aby bylo zamezeno ‚svévolné převádění' nevolníků. Projekt ponechává majetníkům právo převodu bez jakéhokoli obmezení nebo ‚zadržení' od vládních míst, jediné ‚pro lepší své výhody', ale bez jakéhokoliv hledu k zájmům převedených. Myšlenku o zákonném ustanovení povinností nevolníkových není vůbec pozorovati. Šlechticům bylo ponecháno právo propouštěti své nevolníky ‚na svobodu věčně', s dětmi nebo bez dětí, to znamená, s roztříštěním rodin; ale toto právo bylo spojeno s takovými obtížemi, za nichž ho nemohlo býti značně užíváno. Projekt byl proniknut nedůvěrou a nedbalostí k osobnosti nevolníkově. Nevolník byl obklopen dozorem jako otrok, který co chvíle je připraven utéci nebo spáchati zločin, a jen po této stránce je předmětem zvláštní pozornosti kodifikatorů: články o uprchlících náleží v projektu mezi nejpečlivěji zpracované. Právě takový vztah je i k jiným sedlákům, korunním a dokonce státním. Taková škola občanství mohla vychovat jen stoupence Pugačevovy nebo dělníka automatu podobného. Rusko bylo podle projektu přísně otrocké carství antického nebo východního typu. Takové podoby nabylo k té době, kdy v Dánsku a v Rakousku přistupovali k řešení nevolnické otázky a dokonce v junkerském Prusku se vláda starala o opatření na obranu nevolnických sedláků proti statkářské libovůli. Tak Rusko dokonce za zeměmi střední Evropy se opozdilo *o nevolnické právo*, o celý historický život, trvající u nás 2½ století.

HLAVA SEDMDESÁTÁ TŘETÍ.

Ruská říše kolem poloviny XVIII. st. — Osud reformy Petra Velikého za jeho nejbližších nástupců a nástupkyň — Císařovna Alžběta. — Císař Petr III.

Šest vlád za 37 let dostatečně vyjasnilo osudy reformního díla Petrova po smrti reformátorově. Stěží by byl poznal své dílo v tomto jeho posmrtném pokračování. Petr Veliký působil despoticky; ale zosobňuje v sobě stát, ztotožňuje svou vůli s národní, jasněji než všichni jeho předchůdci si uvědomoval, že národní blaho je skutečný a jediný cíl státu. Po Petrově smrti státní svazky, právní i mravní, jeden po druhém se trhají a za této roztržky hasne idea státu, zanechávajíc po sobě prázdné slovo ve vládních aktech. Říše na světě nejsamovládnější, octnuvši se bez ustanovené dynastie, jen s jakýmisi takýmisi neumístěnými zbytky vymírajícího carského rodu; dědičný trůn bez zákonného následnictví; říše, která se uzavřela v paláci s náhodnými a rychle se měnícími pány; v svém složení všelijak sehnaná, urozená nebo z vysokých hodností se skládající vládnoucí třída, sama však docela bezprávná a co chvíle míchaná; dvorní intrika, vystupování gardy a policejní špehování — to byl celý obsah politického života země; všeobecný strach z libovůle, potlačující jakýkoliv cit práva: takové byly zjevy, bijící do očí cizím diplomatům při ruském dvoře, kteří psali, že se tu všechno mění co chvíle, každý se leká vlastního stínu při nejmenší zmínce o vládě, nikdo o ničem není přesvědčen a neví, ke kterému svatému se modlit. Myslící lidé, kterých bylo velmi málo v tehdejším vládnoucím kruhu, chápali nebezpečné položení říše, která se neudržuje právem, ale náhodným

faktem a mechanickým ztmelením do prvního úderu zevnitř nebo zvenčí. Bylo cítiti potřebu pevných zákonných základů pořádku a sblížení vlády se spravovanou společností. I. I. Šuvalov předložil císařovně Alžbětě projekt ‚o fundamentálních zákonech', hrabě P. I. Šuvalov vykládal Senátu o tom, jak prospívá říši ‚svobodné poznávání mínění společnosti'; ale takové projekty docházely věčného klidu v senátním archivu. Nejen takové obtížné ustavující dílo, jako vytvoření základních zákonů, ale i prosté uspořádání vydaných ustavů a ukazů, s nimiž jakž takž vyšli za cara Alekséje, nebylo se síly vlády následujícího století, kdy mohla užívati prostředků západoevropské vědy. Od r. 1700 bezmocně se zmítali nad novým Uložením, jmenovali proto komise meziresortní i prostě resortní, jen z úředníků nebo se stavovskými zástupci; na návrh Ostermannův dokonce jednomu Němci svěřili celou kodifikaci ruských zákonů. Jednou, 11. března 1754, na slavnostním shromáždění Senátu za účasti členů kollegií a kanceláří za přítomnosti císařovny uvažovali o strašném zmatku v soudnictví. Vždy vynalézavý hrabě P. I. Šuvalov vyložil, že pomoci hoří je možno jen sbírkou zákonů, ale sestaviti takovou sbírku není z čeho, protože ačkoliv je mnoho ukazů, přece nejsou samy zákony, které by byly všem jasny a pochopitelny. Císařovna Alžběta, politovavši svých věrných poddaných, kteří nemohou dosáhnouti spravedlnosti, pravila, že především bude třeba sepsati jasné zákony, potom uvažovala, že mravy a obyčeje se dobou mění, proto je také třeba změny v zákonech, a v závěru poznamenala, že není člověka, který by podrobně znal všechny ukazy, ‚leda kdyby měl andělské schopnosti'.

Alžběta, pravivši to, vstala a odešla, a Senát se rozhodl přistoupiti k sepsání jasných a pochopitelných zákonů, které také spisoval 80 let, ale nesepsal. Byla ostatně tehdy také utvořena pro tuto věc při Senátě komise, jejímž členem se stal také jeden ‚de sciences akademie profesor'. Asi za rok zpracovala komise dvě části sbírky, ale projevila v své práci tak málo právního smyslu a přípravy, že se neodvážili pustiti její dílo do oběhu. Plachá bezmocnost vzhledem k pořádku při neobmezení moci nad osobami, čímž se vyznamenávaly u nás všechny vlády tohoto období — to byla obvyklá zvláštnost států východoasijské konstrukce, třebaže s fasádou evropsky natřenou. Táž zvláštnost se projevila i v jiném díle, jehož dovršení zanechal Petr svým nástupcům, v ustanovení stavovských vztahů. Tu nebyl cizí srovnávacím snahám právě na půdě státních povinností. Rozšířil některé speciální třídní povinnosti na několik tříd, jako byla na příklad daňová, kterou neuvalil na všechny způsoby cholopství, kdežto vojenská povinnost se stala dokonce všestavovskou. Toto zevšeobecnění povinností musilo se časem také státi základem právního srovnání společenských tříd. Přistoupiti k tomuto srovnání nastávalo zdola zákonodárným ustanovením selských povinností, obzvláště platů a prací nevolnických sedláků na pány. Tato otázka už za Petra kvasila v lidu, jak je viděti ze spisu Posoškovova, bylo o ní jednáno v Nejvyšší tajné radě za Kateřiny I., v Kabinetě ministrů za Anny, našla neúnavného zastance selských potřeb ve vrchním návladním Senátu Maslovovi, vzrušovala mysli hodnostářů a uhasla, jako hasly po Petrově smrti všechny otázky o základních společenských formách:

‚většina', psal Jagužinskij Kateřině I., ‚jen v rozhovorech o té a oné potřebě vysloví politování a posteskne si, ale přímo se toho nikdo horlivě neujme.' Při slabosti vlády měla věc živelný průběh, řízený vládnoucí silou. Absolutní moc bez ospravedlňujících ji osobních vlastností nositele obyčejně se stává služebníkem buď svého okolí, nebo společenské třídy, které se bojí a v níž hledá pro sebe oporu. Okolnosti učinily u nás takovou silou šlechtu s gardou v čele. Šlechtická massa, dostavši volnost, usazovala se po svých venkovských hnízdech s právem nebo možností bez kontroly nakládati osobností i prací nevolnického obyvatelstva. Toto sblížení šlechty se sedláky na statcích vneslo nejpalčivější proud do procesu toho mravního odcizení, které, zahájeno už v XVII. st. na právní půdě a postupně se rozšiřujíc, nastalo mezi pány a prostým lidem, rozžírajíc energii našeho společenského života, došlo k nám a přežije všechny nyní žijící. Zároveň s tím společenské složení pozbylo rovnováhy svých součástí. Podle druhé revise (v letech 1742—1747) napočítáno bylo v tehdejších 12 guberniích Ruska se Sibiří asi 6,660.000 poplatných duší. Sekretář pruského vyslanectví při ruském dvoře Vockerodt v svém vylíčení Ruska, sestaveném 13 let po smrti Petra I., oznamuje data o nepoplatných třídách ruské společnosti, vztahující se ke konci vlády Anniny a získané jím zřejmě z oficiálních pramenů. Podle jeho údajů v základních oblastech říše bez provincií nově připojených bylo dědičné šlechty asi půl milionu osob obojího pohlaví, prikazných lidí, osobních šlechticů asi 200 tisíc, duchovenstva bílého i černého s rodinami prvního asi 300 tisíc. Tyto údaje mají ovšem jen cenu přibliž-

ných, daleko ne přesných dat. Porovnáme-li tyto číslice nepoplatných tříd se součtem obyvatelstva podrobeného dani z duše podle druhé revise, shledáme, že na 100 zdaněných poplatníků, městských i venkovských, přímo nebo nepřímo připadalo vydržovati 15 lidí nepoplatných obého pohlaví. Tíže tohoto privilegovaného břemene, spočívajícího na poplatných bedrech, bude nám ještě znatelnější, když ji srovnáme s quantitativním vztahem týchž tříd po 127 letech v 43 guberniích evropského Ruska s převládajícím ruským obyvatelstvem (bez gubernií pobaltických, poviselských a litevských, bez Finska a Bessarabie). Na sto osob mužského pohlaví zdaněných stavů připadalo nezdaněných obého pohlaví:

	kolem r. 1740	r. 1867
Šlechticů dědičných	7·5	1·5
Šlechticů osobních a sloužících .	3·—	1·—
Duchovenstva	4·5	2·3

Základní Rusko XIX. st. nelze přičísti k zemím, skoupě obdařeným privilegovanými třídami: na příklad duchovenstva v pravoslavných ruských guberniích bylo r. 1867 šestkrát více než v katolických poviselských, a téměř šestkrát více než v protestantských pobaltických. Přirozený růst národního života však, vzpíraje se násilné sociální práci státu, zbavil zdaněnou práci dvou třetin živící se jí privilegované massy. Je možno pochopiti a dokonce pocítiti, proč se nakupilo tak málo kulturních pokladů u pracujícího národa, který tak dlouho a neúnavně pracoval na vybrané třídy. Toto zatížení, které způsobil zákon z 18. února 1762, ještě se pro nevolníky zvětšilo nespravedlností, nerovnoměrným rozdělením břemen. Dříve nevolníci zároveň

s druhými zdaněnými třídami platili vojsko, prikazné lidi a duchovenstvo pod záminkou vnější obrany, vnitřního pořádku a duševního pastýřství. Mimo to nevolníci ještě zvlášť dopláceli statkářům za jejich závaznou službu, a takových statkářů s rodinami bylo ještě aspoň 14 lidí na 100 jejich nevolnických mužského pohlaví (500 tisíc šlechticů obého pohlaví na 3.449 tisíc statkářských nevolnických duší podle druhé revise bez petrohradské gubernie). Ale pod jakou záminkou i po zrušení povinné služby šlechticů jejich nevolníci je nadále živili svou povinnou prací, dělíce se zároveň s ostatními zdaněnými o placení výživy pensistů tří jiných nezdaněných tříd? Přetížení statkářských nevolníků se projevovalo dvěma příznaky. Poplatné obyvatelstvo vzrostlo mezi dvěma prvními revisemi o více než 18%; ale tento přírůstek byl velmi nerovnoměrně rozdělen mezi zdaněné třídy. Zatím co městské obyvatelstvo se zvětšilo o více než 24%, a státní sedláci dokonce neméně než 46%, růst nevolnického obyvatelstva vyjádřen byl přibližně jen 12%; hlavní příčinou toho mohly býti jen zesílené útěky z tíživého selského stavu. Druhým příznakem bylo zesílení selských vzpour. Národní massa je velmi citlivá k společenské nespravedlnosti, jejíž obětí se stává. Drobné výbuchy mezi nevolníky, které se nerozhořely při všeobecném blahobytu za vlády Alžbětiny, po ní, ihned po vydání manifestu z 18. února, nabyly takových rozměrů, že Kateřina II. po vstupu na trůn musila uklidňovati na 100 tisíc statkářských a klášterních sedláků a na 50 tisíc závodních.

Petr vnesl do své reformní činnosti nejen osobní energii, ale i řadu idei, jako byl pojem o stá-

tu a názor na vědu jako státní prostředek, i řada úkolů, dílem zděděných, dílem po prvé jím daných. Tyto ideje a úkoly samy sebou se skládaly v dosti široký program. Petr chtěl učiniti svůj národ bohatým a zkušeným, a proto znalostí zvýšiti jeho práci do úrovně státních potřeb, dokonce pokud možno na západoevropskou úroveň, získáním baltického břehu otevříti produktům této práce přímou a svobodnou cestu na západní trhy, a vlivným mezinárodním položením zabezpečiti své zemi styk se západem a nepřetržitý přítok technických a kulturních prostředků odtud. Dobře si uvědomoval, že tento program nevyplnil, učinil silnějším a bohatším stát, ale neobohatil a neosvítil národ, a při oslavě uzavření míru se Švédskem r. 1721 vyslovil Senátu mínění, že další závisí na opatřeních, které by národu ulehčily. Vykonána byla reforma vojensko-finanční; v svém pokračování se měla státi sociálně-ekonomickou, namířenou k zesílení produktivních sil země pomocí společenské samočinnosti. Začal dokonce připravovat takové pokračování: uloživ věci politické, vojenské a finanční byrokratické ústřední správě, sestavené ze znalců specialistů, kteří pocházeli z nešlechticů a dokonce z různých plemen, pokoušel se přenésti starosti a národní hospodářství a blahobyt v místní správu, dodav jí společenské povahy, vyzvav k samočinnosti dva stavy: šlechtu a vyšší obchodnictvo. Ale věc se nedařila: průmysl neučinil po Petrově smrti značné úspěchy, zahraniční obchod jak byl, tak zůstal pasivní, v rukou cizinců; domácí obchod upadal, podrýván ošklivým způsobem vymáhání nedoplatků, soupisem kupeckých dvorů a movitého jmění; mnozí zanechávali obchodu, zamýšlejíce tím

ospravedlniti své nedoplatky. Města i podle druhé revise ustrnula na svých 3% v složení všeho poplatného obyvatelstva. Ani správa nebyla přestavována v duchu dvojího úkolu, daného jí Petrem. Dostala ozbrojenou podporu: vojsko, stojící na stráži vnějšího bezpečí, počali nyní obraceti čelem do nitra země, gardu na podporu vlád, které se dívaly na svou moc jako na úchvat, armádu pro vybírání daní, pro zápas s lupiči, selskými útěky a nepokoji. Ústřední správa nestala se ani aristokratickou sociálním složením, ani byrokratickou podle odborné přípravy: vedli ji lidé z urozeně šlechty střídavě s vysloužilými nešlechtici; ale ti i oni, kromě řídkých výjimek, byli improvisovaní administrátoři, kteří podle tehdejších posudků o nich rozuměli právě tak svému oboru jako kovářství. Sám Senát nejednou dostával Nejvyšší domluvu za nedovednost a nedbalost; jako nejvyšší správce správy obsadil tak podřízená mu místa, že nikterak od nich nemohl dosáhnouti podrobného všeobecného soupisu příjmů a vydání, přebytků a nedoplatků za 27 let (1730-1756). Přebudována byla i oblastní správa. Městské magistráty, podřízené gubernátorům a vévodům za Kateřiny I., Alžběta obnovila v dřívějším významu; ale rady šlechtických landratů při gubernátorech zmizely už za Petra I., ustoupivše místo ‚komisarům od země', které volila šlechta po újezdech. Po Petrově smrti se účast šlechty v místní správě ještě více lokalisovala, rozptýlila se po statkářských panstvích, která se stala středisky nevolnických soudně policejních obvodů. Tak šlechtické gubernské a později újezdní společnosti neupevnivše se roztříštily se na statkářská hnízda. V době, kdy urozená a vysoké hodnosti mající šlechta vládla na-

hoře, ve středu, nižší a prostřední se usazovala na venkově, na nevolnickém dně. Zamýšleli ostatně znovu semknouti tyto statkářské selské náčelníky v stavovské společnosti, rozšířivše jejich moc za hranice nevolnické vsi: r. 1761 ponechal Senát statkářům právo zvoliti ze svého středu do měst vévody, kteří by měli vsi nedaleko těchto měst. Tak volený zástupce šlechty byl postaven na místo korunního úředníka, který vládl s voleným šlechtickým kollegiem. Asi v téže době kodifikační komise, která sestavovala nové Uložení, projektovala jakési ‚zemské sjezdy po provinciích', na nichž se měla shromažďovati šlechta, ale nevydala o nich nařízení. Zatím už ve vládních kruzích koloval plán všeobecného ustanovení šlechty ve správě, což mělo odstraniti nedostatek připravených administrátorů a soudců. Hrabě P. I. Šuvalov lépe než mnozí poznával škodlivost ‚neschopných vládců', jak se vyjadřoval o těchto hodnostných improvisátorech, kteří řídili věci na tehdejších vládních místech. V obšírném memorandu r. 1754 o zachování národa vysvětluje Senátu, jak zařídíti ‚přípravu lidí k správě gubernií, provincií a měst, a skrze to přípravu lidí k *hlavní* vládě.' Oblastní správa se měla státi ‚učilištěm pro jinochy, cvičící se v ruském právnictví.' Proto je třeba při gubernských institucích zavésti ‚junkery' ze stavu šlechtického, kteří, začínajíce učení věcem od nejnižších hodností, postupně podle úspěchu by byli povyšováni na sekretáře, vévody, na gubernské rady k samým gubernátorům, a potom i na nejvyšší stupně ústřední správy. Šuvalovův plán je jen zpracováním myšlenky Petra I., který také zaváděl při kollegiích junkery z šlechtických výrostků, aby se připravili na úřadování a

nařizoval, aby na sekretáře byli povyšováni jen šlechtici. To byl u něho pohotový administrativní materiál, který měl po ruce; ale nezamýšlel monopolisovati občanskou službu pro šlechtu, naopak, chtěl doplňovati samu šlechtu vysloužilými nešlechtici. Šlechtický mandarinat Šuvalovův obnovil starý moskevský stavovsko-byrokratický typ správy, vytvářel z šlechty nevyčerpatelnou školku úřednictva a připojoval nový hodnostní plat stavu k dřívějšímu pozemkovému. Kořen tohoto plánu netřeba hledati v opatřeních Petra I., ale v prosbě šlechty, která obnovila Anninu samovládu, o to, aby jí bylo ponecháno obsazení vyšších hodností ústřední i oblastní správy. V těchto jednotlivých opatřeních, plánech a projektech o šlechtě hledal si vhodnou právní formu veliký všeobecný fakt, který se vypracoval ze všeho zmatku tohoto období: byl to počátek *vlády šlechty*. A tento fakt je jeden z příznaků příkrého odvratu od reformy Petra I. po jeho smrti: dílo, určené k zvýšení produktivnosti národní práce s pomocí evropské kultury, proměnilo se v zesílené fiskální vykořisťování a policejní podmanění samého národa. Nástrojem tohoto obratu se stal stav, který Petr zamýšlel učiniti průvodcem evropské kultury do ruské společnosti. Těžko říci, cítili-li lidé Alžběty doby, že nejdou cestou, kterou jim ukázal reformátor. Ale stoupenec Alžbětin hrabě Kirill Razumovskij, favoritův bratr, člověk vzdělaný, o něco později příležitostně vyjádřil tento cit. R. 1770, když proslulý církevní řečník Platon proslovil v Petropavlovském chrámu za přítomnosti císařovny a dvora kázání při příležitosti česmenského vítězství, a teatrálně sestoupiv s kazatelny a udeřiv berlou po hrobce Petra Ve-

likého, zval ho, aby povstal a podíval se na své miłované dílo, na loďstvo, Razumovskij za všeobecného nadšení dobromyslně zašeptal kolem stojícím: co ho volá? Jestliže vstane, všichni dostaneme. Stalo se tak, že právě Alžbětou, která tak často mluvila o posvátných odkazech otcových, připraveny byly okolnosti, napomáhající tomu, že v stavu, který byl dosud obvyklým nástrojem vlády při správě společnosti, vznikla snaha, aby sám vládl společnosti skrze vládu.

Císařovna Alžběta vládla dvacet let, od 25. listopadu 1741 do 25. listopadu 1761. Její vláda nebyla bez slávy, dokonce ne bez prospěchu. Její mládí neuplynulo poučně. Ani přísná pravidla, ani příjemné vzpomínky nemohla si carevna odnésti z druhé rodiny Petrovy, kde první slova, která se dítě učilo vyslovovati, byla *ťaťa, mama, soldat*, a matka spěchala pokud možno nejdříve dcery provdat, aby v nich neměla sokyně v následnictví trůnu, kdyby jejich otec zemřel. Alžběta dorůstajíc zdála se slečnou, jíž se dostalo výchovy ve světnici pro služky. Po celý život nechtěla vědět, kdy je třeba vstávat, oblékat se, obědvat, ulehat k spánku. Veliké potěšení způsobovaly jí svatby služebnictva: sama oblékala nevěstu k oltáři a potom se skulinou dveří kochávala, jak se svatební hosté veselí. V chování byla tu příliš prostá a laskavá, tu pro hlouposti se rozčilovala a spílala všem, kdo se jí naskytl, lokaji nebo dvořanu, nejnezdařilejšími slovy, a dvorní dámy dostávaly ještě více. Alžběta se dostala mezi dva opačné kulturní proudy, vychována byla prostřed nových evropských proudů a tradic zbožné vlastenecké stařiny. Ten i onen vliv zanechal na ní svou pečeť, a dovedla vměstnati v sebe pojmy a vkusy obou:

s nešpor šla na ples, a s plesu přišla ještě na jitřní mši, zbožně ctila svatyně a obřady ruské církve, objednávala z Paříže popisy dvorních versailleských banketů a festivalů, vášnivě milovala francouzská představení a až k rafinovanosti znala všechna gastronomická tajemství ruské kuchyně. Poslušná dcera svého zpovědníka otce Dubjanského a žákyně francouzského tanečního mistra Rambourga, přísně zachovávala posty při svém dvoře, takže gastronomu kancléři A. P. Bestuževu-Rjuminovi jen se svolením cařihradského patriarchy bylo dovoleno, že nemusil jísti houbová jídla, a nikdo v celé říši nemohl lépe než císařovna zatančiti menuet a ruský tanec. Náboženská nálada byla v ní zahřívána estetickým citem. Nevěsta všemožných ženichů na světě od francouzského krále po vlastního synovce, za císařovny Anny zachráněna Bironem od kláštera a vévodské sasko-kobursko-meiningské samoty, věnovala své srdce dvornímu zpěváku pocházejícímu z černigovských kozáků, a palác se proměnil v hudební dům: objednávali i maloruské církevní zpěváky i italské operní zpěváky, a aby nebyla porušena ucelenost uměleckého dojmu, ti i oni společně zpívali mši i operu. Dvojakostí výchovných vlivů vysvětlují se příjemné nebo neočekávané rozpory v povaze a způsobu života Alžbětina. Živá a veselá, ale nespouštějící oči se sebe samé, při tom veliká a štíhlá, s krásnou kulatou a věčně kvetoucí tváří, ráda budívala dojem a vědouc, že jí obzvláště slušejí mužské šaty, zavedla u dvora maškarní plesy bez masek, kam mužové musili přijíždět v úplném ženském úboru, v širokých sukních, kdežto dámy v mužských dvorních šatech. Nejzákonnější ze všech nástupců a

nástupkyň Petra I., povýšená však na trůn buřičskými gardovými bodáky, zdědila energii svého velikého otce, budovala paláce v čtyřiadvaceti hodinách a za dva dni ujela tehdejší cestu z Moskvy do Petrohradu, správně platíc za každého uhnaného koně. Mírumilovná a bezstarostná, byla nucena válčiti div ne polovinu své vlády, přemohla prvního stratéga té doby Bedřicha Velikého, dobyla Berlínu, zanechala spoustu vojáků na bojištích u Zorndorfu a Kunersdorfu; ale od dob vlády carevny Sofie nikdy se nežilo na Rusi tak lehce a ani jedna vláda od r. 1762 nezanechala po sobě takovou příjemnou vzpomínku. Při dvou velikých koaličních válkách, které vyčerpaly západní Evropu, zdálo se, že se Alžběta mohla státi se svou třistatisícovou armádou dovršitelkou evropských osudů; mapa Evropy ležela před ní a mohla jí volně nakládati, ale Alžběta se na ni tak zřídka dívala, že do konce života byla přesvědčena o možnosti projeti do Anglie po souši, a přece to byla ona, která založila první skutečnou universitu v Rusku — moskevskou. Lenivá a vrtošivá, lekající se každé vážné myšlenky, mající odpor ke každému vážnému zaměstnání, nemohla Alžběta vniknouti do složitých mezinárodních vztahů tehdejší Evropy a pochopiti diplomatické chytrystiky svého kancléře Bestuževa-Rjumina. Ale v svých vnitřních komnatách si utvořila zvláštní politické okolí z příživnic a vyprávěček, klepařek, v jejichž čele stál intimní solidární kabinet, kde premiérem byla Mavra Jegorovna Šuvalovová, žena známého nám vynálezce a projektora, a členy byly Anna Karlovna Voroncovová, rozená Skavronská, císařovnina příbuzná, a jakási prostě Jelizaveta Ivanovna, které také říkali mi-

nistr zahraničních věcí; ‚všechny věci skrze ni panovníci předkládali', poznamenává vrstevník. Tento kabinet se zabýval povídačkami, klepy, našeptáváním, všelikými intrikami a vzájemným štvaním dvořanů, což Alžbětě skýtalo veliké potěšení. To také byly ‚sféry' té doby; odtud se rozdávaly důležité hodnosti a důchodná místa; tu byly vykonávány veliké vládní věci. Tato kabinetní zaměstnání se střídala se slavnostmi. Od mládí byla Alžběta snivá a ještě jako veliká kněžna v okouzleném zapomenutí podepsala vážnou hospodářskou listinu místo svého jména slovy *Plamen oheň* ... Vstoupivši na trůn, chtěla uskutečniti své dívčí sny v čarovnou skutečnost: nekonečným řetězem se táhla divadelní představení, veselé jízdy, courtage, plesy, maškarády, překvapující oslňujícím leskem a přepychem až mdlým. Někdy celý dvůr se měnival v divadelní foyer: den ode dne hovořili jen o francouzské komedii, o italské komické opeře a jejím podnikateli Locatellim, o intermezzech a pod. Ale obydlené pokoje, kam palácoví obyvatelé odcházeli z nádherných sálů, překvapovaly těsnotou, ubohostí zařízení, nepořádností: dveře se nedovíraly, okny foukalo, voda tekla po nástěnných závěsech, pokoje byly neobyčejně vlhké; v ložnici veliké kněžny Kateřiny byly v kamnech ohromné skuliny; nedaleko této ložnice v neveliké komoře se tísnilo 17 sluhů; nábytek byl tak chudý, že zrcadla, postele, stoly a židle podle potřeby byly převáženy z paláce do paláce, dokonce z Petrohradu do Moskvy, lámali jej, roztloukali a v takové podobě jej rozestavovali na dočasná místa. Alžběta žila a vládla v pozlacené bídě; zanechala po sobě v šatně přes 15.000 šatů, dva kufry hedvábných punčoch, hromadu

nezaplacených účtů a nedobudovaný ohromný Zimní palác, který už pohltil od r. 1755 do r. 1761 více než 10 milionů na našich penězích. Nedlouho před smrtí tuze se jí chtělo požíti ještě v tomto paláci; ale marně usilovala, aby stavitel Rastrelli si pospíšil a dodělal jí aspoň několik pokojů pro ni. Francouzské galanterní obchody odmítaly někdy posílati do paláce módní zboží na úvěr. Při všem tom v ní, ne jako v její kuronské předchůdkyni, kdesi hluboko pod tlustou slupkou předsudků, špatných návyků a pokažených vkusů žil ještě člověk, prodírající se občas ven tu v slibu před uchvácením trůnu, že nikoho nebude trestati smrtí a v ukaze ze 17. května 1744, tento slib uskutečnivším a fakticky zrušivším trest smrti v Rusku, tu v nepotvrzení kruté trestní části Uložení, sestavené v Komissi r. 1754 a schválené už Senátem, s rafinovanými způsoby trestu smrti, tu v tom, že nedovolila, aby Synod neslušně usiloval o nutnost zříci se přísahy dané císařovnou, tu konečně v schopnosti plakati nad nespravedlivým rozhodnutím, vynuceného na ní intrikami téhož Synodu. Alžběta byla rozumná a dobrá, ale nepořádná a svévolná ruská paní XVIII. st., které podle ruského obyčeje mnozí spílali za života a kterou také podle ruského obyčeje všichni oplakávali po smrti.

Neoplakávala ji jen jedna osoba, protože nebyla ruská a neuměla plakat: byl to jí samou určený následník trůnu — nejnepříjemnější ze všeho nepříjemného, co zanechala po sobě císařovna Alžběta. Tento následník, syn starší Alžbětiny sestry, která zemřela zanedlouho po jeho narození, vévoda Holštýnský, znám je v našich dějinách pod jménem Petra III. Podivnou hrou náhody v osobě tohoto prince dovršeno bylo

záhrobní smíření dvou největších soků počátku XVIII. st.: Petr III. byl syn dcery Petra I. a vnuk sestry Karla XII. Proto vládci malého vévodství holštýnského hrozilo vážné nebezpečí, že se stane dědicem dvou velikých trůnů, švédského a ruského. Zprvu ho připravovali na první a nutili ho, aby se učil luteránskému katechismu, švédskému jazyku a latinské gramatice. Ale Alžběta, vstoupivši na ruský trůn a snažíc se zabezpečiti ho pro linii svého otce, poslala majora Korfa s poručením, aby stůj co stůj vzal jejího synovce z Kielu a dopravil do Petrohradu. Tu holštýnského vévodu Karla-Petra-Ulricha předělali na velikého knížete Petra Feodoroviče a donutili ho, aby studoval ruský jazyk a pravoslavný katechismus. Ale příroda nebyla k němu tak nakloněna jako osud: pravděpodobný následník dvou cizích a velikých trůnů, nehodil se svými schopnostmi ani pro vlastní malý trůn. Narodil se a rostl jako slabé dítě, skoupě obdařené schopnostmi. To, co nenakloněné přírodě nenapadlo odříci mu, dovedla mu odníti nechutná holštýnská pedagogika. Záhy úplně osiřev, nabyl Petr v Holštýnsku k ničemu se nehodící výchovy pod vedením nevědomého dvořana, který s ním hrubě zacházel, podroboval ho ponižujícím a zdraví škodlivým trestům, ba bíval ho. Ve všem ponižován a obmezován, osvojil si špatné vkusy a zvyky, býval podrážděný, hloupý, umíněný a falešný, získal smutnou náklonnost lháti, s prostomyslným vytržením věře svým vlastním výmyslům, a v Rusku ho ještě naučili opíjet se. V Holštýnsku ho tak špatně učili, že do Ruska přijel jako čtrnáctiletý učiněný nevědomec a dokonce císařovnu Alžbětu překvapil svou nevědomostí. Rychlé vystřídání okolností

a programů výchovy konečně popletlo jeho i tak nepevnou hlavu. Petr, přinucen učiti se tu tomu, tu onomu bez souvislosti a pořádku, skončil tím, že se nenaučil ničemu, a nepodobnost holštýnského a ruského ovzduší, nesmyslnost kielských a pethrohradských dojmů docela ho odnaučily chápati vše, co ho obklopovalo. Jeho vývoj se zarazil dříve než jeho růst; v mužných letech zůstával týmž, čím byl v dětství, vyrostl neuzrál. Jeho způsob myšlenek a jednání působil dojmem něčeho podivuhodně nedomyšleného a nedodělaného. Na vážné věci se díval dětským pohledem, a k dětským plánům se choval s vážností zralého muže. Podobal se dítěti, které si o sobě myslilo, že je dospělé; ve skutečnosti to byl dospělý člověk, který navždy zůstal dítětem. Když už byl ženat, v Rusku, nemohl se rozloučiti se svými oblíbenými loutkami, u nichž ho nejednou přistihovali návštěvníci dvora. Svou dědičnou zemí soused Pruska, byl nadšen vojenskou slávou a strategickým geniem Bedřicha II. Ale protože v jeho miniaturní mysli každý veliký ideál se mohl umístit jen roztříštěn na hračkovité drobnosti, tu toto vojenské nadšení vedlo Petra jen k zábavnému parodování pruského hrdiny, k prosté hře na vojáčky. Neznal a nechtěl znáti ruskou armádu a protože pro něho byli příliš velicí skuteční živí vojáci, dal si nadělat vojáčků voskových, olověných a dřevěných a rozestavoval je po svém kabinetě po stolech s takovým zařízením, že když zatahal za šňůrky po stolech natažené, tu se ozvaly zvuky, o nichž se Petrovi zdálo, že se podobají táhlé palbě ručnic. Někdy v den úředních prázdnin shromáždil svou čeleď, oblékl parádní generálskou uniformu a provedl parádní přehlídku svého drobného

vojska, tahaje za šňůrky a s rozkoší poslouchaje bitevní zvuky. Jednou Kateřina, vešedši k mužovi, byla překvapena podívanou, která se jí naskytla. Na provaze, visícím od stropu, visela veliká krysa. Na Kateřininu otázku, co to znamená, Petr vyprávěl, že krysa spáchala trestní zločin, nejkrutěji trestaný podle vojenských zákonů: vnikla za lepenkovou pevnost, stojící na stole a sežrala dva vojáky ze škrobu, kteří tam stáli na stráži. Pachatelku chytili, odevzdali ji vojenskému soudu a odsoudili k trestu smrti provazem. Alžběty se zmocňovalo zoufalství nad povahou a chováním synovcovým a nemohla s ním ztráviti ani čtvrt hodiny bez roztrpčení, hněvu a dokonce odporu. V svém pokoji, když se o něm začalo mluvit, císařovna plakávala a stěžovala si, že jí Bůh dal takového následníka. S jejího zbožného jazyka uklouzávaly jí docela nezbožné posudky o něm: ‚prokletý synovec', ‚můj synovec je netvor, čert ho vezmi!' Tak vypráví Kateřina v svých pamětech. Podle jejích slov pokládali u dvora za pravděpodobné, že Alžběta na konci života by byla svolila, kdyby jí navrhli vypověděti synovce z Ruska a jmenovati následníkem jejího šestiletého syna Pavla; ale její favorité, kteří uvažovali o takovém kroku, neodvážili se ho a po dvořansku se obrátivše, začali vyhledávati přízeň u budoucího císaře.

Tento člověk na ruby, nemaje tušení o neštěstí, které ho minulo, doprovázen zlověstnými posudky tetinými, člověk, který měl spleteny pojmy dobra a zla, vstoupil na ruský trůn. I tu si zachoval všecku úzkost a nicotnost myšlenek a zájmů, v nichž byl vychován a vyrostl. Jeho mysl, holštýnsko-obmezená, nikterak se nemohla rozšířiti na zeměpisné měřítko nesmírné říše, které

se mu znenadání dostalo. Naopak, na ruském trůně stal se Petr ještě více Holštýňanem, než byl doma. S obzvláštní silou v něm zahovořila vlastnost, kterou skoupá k němu příroda ho obdařila s nemilosrdnou štědrostí: byla to zbabělost, která se spojila s lehkomyslnou bezstarostností. Bál se v Rusku všeho, nazýval je prokletou zemí a sám vyslovoval přesvědčení, že mu v něm bude jistě zahynout, ale nikterak se nesnažil osvojiti si je a sblížiti se s ním, nic v něm nepoznal a všemu se odcizoval; Rusko ho děsilo, jako se bojí děti, když osamějí v rozsáhlém prázdném pokoji. Veden svými vkusy a obavami, obklopil se společností, jakou nevídali ani za Petra I., který byl tak nevybíravý v tomto vztahu, utvořil si vlastní svět, v němž se také snažil ukrýti před děsícím ho Ruskem. Pořídil si také zvláštní holštýnskou gardu z všelijaké mezinárodní sebranky, ale jen ne ze svých ruských poddaných: byli to ponejvíce sergeanti a kaprálové pruské armády, ‚holota, která se skládala ze synů německých ševců', jak se vyjádřila kněžna Daškovová. Pokládaje pro sebe za vzor armádu Bedřicha II., snažil se osvojiti si způsoby a zvyky pruského vojáka, začal kouřiti nesmírné množství tabáku a vypíjeti spoustu lahví piva nad své síly mysle, že bez toho se nelze státi ‚skutečným statným důstojníkem'. Když Petr vstoupil na trůn, zřídka se dočkal večera střízlivý a usedával ke stolu obyčejně rozjařen. Denně byly pořádány hostiny v této holštýnské společnosti, k níž se občas připojovaly bludné komety, přicestovalé zpěvačky a herečky. V této společnosti císař podle svědectví Bolotova, který ho zblízka vídal, mluvíval ‚takové hlouposti a takové nesmysly', že srdce se krví zalévalo věr-

ným poddaným studem před cizími ministry: tu počne znenadání rozvírati nemožné reformní plány, tu s epickým vzrušením začne vyprávět o svém nebývalém vítězném tažení na cikánský tábor u Kielu, tu prostě vyžvaní nějaké důležité diplomatické tajemství. Na neštěstí cítil císař touhu po hře na housle, pokládaje se docela vážně za virtuosa, a tušil v sobě veliký komický talent, protože dosti obratně prováděl všelijaké směšné grimasy, napodoboval kněze v kostele a úmyslně zrušil při dvoře starodávnou ruskou poklonu francouzským přisedáním, aby potom představoval neobratné knickse starých dvorních dám. Jedna rozumná dáma, kterou bavil svými grimasami, vyjádřila se o něm, že se vůbec nepodobá panovníkovi. Za jeho vlády bylo vydáno několik důležitých a rozumných ukazů, jako byly na příklad ukazy o zrušení Tajné kanceláře, o dovolení za hranice prchnuvším rozkolníkům vrátiti se do Ruska se zákazem pronásledovati rozkol. Tyto ukazy nebyly podníceny odtažitými zásadami náboženské snášelivosti nebo ochrany osobnosti proti udáním, ale praktickými úvahami lidí, Petrovi blízkých, Voroncovových, Šuvalovových a jiných, kteří, zachraňujíce své položení, chtěli carskými milostmi upevniti popularnost císařovu. Z právě takových úvah vznikl také ukaz o svobodě šlechty. Ale sám Petr se málo staral o své položení a brzo vzbudil svým způsobem jednání jednomyslný repot ve společnosti. Jako by úmyslně se snažil popuditi proti sobě všechny třídy a především duchovenstvo. Netajil se, naopak, vyzývavě se vychloubal svým opovrhováním církevními pravoslavnými obřady, veřejně dráždil ruský náboženský cit, v dvorním kostele za bohoslužeb přijímal

vyslance, chodě sem a tam jako ve své pracovně, hlasitě rozmlouval, vyplazoval jazyk na kněze, jednou na den Trojice, když všichni poklekli, hlasitě se směje odešel z kostela. Novgorodskému arcibiskupovi Dimitriji Sečenovovi, předsedajícímu v Synodu, byl dán rozkaz ‚očistit ruské kostely', t. j. ponechati v nich jen ikony Spasitele a Matky Boží a vynésti ostatní, ruským kněžím bylo nařízeno oholiti vousy a oblékati se jako luteránští pastoři. S vykonáním těchto příkazů posečkali, ale duchovenstvo i společnost byly poplašeny: ljutoři přicházejí! Obzvláště bylo podrážděno klášterní duchovenstvo pro sekularisaci církevních nemovitostí, podniknutou Petrem III. Spravující je Kollegium ekonomie, podřízené dříve Synodu, postaveno bylo nyní v přímou závislost na Senátu a bylo nařízeno odevzdati sedlákům všechny církevní pozemky i s těmi, které vzdělávali pro klášter a archijereje, a z důchodů vybíraných z církevních votčin ustanoviti na udržování církevních institucí obmezené výdaje podle rozpočtu. Toto opatření Petr neprovedl; ale dojem byl způsoben. Mnohem nebezpečnější bylo podráždění gardy, této choulostivé a sebevědomé části ruské společnosti. Hned po svém vstupu na trůn snažil se Petr všemožně reklamovati svou bezmeznou úctu Bedřichu II. Přede všemi zbožně líbal poprsí královo, za jednoho parádního oběda v paláci přede všemi poklekl před jeho podobiznou. Ihned po vstupu na trůn se oblékl do pruské uniformy a častěji nosil pruský řád. Pestrá a anticky úzká pruská uniforma byla zavedena i do ruské gardy, nahradivši starý prostorný temnězelený kaftan, daný jí Petrem I. Petr III., pokládaje sebe za vojenského tovaryše Bedřichova,

snažil se zavésti nejpřísnější disciplinu také v ruském vojsku, v němž byla kázeň trochu uvolněna. Každý den bylo cvičení. Ani hodnost, ani věk neosvobozovaly od pochodu. Hodnostáři, kteří dávno neviděli cvičiště, a mimo to si už opatřili dnu, musili se podrobiti vojensko-baletnímu výcviku pruských důstojníků a prodělávati všechny vojenské cviky. Polní maršálek, bývalý generál-návladní Senátu, stařec kníže Nikita Trubeckoj, svou hodností podplukovník gardy, musil přicházeti na cvičení a pochodovati zároveň s vojáky. Vrstevníci se nemohli vynadiviti, jak se časy změnily, jak, podle výrazu Bolotovova, nemocní i zdraví i stařečkové sami zdvíhají nožky a vedle mladých chodí a právě tak pěkně dupají i mísí bláto jako prostí vojáci. Co bylo ze všeho nejurážlivější, sebrané holštýnské gardě dával Petr ve všem přednost před ruskou, nazývaje tuto janičáry. A v ruské zahraniční politice hospodařil pruský vyslanec, který při dvoře Petrově všechno řídil. Petr, před vstupem na trůn pruský donašeč, který posílal Bedřichu II. za sedmileté války zprávy o ruské armádě a ruském trůně, se stal věrně poddaným pruským ministrem. Před pobouřeným citem uražené národní důstojnosti znovu povstal nenáviděný přízrak druhé bironovštiny, a tento cit rozněcován byl ještě bázní, že ruská garda bude rozdělena po pěších plucích, čímž jí vyhrožoval už Biron. Mimo to pak celá společnost cítila v jednání vlády vrátkost a vrtoch, nedostatek jednoty mysli a určitého směru. Všem bylo zřejmo rozladění vládního mechanismu. Všechno to podnítilo družný repot, který z vyšších sfér se přeléval dolů a stával se všenárodním. Jazyky se rozvázaly, jako by necítily policejního stra-

chu; na ulicích zjevně a hlasitě vyjadřovali nespokojenost, bez jakékoliv obavy hanice panovníka. Repot nepozorovaně se utvářel ve vojenské spiknutí, a spiknutí vedlo k novému převratu.

HLAVA SEDMDESÁTÁ ČTVRTÁ.

Převrat 28. června 1762.

Osobou, jejímž jménem bylo podniknuto hnutí, stala se císařovna, která nabyla široké popularity, obzvláště v gardových plucích. Císař žil špatně s ženou, vyhrožoval, že se s ní dá rozvésti a dokonce že ji zavře do kláštera, a na její místo postaví blízkou mu osobu, neteř kancléře hraběte Voroncova. Kateřina se dlouho držela stranou, trpělivě snášejíc své položení a nevcházejíc v přímé styky s nespokojenci. Ale sám Petr ji podnítil k činům. Aby přeplnil číši ruského roztrpčení a dovedl všenárodní repot k zjevnému výbuchu, uzavřel císař mír (24. dubna 1762) s týmž Bedřichem, který za Alžběty byl uveden v zoufaství ruskými vítězstvími. Nyní se Petr nejen zřekl výbojů, dokonce těch, které ustupoval sám Bedřich, východního Pruska, nejen s ním uzavřel mír, ale připojil svá vojska k pruským, aby vystoupila proti Rakušanům, nedávným ruským spojencům. Rusové skřípali zuby zlostí, poznamenává Bolotov. Při obědě 9. června pořádaném na oslavu potvrzení této mírové smlouvy pronesl císař přípitek císařské rodině. Kateřina vypila svůj pohár sedíc. Na Petrovu otázku, proč nevstala, odpověděla, že to nepokládá za nutné, protože celá císařská rodina se skládá z císaře, z ní samé a z jejich syna, následníka trůnu. ‚A mí strýcové, holštýnští princové?' namítl Petr a poručil generálu-pobočníkovi Gudovičovi, který stál za jeho židlí, aby šel ke Kateřině a řekl jí hanlivé slovo. Ale obávaje se, aby Gudovič při vyřizování nezměkčil toto neuctivé slovo, Petr sám je vykřikl přes stůl, takže všichni slyšeli. Císařovna se rozplakala. Téhož večera

bylo nařízeno zatknouti ji, což ostatně nebylo vykonáno na zakročení jednoho z Petrových strýců, bezděčných vinníků této scény. Od té doby Kateřina začala pozorněji poslouchati návrhy svých přátel, které jí byly činěny hned od smrti Alžbětiny. S podnikem sympatisovalo množství osob z vyšší petrohradské společnosti, ponejvíce osobně uražených Petrem. Takový byl hrabě Nikita Panin, alžbětinský diplomat a vychovatel velikého knížete následníka Pavla; taková byla devatenáctiletá dvorní dáma, kněžna Daškovová, favoritčina sestra, která měla skrze muže veliké styky v gardě. S věcí sympatisoval i novgorodský arcibiskup Dimitrij Sečenov, který pro svou hodnost nemohl se ovšem spiknutí přímo zúčastnit. Ale ze všech nejvíce pomáhal věci potají maloruský hejtman a president Akademie věd hrabě Kirill Razumovskij, boháč, pro štědrost neobyčejně milovaný v svém gardovém Izmajlovském pluku. Skutečnými pracovníky podniku byla důstojnická mládež gardy. Preobraženci Passek a Bredichin, Izmajlovci Lasunskij a bratří Roslavlevové, jízdní gardisté Chitrovo a poddůstojník Potěmkin. Středem, kolem něhož se spojili tito důstojníci, bylo celé hnízdo bratří Orlovových, z nichž obzvláště vynikali dva, Grigorij a Alekšej: siláci, statní a hezcí, lehkomyslní a zoufale smělí ,mistři v pořádání pěstních zápasů a smrtelných pitek na petrohradských předměstích, byli známi ve všech plucích jako modly tehdejší gardové mládeže. Starši z nich Grigorij, dělostřelecký důstojník, dávno udržoval s císařovnou styky, které byly dovedně zastírány. Spiklenci se dělili na čtyři oddíly, v jejichž čele byli zvláštní vůdcové, kteří se scházeli k poradám. Nebylo ostatně obvyklého

konspiračního rituálu, ani pravidelných shromáždění, ani vypočítaných metod propagandy, není pozorovati ani podrobně vypracovaného plánu jednání. A také toho nebylo ani třeba: garda dávno byla tak vychována řadou palácových převratů, že nepotřebovala zvláštní přípravy k podobnému podniku, jen kdyby byla populární osoba, jejímž jménem vždy bylo možno pozdvihnouti pluky. V předvečer převratu počítala Kateřina na své straně na 40 důstojníků a na 10 tisíc vojáků gardy. Převrat nebyl nenadálý; všichni jej očekávali. Ještě týden před ním za stále se zesilujícího vzrušení chodily po ulicích sídelního města zástupy lidí, obzvláště gardistů, a téměř veřejně ‚spílali' panovníkovi. Vnímaví pozorovatelé počítali hodiny v očekávání výbuchu. Ovšem, Petr dostával udání, ale veselý a bezstarostný, nechápaje vážnosti položení, ničeho si nevšímal a pokračoval v Oranienbaumu v svém lehkomyslném životě, nečině žádná bezpečnostní opatření, dokonce sám jako činný spiklenec proti sobě samému, rozdmychoval tlející oheň. Ukončiv pro Rusko bez užitku jednu válku, podnikl druhou, ještě méně prospěšnou, přerušiv styky s Dánskem, aby dobyl Šlesviku, který Dánsko vzalo Holštýnsku. Válečně posunuje síly ruské říše proti malému Dánsku, aby obnovil celost rodného Holštýnska, bojoval Petr zároveň za svobodu svědomí v Rusku. 25. června dán byl Synodu ukaz, který nařizoval rovnost křesťanských vyznání víry, nezávaznost postů, neodsuzování hříchů proti sedmému přikázání, 'neboť ani Kristus neodsuzoval', odebrati ve prospěch fisku všechny klášterní sedláky; v závěru žádal ukaz od Synodu, aby všechna císařova opatření byla bez odmluvy vy-

konána. Ztřeštěná nařízení Petrova podněcovala věřiti pravdě nejpodobnějším pověstem. Tak vyprávěli, že chce rozvésti všechny dvorní dámy s jejich manželi a znovu provdati s jinými podle své volby, a pro příklad se rozvésti s vlastní ženou a oženiti se s Alžbětou Voroncovovou, což se ostatně mohlo státi. Stává se pochopitelnou všeobecná mlčelivá shoda stůj co stůj se zbaviti takového samovládce. Čekali jen na vhodnou příležitost a tu připravoval sám Petr svou dánskou válku. Garda s roztrpčením očekávala příkaz vydati se na pochod za hranice, a panovníkův příjezd do Petrohradu k průvodu pokládal Panin za vhodný okamžik pro převrat. Ale výbuch byl urychlen náhodnou okolností. K Passekovi přiběhl poplašený preobraženský kaprál s otázkou, brzo-li svrhnou císaře, a se zprávou, že císařovna zahynula; vojákův neklid byl podnícen pověstmi, které šířili o Kateřině sami spiklenci. Passek vyprovodil vojáka ujistiv ho, že nic podobného se nestalo, ale kaprál se rozběhl k druhému důstojníkovi, který nenáležel k spiknutí, a řekl mu totéž, připojiv, že byl už u Passeka. Tento důstojník oznámil to, co slyšel, představeným a 27. června byl Passek zatčen. Jeho zatčení pobouřilo všechny spiklence, kteří se polekali, že zatčený je může při mučení prozradit. V noci bylo rozhodnuto poslati Alekseje Orlova pro Kateřinu, která bydlila v Petěrgofu, očekávajíc císařovy jmeniny (29. června). Časně ráno 28. června A. Orlov vběhl do ložnice Kateřininy a řekl, že Passek je zatčen. Císařovna, jakž takž se obléknuvši, usedla s dvorní dámou do Orlovova kočáru (Orlov sám se posadil na kozlík), a byla přivezena přímo do Izmajlovského pluku. Dávno připravení vojáci za víření

bubnů vyběhli na náměstí a ihned přisahali, líbajíce ruce, nohy, šaty císařovniny. Dostavil se i sám plukovník hrabě K. Razumovskij. Potom, majíce v čele kněze s křížem v ruce, který se dostavil ku přísaze, vydali se do Semjonovského pluku, kde se opakovalo totéž. V čele obou pluků, provázena zástupem lidu, odjela Kateřina do Kazanského chrámu, kde o mši ji prohlásili za samovládnou císařovnu. Odtud se vypravila do nově zbudovaného Zimního paláce a zastihla tam už shromážděný Senát i Synod, které bez odporu se k ní připojily a přisahaly. K hnutí se připojila jízdní garda i Preobraženci s některými oddíly armády a v počtu přes 14 tisíc obklopili palác, nadšeně vítajíce Kateřinu, která obcházela pluky; zástupy lidu přizvukovaly vojsku. Bez námitek a váhání přisahali i hodnostné osoby, i prostí lidé, všichni, kdokoliv se dostal do paláce, který byl tehdy všem otevřen. Všechno se dělalo jaksi samo sebou, jako by něčí neviditelná ruka napřed všechno uspořádala, všechny uvedla v soulad a včas oznámila. Sama Kateřina vidouc, jak radostně ji všichni vítali, chytali její ruku, vysvětlila tuto jednomyslnost národní povahou hnutí; všichni se ho dobrovolně účastnili, cítili se v něm samostatnými činiteli, a ne policejními loutkami nebo zvědavými diváky. Zatím narychlo sestavili a národu rozdávali stručný manifest, který hlásal, že císařovna podle zjevného a nelicoměrného přání všech věrných poddaných vstoupila na trůn, postavivši se na obranu pravoslavné ruské církve, ruské vítězné slávy i vnitřního pořádku, docela rozvráceného. Večer 28. června Kateřina v čele několika pluků, na koni, v gardové uniformě starého petrovského střihu a v klobouku, ozdobeném zelenou du-

bovou snítkou, s rozpuštěnými dlouhými vlasy, vedle kněžny Daškovové, která byla také na koni a měla gardovou uniformu, vydala se do Petěrgofu, kam toho dne měl přijeti z Oranienbaumu císař s družinou, aby obědval v Monplaisiru, petěrgofském pavilonu, kde se usídlila Kateřina. S velikou dvorní společností přijel Petr k Monplaisiru — byl prázdný. Prohledali celý sad — nikde nebyla! Dověděli se, že císařovna časně ráno potají odjela do Petrohradu. Všichni byli zmateni a na rozpacích. Tři hodnostáři, mezi nimi kancléř Voroncov, tušíce, oč jde, nabídli se, že pojedou do Petrohradu, aby vyzvěděli, co se tam děje, a aby císařovně domluvili. Kateřina později veřejně ujišťovala, že jim bylo dokonce nařízeno zabíti ji, kdyby bylo potřebí. Zvědové, přijevše do Petrohradu, přisahali císařovně a nevrátili se. Dostavše jakési takési zprávy z Petrohradu, počali v Petěrgofu rozesílati adjutanty a husary po všech cestách k sídelnímu městu, psáti rozkazy, dávati rady, jak si počínat. Bylo rozhodnuto obsaditi Kronštadt, aby odtud bylo působeno na sídelní město s využitím námořních sil. Když však císař s družinou se přiblížil k pevnosti, bylo mu z ní oznámeno, že po něm budou střílet, neodejde-li. Petrovi se nedostalo odvahy, aby podle rady Münnichovy vyskočil na břeh nebo plul k Revelu, a odtud do Pomoří a postavil se v čelo ruské armády, která byla za hranicemi. Petr se schoulil docela na spodek galery a za vzlykotu dvorních dám, které doprovázely výpravu, plul zpět do Oranienbaumu. Pokus vyjednávati s císařovnou se nezdařil; na návrh smířiti se a rozděliti moc nebylo odpověděno. Tehdy Petr byl přinucen vlastní rukou opsati a podepsati Kateřinou mu poslaný akt jakoby ‚do-

brovolného' přísežného zřeknutí trůnu. Když Kateřina se svými pluky 29. června ráno obsadila Petěrgof, a Petr se tam dal odvézti z Oranienbaumu, stěží ho ochránili od podrážděných vojáků. V petěrgofském paláci omdlel od otřesů, které byly nad jeho síly. Po nějaké době, když přišel Panin, Petr se vrhl k němu, chytal jeho ruce, prose za jeho přímluvu, aby mu bylo dovoleno podržeti při sobě čtyři obzvláště mu drahé věci: housle, oblíbeného psa, mouřenína a Jelizavetu Voroncovovu. Dovolili mu podržeti tři první věci, kdežto čtvrtou poslali do Moskvy a provdali ji za Poljanského. Náhodný host ruského trůnu, mihl se jako meteor na ruské politické obloze, zanechav všechny na rozpacích, proč se na ní objevil. Bývalého císaře odvezli do Ropše, na dvůr za městem, darovaný mu císařovnou Alžbětou, a Kateřina nazítří slavnostně vstoupila do Petrohradu. Tak se skončila tato revoluce, nejveselejší a nejjemnější ze všech nám známých, která nestála ani kapku krve, skutečná dámská revoluce. Ale stála velmi mnoho vína: v den Kateřinina vjezdu do sídelního města 30. června byly vojsku otevřeny všechny hostince; vojáci i vojačky v zběsilém nadšení tahali a nalévali do džberů, soudků, v co se dalo, vodku, pivo, medovinu, šampaňské. Ještě po třech letech byla v Senátě vyšetřována věc petrohradských hostinských za náhradu ‚za roztahané při šťastném Jejího Veličenstva na císařský trůn vstupu vinné nápoje vojáky a jinými lidmi v ceně 24.331 rublů a několika kopejek'.

Převrat z 28. června, dovršuje řadu palácových převratů XVIII. st., ve všem se jim nepodobal. I ten byl vykonán s pomocí gardy, ale ji podporovala zjevně vyjádřená sympatie obyva-

telstva sídelního města, která mu dodala národního zabarvení. Při tom měl docela jinou politickou povahu. R. 1725, 1730 a 1741 garda ustanovovala nebo obnovovala obvyklou svrchovanou moc v té neb oné osobě, kterou její vůdcové jí představovali jako zákonného dědice této moci. R. 1762 vystoupila jako samostatná politická síla, při tom ne ochraňující jako dříve, ale revoluční, svrhujíc zákonného nositele svrchované moci, kterému sama nedávno přisahala. K pobouřenému národnímu citu přimísilo se v ní samolibé vědomí, že vytváří a odevzdává vlasti svou vládu, třebas nezákonnou, která však lépe než zákonná pochopí a bude zachovávat její zájmy. Kateřina, vysvětlujíc nadšení gardy, jak se projevilo v převratu, zanedlouho psala, že poslední voják gardy se na ni díval jako na dílo svých rukou. A odpovídajíc na tuto revoluční loyálnost své gardy pospíšila Kateřina prohlásit, že usurpace se může státi spolehlivou zárukou státního pořádku a národního blahobytu. Když se v Petrohradě utišilo hnutí, zvířené převratem, byl nadbytek pouličního patriotického jásotu zastřen slavnostním aktem, který vysvětloval smysl minulých událostí. Vyhlášen byl druhý, ‚obšírný' manifest z 6. července. Bylo to i ospravedlnění úchvatu, i zpověď, i odhalení padlého vládce, i celý politický program. S neúprosnou upřímností odhalovány byly zločinné nebo hanebné skutky a zlé úmysly bývalého císaře, které podle ujišťování manifestu musily přivésti ke vzpouře, carovraždě a zkáze říše. Vidouc vlast hynoucí a vyhověvši ‚vyvoleným věrným poddaným, jež národ poslal', oddala se císařovna buď jako oběť za milou vlast, nebo zbaviti ji hrozících nebezpečí. V osobě svrženého císaře mani-

fest neodhaloval a nebičoval nešťastnou náhodu, ale sám řád ruského státu. ‚Samovláda', hlásil manifest, ‚nemírněná dobrými a lidumilnými vlastnostmi v panovníkovi, který vládne samovládně, je takové zlo, které mnohých zhoubných následků bývá bezprostřední příčinou'. Nikdy ruská moc s výše trůnu tak upřímně nehlásila svému národu takovou smutnou pravdu, že koruna státní budovy, v níž obývá, svou nepevnou stavbou vždy hrozí rozrušiti samu stavbu. Aby císařovna odvrátila toto neštěstí, ‚nejslavnostněji' slíbila svým císařským slovem uzákoniti takové státní ustanovení, která ‚i za potomků' by zaručovala celost říše i samovládné moci, a věrné služebníky vlasti by vyvedla ‚z rozmrzelosti a zarmoucení'.

Ale i tento převrat, který se tak vesele a družně odehrál, měl svůj smutný a zbytečný epilog. V Ropši umístili Petra v jednom pokoji přikázavše, že nesmí býti pouštěn nejen do sadu, ale ani na terasu. Paláce byl obklopen gardovými hlídkami. Strážci zacházeli s vězněm hrubě; ale hlavní pozorovatel Alexěj Orlov byl k němu laskav, bavil ho, hrál s ním v karty, půjčoval mu peníze. Hned po příjezdu do Ropši Petr churavěl. Večer téhož 6. července, kdy byl podepsán manifest, dostala Kateřina od A. Orlova psaní, napsané polekanou a sotva střízlivou rukou. Bylo možno pochopiti jen jedno: toho dne se Petr u stolu pohádal s jedním ze společníků; Orlov a ostatní přiskočili, aby je od sebe odtrhli, ale učinili to tak neobratně, že slabý vězeň se ukázal mrtvým. ‚Ještě jsme je neodtrhli, a jeho už nebylo; sami se nepamatujeme, co jsme dělali.' Kateřina podle vlastních slov byla dojata, dokonce překvapena touto smrtí. Ale, psala po

měsíci, ‚je třeba jíti přímo — na mne nesmí padnouti podezření'. Hned po slavnostním manifestu z 6. července čtli po kostelích druhý, ze 7. července, smutný, oznamující smrt kruté kolice podlehnuvšího bývalého císaře a vyzývající věřící, aby se modlili ‚zlým nevzpomínajíce' za spásu duše zesnulého. Přivezli ho přímo do Aleksandro-Něvské lávry a tam skromně pochovali vedle bývalé vladařky Anny Leopoldovny. Celý Senát prosil Kateřinu, aby se pohřbu nezúčastnila.

Čtouce manifest z 6. července, cítíme, že stojíme na jakémsi vážném přelomu ruského života. Sliboval něco nového nebo dosud se nepodařivšího, a to zákonitý stát. Ohlédněme se trochu zpět, abychom viděli, jak málo takový stát byl připraven, jak myšlenka na něj, občas vzplávajíc, brzo hasla. Do konce XVI. st. jsme pozorovali ruský stát, udržující se ještě na základech votčinného pořádku, v němž nebyl stát pokládán za národní svaz, ale za rodový majetek panovníkův, poddaný znal jen své povinnosti, nemaje zákonem zabezpečená práva. Zdálo se, že nepokojná doba měla očistiti stát od posledních zbytků tohoto pořádku: národ svými silami vybředl se zmatku, zvolil novou dynastii, která nebudovala stát jako její předchůdkyně, a nemohla jej pokládati za svou votčinu; ukázal, že je schopen státi se činným účastníkem státního budování, když přestal sloužiti jako stavební materiál. Opravdu, po nepokojné době pozorujeme v moskevském státním životě dva proudy, z nichž jeden si razil nové zemské řečiště, třebaže druhý táhl k opuštěným prikazným břehům. Ale nový proud tou měrou, jak se vzdaloval od svého pramene, postupně se nakláněl k starému a na sklonku XVII. st. s ním splynul.

Zároveň s novou dynastií oživovaly dřívější votčinné pojmy a zvyky. Předek nové dynastie snažil se v svých vládních aktech ukázati národu, že v sobě nevidí vyvolence národa, ale synovce cara Fedora, a v této příbuznosti vidí skutečný základ své moci. Národní samočinnost, podnícená nepokojnou dobou, uchytila se ovšem ve všestavovském zemském sněmu; ale zároveň upadal jeho přirozený základ, místní zemská samospráva, a sám zemský sněm se neodlil v pevnou stálou instituci, brzo pozbyl svého původního všestavovského složení a konečně ustrnul, smeten vichrem Petrovy reformy.

Petr I. svými pojmy a snahami blízko přistoupil k idei zákonného státu: viděl cíl státu ve všeobecném dobru, v národním blahu, ne v dynastickém zájmu, a prostředek pro jeho dosažení — v zákonnosti, v pevné ochraně ‚práv občanských a politických'; svou moc nepokládal za svůj dědičný majetek, ale za povinnost carovu, svou činnost za službu státu. Ale okolnosti a zvyky bránily mu uvésti své dílo v úplný souhlas s vlastními pojmy a úmysly. Okolnosti nutily ho pracovati více v oblasti politiky než práva, a po předchůdcích zdědil dva škodlivé politické předsudky, víru v tvůrčí sílu moci a přesvědčení o nevyčerpatelnosti národních sil a národní trpělivosti. Nezastavoval se před právem nikoho, ani před žádnou národní obětí. Stav se reformátorem v evropském duchu, uchoval v sobě příliš mnoho moskevského cara předpetrovského, nepřihlížel ani k právnímu vědomí národa, ani k národní psychologii a spoléhal se, že vyhubí odvěký obyčej, zavede nový pojem právě tak lehce, jako změnil střih šatů nebo šířku továrního sukna. Zaváděje všechno násilně, dokonce

společenskou samočinnost, dohánějc přinucením, budoval zákonitý pořádek na všeobecném bezpráví, a proto v jeho zákonitém státě vedle moci a zákona se neobjevil všeoživující prvek, svobodná osoba, občan. Petrovi se nepodařilo upevniti svou ideu státu v národním vědomí, a po jeho smrti pohasla i ve vládních myslích. Zákonným nástupcům Petrovým, jeho vnukovi i dceři, byla nedostupna jeho státní idea. Ostatní změny přinášely na trůn nečekané vládce, dokonce cizince, kteří nemohli v Rusku viděti nejen svou votčinu, ale ani svou vlast. Stát se uzavřel v paláci. Vlády, ochraňující moci, dokonce ne jako dynastického majetku, ale prostě jako úchvatu, který nedovedly před národem ospravedlnit, nepotřebovaly národní, ale vojensko-politické opory.

Ale kalné vlny palácových převratů, přízní a nemilostí svým příbojem postupně nanášely kolem trůnu něco podobajícího se vládní třídě s pestrým sociálním složením, ale s jednotvárným souborem pojmů a mravů. To byla jen nová formace vojenské sloužící třídy, která dávno působila při dvoře moskevských panovníků votčinníků pod velením bojarů. V opričnině Hrozného dostalo se této třídě jasného politického zbarvení jako policejního ochranného sboru, namířeného proti bojarskému a zemskému buřičství. V XVII. st. její vrchní vrstva, šlechta sídelního města, pohlcujíc v sebe zbytky bojarstva, stavěla se na jeho místo v správě, a za Petra Velikého, přetvořena v gardu a upravena dávkou cizinců, určena byla mimo to státi se prostředkovatelem západní kultury a vojenské techniky. Stát nešetřil odměňováním šlechty za její administrativní a vojenské zásluhy, zvětšoval daňové bří-

mě národa na udržování šlechticů, rozdal jim ohromné množství státních pozemků a dokonce připoutal k nim nevolnictvím na dvě třetiny venkovského obyvatelstva. Konečně po Petrově smrti šlechta v celém svém složení skrze gardu tvoří náhodné vlády, osvobozuje se od povinně služby a s novými právy se stává panující vrstvou, která drží v svých rukou i správu i národní hospodářství. Tak se utvářel tento stav ze století do století, proměňuje se podle potřeb státu a podle vlivů, jež cestou přijímal. Ve chvíli vstupu Kateřiny II. na trůn tvořil *národ* v politickém smyslu slova, a za jeho spolupůsobení palácový stát nástupců Petra I., nabyl podoby státu stavovsko-šlechtického. První národní stát byl ještě v budoucnosti a ne blízké.

OBSAH:

Hlava padesátá devátá 5

Život Petra Velikého do počátku severní války (5—34). — Dětství 5. — Dvorní učitel 6. — Učení 8. — Události r. 1682 10. — Petr v Preobraženském 11. — Potěšní 13. — Druhá škola 16. — Mravní růst Petrův 18. — Vláda carevny Natalie 19. — Petrova společnost 21. — Význam zábav 24. — Petr v Německu 25. — Petr v Holandsku a v Anglii 28. — Návrat 32.

Hlava šedesátá 35

Petr Veliký, jeho zevnějšek, zvyky, způsob života a myšlenek, povaha (35—59).

Hlava šedesátá první 60

Zahraniční politika a reforma Petra Velikého (60—85). — Zahraniční politika 60. — Její úkoly 60. — Meziná-

rodní vztahy 63. — Počátek severní války 65. — Průběh války 66. — Vliv války na reformu 73. — Průběh a spojitost reforem 76. — Pořádek studia 77. — *Vojenská reforma* (79—86). — Moskevské vojsko před reformou 79. — Tvoření pravidelné armády 81. — Baltické loďstvo 84. — Vojenský rozpočet 85.

Hlava šedesátá druhá 86

Význam vojenské reformy 86. — Položení šlechty 87. — Šlechta sídelného města 89. — Trojí význam šlechty 92. — Přehlídky a prohlídky 93. — Malý úspěch těchto opatření 95. — Závazné učení 96. — Pořádek konání služby 99. — Rozdělení služby 100. — Změna v genealogickém složení šlechty 101. — Význam vyložených změn 103. — Sbližení poměstí a votčin 105. — Ukaz o dědění jednoho 107. — Působení ukazu 110.

Hlava šedesátá třetí 113

Složení společnosti 113. — Verbování a odvody 115. — Soupis duší 116. — Ubytování pluků 118. — Zjednodušení společenského složení 121. — Nevolnické právo a soupis duší 123. — Národohospodářský význam soupisu 128.

Hlava šedesátá čtvrtá 132

Průmysl a obchod 132. — Plán a metody Petrovy 132. — Nadšení, nezdary, úspěchy 144. — Obchod. Průplavy 150.

Hlava šedesátá pátá 157

Finance (157—177). — Obtíže 157. — Nové daně; oznamovatelé a pribyljščici 159. — Zisky 163. — Klášterní prikaz 165. — Monopoly 166. — Daň z duše 167. — Význam daně z duše 170. — Rozpočet r. 1724 176. — Výsledky finanční reformy 177. — Překážky reformy 178.

Hlava šedesátá šestá 182

Přetvoření správy (182—254). Pořádek studia 182. — Bojarská duma a prikazy 183. — Reforma r. 1699 185. — Pomocníci vévodů 187. — Moskevská radnice a Kurbatov 189. — Příprava gubernské reformy 191. — Gubernské dělení r. 1708 193. — Správa gubernií 194. — Nezdar gubernské reformy 199. — Zřízení Senátu 200. — Původ a význam Senátu 202. — Fiskálové 205. — Kollegia 208.

Hlava šedesátá sedmá 215
Přetvoření Senátu 215. — Senát a generál-návladní 218 — Nové změny v místní správě 225. — Komisaři od země 228. — Místní soudní instituce 230. — Magistráty 232. — Základy nových institucí 237. — Petr a venkov 238. — Nová správa ve skutečnosti 241. — Loupežení 246.

Hlava šedesátá osmá 248
Význam reformy Petra Velikého (248–277). — Obvyklé soudy o ní 248. — Váhání v soudech 250. — Soudy Solovjevovy 252. — Spojitost soudů s dojmem vrstevníků 254. — Původ a průběh reformy 255. — Její připravenost 257. — Její působení 260. — Petrův vztah k staré Rusi 260. — Jeho vztah k západní Evropě 264. — Metody reformy 268. — Závěr 274.

Hlava šedesátá devátá 277
Ruská společnost ve chvíli smrti Petra Velikého 277—313. — Mezinárodní postavení 277. — Dojem Petrovy smrti 279. — Vztah národa k Petrovi 280. — Legenda o carusamozvanci 281. — Legenda o caru antikristovi 285. — Význam obou legend pro reformu 290. — Vyšší třídy 291. — Zahraniční učení 293. — Noviny 296. — Divadlo 297. — Školy 298. — Glückovo gymnasium 303. — Elementární školy 308. — Knihy; assambleje; učebnice společenského chování 310. — Vládnoucí třída 313.

Hlava sedmdesátá 318
Období let 1725—1762 318—388. — Následnictví trůnu po Petru I. 318. — Vstup Kateřiny I. na trůn 321. — Vstup Petra II. na trůn 325. — Další změny na trůně 327. — Garda a šlechta 330. — Politická nálada vyšší šlechty 332. — Nejvyšší tajná rada 335. — Kníže D. M. Golicyn 339. — Verchovnici r. 1730 341.

Hlava sedmdesátá první 346
Jitření v šlechtě 346. — Šlechtické projekty 351. — Nový plán knížete Golicyna 354. — Zhroucení 355. — Jeho příčiny 358. — Spojitost s minulým 363. — Císařovna Anna a její dvůr 365. — Zahraniční politika 370. — Hnutí proti Němcům 373.

Hlava sedmdesátá druhá 376
Význam období paldcových převratů (376—408). — Vztah vlád k reformě 378. — Hrabě P. I. Šuvalov 381. —

Vládní bezmocnost 385. — Selská otázka 386. — Anis Maslov 389. — Šlechta a nevolnické právo 390. — Služební výsady šlechty 392. — Upevnění šlechtického statkářství 393—400. — Dědění jednoho zrušeno 393. — Úvěrní banka 395. — Generální zeměměřictví 395. — Ukaz o uprchlících 395. — Rozšíření nevolnického práva 396. — Manifest o volnosti šlechty 401. — Třetí nevolnické právo 403. — Prakse práva 408.

Hlava sedmdesátá třetí 410

Ruská říše kolem polovice XVIII. st. 410. — Osud reformy Petra Velikého 415. — Císařovna Alžběta 420. — Císař Petr III. 424.

Hlava sedmdesátá čtvrtá 433

Převrat 28. června 1762 433. — Přehled uvedeného 442.

Tato kniha

vyšla v březnu 1929

jako XXXI. svazek

Minaříkovy knihovny,

kterou řídí a vydává

Stanislav Minařík

na Smíchově

Tichá 9.

Vytiskl

Edvard Leschinger

v Praze